

І.П. КРИП'ЯКЕВИЧ

Богдан Хмельницький

Видання друге,
виправлене і доповнене

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО «СВІТ»
1990

ББК 63.3(2Ук)45
К82

Редакційна колегія бібліотеки
«ПАМ'ЯТКИ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ»
Ю. П. Дяченко, В. О. Замлинський, Л. Г. Мельник, Ю. М. Мушкетик, В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. П. Тараник, Ф. П. Шевченко (голова)

Упорядкування, покажчики *Р. І. Крип'якевича*

Передмова *Я. Д. Ісаєвича*

Відповідальні редактори *Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич*

Редактор М. П. Парцей

К $\frac{0503030902\text{-}041}{M225(04)\text{-}90}$ БЗ-34-2-89

ISBN 5-11-000889-2

© Упорядкування, покажчики. Р. І. Крип'якевич, 1990

© Передмова Я. Д. Ісаєвич, 1990

ПЕРЕДМОВА

Читачі, які цікавляться історією українського народу і його сусідів, отримують нарешті видання, на яке давно чекали. Книга «Богдан Хмельницький» визначного українського радянського історика Івана Крип'якевича виходить формально вдруге, але насправді тільки тепер читач побачить її, якщо й не цілком такою, якою хотів бачити автор, то принаймні максимально наближеною до його задуму.

Скажемо відразу, назва твору не зовсім точно передає зміст праці, не акцентує тих її аспектів, які були найважливішими для історика. Легко помітити, що перед нами не біографія гетьмана Богдана Хмельницького: суто біографічні матеріали займають не більше чверті тексту, вони не є в творі центральними і не становлять основу його структури. Треба гадати, автор, обготуючи працю до друку на початку 50-х років (опублікована у 1954 р.), обрав підкреслено нейтральну назву, щоб хоча б на титульній сторінці уникнути обов'язкових пропагандистсько-штампованих формул. Назвавши книжку ім'ям вже канонізованого на той час Богдана Хмельницького, він не тільки здобув трибуну для популяризації фактів з історії України, що робили й інші історики, а й відважився піти значно далі — відверто заговорив про українську державу,— тема, яка тоді і потім залишалася напівзабороненою або принаймні не дуже бажаною.

Задум автора стане яснішим, якщо згадаємо про дві школи української історіографії, які інколи умовно називають «народницькою» і «державницькою». До першої — слушно чи неслушно — зараховували й Михайла Грушевського, серед представників другої називали Івана Крип'якевича, і сам він, додамо, цього не заперечував. Історики — «державники» майже всі були учнями Грушевського, але вважали, що він недооцінив значення боротьби за власну державу в історії українського народу. Втім, це можна зрозуміти. Пропонуючи власні концепції, вчені інколи схильні дещо перебільшувати їх наукову значимість і новизну. З дальшої перспективи видно, що і Грушевський в «Історії України-Русі» докладно описує і в основному позитивно оцінює державотворчу діяльність українського народу і зокрема козацтва як всередині країни (насамперед, в організації апарату управління) так і на міжнародній арені — у дипломатії. З другого боку, і Крип'якевич не втратив інтересу до тієї проблематики, яка вважається характерною для «народницької» історіографії (для декого з «державників» це слово набуло майже негативного відтінку), цікавився історією економіки, матеріальними умовами життя народних низів, їхньою ідеологією, соціальними рухами. Ранні праці І. Крип'якевича відрізняються від праць його вчителя не так колом ідей, як розміщенням акцентів. Продовжуючи, по суті, дослідження Грушевського, він цікавився конкретними формами державності, більше проте наголошуючи на її ролі у вирішенні кардинальних проблем народного життя.

Особливу увагу молодий вчений звертав на ті періоди, коли наші предки мали власну державу, або свідомо боролися за неї. Характерно, одна з перших його статей, написана ще в студентські роки, була присвячена

окремим аспектам адміністративного устрою Галицько-Волинського князівства [1]. Згодом, він знову повернувся до цієї проблеми і повною мірою висвітлив її у монографії, опублікованій вже посмертно [2], історія козаччини, особливо всередині XVII ст., приваблювала дослідника насамперед тим, що тоді, наперекір вкрай несприятливим обставинам, український народ виявив небачену раніше активність у творенні самобутніх форм державності. І. Крип'якевич опублікував документи з історії козаччини, розвідки про дипломатичну діяльність українських козаків у першій половині XVII ст. і про ряд епізодів з історії козацького війська. Мабуть, найбільш новаторською за фактичним матеріалом і за авторською концепцією стала праця «Студії над державою Богдана Хмельницького», опублікована як серія статей у львівських «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» (том 138—140). Про характер дослідження свідчать його розділи: Рада, Генеральна старшина; Державні межі; Дороги; Гетьманські універсали; Суд; Військо; Каталог полковників; Держава Богдана Хмельницького.

Історик продовжував працювати над темою Богдана Хмельницького та очоленого ним руху й у важкі воєнні роки, і після війни, і тоді, коли був примусово переведений на роботу до відділу рукописів Бібліотеки АН УРСР у Києві, і коли був звільнений з Львівського музею етнографії і художнього промислу й залишався кілька місяців без роботи. Працював, коли зникла найменша надія на публікацію,— і, о диво, можливість публікації з'явилася значно раніше, ніж можна було сподіватися. З ініціативи М. С. Хрущова святкуванню 300-річчя Переяславської ради вирішили надати характеру важливої гострополітичної події. 12 січня 1954 р. газети опублікували «Тези про 300-річчя Возз'єднання України з Росією. Схвалені ЦК КПРС». Це означало не тільки заміну вживаного навіть Сталіним терміну «приєднання України до Росії» терміном Куліша «возз'єднання», а й повну заборону запропонованої свого часу Сталіним, Кіровим і Ждановим формули про приєднання до Росії як «найменше зло» [3]. Але водночас це був сигнал до якнайшвидшого видання книг, так чи інакше пов'язаних з подією, святкування якої мало подвійне значення: з одного боку було запропоновано активізувати псевдоінтернаціоналістську риторику, з другого, робилися певні поступки національним почуттям українців.

У таких обставинах виявилося, що тільки професор Крип'якевич мав майже готовий рукопис наукової праці про добу Хмельницького і ряд статей (друкованих та рукописних), які було легко додати до книжки.

Головні ювілейні заходи проводились у січні і навесні 1954 р., тож книгу, хоч і дуже спішили, не змогли видати до того часу — 14 травня вона тільки була підписана до друку. Однак все ж з'явилася в ювілейному році і була визнана офіційною пресою як одна з визначних подій ювілею. Для автора це означало припинення чи швидше зведення до мінімуму переслідувань за попередні праці. «Прощення гріхів» було не цілком повне, їх час від часу випоминали, однак офіційне визнання книги уможливило працю автора на посаді директора львівського відділення Інституту суспільних наук АН УРСР, і

[1] *Крип'якевич І.* Де ж був Дем'ян тисяцьким? Причинок до історії урядів у Галичині // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. Т. 67. Львів, 1905.

[2] *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. К., 1984.

[3] *Сталин И., Жданов А., Киров С.* Замечания по поводу конспекта учебника истории СССР // К изучению истории. М., 1946.

врешті запізніле (до того ж супроводжуване новою нерозбірливою у виразах «критикою» старих його праць) [4] обрання дійсним членом АН УРСР.

Книжку було видано немалим на той час накладом — (25 тис. примірників). Вона мала нечуваний в тих умовах для книги з давнішої історії обсяг 39,2 друк. аркуша + 11 вклейок. Обсяг особливо імпонував у наступні десятиріччя, бо після створення Держкомвидаву (тоді він називався Держвидав, потім комітетом по пресі, неофіційне скорочення Компрес) це відомство забороніло видавати на Україні монографії більше 10 аркушів і, як виняток, зі спеціального дозволу Комітету — до 20 аркушів [5].

На те, що книжка була схвалена «керівництвом ідеологічного фронту» (про такий фронт любили говорити ще донедавна), склалося кілька причин. Одна з них та, що ім'ям авторитетного вченого хотіли обгрунтувати переяславський ювілей, дарма, що книжка не так то й багато давала конкретного матеріалу для цього. Того державницького ухилу, який був істотним для автора, воліли не помітити. Можливо, хтось і свідомо вдав, що не помічає суперечності зібраних у книзі фактів з офіційною інтерпретацією основних подій історії України. Той факт, що все обійшлося, відбивав і послаблення цензурного контролю в умовах дедалі більш формального ставлення чиновників до виконання своїх обов'язків. Наприкінці 20-х чи на початку 30-х рр. у бій проти «націоналістичних перекручень» кинулись би і скриті та відверті шовіністи, і безпринципні кар'єристи, і люди, які душили «ідейних ворогів» з переконання і, готуючи зашморг на шию також собі самим, вірили, що стараються для добра «трудового народу». Всі вони працювали найчастіше,— чи не був то пережиток старомодного виховання? — сумлінно, аж надто сумлінно. Тонічо. Але, якщо вже якийсь підтекст був, можна було не сумніватися, що його і винюхають, і роздмухають. У післявоєнні роки становище поступово стало складатись по-іншому. Самозадоволені, егоїстичні, але й ліниво-байдужі бюрократи від науки і історики-чиновники не були настільки сумлінними, щоб вдумуватися у зміст, якщо не було дуже відвертих відхилень, від того, що санкціонувалося у підручниках, енциклопедіях і директивах. Значно простіше було прослідкувати, чи автор дотримався обряду: реверанс і кілька цитат на початку книжки, хоча б якийсь їх мінімум посередині, цитати і якісь загальновизнані фрази у висновках. Автор засвідчував свою лояльність, а для лінивих, далеких від революційного запалу чиновників цього переважно було досить. Мурашник розворушувався, коли «надходив сигнал», тобто «закрита» або друкована рецензія-донос, незалежно чи на рівні недолугого-карикатурного примітиву чи псевдонаукового трактату колеги-заздрісника. Щоб не звинуватили у втраті пильності, начальство мусило реагувати, тому було надзвичайно важко «довести, що ти не верблюд». Хіба що надходив момент зміни варти і нові вартові вважали потрібним показати себе ліберальнішими від попередників.

[4] Через місяць після опублікування повідомлення про обрання І. П. Крип'якевича до Академії «Український історичний журнал» був змушений надрукувати замітку про «ідейну хибність» низки довоєнних праць Крип'якевича. Це було, до речі, одним з мотивів, що спонукали його піти на пенсію.

[5] Обмеження не стосувалось збірників документів та колективних праць. Московські видавництва мали право без окремого дозволу видавати індивідуальні монографії до 20 арк.

Такою ситуацією користувалися ті історики, які дбали про максимальне наближення до правди, а не про угодництво верхам. Професор Крип'якевич теж визнав доцільним освоїти нехитрий камуфляж. Частину цитат, в лапках і без них, прилатав доброзичливий редактор, частину знайшов або позичив у колег сам автор. Нерідко цитати, цілком начебто доречні за змістом, але не потрібні у зв'язку з очевидністю сказаного, відігравали роль громовідводів. Наприклад, редактори охоче пропускали позитивні оцінки релігійних рухів, якщо «для пристійності» виставлялась цитата про класову боротьбу або освітній рух «у релігійній оболонці». Багато важила й мова, щоб не будити придрімале, хоч за посадою недремне, око, слід було говорити «елементи державності» замість «держава», «військо Богдана Хмельницького» замість «українська армія» тощо. Книжка могла постраждати лише за назву (нагадаймо звільнення з Інституту історії Олени Апанович тільки за слова «Збройні сили України у XVIII ст.» на титулі), але якщо назви книги і розділів були безбарвні, термінологія обережна, а небажані висновки завуальовані, все могло обійтися.

І на видану книжку вдавалось інколи спровокувати незаслужено гостру критику. Але все, що (інколи і через недогляд) залишилось нерозкритикованим, могло служити іншим вченим для самозахисту, а при сприятливих обставинах і для руху вперед. Подібне сталося і з книжкою Крип'якевича. Враховуючи, що несміливу згадку про «державність» українським історикам вдалося включити в «Тези про 300-річчя», концепція І. П. Крип'якевича стала майже дозволеною. Її потрохи навіть розвивали окремі історики. Насамперед це стосується Федора Павловича Шевченка, який був не тільки редактором книжки славетного львівського історика і його молодшим колегою, але й до деякої міри учнем. У монографії Ф. Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», крім зв'язків, докладно висвітлювались адміністративна система Української козацької держави, її дипломатична служба, організація збройних сил.

Передмови писались нерідко з метою заспокоєння боязливих редакторів. В них погляди автора викладались згладжено, висловлювалось задоволення, що міркування автора і зібрані ним факти підтверджують всім відомі «основоположні» тези. Особа, що давала дозвіл на видання, заспокоювалась, вважаючи, що читач сприйме з книжки насамперед те, що похвалене у передмові. На жаль, часто так воно і бувало. Незвичні до самостійних оцінок читачі раділи, знаходячи в книжках підтвердження загальноприйнятого, натомість те, що з ним не узгоджувалось, нерідко залишалось непоміченим.

Згадувану вже працю І. Крип'якевича «Галицько-Волинське князівство» вдалося врешті опублікувати 1984 р. насамперед тому, що на прохання учнів автора ідею видання праці підтримав академік Б. Рибаков і погодився взяти на себе обов'язок почесного голови редакційної колегії. Певну роль відіграло й те, що передмова була написана так, щоб замаскувати все, що могло б викликати підозру редакторів і керівників видавництва. Минуло кілька років, і ось з'являється можливість писати передмову з протилежною метою: пояснити недогадливим читачам, що і як писалося для маскування і що саме було замасковане.

Отже, повернемось до термінології, яка в ті часи мусила відповідати загальноприйнятій. Наприклад, обов'язковим було словосполучення «Визвольна війна українського (білоруського) народу 1648—1654 рр.». Така назва спотворювала хронологію, оскільки воєнні дії тривали і після 1654 р. Крім того, слово «війна» не відбивало того факту, що з українсько-польською війною поєднувалась і переплiталась соціальна боротьба всередині українського народу. Створене народом і вживане істориками, у тому числі І. Крип'якевичем у його нередагованих працях, слово «Хмельниччина» як визначення і самого руху, і тієї доби було проскрибоване. На наш погляд, його перевагою є нейтральність: спроби кількома словами визначити суть складних суспільних рухів і явищ рідко обходились без спрощень. Обов'язковою вважалася і формула «Селянство — головна і вирішальна сила Визвольної війни». Але у розділі під такою назвою історик розповів про всі суспільні верстви, які були отими рушійними силами — козацтво, міщанство, широкі кола дрібних і частково середніх українських шляхтичів. Більша частина розділу «Богдан Хмельницький — видатний полководець» присвячена характеристиці української армії і лише наприкінці йдеться про особисті заслуги гетьмана. За подібним планом написано і великий розділ «Процес складання української державності. Богдан Хмельницький — видатний державний діяч». Очевидно, щоб підкреслити значення акту 1654 р., у виданні 1954 р. буквально до кількох сторінок скорочено опис подій наступних трьох років — до смерті гетьмана влітку 1657 р. Проте вдалося врятувати основний зміст книги. Немала заслуга в цьому її відповідального редактора Ф. П. Шевченка. Вихід монографій став помітною подією у науковому житті України. Напевне, вона залишається найгрунтовнішою працею з давнішої історії України — з-посеред опублікованих за останні десятиріччя. Книга справила значний вплив на розвиток історіографії проблеми на Україні і поза її межами [6].

Після виходу монографії І. Крип'якевич опублікував ще ряд грунтовних статей про Хмельницького і його добу [7]. В деяких з них, очевидно, використано матеріали, що їх свого часу не вдалося оприлюднити в книзі. Великим внеском у історичну науку було опублікування І. П. Крип'якевичем та І. Л. Бутичем універсалів, листів та інших документів, написаних або підписаних Б. Хмельницьким [8].

Це видання підготував кандидат історичних наук І. Л. Бутич. Порівнявши текст першої публікації з авторським оригіналом, він відновив ряд місць, викреслених при редагуванні 1954 р., усунув деякі з кон'юнктурних додатків. В окремих випадках враховано авторизований текст І. П. Крип'якевича з його інших праць. Довідковий і бібліографічний матеріал перевірила і доповнила за авторськими оригіналами М. Б. Боянівська.

Я. ІСАЄВИЧ.
доктор історичних наук

---

[6] Див. історіографічний нарис у кн.: *Frank E. Sysyn.* Between Poland and Ukraine: The Dillema of Adam Kysil, 1600—1653. Cambridge, Mass., 1986.

[7] Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького (До 300-річчя з дня смерті) // Укр. іст. журн. 1957. № 1. С. 94—104; Підробки документів Богдана Хмельницького // Наук.-інф. бюлл. Арх. управління УРСР. 1960. 3(41). С. 3—8; До питання про авторство листів Богдана Хмельницького // Там же. 1964. 3(65). С. 18—21. Листи Максима Кривоноса // Там же. 1965 2(70). С. 57—61.

[8] Документи Богдана Хмельницького 1648—1657. К., 1961.

ВСТУП

Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. стала переломним моментом в історії України, мала неабиякий вплив на країни не тільки Східної, але й Західної Європи. Тому ця тема завжди привертала увагу дослідників.

За минулі понад 300 років опубліковано десятки тисяч актів державного і приватного характеру, серед них такі багатотомні видання, як «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», «Архив Юго-Западной России», «Жерела до історії України-Руси», «Воссоединение Украины с Россией» та ін., без використання яких не може бути написана жодна серйозна праця з даної проблеми.

Перші спроби осмислити події Визвольної війни 1648—1654 рр. було зроблено у козацько-старшинських літописах другої половини XVII—XVIII ст., зокрема в л"тописах Самовидця, Григорія Грабянки, Самуїла Величка, у таких творах, як «История Русов», «История Малой России» Д. М. Бантиш-Каменського, «История Малой России» М. О. Маркевича та ін. Їх автори широко використали щоденники учасників та очевидців описуваних подій, польські хроніки, царські грамоти, гетьманські універсали тощо. Перше монографічне дослідження про Визвольну війну, і зокрема про Богдана Хмельницького, у 1857 р. написав український історик, етнограф і письменник М. І. Костомаров.

Усі ці та багато інших історичних джерел лягли в основу і пропонованого читачам дослідження. При цьому автор мав справу з літературою, в якій події минулого подаються крізь призму сприйняття їх представниками певних класів, соціальних груп. Щоб встановити істину, довелося зіставляти факти, відкидати одні з них, аналізувати й критично використовувати інші. При осмисленні питань, які не знайшли належного висвітлення в опублікованих документах і науковій літературі, автор безпосередньо звертався до архівних джерел, про що зроблено застереження в кожному конкретному випадку.

З другої половини XVI ст. більша частина українських земель була загарбана панською Польщею і зазнавала жорстокого феодально-кріпосницького гноблення, національно-релігійних переслідувань і приниження. Постійно загрожували Україні султанська Туреччина та її васал — Кримське ханство. Але роз'єднаний, перебуваючи під тяжким іноземним гнітом, український народ ніколи не припиняв боротьби за своє визволення, яка особливого розмаху набрала у XVI ст.

У процесі боротьби народних мас за свою свободу і незалежність виникла могутня військова сила — козацтво з центром у Запорізькій Січі, що відіграла прогресивну роль в історії українського народу. Запорізька Січ була плацдармом й опорою селянсько-козацьких повстань під проводом Криштофа Косинського (1591—1593), Северина Наливайка (1594—1596), Марка Жмайла (1625), Тараса

Федоровича (Трясила, 1630), Павлюка і Карпа Скидана (1637), Якова Острянина і Дмитра Гуні (1638).

Соціальні і національні суперечності на Україні загострилися напередодні Визвольної війни. Це був час безперервних селянсько-козацьких виступів, викликаних жорстоким польсько-шляхетським терористичним режимом. Центром зосередження численних загонів повсталих селян знову стало Запоріжжя. Сюди масами тікали також козаки-випищики, частина реєстрових козаків і міщани.

У січні 1648 р. козаки повстали проти польських королівських військ, розміщених у Запорізькій Січі. Повстання й стало початком Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Цьому сприяла і міжнародна обстановка. В Англії розвивалася буржуазна революція, у Франції піднявся антиурядовий рух фронди. У Німеччині ще не закінчилася Тридцятирічна війна. Туреччина і Крим перебували у ворожих стосунках з Польщею; до того ж кримський хан Іслам-Гірей і кримські феодали у той час вийшли з покори Туреччині, що воювала з Венецією. За цих обставин Польща не могла розраховувати на допомогу з боку сусідніх держав у боротьбі з повстанцями на Україні.

Український народ здобув ряд видатних перемог над польсько-шляхетським військом, визволив більшу частину України. На деякий час було ослаблено феодальне гноблення, змінилося співвідношення класових сил.

Під час Визвольної війни в усій своїй величі проявилися творчі сили українського народу. Незважаючи на тяжке гноблення, зрадницьку політику феодалів-кріпосників, трудовий люд знайшов у собі сили піднятися на боротьбу, сколихнути основи шляхетської Речі Посполитої й ще раз підтвердити своє право на свободу і незалежність.

Виявивши небачений героїзм, народ висунув із свого середовища таких видатних керівників й організаторів, як Богдан Хмельницький, Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай, Мартин Пушкар, Филол Джалалий, Федір Вешняк та багато інших. Серед цих героїв українського народу перше місце належить видатному державному діячеві і полководцю Богдану Хмельницькому. Його сила — в тісному зв'язку з народом, про що він і сам неодноразово заявляв. Він краще за інших своїх сучасників розумів перебіг історичних подій, був виразником ідей і прагнень прогресивних сил рідного народу.

Особисті якості Богдана Хмельницького — хоробрість, рішучість, послідовність у діях, широкий світогляд, любов до України і ненависть до її ворогів — допомогли йому в служінні величним суспільним цілям. Усе свідоме життя, талант державного діяча, видатні здібності полководця і дипломата Богдан Хмельницький присвятив інтересам народу.

Будучи людиною своєї епохи, вихідцем з панівного класу, Богдан Хмельницький зумів піднятися до усвідомлення загальнонародних, загальнодержавних інтересів. Він боровся проти польсько-шляхетського гноблення на Україні. Під його керівництвом були створені могутні збройні сили, які здобули ряд блискучих перемог над польсько-шляхетськими військами під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Батогом. Битви, які відбувалися під командуванням

ванням Богдана Хмельницького, увійшли славною сторінкою в історію воєнного мистецтва.

Вигнання польських загарбників з України поклало початок процесові формування української державності. Гетьман України Богдан Хмельницький проявив себе видатним державним діячем. Організацію військових сил на Україні він тісно пов'язував зі створенням нової системи управління. Ця система будувалася на поєднанні військової влади з адміністративною і судовою; полковник командував полком і керував населенням всієї території даного полку. Сотник виконував ті ж функції у межах сотні, у містах і селах діяли козацькі отамани. Гетьман України уміло використав ці органи військово-адміністративного управління для організації народних сил на боротьбу із зовнішніми ворогами.

Богдан Хмельницький розумів, що Україна в тих конкретних умовах не змогла б сама зберегти свою незалежність, тому з перших днів Визвольної війни вступив у зносини з Росією. Рішення Земського собору і Переяславської ради про возз'єднання України з Росією поклали початок новому етапу в житті українського народу.

Роль особи в історії можна належно оцінити лише тоді, коли її діяльність розглядати в тісному зв'язку з життям і боротьбою народу. Тому у цій книзі життя Богдана Хмельницького висвітлюється на широкому тлі історії українського народу напередодні і під час Визвольної війни, у світлі тих завдань, які стояли перед народом. Висвітленню цих проблем підпорядкована і структура дослідження.

У першій частині книги розглядаються умови, в яких перебував український народ напередодні Визвольної війни, характеризуються причини, що її викликали. На основі вивчення джерел, по новому оцінюючи відомі факти, робиться спроба висвітлити життя і діяльність Богдана Хмельницького до 1648 р. У другій частині описуються перебіг та етапи Визвольної війни і роль Богдана Хмельницького в ній. Внаслідок Визвольної війни на Україні відбулися зміни соціально-економічного характеру, почалося складання української державності. Богдан Хмельницький брав активну участь у подіях, що відбувалися на Україні,— все це становить зміст третьої частини даної праці. Возз'єднанню України з Росією, значенню цієї історичної події присвячена четверта частина. Такий поділ матеріалу зрештою обумовлюється й самим розвитком історичних подій.

ЧАСТИНА
ПЕРША

Україна напередодні Визвольної війни 1648-1654 рр.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНІ І БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ

Перша половина XVII ст.— це період в історії Європи, коли в надрах феодального суспільства зароджувалися і розвивалися капіталістичні виробничі відносини. Зрозуміло, що капіталізм виникав насамперед в економічно найрозвиненіших країнах Західної Європи. Східна Європа стала на шлях капіталістичного розвитку пізніше, але в її економіці теж загострювалися внутрішні суперечності.

Характерним для цього періоду було утвердження централізованих держав, що стало результатом зростання продуктивних сил, розвитку товарного обміну і злиття місцевих ринків в один національний ринок, а також економічне об'єднання розрізнених областей під міцною монархічною владою. Централізована держава служила захистом феодального ладу проти антифеодальних сил; абсолютизм був фактично диктатурою дворянства. На заході Європи у такому напрямі розвивалися усі великі держави, у Східній — Росія. Абсолютна монархія змусила феодальну верхівку визнати авторитет державної влади, піднесла роль дворянства і міської верхівки, насамперед, купецтва.

У той час як у країнах Східної і Західної Європи відбувалися великі зміни в соціально-економічних відносинах та у політичному ладі, єдиною державою, якої ці зміни майже не торкнулися, де зберігалися недоторкані феодальні відносини, була польська Річ Посполита. Після приєднання Литовського Великого князівства і загарбання українських земель вона перетворилася в одну з найбільших європейських країн, займаючи за територією друге місце після Російської імперії. Річ Посполита мала надзвичайно родючі землі, великі простори лісів, багаті надра корисних копалин — основу для розвитку різноманітних галузей господарства. Проте розвиток продуктивних сил країни гальмувався відсталим соціально-політичним ладом. Провідне становище в економіці та в політичному житті належало великим землевласникам, магнатам. Прибравши до рук великі простори земель, сотні сіл та міст і державний апарат, магнати були на своїх землях майже незалежними володарями. Вони не рахувалися з королівською владою, не визнавали жодного права і суду. Якщо в Росії і Західній Європі політичне панування великих феодалів було дуже обмежене і виникла сильна монархічна влада, яка сприяла об'єднанню держави, то Польща, по суті, була своєрідною конфедерацією, союзом магнатів, і єдиної централізованої держави не становила. Всі групи населення тут повністю залежали від магнатів. Середня шляхта могла зберігати своє становище тільки під протекторатом когось із них і змушена була повністю підтримувати його політику; дрібна шляхта взагалі потрапляла у пряму залежність до магнатів, вступаючи у їхні війська, або стаючи двірськими слугами чи службовцями. Внаслідок цього польський сейм, який повинен був представляти всю шляхту, став ареною боротьби різних магнатських груп.

Магнати перешкоджали розвиткові економіки міст. Навіть великі, «вільні» міста повинні були рахуватися з волею панів, а малі міста і містечка взагалі вважалися складовою частиною їх латифундій.

Якщо в Росії держава брала під свою опіку торгівлю і протегувала купецтву, то польське шляхетсько-магнатське законодавство розвиток міських промислів і торгівлі всіма способами обмежувало.

Ще більших утисків з боку магнатсько-шляхетського режиму зазнавало селянство, яке не мало жодних прав і жило практично на становищі рабів.

Зрозуміло, що за таких обставин нові виробничі відносини, які з розвитком продуктивних сил зароджувалися у надрах феодального ладу і в окремих країнах давали поштовх до суспільних перетворень,— у магнатсько-шляхетській Польщі не могли виявити свого прогресивного впливу. На відміну од західноєвропейських держав та Росії, які стали на шлях капіталістичного розвитку, в шляхетській Польщі ще довго зберігалися реліктові форми середньовічного феодалізму. «Дворянська демократія, що грунтується на кріпосництві, в тому вигляді, як вона існувала в Польщі,.. є однією з найгрубіших суспільних форм...»[1],— писав Енгельс.

Незважаючи на це, тогочасна Польща вважалася могутньою державою і проводила агресивну політику щодо сусідів, насамперед Росії.

До складу Речі Посполитої входили насильно приєднані українські землі: з XIV ст.— Галичина з Холмщиною і частиною Поділля, а після Люблінської унії 1569 р.— воєводства Волинське, Брацлавське і Київське, із початку XVII ст.— Чернігівщина. Загарбанню українських земель сприяла зрадницька політика місцевих феодалів-кріпосників, які намагалися в союзі з польськими панами придушити антифеодальну боротьбу народних мас, зміцнити й розширити свої класові, феодально-кріпосницькі привілеї, посилити експлуатацію трудящих. Таким чином, польсько-шляхетське панування і соціальне гноблення тут тісно переплiталося з національним. Причому кріпосницьке і національне гноблення селянства, міської бідноти і козацьких низів на Україні було жорстокішим, ніж на польських землях, хоча магнати і шляхта становили тут дуже незначний процент населення. Згідно реєстру подимного за 1640 р.[2], наприклад, в Київському воєводстві було всього 400 шляхтичів-землевласників. До складу сім'ї кожного шляхтича входило п'ять—шість осіб, сама вся шляхта Київщини налічувала 2000—2400 осіб, а з усією двірнею, військовими загонами — не більше п'яти тисяч. Трудове населення Київщини, за цим же реєстром, мало понад 70 тис. дворів; виходячи з того ж розрахунку (п'ять—шість душ на один двір) кількість трудящих можна визначити від 350 до 420 тис. чоловік. Отже, шляхта становила близько одного процента всього населення. За списком подимного від 1629 р.[3] у Брацлавському воєводстві було 215 шляхтичів-землевласників, тобто всієї шляхти налічувалося приблизно 1075—1290 чоловік; трудове населення мало 64 800 дворів, тобто 324—389 тис. чоловік. Як бачимо, шляхта не становила навіть півпроцента всього населення.

Незважаючи на свою нечисленність, магнати, спираючись на військові загони і державний апарат, панували над усією країною, гнобили і експлуатували усе трудове населення.

Величезну силу магнатів і шляхти на Україні становила феодальна власність. Для прикладу можна взяти воєводства Київське та Брацлавське — землі, що 1648 р. стали центром Визвольної війни. Магнатсько-шляхетське землеволодіння тут можна поділити на три групи: дрібна шляхта — власники 1—50 селянських або міщанських дворів; середня шляхта — власники 51—500 дворів; магнати — власники 500—8000 дворів.

За даними згаданого реєстру подимного від 1640 р.[4], у Київському воєводстві поділ землі був такий:

Група землевласників	Всього власників	Процент	Всього дворів	Процент	Кількість дворів на одного власника
Дрібна шляхта	242	63	4310	6	9
Середня шляхта	117	30	18227	26	156
Магнати	27	17	47698	68	1766
Разом	386	100	70235	100	У середньому 182

З наведених даних видно, що понад дві третини землі (68 проц.) належало невеликому числу магнатів (27), які крім власних спадкових земель користувалися державними землями королівщини. Серед них Єремія Вишневецький мав 7603 дими, Юрій Немирич — 4907, Станіслав Любомирський — 4726, Костянтин Вишневецький — 3800, Януш Заславський — 2861, Януш Тишкевич — 2127, митрополит Петро Могила — 2305, Стефан Аксак — 2046, Яків Собєський — 2023, Станіслав Конєцпольський — 1499, Самуїл Корецький — 1373, Христина Вишневецька — 1221, Казимир Лев Сапіга — 1175, Самуїл Лащ — 1071, Анна Ходкевичева — 1001 двір. У руках Єремії Вишневецького були міста і містечка Брагинь, Лубни, Сенча, Лукомль, Хорол, Хомутець, Снятинка, Жовнин, Горошин, Буромль, Пирятин, Варва, Білошапки, Лохвиця, Монастирище, Курінька, Ічня, Срібне, Городня, Глинськ, Янушпіль, Галиця, Піщана, Золотоноша, Домонтів, Чорнухи, Прилуки, Жеревка, Держикраївка, Мошни та приналежні до них села, хутори і слободи. Юрієві Немиричу з братами належали міста Горошки, Білка, Степанів, Рафаїлів, Мошна, Черняхів, Белча, Коростень, Приборськ, Таборичі, Олевськ і понад сто сіл, слобід, рудень та ін. По кілька десятків міст і сіл мали у своєму володінні інші магнати.

Земельна власність середньої шляхти (51—500 дворів) становила на Київщині 26 проц. всього землеволодіння. Дрібні шляхтичі, які мали до 50 дворів, володіли лише 6 проц. дворів.

Велике землеволодіння було ще характернішим для Брацлавщини. Про це свідчать дані, складені на основі реєстру подимного від 1629 р.

Група землевласників	Всього власників	Процент	Всього дворів	Процент	Кількість дворів на одного власника
Дрібна шляхта	127	59	2368	4	18
Середня шляхта	70	32	10525	16	150
Магнати	18	9	51918	80	2884
Разом	215	100	64811	100	У середньому 301

Ці підрахунки показують, що на Брацлавщині велике землеволодіння займало ще більше місце, ніж на Київщині: 18 магнатам належало 80 проц. дворів. Гетьман Станіслав Конєцпольський мав у володінні 18 548 дворів, Тома Замойський — 3986, Степан Четвертинський — 3519, Домінік Заславський — 3305, Кароль Корецький — 2392, Галина Калиновська — 2837, Ян Тильковський — 2071 двір. Середнє шляхетське землеволодіння становило лише 16 проц., дрібне — заледве 4 проц.

Ці дані вказують на велику питому вагу магнатського землеволодіння, від якого прямо або посередньо залежали всі інші землевласники, на його панівну роль на цих землях. Проте магнати і велика шляхта постійно намагалися збільшити свою власність. Вони всіляко обмежували дрібну шляхту, бояр, козаків, селян, міщан, самовільно захоплювали оброблені землі, сіножаті, пасовиська, ліси, урочища, «бортні землі», «пустині». Тогочасні судові книги містять велику кількість справ про наїзди на сусідів, грабежі та насильства.

Жорстока експлуатація місцевого населення приносила магнатам великі прибутки. Про це свідчать дані про вивіз різних продуктів, які здебільшого становили данину селян. Так, починаючи з 30-х років XVII ст., з Наддніпрянщини все в більшій кількості почали вивозити на західноєвропейські ринки хліб. 1637 р. канівський староста Харленський склав угоду на поставку до Гданська 150 лаштів (лашт — 120 ц) жита за 5 тис. золотих і потім вдруге — на 160 лаштів [5]. У 1640 р. Флоріан Потоцький із своїх фільварків у Нехворощі, Городищі і Білилівці висилав пшоно до Казімєжа над Віслою; такі ж кондиції мали Януш Тишкевич з Махнівки, Павловський з Карабчиєва та ін.[6] 1646 р. Януш Тишкевич вислав з Бердичева 50 хур з пшоном, Ян Увилинський — 70 хур з пшеницею і пшоном, Арнольф Потоцький і Криштоф Потоцький — по 30 хур з пшеницею [7]. 1647 р. різні пани з Житомирщини, вирядили 360 кінних і волових хур з пшеницею і просом до Казімєжа, який був головним портом на Віслі для пересилки транспортів до Гданська [8].

Водночас пани у великій кількості відправляли на західноукраїнські ярмарки волів, найбільше до Ярослава і Лукова. 1644 р. Олександр Конєцпольський вирядив 500 волів з Корсунщини, 1646 р. з Житомирщини, Суходольський — 220, Биковський — 150, Сущанський — 105, Пересецький — 120, Авраам Стрибиль — 100, Степан Стрибиль — 125 [9].

Магнати господарювали по-грабіжницькому, руйнуючи природні багатства країни. Так, вони випалювали великі простори лісів, щоб добути попіл (поташ), який експортували до Гданська та Львова. Єремія Вишневецький продав 1500 шифунтів [10] (шифунт — 2 ц) попелу, Петро Потоцький з Брацлавщини — 1800 шифунтів, Мартин Калиновський — 5400. Продаж поташу давав величезні прибутки. Наприклад, чернігівський воєвода Мартин Калиновський за поташ одержав від гданського купця Деменса одноразово 108 тис. золотих [11].

Великі землевласники тільки частину землі обробляли у власному господарстві, а більшість відпускали в оренду або давали у заставу. Так, Мартин Калиновський 1647 р. віддав у заставу ряд своїх маєтків за позичені йому суми: містечко Камінь з селами у Брацлавщині за 150 тис. золотих, містечко Івангород з селами за 27 тис., Тростянець за 54 тис., Янів за 2 тис., с. Верхнячку за 1500 золотих, містечко Соколівку за 7500 золотих [12]. Самійло Корецький здав в оренду п'ять своїх сіл за 47 тис. золотих [13]. Єремія Вишневецький здав в оренду місто Лубни Олександрові Замойському за 20 тис. золотих [14]. Станіслав Конєцпольський — м. Гадяч з волостю Мартину Длуському за 13 тис. на рік [15]. Всі королівщини перебували постійно в оренді: Канівське і Богуславське староства за 9500 золотих, Переяславське — за 2000, Корсунське — за 2500 золотих; окремо здавалися в оренду поташові буди — у Корсуні — за 1500 золотих, у Черкасах — за 2700 золотих [16].

Орендаторами магнатських земель найчастіше бувала середня шляхта, яка здобувала собі капітал експлуатацією або просто грабежем і вкладала його в оренду, що давала великий прибуток. Таким орендатором був, між іншими, відомий своїми злочинами коронний стражник Самуїл Лащ. Автор хроніки український шляхтич Яким Єрлич дав йому таку характеристику: «Він ні на Бога не зважав, ні громадського суду не боявся, ні достойних людей не соромився, на маєтки й домі робив набіги, насильства чинив, убивав, вуха й носи відрізував, забирав силою дівчат і вдів, видавав їх заміж за своїх негідників, що перебували при ньому для розбою й грабунку»[17]. Він брав в оренду чи заставу землі магнатів, наприклад, у Анни Ходкевич — Ружин і Котельню, і держав також в оренді Звенигородське староство. Цими орендами і звичайним грабежем він здобував собі і власні маєтки з кількістю дворів понад 1000 і став одним з найбагатших панів на Київщині [18].

Православний шляхтич Прокіп Верещака спеціалізувався в орендуванні маєтностей київських монастирів [19]. Орендаторами млинів, корчм, мит, поташових буд та інших підприємств у наддніпрянських староствах були багаті купці. Вони намагалися здобути якнайбільші прибутки і з цією метою нещадно експлуатували селян. Збереглася велика кількість документів, які свідчать, що орендатори нещадно руйнували господарство, нищили будинки і господарський реманент, вирубували ліси, вводили нові данини [20].

Селяни, що становили основну кількість населення, не мали власної землі, а лише користувалися окремими земельними ділянками, на яких відбували панщину, платили данину та чинші. Але пан

міг у будь-який час позбавити селянина цієї ділянки і перевести його на гірші землі. У реєстрі Перемишльського староства від 1640 р. відзначено понад 60 сіл, в яких пани приєднали до своїх земель по два—три або навіть по 10—20 селянських ланів [21].

Свою і панську землю селяни обробляли власним інвентарем. На повному лані кожен селянин мав у середньому 4—6 волів, тобто стільки, скільки потрібно було для тогочасного важкого плуга. Оскільки тяглової сили в багатьох господарствах не вистачало, пани давали в їх розпорядження своїх волів або коней, але змушували сплачувати за це окрему данину [22].

Селянство не було монолітним, а складалося з трьох основних груп: нечисленної заможної верхівки, великої кількості господарств з дрібними наділами і безземельних селян.

Заможну верхівку на селі становили насамперед селяни з великим земельним наділом, з повним ланом (20—30 га), які мали змогу ширше розгорнути господарство. Таких повноланових господарів більше було на Наддніпрянщині і Лівобережжі, де феодальне гноблення не набуло таких розмірів, як на інших українських землях; завдяки низькій густоті населення там залишалося багато вільної землі. На Волині заможні селяни траплялися рідше, а в Галичині їх майже не було. До заможної групи належали також селяни, що займалися промислами — мельники, корчмарі, рудники, а також сільські старшини — отамани, і нарешті «вибранці», тобто селяни, що належали до королівського війська і мали привілеї (звільнення від обов'язкових данин і повинностей). Заможні селяни деколи відкуповувалися грішми від робіт на пана, а траплялося, що й зовсім купували собі волю.

Більшість населення становили селяни, які мали невеликі наділи. У 40-ві роки XVII ст. найпоширенішими були господарства на чверть лана (5—7 га); мабуть, це був той мінімум, який на погляд панів, забезпечував прожиток селянської сім'ї [23].

На селі існувала значна кількість малоземельних селян, «загородників», які користувалися тільки хатою з городом, та безземельних «комірників» і «підсусідків», які жили в чужих хатах. У Галичині ця група становила понад 30 проц. усіх селян. Малоземельні та безземельні селяни наймалися на роботу до господарств панів і заможних селян як «челядь», наймити або виходили з села, як «люзні люди», «гультяї».

Кількість повинностей селян постійно зростала особливо з того часу, коли шляхта перейшла на фільваркову систему господарювання. Але основне місце займала панщина. У 1640-ві роки панщина досягла вже п'яти—шести днів на тиждень. У с. Бобичах на Волині селяни, що мали повний лан, відробляли щоденну панщину і, крім того, несли ще й варту; в жнива і на косовицю йшло по два або й три робітники від двору; крім того, селянин був зобов'язаний дати панові чотири мації (четверті) вівса, чотирьох півнів, одну курку, одну гуску, півкопи яєць та сплатити чиншу 1 золотий і 16,5 грошей. З півлану селянин працював п'ять днів і давав половину того, що збирав з цілого лану. Загородники працювали по три дні, давали чиншу півзолотого і по два півні [24]. У с. Богурині Луцького повіту селяни на півволоках працювали взимку по три дні, влітку — по чотири дні; двічі в рік давали під-

воду на 20 миль, вісьмачку хмелю, дві курки, дві гуски; платили по 15 грошей «сторожівщини»; загородники працювали один—два дні на тиждень [25]. На Житомирщині заможніші селяни працювали влітку по три дні на тиждень, навесні — по два дні; давали по два вози сіна, дві курки, дві гуски, постачали підводи на 20 миль, платили по півкопи литовських грошей. Селяни, які сиділи на менших землях, працювали один день на тиждень, платили по півзолотого і по одній курці.

У наддніпрянських королівщинах до 20-их років XVII ст. селяни майже всюди платили лише чинш і данини. У Переяславському і Канівському старостві давали тільки «стацію» на утримання підстаросту. У с. Демидові селяни платили чиншу один золотий та давали мірку зівса і медову дань; у с. Петрівцях платили чиншу два золотих і 15 грошей та давали мірку вівса, чвертку жита, віз сіна, курей і медову дань. Майже ніде не було панщинних робіт. Тільки у Білоцерківському старостві селяни були зобов'язані влітку жати один день на тиждень, косити два дні на рік, взимку привезти до замку два вози дров [26].

Отже, феодальні форми залежності на Наддніпрянщині порівняно з іншими регіонами України були легшими. Тому всякі нові феодальні повинності викликали протест.

Про зміни, що сталися на Наддніпрянщині, а особливо на Лівобережжі, після перемоги шляхти у війні 1637—1638 рр., збереглося дуже мало джерел. Проте й наявні документи дозволяють стверджувати, що й після придушення селянських повстань панщина тут не набула таких розмірів, як на Житомирщині, Волині, західноукраїнських землях.

У контракті оренди Гадяча від 1643 р. обов'язки селян було визначено так: селяни, які мали коней або волів, зобов'язані «нажати по дві копи хліба, звезти і змолотити їх, косити сіно протягом дня, накошене зібрати, відвезти і скласти в стоги або дати готове сіно. Але піддані, які не мають коней або волів, возити не повинні» [27]. Кожен селянин, що мав тяглову худобу, повинен був привезти до замку два вози дров на рік. Молотити чи прясти на пана селян не зобов'язували. «Підсусідки» виконували роботу на фільварковому городі, але тільки раз на рік. З кожного диму з селян брали по курці, з чотирьох димів — гуску. Крім того, селяни були зобов'язані давати поволовщину, десятину з пасік та інші побори. У цілому в Гадяцькій волості панщинні роботи були невеликого розміру, а данини менші, ніж в інших районах. Це можна пояснити тим, що населення з цих прикордонних місцевостей при збільшенні повинностей тікало в межі Російської держави. Але немає певності в тому, що таке становище було типовим для всього Лівобережжя.

У регіонах з обов'язковою панщиною селяни повинні були працювати «від сходу сонця аж до заходу», мали «на роботу вчасно вийти, і вчасно мають їх відпускати — з відпочинком у полудень». Якщо встановлений порядок порушувався, кількість днів панщини збільшували. Наприклад, там, де селяни зобов'язані були працювати два дні на тиждень, вони працювали по три дні — робили «що їм скажуть... як собою, так і худобою». Щодо роботи худобою, то була така норма: з кожного лану один плуг або один віз; у менших господарствах селяни спрягалися до плуга. Точно були визначені види робіт. Селяни

були зобов'язані зорати землю під озимину або ярину, засіяти її своїм або панським зерном, заволочити, зжати або скосити хліб, звезти урожай на тік і скласти у стоги, пізніше змолотити та змолочене вивезти своїми кіньми, «куди скажуть». Крім обов'язкових днів панщини, існувала толока на початку жнив: «Повинні помогти жати один день, коли жнива починаються, всі з села, зі своєю стравою... і орати також помогти перший день, на зиму і на яр». Селяни «тяглі», тобто ті, що мали коней і волів, виходили на роботу з плугами та іншим реманентом; «загородники», «підсадки», «комірники» робили «пішки» — пололи, помагали під час жнив, косили сіно та ін. [28]

Поряд з хліборобськими роботами на селянах лежали також й інші обов'язки: вартувати при панському дворі або стерегти ліс, стави, влагодити дороги, будувати гаті при ставах і млинах, ремонтувати будинки, будувати загорожу, пасти худобу, ходити з паном на лови, ловити рибу в ставах, бути на посилках у віддалені місцевості.

Подекуди селяни були зобов'язані доставляти до панського двору по кілька возів дров або дерево на будову. Тягарем для селян було по кілька разів на рік їздити своїми кіньми або волами з панським хлібом чи іншими продуктами у далеку дорогу — на ярмарки або до річкових портів. У 40-ві роки XVII ст. селянські підводи долали шлях з Київщини до Вісли.

Селяни сплачували різні данини — натурою або грішми. Серед данин натурою на першому місці стояли данини хлібом — найчастіше вівсом, рідше житом або пшеницею. У різних місцях ці данини бували різного розміру, деколи тільки по дві—чотири маці (четверті), де-не-де навіть по два—чотири корці. У деяких селах селяни постачали хміль для панських броварень.

Особливо тяжкі були данини худобою — «двадцятина» свиньми і вівцями, щоп'ятий рік поволовщина, данини курми і гусьми, яйцями, маслом, сиром та ін. Жителі лісових околиць постачали куниць, лисиць й іншу звірину, а ті, що селилися вздовж річок,— рибу. Сільські ремісники були зобов'язані доставляти до панського двору свої вироби: вози і колеса, вулики, бондарський посуд, гонту, лико, горшки, кожухи, гуні, попруги, рибальські сіті. Бортники давали від бджіл десятину медом. Жінки давали прядиво, пшоно.

Данина бралася здебільшого натурою. Грошова оплата вживалася рідше — це був чинш від ріллі — звичайно 1—3 золотих від лану. Деколи селяни сплачували готівкою частину натуральних данин. Проте грошову оплату пани призначали рідше тому, що польські гроші постійно девальвувалися і не забезпечували передбаченого прибутку. Тільки в 40-ві роки XVII ст. шляхта все частіше почала замінять панщину грошовим чиншом: за день панщини селянин мусив платити високий еквівалент — три «півтораки» [29] (півторак — півтора гроша). Так, у Гадяцькій волості селянам було дозволено деякі данини сплачувати грішми, причому ціни були дуже високі: за віз сіна 15 грошей, за гуску 6 грошей та ін. Очевидно, з розвитком торгівлі зростав попит на готівку, і пани погоджувалися одержувати ренту грішми.

Селяни змушені були платити за шлюб і весілля, за розлучення, «відумерщину» — від спадку, «вихідне» — при переході з села в ін-

шу місцевість. У деяких панів селяни мусили обов'язково молоти своє збіжжя в панському млині та брати спиртні напої у панських корчмах.

Пани забороняли селянам користуватися різними угіддями: пасти худобу в лісі, брати з лісу дрова, ловити для себе рибу у ставах — за це навіть карали на смерть. За користування лісами, пасовищами і сіножатями селяни повинні були платити грішми і зерном. Окрема плата була за годування свиней жолудями з лісу («жировщина»)[30].

Особливою формою експлуатації населення були поміщицькі оренди. Суть оренди полягала в тому, що пан заявляв про своє право на монополію деяких видів виробництва у своїх маєтках і віддавав їх в оренду за гроші. Орендар, який заорендував якусь ділянку господарства, мав право її організувати за власним розсудом, встановлювати ціни на продукти та ін. Так, у Гадяцькій волості, яку держав Станіслав Конєцпольський, була заведена оренда на гуральництво і тютюнництво [31]. Селянам і козакам було заборонено курити горілку і продавати тютюн — хто порушував цю заборону, платив штраф 10 кіп грошей. Так само гадяцьким міщанам, які мали право виробляти в місті спиртні напої, заборонено було продавати горілку по селах. Селяни могли варити пиво на весілля, хрестини та на свята, але тільки «віддавши звичайну плату» орендареві. Селяни не могли держати в себе пиво більше трьох днів без дозволу пана або орендаря. Орендарі, використовуючи свою монополію для наживи, знижували якість продукції, підвищували ціни, жорстоко переслідували кожного, хто нехтував забороною.

Становище селян ставало ще тяжчим, коли в оренду переходило все село разом із землею і «підданими». Власники хоч жорстоко експлуатували селян, все ж утримали їх повинності в таких межах, щоб господарство не руйнувалося. Інакше поводилися орендарі. Вони брали село в оренду на короткий час і намагалися одержати максимальні прибутки з орендованого господарства. У скаргах власників на орендаторів від 40-их років XVII ст. є довгі списки різних надуживань з боку орендарів. Насамперед вони збільшували панщину. В с. Милостові Луцького повіту орендар змушував селян працювати шість днів на тиждень — замість п'яти. У Гуляниках того ж повіту обов'язкова панщина становила три дні на тиждень, а орендар вимагав, щоб селяни працювали цілий тиждень. Цілотижневу панщину запроваджено було в Собіщині та в інших селах. Орендатори примушували селян працювати не тільки в їхньому селі, а й в орендованих ними інших маєтках. Коли селяни в Рожищах Луцького повіту запротестували проти надмірних робіт, орендар наказав закувати їх у кайдани і так виганяв на роботу. Орендатори збільшували селянські данини і під виглядом десятин, стацій забирали худобу, хліб, борошно, мед, прядиво й інші продукти. Селян змушували купувати горілку тільки в корчмах орендаторів, а орендатор с. Тудорова силував селян брати гнилі яблука і гнилий сир та здохлятину. Змушували також селян їздити підводами у далеку дорогу [32].

За всякий непослух пани жорстоко карали селян: саджали в «колоди», ув'язнювали, наказували бити, засуджували до смерті. Кожен

шляхтич мав своїх озброєних людей — гайдуків, серед них були волохи, татари, а також різний набрід, що наймався на панську службу, а в магнатів були і регулерні військові частини, з допомогою яких вони утримували в покорі народні маси.

Про тяжке становище поневолених селян багато писали старі літописці й історики Визвольної війни. Український літописець Самовидець, представник козацької старшини, характеризуючи становище селянства на Наддніпрянщині, відзначав: «Самі бо державці на Україні не мешкали, тільки уряд держали і так о кривдах людських мало знали, або любо і знали, только засліплені будучи подарками от старост і євреїв-орендарів, того не могли узнати, же їх салом по їх же шкуру і мажут: з їх подданих видравши, оним даруют». Самовидець писав, що орендарі і грабували селян всякими «вимислами» — драчками, як «великі чинші, поволовщини, дуди, осип, сухі мірочки, з жорен плата та ін.», і частину загарбаного давали панам, ніби дарунки від себе [33]. Таке засилля лихварів-орендарів, їх грабіжницькі дії характеризують стан магнатсько-шляхетського господарювання на Україні, свідчать про відсталі соціально-економічні відносини.

Навіть королівський історіограф Коховський, хоч і неохоче, але визнав, що пани гнобили селян: «Що з українським народом поступали не без деякої несправедливості, не можу заперечити. Все залежало від суворої або м'якої вдачі тамошніх старостів і панів і від вдачі самого народу — покірливого до влади або бунтівливого. Брали десятину з пасік та індесятину з кінських табунів, податок від худоби, десятину з усіх підданські повинності, які селяни здавна давали і терпіли. Але коли для збільшення доходів винайдено ще нові приводи, як шкіру за право ловити звіра, небувалі податки від риболовлі, замість денної панщини по три півтораки, пені і кари та всякі подібні речі, на них нарікали і скаржилися, як на нестерпні тягарі, тим паче, коли були жорстокі збирачі і немилосердо виконували панські накази» [34].

Польський шляхтич на шведській службі Грондський, який пізніше їздив у складі посольства до Чигирина, звертав увагу на деякі окремі способи пригнічування селян панами. «У кого було більше синів, то лишали батькові одного, щоб з ним відбував звичайні повинності на пана, а з усіх інших жонатих синів брали на тиждень одну мості на пана, а з усіх інших жонатих синів брали на тиждень одну мості на пана, а з усіх інших жонатих синів брали на тиждень одну мості

Загарбування селянських земель, збільшення панщини, безстанне зростання данин і чиншів, жорстоке знущання — все це робило становище селян нестерпно тяжким. Селяни, безпосередні «виробники матеріальних благ», на працю яких спиралося феодальне господарство, втрачали свою економічну базу, вони вже не мали змоги жити з свого наділу та з своєї праці і зневірилися у можливості існувати під панською владою.

Найпоширенішою формою протесту проти гноблення з боку панів чи орендарів були утечі. Доведені до краю гнітом пана чи орендаря, селяни залишали обжиті місця, шукаючи собі кращих умов для вільної праці. «Утікачі кріпаки прагнули тільки того, щоб вільно розвинути і запровадити в життя свої вже наявні умови існування»[37]. Найбільше селян втікало з Галичини, Волині і Поділля, де експлуатація була особливо жорстокою; утікачі селилися на Брацлавщині, Київщині та Лівобережжі, де кріпосне право ще не набрало таких потворних форм, як в інших частинах України. Про масовість переселень свідчить те, що кількість дворищ Київського воєводства за десятиріччя 1630—1640 рр. зросла з 38 990 до 70 235, тобто майже двоє[38]. У 40-ві роки XVII ст. на Наддніпрянщині, особливо на Лівобережжі, засновано цілий ряд нових сіл і містечок. Одночасно обживалося Запоріжжя і продовжувалося переселення українських селян за російський кордон, у Слобожанщину. Селяни збиралися великою юрбою і після довгих приготувань відходили від пана «з жінками, дітьми, худобою, чередою з усім устаткуванням» — такою характерною фразою в судових книгах описуються ці переселення[39].

Втечі селян завдавали чималої шкоди панам і ті вдавалися до всіляких засобів, щоб знайти і повернути утікачів. З цією метою пани тримали спеціальних шпигунів. Міщани з Чорнодуба на Волині побили таких панських посланців, які приїхали шукати селян — «выведуватися о подданных, тут на слободі будучих»[40]. Дізнавшись про місце перебування своїх кріпаків, пани подавали скарги в суд на тих землевласників, що приймали утікачів, вимагали повернути їх та відшкодувати збитки. В судових книгах Подільського воєводства зустрічаємо щорічно по 200 і більше таких скарг[41]. Але, незважаючи на всі заходи шляхти, утечі не припинялися і деякі села повністю обезлюдніли. Один з великих магнатів Микола Потоцький 1637 р. відзначав, що на нових «слободах» збирається по кілька тисяч людей, «а давніші селища стоять напівпусті»[42]. Анна Ходкевич 1643 р. подала заяву до луцького суду, що не може сплатити податку з с. Острожинця, «а то для розойстя подданых по розных волях — которых недостает 70»[43].

Селяни-втікачі знаходили захист у так званих слободах або волях. Це нові села, при заснуванні яких пан звільняв колишніх кріпаків від панщини і данин на тривалий час, звичайно на 10—15 років. Отже протягом цих років селяни могли вести вільне господарство, не відроблюючи панщини та не сплачуючи чиншів і данин, і хоч на короткий час вважати себе вільними людьми. Але пани і в цих умовах не залишалися без вигод. У слободах селяни розпочинали господарювати «на сирому корені», освоюючи лісові або степові «пустині», і пан міг пізніше ці оброблені землі використати для себе. Деякі пани, незважаючи на «волю», все ж залучали «слобожан» до деяких другорядних

робіт; так, наприклад, у Крилівцях на Київщині 1616 р. було «20 свобідних», які не мали «ніяких повинностей, тільки літом робити зажинки, обжинки, закоски, обкоски, також у толоці допомагати, за панською стравою»[44]. Поряд з цим шляхта добувала із слобожан посередині побори через млини, шинки та ін. Люстратор Остерського староства 1636 р. відзначав, що завдяки скупченню людей, що оселяються на слободах, остерська оренда медів, пив, горілок, млинів, мит пішла за значно вищу ціну, тому немало зріс дохід»[45].

Особливо зросла кількість слобід у 30—40-ві роки XVII ст. За реєстром подимного Київщини від 1640 р. в кожному великому панському «ключі» існувало по кілька слобід; у всіх умовах про продаж чи оренду згадуються слободи і слобідки. Часто і самі пани були змушені засновувати слободи. В Остерському старостві 1636 р. існувало 15 слобід, яким старости «для швидшого поселення на багато років надали вольності і тим немало людей до них привабили». Люстратор зауважує, що якби довелося з цих селян брати податки, які дають старі села, і змушувати виконувати повинності, то «неодмінно скоро повтікали б з цих селищ і шукали собі інших слобід, за звичаєм тутешніх країв». Тому було вирішено залишити ці села ще на три роки при їх «вольностях»[46].

Слободи були вимушеною поступкою панів. Щоб утримати селян на своїх землях, шляхта погоджувалася давати їм на певний час волів, втрачаючи доходи. Коли ж пан намагався присилувати селян знову виконувати панщину, «слободяни» залишали село й шукали собі нових земель. «Ми люди вольні, куди захочемо, підемо, якщо тут нам кривда буде»,— заявляли панові 1647 р. новопоселені селяни с. Милостова Луцького повіту[47].

Проте слободи, даючи користь деяким панам, особливо на рідко заселеній Наддніпрянщині, спричинилися до ослаблення шляхетського господарства на західних землях України. На сеймику Белзького воєводства в жовтні 1649 р. шляхта скаржилася, що відкрито «широкі ворота до слобід і нових поселень», що польські закони занадто слабі, «щоб спинити хлопство, яке втікає від своїх дідичних панів». Шляхта висловлювала жаль, що «українні панове різними способами таких утікачів скликають, дозволяючи волі на кількадесять років, проти звичаю, і так що в скорому часі хлопство з цих країв повтікає, і вже починає втікати»[48].

Слободи мали для визвольних рухів те значення, що туди втікали найенергійніші люди, які за всяку ціну прагнули позбутися гноблення. Микола Потоцький наприкінці 1637 р., розглядаючи способи ліквідації селянсько-козацького повстання, писав: «Скільки цих бунтівників було і є, всі мають свої гнізда в нових слободах, що містять в собі по кілька тисяч своєвільних людей, як обидві Кобеляки і інші селища... Наплив цих своєвільників в слободи, як сам бачу, робить розсадники бунту, та й самі осадчі з плачем застерігають, що як ці гнізда не будуть зруйновані, то своєволя оживе скоро»[49].

Набираючи великого розмаху, утечі селян все ж мали характер пасивного опору. Але водночас селяни вели активну боротьбу проти панів. Починаючи з кінця XVI ст., селянські рухи набирають все гострішого характеру і переростають у великі народні повстання по

всій території України (повстання 90-тих років XVI ст., 1625, 1630, 1635, 1637—1638 рр.). Шляхта жорстоко придушувала кожен селянський виступ, проте цілком ліквідувати їх не могла, і народні повстання спалахували знову ще з більшою силою і розмахом. Напередодні Визвольної війни селянські виступи особливо почастішали, зокрема на Волині.

У судових книгах Луцького повіту є ряд записів про виступи селян і дрібних міщан. У березні 1647 р. селяни з Плоського убили шляхтича Должкевича і побили його жінку та сестру. У травні того ж року міщани з Андрієва великою юрбою напали на шляхтича Ветчаного і побили його. В серпні селяни з Печихвостів і Милятина, зустрівши на дорозі шляхтича Клишевського, побили його киями. У листопаді селяни з Печихвостів напали в лісі на пана Охлоповського, який не дозволяв їм рубати дерев, і поранили його. У січні 1648 р. селяни з Прокощева приїхали в ліс пана Шорнеля і побили наглядача лісу. Тоді ж селяни з Берестечка напали на шляхтича Ростковського [50].

Селяни палали ненавистю до панів і нетерпляче чекали нагоди розрахуватися зі своїми експлуататорами. Але масові селянські рухи виникли тільки при співучасті козацтва і жителів міст, яких у 40-ві роки XVII ст. на Україні було близько тисячі: в Руському воєводстві — 177, в Белзькому — 32, в Холмській землі — 23, у Волинському воєводстві — 97, у Подільському — 111, у Брацлавському — 122, у Київському — 385, у Чернігівському — 24. Міста і містечка були особливо характерні для Київського воєводства (разом з Лівобережжям), де вони становили 17 проц. усіх населених пунктів, причому жило в них, без Києва, понад 50 проц. населення (38 977 дворів із усіх 70 235) [51].

На центральних землях України більшість міст і містечок виникла у першій половині XVII ст.: на Київщині та Лівобережжі близько 200, на Брацлавщині — близько 100.

Заснування нових міст у значній мірі диктувалося потребами оборони. Містечко найчастіше виникало під захистом замка. Міщани будували нові міські укріплення, щоб захиститися від татарських набігів. Як видно з матеріалів періоду Визвольної війни, майже всі містечка Південної України були укріпленими фортецями. Магнати або королівські старости шукали для себе нових джерел доходів з міського ремесла, промислів і торгівлі. З цифр, які є на люстраціях XVI ст., видно, що містечко давало панові у 5—10 разів більший прибуток, ніж село, на базі якого воно виникло [52].

Містечка були невеликі за кількістю населення (на Київщині половина з них налічувала до 100 дворів), а існували й такі, що мали по 20 «ринкових» будинків. У новозаснованих містечках ремесла і торгівля перебували в зачатковому стані — у податкових реєстрах часто згадувалося тільки по три—чотири ремісники. Більшість населення була землеробами, від селян вони відрізнялися тільки тим, що за статутами міст не відробляли панщини, а тільки сплачували чинші та давали деякі данини натурою [53].

Беручи до уваги землеробський характер містечок, можна припустити, що організація містечок була уступкою панів селянству. Не маючи змоги утримати селян на умовах панщини, вони були змушені

погодитися з тим, що селяни переходили до містечок і продовжували займатися землеробством, але вже як «вільні» міщани, не відроблюючи панщини, а тільки сплачували чинші.

Справжніх, великих міст, які являли б собою «факт концентрації населення, засобів виробництва, капіталу, потреб і способів їх задоволення»[54], було порівняно небагато. В основному це стародавні міста, які досягли свого розквіту ще в період Київської Русі. Наприклад, Київ у XVII ст. складався з кількох окремих «юрисдикцій»: міської на Подолі, замкової біля Киселівки, митрополичої на «Горі», Печерського монастиря, католицького єпископа, домініканів. За словами французького інженера Боплана, який довгий час працював на Україні, «Київ досить значний торговий центр у краї»[55]. На Лівобережжі найбільшими давніми містами були Чернігів та Переяслав. Протягом десятиріччя 1630—1640 рр. деякі містечка Київщини почали виростати у міста: Біла Церква мала вже понад 1000 дворів, Васильків виріс з 60 до 500 дворів, Фастів — з 152 також до 500, Котельня — з 70 до 633, Лубни — з 153 до 882. Містечко Паволоч мало 754 двори, Пирятин — 705, Чуднів — 607. На такому ж рівні стояли Житомир, Вінниця, Брацлав та осередки запорізьких реєстрових полків — Канів, Черкаси, Корсунь та ін. У західних землях найбільшим містом був Львів. Важливими торговими центрами стали також Луцьк, Кам'янець на Поділлі, Перемишль, Ярослав та інші.

Великі міста мали досить високо розвинене та диференційоване ремесло, яке давало продукцію не тільки для задоволення місцевих потреб, а також на широкий ринок. У Білій Церкві 1641 р. було 277 ремісників, які належали до різних цехів: кушнірського — 20, шевського — 63, ткацького — 18, кравецького — 16, теслярського — 13, бондарського — 11, колісного — 46, ковальського — 32, гончарного — 12, рибальського — 9, різницького — 22, пекарського — 15; поза цехами працювали один мотузник та один кошикар [56]. Ремісники становили понад 30 проц. населення Білої Церкви. У Переяславі в той же час існували цехи кушнірський, кравецький, шевський, ковальський, колісний, різницький і пекарський [57]. Львівські ремісники були об'єднані в 30 цехах [58].

У великих містах цехи об'єднували тільки частину ремісників; їх кількість кожен цех визначав у своєму статуті. Так само обмежувалася і кількість майстрів, ними могли стати тільки найзаможніші ремісники. Незаможні ремісники із передмість та сіл не мали змоги увійти в цехову організацію і залишалися одиночками. Переслідувані цехами вони виконували свою роботу крадькома. Особливо у Львові цехи жорстоко переслідували одиночок («партачів»), забирали в них верстати, продукцію, а самих ремісників заарештовували й ув'язнювали [59].

Але й тоді вже міста відігравали важливу роль у створенні місцевого і краєвого ринку. Кожне місто і містечко служило торгом для найближчого району; характерним було те, що у багатьох містах існували власні міри на зерно (колоди, кірці, маці), які значно відрізнялися від мір інших міст [60]. У кожному місті раз або двічі на тиждень відбувався малий торг, а два-три рази на рік — великі ярмарки, що тривали по два-три тижні. Міщани великих міст проводили значні операції

на великі грошові суми. У менших містах міщани об'єднувалися у спілки для купівлі чи продажу більшої кількості товарів. Так, у містечку Дунайгороді, на Поділлі, 1641 р. 27 міщан, як видно з прізвищ, українців, поляків і євреїв, об'єдналися в спілку і купили за 2 тис. золотих зерно у шляхтича Павла Понятовського; друга подібна спілка з 25 міщан за таку ж суму придбала зерно у Якова Понятовського [61].

У міській торгівлі брали участь також селяни, які вивозили на торг залишки своїх продуктів та деякі вироби (наприклад, дерев'яні, ткацькі) [62], щоб купити собі міські промислові вироби та вторгувати гроші для сплати чиншів панові. Деякі міста спеціалізувалися в окремих галузях торгівлі — продажу волів, коней, хліба, солі. Великі міста обслуговували значні території: Київ був торговим центром Наддніпрянщини, Львів, Луцьк, Кам'янець — торговими центрами західноукраїнських земель. Але єдиний всеукраїнський ринок ще тільки починав складатися. Між Львовом та Києвом торгові зв'язки були ще слабкими. Тільки «прасоли» (чумаки) розвозили підкарпатську сіль по всій Україні.

З розвитком ремесел і торгівлі у містах виникли різні соціальні групи. У великих містах, зокрема в Києві і Львові, існував патриціат, що складався з найбагатших купців і ремісників; вони захоплювали міські землі, підприємства і експлуатували середнє та незаможне міщанство. У Києві протягом сторіччя влада була в руках війтів Ходиків; у Львові міською радою заволоділи кілька багатих родин, які контролювали все міське господарство, експлуатуючи середніх і дрібних міщан та підлеглі місту села [63].

Другу групу міщан становили середньозаможні ремісники і небагаті купці; вони стояли в опозиції до патриціату і намагалися взяти управління містом у свої руки. Вони теж експлуатували працю залежних від них підмайстрів і міської бідноти, що наймалася на роботу. В цехах підмайстри часто боролися проти майстрів, вимагаючи підвищення заробітної плати. У Львові відомі випадки, коли майстри не давали роботи підмайстрам, а за нижчу плату наймали некваліфікованих робітників.

Третю групу становило «поспільство», плебеї. Це було незаможне населення передмість, ремісники-одиночки, селяни-утікачі, які шукали захисту в місті, поденні робітники, мандрівна «голота» та ін.

Соціальне розшарування існувало також у малих містах і містечках. Реєстр подимного Київського воєводства від 1631 р. відрізняє по містах будинки «ринкові», «вуличні» та «убогі» або «нужденні халупи»; очевидно, в ринку та на головних вулицях жили заможніші міщани, а по дальших вулицях і передмістях — незаможні та біднота. Так, у містечку Гуляниках було 10 «ринкових» будинків, 8 «вуличних» і 22 «убогих»; у Борисполі — 10 «ринкових», 20 «вуличних» і 40 «убогих»; у Миргороді — 20 «ринкових», 40 «вуличних» і 60 «убогих». У деяких містечках відзначені «огородники, що ріллі не мають», або «що з вимолоту живуть», тобто наймаються молотити [64]. У таких містечках верховодили багатії, які експлуатували незаможних міщан.

Великі міста користувалися так званим магдебурзьким правом, яке забезпечувало міщанам самоврядування. Місту належала означена кількість землі, міщани мали право займатися ремеслом і торгівлею, організовувати різні міські підприємства, обирати міську старшину, брати участь у суді. Але справжнє самоврядування мала тільки невелика кількість найсильніших міст, які могли захистити свою незалежність.

Малі міста і містечка мали також свої статути або привілеї, в яких були визначені обов'язки міщан: звичайно вони платили тільки грошові чинші за будинки і землю, податок за ремесла і торгівлю, деколи давали також «мірки» зерна, якщо обробляли землю. В особливому становищі були наддніпрянські міста, міщани яких зобов'язувалися під час воєнних дій відбувати військову службу, а в мирний час — «польову» сторожу на степових шляхах.

Проте магнати, які були власниками міст, та королівські старости постійно порушували міські права і вимагали від міщан виконання різних повинностей і робіт, що їх зобов'язані були виконувати тільки селяни.

Так, у Білій Церкві в 40-ві роки XVII ст. староста наказував міщанам возити палі на укріплення замку, оновлювати «шарварком» греблі і переправи, відбувати сторожу в лісах, платити стацію, поташне, податок від пасік, солодівень і броварень, дозволяв молоти тільки в старостинських млинах. До того ще староста втручався у міське самоврядування, не дозволяв витрачати міських грошей без його відома, окремих міщан забирав з міста і робив «панщизнянами» [65]. Навіть у такому великому місті, як Київ, міщани скаржилися на воєводу Жолкевського, що не дозволяв їм вільно торгувати, забороняв ситити мед, не допускав до цехів та порушував інші права міста. «А якщо київський воєвода приїжджав у Київ, а завжди в'їздив багатолюдно, то київські міщани повинні були три дні утримувати його і тих, хто його супроводив» [66].

Незаможні міщани зазнавали утисків від різних «юрисдикцій», на які був поділений Київ. Ремісники, що підлягали воєводі, не мали права купувати горілку в ратушних шинках; католицькі монахи у Києві, домініканці брали «помірне» від торгу зерном і борошном, бернардини — десятину від торгу рибою; київський католицький бискуп, а також православний митрополит мали свій торг і свою оренду. Численні монастирі захопили всі ліси, поля, сіножаті та озера навколо Києва, і київські міщани не могли ними користуватися [67].

У Янові під Львовом поміщиця Стадніцька 1644 р. відібрала у міщан їх садиби разом з землею, забирала у них хліб з поля, забороняла користуватися лісами, не дозволяла ловити рибу в ставах, торгувати хлібом та горілкою; приїхавши до Янова, вона вимагала від міщан харчів для свого двору, а коли ті відмовилися, панські слуги пограбували місто [68].

В інших містечках Львівщини пани загарбували міські землі і пасіки, забирали у міщан волів і коней, не допускали до лісів, змушували молоти у своїх млинах, зневажали їх, ображали, били й ув'язнювали [69].

Магнати і шляхта не тільки всіляко утискували міщан, а й намагалися загальмувати зростання міст, використовуючи для цього державний апарат. Міста не мали своїх представників у польському сеймі,

всі справи, що торкалися економічного життя, розв'язувала сама шляхта у своїх класових інтересах. Шляхта насамперед забезпечила собі право безмитної торгівлі сільськогосподарськими продуктами і розгорнула широку торгівлю хлібом, волами, лісом та ін. Міщани, які сплачували велике мито, не могли витримати конкуренції зі шляхтою і майже не брали участі в експорті, обмежуючись лише внутрішньою торгівлею. Але й цю торгівлю утруднювали незліченні шляхетські мита, які кожен пан намагався брати у своїх маєтках, а також грабування шляхтою проїжджаючих купців. Тільки за допомогою сплати великих податків і даючи хабарі, міщанин міг пересуватися по країні зі своїм товаром.

Внаслідок магнатсько-шляхетського гніту міста України не мали змоги досягти високого економічного і культурного розвитку. Тут повільно зростала велика буржуазія, тому що ремісники, як правило, не мали засобів для створення мануфактури. У малих містах ще навіть не існувало повного розподілу праці: більшість міщан були землеробами, які лише додатково займалися ремеслом або торгівлею.

Міщани усвідомлювали, що егоїстична політика магнатів приводить країну до занепаду; вони з обуренням дивилися на «гордість, лакімство і грабіжництво панів», які «нічого доброго не готовлять Речі Посполитій»[70]. Міська верхівка шукала захисту у короля, скаржилася на утиски з боку панів, прохаючи підтвердити і поширити міські права. Але дуже часто королівські грамоти не мали ніякої сили перед всесильними магнатами. Середнє і дрібне міщанство боролося проти шляхти і проти міського патриціату, приєднувалося до селянських та козацьких рухів.

У малих містах і містечках виступи проти шляхти мали такий самий характер, як виступи селян. Бували випадки, коли міщани малих міст, бажаючи визволитися з-під гніту шляхти, залишали свої садиби та переселялися в інші місця. Так, 1641 р. міщани з Калюса, на Поділлі, у яких орендар-шляхтич постійно забирав худобу, ув'язнював і бив, одностайно заявили магістратові, що залишають місто, і групою в 40 чоловік з жінками, дітьми та всім майном перейшли Дністер і оселилися в Молдавії. Згодом вони повернулися збройною ватагою і вивели з собою ще 30 чоловік [71]. Міщани виступали проти панів також із зброєю в руках; коли в Коростишеві 1640 р. з'явився загін відомого грабіжника Лаща, міщани організували кілька сотень чоловік і побили шляхтичів. У Котельні у виступі проти панів брали участь міщани, які раніше були «підданими» цих панів. В Осницькому проти шляхтича, який приїхав розшукувати селян-утікачів, виступили спільно міщани і селяни з новопоселеної слободи [72]. У Києві опозиційні рухи міщан підтримувало Запорізьке військо, що підтверджується матеріалами про релігійну боротьбу в 1610—1612, 1629—1630 роках і пізніше [73]. У Львові проти патриціату виступали цехи, які добивалися участі в управлінні містом, та «поспольство», що боролося за звільнення від важких робіт і податків [74].

Хоч міста під гнітом магнатів і шляхти не мали змоги розвинути всі свої творчі сили, вони все ж відігравали значну роль в становленні економіки і культури України. «Городяни стали класом, який втілив у собі дальший розвиток виробництва і обміну, освіту, соціальні і політичні установи»[75]. У містах відбувався процес поділу праці, виникали нові ремесла, розвивалась техніка. Як осередки торгівлі, міста мали основне значення у створенні внутрішнього ринку. Незважаючи на утиски, міщани були юридично незалежними людьми, вони могли вільно пересуватися, організовуватися в цехи і братства, мали деякий доступ до освіти.

Міста і містечка радо приймали селян-утікачів і захищали їх від панів. 1641 р. шляхтич Хотецький нарікав на міщан Летичева, які не хотіли видати його «підданих», що з усім майном втекли до міста. Тоді ж ректор Кам'янецької єзуїтської колегії скаржився на кам'янецький магістрат руського права, що відмовлявся повернути йому селянина Данка Неманчука з Тишолівець, який оселився в Кам'янці [76]. З судових справ Подільського воєводства видно, що випадки ці були не поодинокі [77]. У боротьбі поневолених мас проти феодального гноблення міщанство, особливо його незаможні верстви, займало значне місце.

Ті з селян і міщан, які не хотіли миритися з магнатсько-шляхетським режимом, шукали захисту в незаселених «диких полях» та на недоступних островах Запоріжжя. Спершу вони займалися мисливством, а згодом переходили до скотарства, бджільництва і землеробства, продаючи частину своїх продуктів у містах. Постійна загроза нападу з боку татарів змушувала цих степових «добувачів»-козаків організовувати своє життя за зразком військових поселень. Головною їх оборонною базою з середини XVI ст. стала Запорізька Січ, що відіграла прогресивну роль в історії українського народу.

Запорізьке військо складалося в основному з селян-утікачів. Боплан у книзі «Опис України» відзначав, що «рабство є головною причиною масових втеч; відважніші із селян тікають на Запоріжжя, що є місцем захисту для козаків на Дніпрі»[78]. Микола Потоцький 1637 р. висловився про зростання козацтва на Лівобережжі так: «...що хлоп, то козак»[79]. До Запорізького війська йшли навіть з далекої Галичини. Селяни з Горожан на Львівщині заявили 1625 р., що готові йти до козаків на Україну, «звідкіля будемо мститися над тими, проти яких змовляємось»[80].

У Запорізькому війську чимало було міського населення. 1617 р. польська комісія вимагала виключити з війська «ремісників, купців, шинкарів, віятів, бурмистрів, кафанників (може купців, які торгували з Кафою), балакезів, різників, кравців»[81]. На участь міщан у Запорізькому війську вказує також сеймова ординація 1638 р., якою під загрозою конфіскації майна міщанам було заборонено вступати до Запорізького війська, вписувати в козаки своїх синів та віддавати дочок за козаків [82]. Під впливом запорожців широкі маси міського і сільського населення Наддніпрянщини почали називати себе козаками, організовувалися на зразок Запорозького війська, обирали собі старшину і власний суд. Одночасно вони відмовлялися підкорятися магнатам, шляхті і королівським старостам, виконувати будь-які феодальні повинності. За люстраціями 1616—1622 рр. в Канівському, Богуславському, Черкаському, Корсунському, Переяславському староствах більшість населення становили «непослушні», які, зайнявши міські і королівські землі, «ніякої повинності і послушенства не віддають»[83].

Таким чином, частина селянства і незаможного міщанства на деякий час знаходила в козацтві визволення з-під шляхетської влади.

Козацтво складалося з різних соціальних елементів, а тому поділялося на різні групи — заможну верхівку, середнє козацтво, козацьку бідноту.

Прикладом заможного козацького господарства може служити господарство чигиринських козаків Волевичів, мабуть від 1630—1640 рр.[84] Тишко Федорович Волевич, «обиватель і козак чигиринський», мав власний будинок у Чигирині, один хутір на Чутці, другий на Березівці, пасіки в тих же двох місцях і в Матренині, байраки і «байрачки», при хуторах, пасіках і байраках — орне поле і сіножаті. У хуторах були худоба, вівці і табуни коней, в одній з пасік — 120 вуликів (кількість вуликів в інших не вказана), а дома Волевич мав 50 діжок меду. Згадуються шість казанів, очевидно, для виготовлення горілки чи інших напоїв. Волевич володів також значними сумами грошей — готівкою 2 тис. кіп. Це свідчить, що він мав якісь прибуткові підприємства або вів торгівлю; може варив мед і курив горілку або торгував кіньми, худобою та вівцями і займався лихварством. Тишко Волевич поділив своє майно між трьома синами. Один з них, Іван, значний реєстровий козак і обиватель міський чигиринський купив у чигиринського козака Максима Михайловича ліс за 1990 кіп грошей.

Заможні козаки, крім землеробства і тваринництва, займалися ще різними сільськогосподарськими промислами, зокрема будували млини і заготовляли мед, курили горілку, торгували продуктами.

Запорожці у своїх вимогах і скаргах завжди підкреслювали право козаків на участь у промислах і торгівлі. 1626 р. вони вимагали дозволу «користуватися всякою торгівлею, шинками та іншими промислами, які не були б перешкодою шляхетській оренді»[85]. 1636 р. козацькі посли подали скарги на старостів: «По королівських містах нашому товаришеві ані купити, ані продати не дозволяють, суворо забороняють, а своїм орендарям дають право не дозволяти робити ні пива ні горілки на свою потребу, на весілля і хрестини»[86]. 1637 р. почався рух проти орендарів на Лівобережжі: козаки не дозволяли заводити корчемних оренд і проганяли орендарів[87].

Основним способом землеволодіння для середнього козацтва був хутір. У Переяславі козаки «засіли міські хутори», в Корсунському старостві «сіл немає, тільки хутори міські козацькі», так само було в Каневі, Черкасах, Білій Церкві[88]. 1638 р. реєстровий козак Гурин продав міщанинові Охрімові Туровичу свій хутір на Соколиних Лозах біля Мошен за 10 кіп литовських грошей[89]; ціна вказує, що там було небагато землі. Але при хуторах бували всякі «пожитки» — луки, сіножаті, ниви, стави, пасіки, гаї, ліси, і хутір часто переростав у велике господарство.

Напевне, про дві заможні групи реєстрових козаків говорив Микола Потоцький 1638 р., коли зазначав, що вони «при своїх вольностях мають такі багатства і володіння, що з них без плати повинні служити королеві і Речі Посполитій»[90].

Козацьку бідноту становили безземельні селяни і міське «посполство» — люди, розорені тяжкою експлуатацією, частими війнами, татарськими нападами, майже всі ті, що втікали з-під шляхетського гноблення на Наддніпрянщину з інших частин України. У документах вони фігурують під різними назвами: «голота», «гультяї», «люзні люди», «безхатники». Ця біднота шукала прожитку на службі у заможних козаків, у слободах, на степових промислах. У містечку Нехворощі 1616 р. згадуються «гультяї, що при козаках перебувають»[91]. Під час селянсько-козацького повстання 1637—1638 рр. до Запорізького війська пристало багато степових могильників, що шукали селітри в давніх могилах, будників, які випалювали в лісах поташ, вівчарів та ін.[92] «Люзні люди, що без служби перебували»[93], наймалися до панських військових частин; у війську Олександра Конєцпольського, під час його походу на татарів у 1647 р., було багато незаможних козаків, «безхатників»[94].

Козацтво становило окремий стан у феодальному суспільстві. Це була маса волелюбних войовників, які власними силами здобували собі землі, господарство і захищали його із зброєю в руках. У свої ряди козаки приймали кожного охочого, не питаючи про його походження. Запорізький «лицар» не вважав ганьбою для себе займатися господарством, самому орати й сіяти, торгувати та ін. Але при всій своїй специфіці козацтво залишилось однією з груп феодального суспільства і не могло вийти поза його рамки. В його середовищі відбувалося класове розшарування, постійно точилася, з часом все більше загострюючись, класова боротьба.

Проте козацтво залишалося грізною силою, яка загрожувала шляхетському ладові, гуртуючи навколо себе маси трудового населення. Тому магнати намагалися економічно ослабити і підкорити козацтво. Напередодні Визвольної війни козацька старшина скаржилася, що королівські урядники забирають у неї хутори, сіножаті, стави, млини; беруть бджільну десятину і поволовщину, так само, як з міщан, накладають на козацьких вдів податки; полковники-шляхтичі забирають у козаків худобу, зерно, сіно, зайняті у татарів табуни коней, худобу, овець, вимагають собі частину від степових ловів і рибальства. І урядники, і полковники без причини б'ють та ув'язнюють козаків. «Поводяться з нами, не як годилось би поводитися з людьми рицарськими — але гірші роблять нам шкоди і кривди, як своїм невільникам»[95].

До групи, експлуатованих магнатами, належали також бояри, які жили в північних районах Київщини, біля Остра, Любеча, Овруча. Вони мали землі і несли військову службу, але були звільнені від інших обов'язків. Протягом першої половини XVII ст. бояри часто скаржилися на зловживання старост, які забирали у них землі, грабували їх, наказували виконувати різні роботи[96]. У любецьких боярів, наприклад, у 1640 р. було взято 18 волів, багато коней та возів, їх самих посилали з листами, ув'язнювали і били»[97]. 1647 р. вони подали протест проти чернігівського воєводи Калиновського, який кривдив їх, робив наїзди і т. ін., але київський замок не хотів прийняти їх скарги[98].

Магнати пригноблювали також дрібну шляхту. Шляхтичі Халчинський і Вишпольський з Житомирщини звинувачували житомирського старосту в тому, що він обтяжує їх всілякими повинностями,

бере з них десятини, присилує до робіт і лагодження мостів. Волинська шляхта 1646 р. скаржилася на магнатів, що вони «вороже наступають на добра шляхти меншого роду, але повноправної, і забирають їх у своє володіння». Королівська канцелярія давала магнатам «глейти» (листи забезпечення) і ті далі безкарно кривдили людей [99].

Експлуатовані селяни, а також інші дрібні власники — міщани, бояри, козаки, незаможна шляхта як могли захищалися від своїх гнобителів і ця постійна опозиція змушувала шляхту до деяких поступок. Такою поступкою, зокрема, стало масове заснування слобід і містечок, визнання «вольностей» Запорізького війська.

Проте це були тільки часткові, компромісні заходи, які не змінювали суті становища. Магнати і шляхта, роблячи ці поступки, чекали часу, щоб відібрати у народних мас здобуті ними права і привести їх до «звичайного послушенства». Зі свого боку маси селянства, незаможних міщан, козацтва не задовольнялися дрібними поступками, прагнули повністю визволитися з-під шляхетської влади. Селянсько-козацькі війни 1620—1630-их років виявляли ці настрої і прагнення.

Головною рушійною силою цих воєн було селянство. Але за рівнем своєї соціальної самосвідомості воно не могло власними силами серйозно загрожувати шляхті. Причин тут було кілька. Про основні з них можна сказати словами Ф. Енгельса, що стосуються уроків селянської війни у Франції. «...Селян, хоч і озлоблених страшним гнітом, все ж важко було підняти на повстання... Роз'єднаність надзвичайно утрудняла можливість порозуміння. Діяла давня звичка до покори, яка переходила від покоління до покоління; в багатьох місцевостях селяни відвикли від користування зброєю; жорстокість експлуатації то посилювалась, то слабшала залежно від особистості пана,— все це допомагало вдержувати селян у покорі»[100]. Шанси на перемогу давав селянам тільки союз з козацтвом, яке, маючи в руках зброю, могло організовано виступити на боротьбу проти магнатсько-шляхетського режиму. Запорізьке військо цементувало розрізнені селянські виступи в один визвольний рух. Організаційним центром козацтва була Запорізька Січ. Завдяки своєму положенню серед островів на Дніпрі, Січ була недоступною для польських панів і безборонно готувала до війни селянсько-козацькі сили. Запорожці йшли на боротьбу зі шляхтою з гаслом захисту козацьких «вольностей», під якими розумілись господарство, вільне від панського гніту, звільнення від данин і робіт на панів, незалежний соціально-політичний лад з виборною старшиною та власним судом. Захист «вольностей» став також гаслом для селянських мас і незаможного міщанства, які прагнули визволитися з-під шляхетської влади, стати козаками.

Успіх у боротьбі забезпечував союз козаків з селянством, «бо ані селяни без козацької назви і проводу, ані козаки без селянської сили встояти не можуть»[101]. Мемуарист війни 1637—1638 рр. домінікан ець Окольський підкреслював непримиренну ворожнечу між селянами і шляхтою [102]. Польський офіцер Мєлецький зазначав, що «коней гетьман Потоцький зі злістю визнавав: «Багато разів ми усіх по заків так важко направити проти їх народу, як вовком орати»[103]. Полькілька разів вирубували,— але що з того: як їх одного дня загине

стільки, зараз другого—третього дня на те місце прибуває ще більше тої своєволі, що з усіх боків валом валить до них!»[104]

Польська шляхта була змушена визнати високу боєздатність Запорізького війська. «Хоч між козаками немає жодного князя, сенатора, воєводи..., але ці мужики такі, що коли б не обмежували права, встановлені для плебеїв..., між ними знайшлися б гідні того, щоб їх визнано рівними щодо хоробрості Фемістоклові та Квінктієві Цинцинатові, якого від плуга закликано до диктатури»[105].

Війна 1637—1638 рр. закінчилася розгромом селянсько-козацьких сил. Багато селян були змушені визнати шляхетський режим, інші шукали захисту на далеких дніпрових островах, на річкових «уходах» і серед братнього Донського війська. Але народні маси продовжували вороже ставитися до шляхетського ладу і тільки чекали слушного часу, щоб знову повстати.

Польське панство з презирством ставилося до підкореного народу, глумилося з української мови і культури. Це погірдне ставлення шляхти до українських трудящих посилювалось католицьким духовенством, яке мало великий вплив на шляхетську культуру і прищепило їй елементи релігійної нетерпимості і ненависті до іновірців, насамперед до православних. Особливу активність проявляв орден єзуїтів, який ставив собі за мету в першу чергу відірвати магнатсько-шляхетську верхівку і міський патриціат від православної церкви та приєднати до католицтва.

Польські пани допомагали єзуїтам, обдаровуючи їх земельними маєтностями. Так, вінницькій єзуїтській колегії, яка мала протидіяти впливам Києво-Могилянської колегії, воєвода Калиновський у 1647 р. подарував 30 тис. золотих, а чернігівський каштелян Одживольський — 20 тис.[106] Єзуїт Ігнатій Єлець, що походив із старовинної української шляхти, заснував на свої кошти єзуїтську колегію в Ксаверові на Житомирщині і витратив на її утримання усі свої маєтності [107]. Єзуїти відкрили свої колегії також у Києві, Переяславі і Фастові [108]. Маючи великі кошти, вони успішно вели пропаганду і добилися того, що до католицтва перейшли найбільші українські магнати — Вишневецькі, Заславські, Тишкевичі та ін.

Релігійно-національний гніт найсильніше відчувався в західноукраїнських містах, де в силу історичних умов велику частину населення становили католики. У Львові для проживання українських міщан була відведена лише одна вулиця, вони не мали права володіти будинками в центрі міста, не могли бути членами міської ради і суду, не допускались до ряду цехів, не мали повних прав у торгівлі та зазнавали інших переслідувань. У малих містах і містечках вся влада була в руках католиків, а українські міщани не мали повних прав. У деяких містах не дозволено було будувати православні церкви, в інших церкви було передано уніатам [109]. Навіть у центральних і східних землях України, де католиків було менше, мав місце національний гніт з боку польських панів. У Києві воєвода Тишкевич зруйнував православну церкву в замку, щоб побудувати костьол; частину земель міста передано домініканам на побудову їх монастиря [110]. У Новгородіверському Спаський монастир з приписаними до нього селами 1635 р. був переданий єзуїтам, які готувалися організувати тут свою

школу [111]. Густинський монастир біля Прилук зазнавав таких переслідувань з боку шляхти, що більшість ченців 1638 р. «от гонения ляхов на православную веру» переселилася за російський кордон [112]. Багато перешкод у своєму розвитку зустрічала Києво-Могилянська колегія; був час, коли король заборонив вчити там латинську мову [113], яка тоді була міжнародною літературною мовою. На західноукраїнських землях польська шляхта примушувала селян і міщан давати «мешне», десятину на утримання католицьких костьолів і ксьондзів, що викликало величезне обурення, бо сприймалося як знущання над релігійними почуваннями [114]. Єврейський мемуарист Натан Ганновер згадує, що шляхта не тільки пригноблювала селян усякими повинностями, але «деякі шляхтичі страшними засобами примушували переходити на панівну віру»[115].

Національний гніт викликав гостру реакцію пригнічених. Зовні ця боротьба набувала релігійного характеру, але в основному мала прогресивне значення. «Вияв політичного протесту під релігійною оболонкою,— писав В. І. Ленін,— є явище, властиве всім народам на певній стадії їх розвитку...»[116]

Українська шляхта і заможні міщани вели боротьбу легальними правовими засобами. Православна шляхта на сеймиках і сеймах виступала проти насильств уряду і католицького духовенства, вимагаючи для себе таких самих прав, які мали католики. Волинська шляхта на сеймику в Луцьку 1646 р. заявила у своїй інструкції, що православна церква «в католицькому, християнському королівстві та вільній і свобідній Речі Посполитій зазнає такого насильства, якого і в поганській неволі християни-греки не зазнають. Захоплено церкви, монастирі і собори, заборонено вільне виконування обрядів, і убогі християни... не мають публічних похоронів. У Любліні, де віднято церкву, також в Сокалі, в Більську і в інших містах потай, в погребах і своїх домах мусять ховати мерців»[117]. Шляхта Брацлавського воєводства на сеймику 1647 р. вимагала скасувати у Києві єзуїтські школи, які сіють незгоду — «щоб не прийшло до яких заворушень»[118]. Українські міщани шукали розв'язання своїх справ у королівських судах. У Львові, наприклад, понад сторіччя тривав процес з міською радою, на якому українське населення мирно добивалося рівноправності в ремеслах, торгівлі та управлінні містом.

Народні маси у збройній боротьбі проти феодального гноблення водночас боролися і проти національно-релігійних утисків. У селянсько-козацькій війні 1630 р. було піднято гасло боротьби «за віру». Керівники повстання тоді зазначали, що православному населенню у церквах забороняли відправи і в братській церкві була пролита кров жовнірами, які стояли в Києві»[119]. Так само у війні 1637—1638 рр. закликом до повстання служило те, що «лядське військо наступає на віру і вольності наші»[120]. Але за релігійною формою приховувалися соціальні і політичні прагнення, ненависть до гнобителів, бажання визволитися з-під іноземного гноблення, солідарність мас у спільній боротьбі.

Українське міщанство організовувалося в братствах, які відстоювали інтереси православної церкви. Водночас братства ставили перед собою деякі завдання економічного і культурного характеру.

Львівське Успенське братство, найстаріше і найкраще організоване, заснувало касу для допомоги своїм членам. Братство захищало інтереси українських міщан у їх боротьбі проти феодальної адміністрації і польського патриціату. Особливою опікою братство оточувало освіту: організувало школу, поновило засновану Іваном Федоровим друкарню і розгорнуло широке видання книг, у тому числі шкільних підручників та художніх творів. У статутах братств відзначалося, що їх членами може бути також шляхта, духовенство і «поспільство»; в Луцьку до братства входило багато української шляхти, до київського братства належали видатні старшини Запорізького війська.

Нові школи виховували перші кадри освіченої інтелігенції, яка поширювала освіту і письменство. У Києві та Львові при братствах існували бібліотеки і гуртки вчених, які відзначалися високим знанням класичних мов і займалися перекладами духовно-повчальної літератури. Широко розвинулося полемічне письменство, яке своїм вістрям було спрямоване проти наступу католицизму та унії. Велике зацікавлення викликала історія; почалися дослідження давніх літописів, складалися історичні компіляції. Студенти й учні шкіл осідали по містах і містечках як учителі, писарі, дяки. Вони сприяли поширенню освіти і культури серед широких мас.

У таких умовах йшов розвиток української народності. Все чіткіше відзначалися характерні риси української мови. Великі переселення селянства, що відбувалися на широкому просторі від Галичини до Київщини та Лівобережжя, допомагали формуванню загальнонародної мови, спільної для всієї території України. До літературних творів все інтенсивніше входила «посполита», тобто народна мова, що утверджують перші словники. Українська мова почала привертати увагу іноземців своєю мелодійністю. Автор «Історії козацьких воєн», француз П'єр Шевальє, писав: «Мова козаків дуже ніжна, повна зменшень і незвичайно пестливих висловів»[121]. Іноземні мандрівники почали складати етнографічні характеристики українців, вказуючи на характерні національні риси.

У XVII ст. зросла роль Запорізького війська. Походи на Крим, великі морські походи на турецькі землі, війни проти шляхетської Польщі — все це робило козацтво центральною, прогресивною силою на Україні. Якщо українська шляхта, заможне міщанство, духовенство намагалися поліпшити своє становище судовими процесами і проханнями до короля, заявами на сеймах, запорожці, разом з селянством і дрібним міщанством, добивалися здійснення своїх прагнень у збройній боротьбі.

З другого десятиріччя XVII ст. запорожці досягли такої сили, що вже не рахувалися з польською державою, не визнавали її влади та авторитету. Вони самовільно ходили у воєнні походи, приймали іноземних послів і складали з ними угоди. Маркс назвав Запорізьку Січ «Християнською козацькою республікою»[122]. Польські магнати не раз твердили, що козаки створюють свою державу, грізну для шляхетського ладу: «Ані магістратів у містах, ані старостів, ані гетьманів не слухають, самі собі права складають, самі урядовців і вождів становлять і немов у великій республіці іншу республіку роблять»[123]. «Долю машня сваволя бере верх і так завзялася, що і нам самим важка і з мо-

гутніми сусідами нас сварить; вже справді, забувши віри і підданства, становлять собі окрему республіку..., вся Україна від них завойована, шляхтич в домі своєму не вільний, в містах і містечках його королівської милості все управління, вся влада при козаках, присвоюють собі суд, становлять права...»[124]

На великі потенціальні сили, що таїлися в Запорізькому війську, звертали увагу іноземні держави, які бажали використати козаків для своїх цілей. Вже близько 1630 р. в колах дипломатичних представників тих держав, які неприхильно ставилися до Польщі, виникли розмови про те, «чи народ запорожців, доведений до крайнього відчаю, при повсякчасному переслідуванні, може визволитися з-під влади і панування поляків, визнати протекцію сусідів, увійти у стан і форму республіки і певними правами користуватися і управлятися?»[125]

Серйозною загрозою для України була постійна агресія з боку султанської Туреччини та її васала — Кримського ханства. Польський уряд дуже мало робив для охорони українських земель від татарських набігів. Весь тягар цієї боротьби ліг на козацтво, яке героїчною боротьбою проти турецько-татарських загарбників викликало захоплення всіх народів Європи. Запорізька Січ була форпостом оборони не тільки українських, а й південних і південно-східних земель.

Величезне значення для розвитку України мало зміцнення економічних, політичних і культурних зв'язків з Росією. Українські купці з Гадяча, Батурина, Ромен та інших міст і містечок постачали в прикордонні російські міста сіль, горілку, тютюн. У свою чергу російські купці привозили хутра та інші вироби. Зміцнювалися також безпосередні зв'язки між Києвом та Москвою. Так, у 1645 р. до Києва приїхав купець московської «гостинної сотні» Гурій Туренін, який мав тут своїх прикажчиків. До Москви досить часто виряджалися посланці від українських братств, духовенства і монастирів, щоб ознайомитися з життям російської столиці, закупити різні товари, в тому числі й книги, прохати царської допомоги для своїх установ. Найчастіше бували в Москві кияни, але щорічно з'являлися також гості з Волині, Поділля і Галичини. 1647 р. в Москві перебував київський письменник Іван Спиридонович Соболь, який перекладав для Посольського приказу латинську книгу «Індійське царство»[126].

З початку XVII ст. почалися масові переселення селян, міщан і козаків, здебільшого з Лівобережжя, за російський кордон, на Слобожанщину. Ще більше посилився цей рух після війни 1637—1638 рр., коли під проводом Яцька Остряніна та інших старшин Запорізького війська на російську територію перейшла велика кількість селян та козаків. Переселенці оселялися на безлюдних просторах, де розвивали землеробство і тваринництво, закладали пасіки, будували млини, курили горілку, добували сіль і селітру, вільно займалися різними ремеслами. Частина козаків увійшла до складу російського війська і дала початок слобідським полкам. Незважаючи на суворий військовий режим, гноблення з боку царських воєвод і російських поміщиків, населення Слобожанщини жило порівняно вільним життям. Маси селянства і козацтва почували себе далеко краще під захистом централізованої Російської держави, і саме тому на Україні симпатії до Росії і російського народу зростали.

Дуже близькі зв'язки існували між запорізькими козаками і Донським військом. Запорожці і донці спільно організовували походи проти татарів, турків та приходили одні одним на допомогу у скрутний час. 1632 р. було складено навіть угоду про взаємну допомогу. «У нас, у донських козаків, з запорізькими черкесами така умова зроблена: коли чекати звідки яких численних ворожих людей на Дон або на Запоріжжя, то запорізьким козакам нам на Дону помагати, а нам, донським козакам, помагати запорізьким козакам»[127]. Після поразки селянсько-козацьких військ у 1637—1638 рр., коли і на Січ прийшла польська застава, багато запорожців пішло до Донського війська. На Дону перебував деякий час Дмитро Гуня; там же отаманом був Іван Богун [128]. Запорожці, не маючи після 1638 р. змоги організувати самостійних походів, приєднувалися до донців і разом з ними ходили на море. Коли 1643 р. у гирло Дніпра зайшли донські човни, «до них,— як писали шляхетські розвідники,— сила гультяйства почала приєднуватися з Дніпра»[129]. У 1644 р. під Азов прийшло 30 запорізьких човнів, у 1645 р. 20 човнів вирядилося на море, у 1646 р. із Запоріжжя на Дон прийшли 400 чоловік [130]. Пізніше, 1651 р., донці особливо підкреслювали стару дружбу з запорожцями: «А попереду вони, запорізькі черкаси, з ними донські козаки завжди бували в дружбі, сіряк добували спільно»[131].

Запорізьке військо намагалося зв'язатися також з російським урядом. Уже Дмитро Вишневецький у 1550—1560 рр. разом з російськими військами вів боротьбу проти татарів і турків. Згодом, коли посилився наступ на Україну з боку шляхетської Польщі, ще більше зростало прагнення різних груп українського населення до порозуміння з Росією. Рішучий крок у цьому напрямі зробив Петро Конашевич Сагайдачний, вирушивши 1620 р. до Москви посольство від Запорізького війська на чолі з Петром Одинцем. Посольство заявило цареві, «що вони всі хочуть йому, великому государеві, служить головами своїми так, як служили попереднім великим російським государям»[132]. У тому ж напрямі діяв київський митрополит Йов Борецький, який 1624 р. закликав царя Михайла Федоровича допомогти Україні визволитися з-під влади Польщі і приєднатися до Росії [133]. У 1625 р. до Москви було вислано посольство від Запорізького війська на чолі з полковником Іваном Гирею [134]. Козацькі маси, які готувалися до війни проти польських панів, у 1625 р. заявляли, що «вони, козаки, стануть служить тобі, государеві, і міста литовські стануть очищать на твою, государю, честь»[135].

У 1630 р. польський уряд мав відомості, що Запорізьке військо хоче «трактувати з Москвою і віддати їй всі тамошні краї»[136]. На раді в листопаді 1632 р. Запорізьке військо винесло ухвалу, що на випадок нового наступу з боку Польщі запорожці «хочуть бити челом тобі, государю, щоб їх ти прийняв під свою руку»[137]. Нарешті, під час селянсько-козацького повстання 1637—1638 рр., старшина вела переговори з російським урядом, щоб одержати військову допомогу [138].

Проте здійснення віковічних прагнень українського народу до возз'єднання з російським народом принесла лише Визвольна війна 1648—1654 рр., яку очолив Богдан Хмельницький.

ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО 1648 р.

Коли в 1648 р. Богдан Хмельницький очолив боротьбу народних мас проти шляхетської Польщі, йому було понад 50 років [1]. У цьому віці людина має вже усталені погляди, великий життєвий досвід. Та, на жаль, нам мало відомо про його молодість, діяльність у зрілі роки, про оточення, що мало вплив на формування його світогляду. Не дивно, що деякі дослідники схилялися до думки, ніби політичні погляди Хмельницького остаточно сформувалися тільки під впливом Визвольної війни, зокрема під час зустрічей з київським міщанством і духовенством взимку 1648—1649 рр. Звичайно, погляди Хмельницького не могли бути незмінними протягом всієї його діяльності, коли бурхливі часи ставили перед ним щораз нові проблеми. Але не слід також думати, що він був цілком непідготовлений до ролі народного вождя. Причини повстання 1648 р. існували й раніше, і Хмельницький ще до Визвольної війни мав можливість стикатися з ними і мати щодо них свою точку зору. Про рід Хмельницьких лишилося небагато відомостей, тому були різні здогади про його походження. Брацлавський воєвода, великий український магнат Адам Кисіль називав Хмельницького «простим хлопом». Але Кисіль взагалі намагався принизити значення повстання, говорив, що це «хлопська рука» піднялася «противу своїм господином»: отже, тому і Хмельницького він називав «хлопом» [2]. У листах же він звертався до Хмельницького як до рівного собі шляхтича: «здавна мені милий пане і приятелю», «пане і приятелю мій давній, ласкавий» [3].

Київський історик І. Каманін намагався зв'язати рід Хмельницьких з київськими міщанами Хмелями, але прямих зв'язків, які б це підтверджували, йому відшукати не вдалося [4].

Виникли деякі сумніви і щодо прізвища Хмельницького. Королівський секретар Єронім Піноччі 1654 р. писав, що «Хмельницький так названий від своїх; ім'я його батька було Хмель, а його звали Хмеленко» [5]. Цілком ймовірно, що в народі так називали Хмельницького. Павло Алепський, сірійський мандрівник, який побував на Україні в 1654—1656 рр., не називав гетьмана інакше як Хмель,— очевидно, таке ім'я він чув від козаків [6]. Сербські «капітани» в своєму листі від 1654 р. титулують гетьмана так: «Пресвітлий і благородний, Богом ізбраний пане Богдане Хмель» [7]. У народних думах також зустрічається прізвище Хмель або Хмель-Хмельницький. Але все це могло бути звичайним спрощенням справжнього прізвища Хмельницького. На всіх своїх листах і документах гетьман підписувався тільки Хмельницький, не інакше.

Походив він з дрібношляхетського роду. Про це є свідчення двох чужоземців, які відвідали гетьмана в Чигирині. Венеціанський посол Альберто Віміна 1650 р. писав: «За своїм станом він син шляхтича, який підпав під вигнання і був позбавлений шляхетського звання» [8]. Посол шведського короля Карла X, Грондський, який був у Чигирині 1656 р., підтвердив, що Хмельницький «народився від батька — польського шляхтича», і також згадав про покарання Богданового батька [9].

Шляхетство Хмельницького визнавав і польський король Ян Казимир, який у своїх листах до гетьмана називав його «уродзоним» [10], тобто шляхтичем.

Хмельницькі були дрібними шляхтичами, такими маловідомими, що ними не цікавилися геральдики і тепер ще не можна остаточно вияснити, з якого саме Хмельника походить цей рід. Один з письменників початку XIX ст. вказував на містечко Хмільник на Поділлі, нинішньої Вінницької області і твердив, що ще і в той час жили там Хмельницькі [11]. Але правдоподібніше, що Хмельницькі вийшли з Хмельника у Перемишльській землі, бо найперше вони зустрічаються в Галичині. Так, 1578 р. згадується шляхтич Станіслав Хмельницький, власник с. Германова під Львовом [12], Хмельницькі згадуються також на Волині, у 1637 р. відомі Ян і Яків Хмельницькі, служилі шляхтичі Володимирського повіту [13].

За деякими даними, батько Богдана Михайло Хмельницький народився в Лисянці на Київщині. Проте відомості ці, очевидно, помилкові, бо Лисянка почала заселятися лише в 20-ті роки XVII ст. [14] Були навіть міркування, що Михайло Хмельницький походив з Литви чи з Мазовецької землі [15]. Напевно відомо тільки те, що на початку XVII ст.-він жив у Жовкві, на Львівщині, як службовець при дворі коронного гетьмана Станіслава Жолкєвського [16], і пізніше перейшов на службу до Яна Даниловича, власника Олеська. Це сталося, мабуть, 1605 р., коли донька Жолкєвського Софія вийшла заміж за Даниловича. Коли ж Данилович став корсунсько-чигиринським старостою [17], очевидно, за його дорученням Михайло Хмельницький переселився на Наддніпрянщину, до Чигирина. Віміна розповідав, що Михайло Хмельницький був покараний вигнанням (баніцією). Те ж свідчив і Грондський, який писав, що Михайло Хмельницький «вчинивши якийсь злочин, засуджений із-за цього за правами королівства на кару «інфамії» (знеславлення) і будучи поза законом, подався між козаків» [18]. Королівські суди надавали кару інфамії дуже щедро за шляхетські наїзди, відмову виконувати судові вироки та ін. Не виключено, що й Хмельницький вчинив таку провину.

Перебуваючи на службі у Даниловича, Михайло Хмельницький був спочатку осадчим, тобто засновником нових поселень. Осадчий мав обов'язок здійснювати всякі організаційні і технічні заходи при заснуванні нових містечок і сіл: розчищати і вимірювати площу під поселення, закликати поселенців і осаджувати їх на відповідних місцях. Так, Хмельницький осадив містечко Чигирин, а також, мабуть, і Лисянку та інші «слободи» [19]. Поселенцями були здебільшого селяни-утікачі, які шукали тут вільнішого життя [20]. Хмельницький виконував також інші адміністративні обов'язки; так, він був писарем під час збирання податків [21].

Пізніше Михайло Хмельницький дослужився вищої посади — став чигиринським підстаростою [22]. Це була досить висока посада, бо при відсутності старости, а староста, як правило, рідко перебував у своїй окрузі,— підстароста був управителем замку і всього старостинського господарства, очолював суд, командував військом, організовував старостинське господарство, що давало йому значні прибутки і посилювало вплив серед шляхти. Займаючи таке значне становище, Михайло

Хмельницький став заможною людиною, придбав собі хутір у Суботові під Чигирином, заклав там пасіку, а пізніше навіть осадив власну «слободу», Новосельці — сільце з «підданими»[23]. Проживаючи в одному з найбільших осередків Запорізького війська, Михайло Хмельницький був у близьких стосунках з козаками і одружився з козачкою [24]. Один з польських мемуаристів твердив, що Михайло Хмельницький був сотником Запорізького війська. Це ж повторюють також пізніші козацькі літописці [25], але підтвердження цього в документах не знаходимо.

Щодо Богдана Хмельницького, то він не заперечував свого шляхетського походження, зазначав що є «уродженим Хмельницьким» (тобто «добре уродженим»). Він мав на своїй приватній печатці герб «Абданк» і дозволив в реєстрах Запорізького війська 1649 р. помістити вірші «на старожитний клейнот панов Хмелницких»[26]. Проте одночасно Хмельницький рішуче заявляв, що він належить не до панів, а до дрібної шляхти; коли один шляхтич привітав його словами «мостипане гетьмане», Хмельницький перебив його: «не мостивий, а такий же худий пахолок, як ти!»[27]

Народився Богдан Хмельницький десь 1595 р.; це відомо з листа венеціанського посланника Сагредо від 1649 р., в якому зазначалось, що Хмельницький мав тоді близько 54 років [28]. Де саме народився Хмельницький, встановити не вдалося. Павло Алепський, проїжджаючи через Черкаси, відзначав, що гетьман народився в цьому місті, що мати його була козачкою, отже є підстави стверджувати, що сталося це на Наддніпрянщині [29].

Але правдоподібніше, що Богдан народився в Чигирині. За даними Коховського, Михайло Хмельницький переселився до Чигирина тоді, коли Даниловичу було надано Чигиринське староство — між 1592 та 1594 рр.[30] Якщо ж Богдан народився 1595 р., то місцем його народження міг бути Чигирин. Про зв'язки ж Михайла Хмельницького з Черкасами немає ніяких документальних даних. Припущення М. Н. Петровського, що Хмельницький народився у Переяславі, теж не має переконливих аргументів [31]. Так само сумнівним є припущення, що батьківщиною Богдана була Жовква [32]. Отже, питання про місце народження Богдана не можна поки що вважати остаточно з'ясованим.

Ім'я Хмельницького Богдан було народною формою церковного імені Теодор; Хмельницький був іменинником 27 грудня, в день Теодора Начертанного [33]. Духовенство, а також і козацька старшина в урочистій обстанові називали Хмельницького Зиновієм [34], мабуть, це його друге ім'я, як це бувало у звичаях того часу, але сам Хмельницький іменем Зиновій ніколи не підписувався. Свою молодість він провів у народному оточенні. В щоденному побуті він розмовляв виключно українською народною мовою. По-українськи говорив і з польськими панами. Навіть королеві Яну Казимирові Хмельницький відповідав українською мовою [35]. Про тісні зв'язки Хмельницького з народом свідчать і народні приповідки, якими він залюбки користувався, наприклад: «при сухих дровах і мокрим попало», «яку яму під нами викопали, самі в неї обвалилися», «військо велике — не одної матки дітки», «кожна пташка гніздо своє охороняє», «неможлива річ, щоб між

добрими і лихі не були», «без табору годі, а з табором є річки і тічки»[36]. Відома нам також розказана Хмельницьким польському послові народна байка про господаря і вужа [37]. Хоч Хмельницький здобув вищу освіту, народна стихія завжди міцно пробивалася в його виступах.

Хмельницький учився в українській школі, в якій саме — невідомо. Його власноручні листи написані характерним почерком, який палеографи зараховують до київської «школи»[38], але точно не досліджено, на яку територію поширювався цей тип письма. Коховський твердить, що Хмельницький був учнем київської «гімназії»[39], тобто братської школи, але це малоймовірно. Дана школа була заснована в 1617 р., коли Хмельницькому було вже близько 22 років — надто пізній час для навчання. Якби Хмельницький був учнем братської школи, він згадав би про це у своєму листі до царя 27 травня 1654 р., в якому описував братський монастир та його школи, з яких «многія изыдоша в целомудрии и любомудрии леторосли церкви божии». Гетьман не назвав свого імені, хоч це могло мати значення для авторитету школи; скажімо, Іван Виговський, згадуючи у подібному листі учнів школи, додав: «от них же и сам аз есмь»[40]. На те, що Хмельницький довший час учився в українській школі, вказує мова його листів — тогочасна українська літературна мова, в основі своїй народна, в якій трапляються старослов'янські слова і полонізми.

Хмельницький здобув освіту також в латинській школі — єзуїтській колегії у Львові [41]. Ця школа, заснована 1608 р. польським коронним гетьманом Станіславом Жолкевським, служила знаряддям поширення католицтва на Україні і боротьби з православною церквою та культурою українського народу. Жолкевський допомагав єзуїтам підбирати учнів і, як можна гадати, схилив також Михайла Хмельницького, недавнього свого службовця, віддати сина на навчання до цієї школи. Богдан учився в колегії кілька років, пройшов класи граматики, поетики і риторики [42], тобто здобув звичайну для незаможної шляхти того часу освіту. У цій школі Хмельницький вивчив польську мову; він володів нею добре, це видно з його листів, написаних по-польськи.

В єзуїтській колегії Хмельницький здобув також основні знання з латинської мови, яка в той час мала велике значення як міжнародна літературна мова. Хмельницький навіть вільно розмовляв латинською мовою. Французький посол граф де-Брежі, який познайомився з Хмельницьким у Варшаві 1644 р., характеризував його як «людину освічену, розумну, сильну в латині»[43]. Венеціанський посол Віміна, який відвідав Чигирин 1650 р., свідчив, що Хмельницький говорив латинською мовою і цією мовою вів з послом розмови і переговори [44].

Є відомості про одного з учителів Хмельницького у львівській школі — єзуїта Андрія Гонцеля Мокрського. Він був доктором богослів'я, відомим проповідником і автором панегіриків [45]. У своїх творах він славив польську шляхту і католицьку віру, і з презирством та ненавистю висловлювався про православ'я, як про «козацьку, наливайківську» віру. Єзуїти намагалися знеславити перед учнями православну віру, залучити їх до католицизму. З цією метою вони заснували окреме юнацьке братство, змушували молодь брати участь у католицьких святах і маніфестаціях. Єзуїтські школи давали молоді

досить, як на той час, грунтовні знання, і Хмельницький, безперечно, дечого там навчився.

Про перебування Хмельницького в єзуїтській школі українські літописці записали такий переказ: коли Богдан з іншими студентами прогулювався біля костьолу, «вітер схопив його, тричі обніс довкола костьолу і на тому місці, звідки його підхопив, знову поставив»; єзуїти з цієї пригоди зробили висновок, що «з цього хлопця буде велике гоніння на римську церкву»[46].

Єзуїти не змогли духовно полонити молодого Богдана, не відірвали його від його рідного народу. Навпаки, колегія відкрила Хмельницькому справжні цілі єзуїтів. Він вважав їх ворогами визвольних прагнень українського народу і ставився до них як до ворогів. Пізніше, після перемог над шляхетською Польщею, він рішуче вимагав, щоб єзуїтські колегії на території Запорізького війська були ліквідовані, бо від єзуїтів «починається незгода в релігії та порушення миру»[47].

Не знаємо нічого про те, коли Богдан повернувся до батька, до Чигирина чи Суботова, і як він там проводив юнацькі роки. Тільки можемо здогадуватися, що він, як молода людина, допомагав батькові в господарстві і під його керівництвом привчався до військової справи. Чигирин лежав на самому краю «диких піль», безлюдних степів, куди часто робила спустошливі набіги татарська орда. Все населення було озброєне і брало участь в обороні країни. Богдан також рано набув військового досвіду.

У 1620 р. Михайло Хмельницький взяв участь у поході гетьмана Жолкевського на Молдавію як старшина загону охочих стрільців[48] з Чигиринщини. У цьому військову разом з батьком був і Богдан. У бою з татарами під Цецорою в жовтні 1620 р. Михайло Хмельницький поліг лицарською смертю[49].

Богдан згодом з пошаною згадував свого «славної пам'яті» батька та його поради[50].

У тому ж бою Богдан потрапив у турецький полон і, як сам висловлювався, «лютої неволі два роки зазнавав»[51]. Як свідчить турецький літописець Наїма Челебі, Хмельницький перебував у неволі в Константинополі, в одного з старшин султанського флоту, який проживав у кварталі Касім-паші[52]. Перебуваючи у столиці, Хмельницький мав змогу ознайомитися з побутом турків і військовими силами Туреччини. Тут він завів деякі особисті знайомства, які згодом вміло використовував у переговорах з Портою; пізніше один з султанських дорадників, Бектеш-ага, підтримував близькі зв'язки з Хмельницьким, очевидно, був з ним знайомий з давнього часу[53]. За одними відомостями з неволі викупила Богдана мати, за іншими — запорожці обміняли його на турецьких бранців, «вдячно згадуючи батька»[54].

Повернувшись з полону, Богдан оселився на батьківському господарстві в Суботові. Одночасно, мабуть, він вступив до Запорізького війська. Як син чигиринського підстарости, убитого в бою, він мав змогу зайняти посаду в адміністрації чигиринської королівщини. Але він знехтував кар'єрою на службі у магнатів і зв'язав свою долю з козацтвом.

Є відомості, що Хмельницький деякий час перебував на Запоріжжі[55]; це цілком можливо, але правдоподібніше, що він одразу вступив до Чигиринського козацького полку, який існував з 20-их років XVII ст.[56]

Про початки військової служби Хмельницького не маємо точних відомостей, хіба тільки те, що він, «вступивши юнаком до козацького війська, з простого козака поступово дійшов до чину сотника»[57]. Єрлич згадує, що Хмельницький в Чигиринському полку «за черняка був або за отамана»[58].

Служба в Запорізькому війську мала велике значення для поглиблення військових знань. Городові полки на той час були зараховані до реєстрових і мали характер регулярних частин — зброя і одяг у козаків були однакові, вони відбували військову муштру, за наказом виступали у походи проти татарів.

Ті часи були багаті різними воєнними подіями. Майже щороку кримська і буджацька орди нападали на українські землі; запорожці відбивали ці наскоки і самі ходили великими походами на Крим. У 1620—1630 рр. відбулися найбільші морські походи Запорізького війська на турецькі землі і навіть під сам Константинополь. Для боротьби проти татарів і турків запорожці єдналися з донськими козаками, вдавалися за допомогою до російського уряду.

Богдан Хмельницький, без сумніву, брав участь у цих війнах, бо оборона країни була головним обов'язком реєстрового війська. Пізніше літописці дають невірогідні відомості про різні походи і славні діла Богдана, а саме: ніби він 1621 р. ходив на море з 10 тисячами війська і захопив кілька турецьких кораблів[59], 1629 р. у бою з татарами взяв у полон двох татарських князів з роду Кантемирів[60], у 1633—1634 рр. начебто брав участь у смоленській війні і так відзначився, що король подарував йому шаблю[61]. Але критичний аналіз цих звісток виявляє, що це перекручені або прямо видумані факти, насправді не зв'язані з особою Хмельницького[62]. Ці перекази є лише далеким відгомоном справжніх подій; вони вказують, що Богдан звертав на себе увагу як хоробрий воїн, що він вславився військовими ділами, проте згодом справжні його заслуги переплутано з легендарними оповіданнями. Об'єктивною можна вважати тільки загальну характеристику, яку дав польський хроніст Пасторій: «Він був здавна козаком, і в давніших війнах добув військовий досвід»[63].

Хмельницький зараховував себе до людей, «які звикли шаблею шматок хліба собі добувати»[64]. «Все, що маю, я здобув своїми власними силами і своєю шаблею»,— говорив він[65]. Він був воїном за покликанням, умів воювати. Особливо захоплювався походами на швидку руку, по-легкому. Польським послам 1649 р. він говорив: «Вже я полки обіслав, щоб коней кормили, а були готові до дороги — без возів, без гармати — знайду я це у ляхів! Хто з козаків взяв би на війну один віз, накажу йому голову зрубати! Не візьму і я сам жодного воза, хіба саки»[66]. У бій виїздив верхи, у панцирі, в «мишурці» на голові з шаблею; мав улюбленого коня і лук, «з яким сам їздив»[67].

Як козак Хмельницький високо цінував «вольності» Запорізького війська і ставав на їх захист, «щоб ми при давніх правах і вольностях військових непорушно залишалися»[68].

Обороняючи права Запорізького війська, Хмельницький брав участь у селянсько-козацьких війнах проти шляхетської Польщі. Коховський подає такі відомості: «Він був підсобником Тараса, після ішов слідами бунтівників Острянина і Гуні, був учасником жахливого діла, яке самі призвідці спокутували смертю, а він уникнув заслуженої кари»[69]. Про участь Хмельницького у повстанні Тараса Федоровича в 1630 р. не знаємо нічого більше, крім цієї згадки. Зате детальніше відомо про учась у війні 1637—1638 рр.

Рушійною силою цієї війни було селянство, яке прагнуло визволитись з-під феодального гноблення. Разом з селянством ішли маси незаможного козацтва, «випищики», виключені з реєстру і позбавлені козацьких прав. Повстанню співчувало також реєстрове Запорізьке військо, яке постійно відчувало на собі гніт магнатів і прагнуло зберегти свої права і самоврядування. Але в той час як частина козацької верхівки шукала можливостей помиритися з шляхтою, рядові козаки відкрито йшли на війну. На цей шлях став і Хмельницький. Пізніше в листах до Миколи Потоцького і Яна Казимира він запевняв, що «ніколи не бував у ніякій ребелії [70], бунтах свавільних»[71]. Але Хмельницький робив такі заяви, маючи спеціальні політичні цілі, щоб полегшити собі переговори з польським урядом, отже, вони не відповідають дійсності. Насправді він разом з іншою реєстровою старшиною брав участь у повстанні на першому його етапі. Це підтверджує лист до короля від 3 лютого 1638 р. (складений, мабуть, самим Хмельницьким), в якому сказано, що старшина не мала сили, щоб виступити проти Павлюка, і деякий час перебувала у повстанчому війську [72]. Сам Хмельницький тим більше мусив бути учасником повстання, бо Чигирин, де він проживав, восени 1637 р. став головним центром повстанчого руху; тут стояла запорізька «гармата», тут перебували Павлюк, Скидан та інші керівники селянсько-козацької війни [73]. Але під Кумейками і Боровицею селянсько-козацькі війська зазнали поразки, і повстанці опинилися у безвихідному становищі.Тоді старшина реєстрового війська пішла на переговори з представниками польського командування і погодилася видати Павлюка та інших керівників повстання.

Хмельницький тяжко пережив поразку війська у війні зі шляхтою; це видно з написаного ним листа до короля. Змалювавши мирну політику старшини, він писав: «Але нічого це нам не помогло: при сухім дереві і мокрому дісталося,— чи винний чи невинний, мечем і вогнем однаково нищено, що скільки на світі живі, і на чужих сторонах не бачили такого пролиття крові бусурманської, як тепер нашої християнської, і вигублення невинних дітей. Самому Богові жаль, мабуть, цього, і не знати, доки цей плач невинних душ буде тривати! Хто і живий зостався, не жити йому, такі знищені, обнажені,— інший не має чим грішне тіло приодіти...»[74]

Під Боровицею 24 грудня 1637 р. Хмельницький, як військовий писар, підписав акт капітуляції Запорізького війська. Те, що його було обрано на відповідальну посаду писаря, свідчить про особливе довір'я до нього. Військовий писар займав видне місце серед старшини. Він не тільки вів військову канцелярію, тобто провадив облік війська та оформляв військові документи, а й виконував важливі політично-

дипломатичні завдання при переговорах, виступаючи як представник усього Запорізького війська. Він складав листи від імені війська до короля, сейму, сенату, укладав інструкції для послів. Хмельницький став військовим писарем у дуже тяжкий час, коли магнати намагалися використати перемогу над селянсько-козацькими повстанцями, щоб цілком зруйнувати військову організацію Запоріжжя. Козацька старшина всіма силами намагалася зберегти військо від знищення та домогтися полегшення суворих рішень польського уряду. На долю Хмельницького, як військового писаря, припало вести листування з польськими гетьманами та складати прохання і скарги, що вимагало певного дипломатичного хисту. З цього боку характерною є інструкція запорізьким послам до короля у вересні 1638 р., у розробці якої, очевидно, брав участь Хмельницький. Вона має вигляд прохання, але, по суті, ставить перед урядом ряд рішучих вимог — залишити козаків при давніх вольностях і землях, забезпечити вдів убитих у боях козаків, залишити військову платню, повернути військовому шпиталю у Трахтемирові загарбані шляхтою села, а також козакам їх маєтності. Хмельницький і в пізніших своїх виступах дотримувався такого ж дипломатичного підходу: декларуючи поступливість, він у конкретних питаннях ставив тверді вимоги і не йшов на компроміси. З цією інструкцією Хмельницький разом з представниками козацької Ради був посланий до Варшави у складі посольства до короля [75].

Проте всі спроби старшини полегшити становище реєстрового війська не мали успіху. Польські магнати добре орієнтувалися у настроях козацтва і відповідали, що все те свідчить тільки про лукавство старшини, бо, мовляв, «селяни б не бунтували, якби козаки не були їх проводирями»[76]. Сеймова ординація 1638 р. обмежувала самоврядування реєстрового війська і ставила його в умови суворої дисципліни і прямої залежності від шляхетських офіцерів. На чолі війська стояв королівський комісар, призначений замість виборного гетьмана або старшини, а окремими полками командували полковники-шляхтичі. Реєстрові козаки були поставлені під суворий контроль, який не дозволяв їм ніяких самостійних виступів.

Ці зміни вплинули на особисте становище Богдана Хмельницького. Посаду військового писаря скасували, і він втратив впливове місце. Не одержав він також призначення на жодну з вищих посад, доступних козакам: не став ні військовим, ні полковим осавулом. Ці посади одержали козаки, які під час війни виявили повну вірність польському командуванню. Хмельницький мусив задовольнитися нижчим становищем — став одним з десятьох чигиринських сотників [77].

Польський хроніст Коховський оповідає, що гетьман Конєцпольський, запеклий ворог козацтва, ставився з недовір'ям до Хмельницького як до людини, «готової на нове, з бунтівливим духом і з розумом, схильним до всього лихого». Оглядаючи відновлену 1639 р. фортецю в Кодаку, Конєцпольський запитав присутнього там Хмельницького, що той думає про її розташування та укріплення. Хмельницький відповів коротко: «Збудоване руками можна руками зруйнувати»[78]. За переказом Грондського, Конєцпольський перед смертю висловив жаль, що доводиться йому вмирати тоді, коли залишився в живих Хмельницький: «Він боїться, щоб Річ Посполита не зазнала від

нього (Хмельницького — *І. К.*) багато лиха, бо ніколи не було між козаками людини таких здібностей і розуму»[79]. Літописець Натан Гановер писав, що Конєцпольський не довіряв Хмельницькому, шукав нагоди, щоб викрити його провини, але Хмельницький берігся і Конєцпольський перед смертю доручив синові «знайти на нього якенебудь обвинувачення і зігнати зі світу»[80].

Ці перекази свідчать, що вже в той час Хмельницький був визначною особистістю. Він настільки виділявся серед козацької старшини, що його особою зацікавився французький уряд, який робив спроби залучити його на службу. У 1644 р. французький посол при польському королі граф де-Брежі звернув увагу кардинала Мазаріні, що є можливість взяти на французьку службу запорізьких козаків. Характеризуючи їх, він говорив, що це «дуже відважні вояки, непогані вершники, досконала піхота, особливо вони здатні до захисту фортець». Мазаріні доручив послові повести переговори з запорожцями. Депешою від 21 вересня 1644 р. де-Брежі повідомив кардинала, що у запорожців «є нині дуже здібний полководець, Хмельницький, його тут при дворі поважають, я буду бачитися з ним». Через місяць де-Брежі повідомив Мазаріні про цю зустріч: «Цими днями був у Варшаві один з старшин козацької нації, полковник Хмельницький, про якого я мав честь писати вашій еміненції. Він був у мене, я мав з ним дві розмови. Це людина освічена, розумна, сильна у латинській мові. Що торкається служби козаків у його величності, то, якщо війни з турками не буде, Хмельницький готовий допомогти мені в цій справі».

Переговори тривали досить довго і закінчилися тим, що у березні 1645 р. Хмельницький, разом із старшинами Сірком і Солтенком, через Гданськ морем поїхав до Франції. Мабуть, у Фонтенебло 19 квітня 1645 р. він особисто вів переговори з французьким командуванням і запропонував набрати на французьку службу 1800 чоловік козацької піхоти та 800 чоловік кінноти, з платою по 12 рикталерів на озброєного воїна, з власними старшинами, які мали одержувати по 120 талерів. Умова була складена, і 2000—2500 запорожців у жовтні 1645 р. перевезли морським шляхом з Гданська до Кале. Козаки брали участь в облозі Дюнкерка як самостійна частина, і коли фортецю було здобуто, взяли участь в урочистому вступі до міста. Але французьке командування порушило угоду, козаки були незадоволені і частину їх відіслали до Лотарінгії, а деякі загони перейшли до іспанського війська. Але питання про участь Богдана Хмельницького у воєнних діях і облозі Дюнкерка лишається нез'ясованим, у французьких джерелах згадується тільки полк Сірка. Все ж Хмельницький зустрічався з відомим французьким полководцем Конде. У 1655 р. під час зустрічі з французьким агентом, що приїхав на Україну, Хмельницький заявив, що з задоволенням згадує дні, які провів у Франції, розпитував про князя Конде та «з гордістю називав його своїм старим вождем»[81].

Одночасно для Запорізького війська відкривалися нові військові і політичні перспективи у зв'язку з планами турецької війни, які виношував король Владислав IV. Хмельницький знав про ці проекти. У 1644 р. він говорив графові де-Брежі про можливість війни з Туреччиною; де-Брежі довідався, що Хмельницького поважали при королівському дворі, може, король вже знайомив його з своїми планами.

Проте ця справа стала актуальною щойно в другій половині 1645 р., коли до Варшави приїхав венеціанський посол Тьєполо і почав переговори про спільний виступ Венеції, Польщі та інших держав проти турків. Цими планами передбачалося залучити до операції Запорізьке військо, яке мало організувати великий похід на Чорне море[82]. У квітні 1646 р. до Варшави було запрошено делегатів Запорізького війська — осавулів Івана Барабаша та Ілляша Караїмовича, полкових осавулів Івана Нестеренка, Романа Пешту, Яцька Клиша, Богдана Хмельницького[83]. Розмови велися таємно вночі за участю сімох сенаторів — довірених короля. На нараді було вирішено, що козаки підготують морський похід, а саме: збудують 60 морських човнів — на це старшина одержала 6 тис. талерів[84]. Щоб уберегти військо від переслідувань адміністрації, король дав старшині свої листи з особистою печаткою, в яких дозволяв будувати човни, а також обіцяв збільшити реєстрове військо до 12 тис. чоловік[85]. Але проти планів Владислава IV виступила шляхетська опозиція — в жовтні 1646 р. сейм висловився проти війни з Туреччиною і наказав королеві припинити всі військові приготування. Король все-таки потай провадив підготовку і в серпні 1647 р. вислав на Наддніпрянщину палкого прихильника війни канцлера Оссолінського, щоб той заохотив козаків до самостійного походу на море[86].

Перші переговори з королем вели найвищі рангами представники Запорізького війська — військові осавули Барабаш та Ілляш Караїмович, а разом з ними — полкові осавули; Хмельницький, який займав другорядне становище сотника, лишався на другому плані. Але талант, освіта, військовий досвід визначили його місце у королівських планах. Король звернув на нього увагу — і саме Хмельницького призначив гетьманом задуманого морського походу[87]. Якщо вірити інформаціям Гродзького, Оссолінський під час своєї подорожі зустрівся з Хмельницьким і від імені короля передав йому прапор і гетьманську булаву[88].

Підготовка до турецької війни викликала велике пожвавлення серед козацтва — надії на збільшення числа реєстрового війська, вибори нової старшини, інші зміни у його становищі, яке з часу сеймової ординації 1638 р. було надзвичайно тяжким. Запорізьке військо не тільки було обмежене у військових правах, але одночасно зазнавало жорстокої експлуатації. Шляхетська адміністрація наддніпрянських староств намагалася забрати у козаків їх землі, накладала на них різні незаконні податки, обмежувала їх господарські права. Королівські комісари і полковники-шляхтичі, які безконтрольно управляли військом, наживали за рахунок козаків великі прибутки. Так, комісар Шемберк купив своє комісарство у короля за 3 тис. золотих і намагався витрачені гроші повернути з козаків як прямим грабежем, так і через залежних від нього орендаторів[89].

Реєстрове військо раз у раз посилало до короля свої скарги на утиски і знущання. Вже 1639 р. козаки скаржилися, що шляхта загрібає у них хутори, землі, сіножаті[90]. У 1643 р. козаки Чигиринського полку подали скаргу на полковника шляхтича Закревського — «за великі кривди» і добилися, що його було знято з полковництва[91].

Гніт з боку шляхти посилився ще більше, коли Запорізьке військо розпочало підготовку до турецької війни. У червні 1647 р. військо поскаржилося королеві на урядників чигиринського старости Олександра Конєцпольського, від яких козаки зазнавали «немалих кривд і утисків» [92]. Навіть гетьман Микола Потоцький, неприхильно настроєний до козацтва, в листопаді 1647 р. стверджував, що реєстрові козаки зазнають «нечуваних і невимовних кривд» від старостів і державців [93].

Такого переслідування зазнав у першу чергу Богдан Хмельницький. Є відомість, що комісар Шемберк, що так нещадно грабував козаків, забрав у Хмельницького млин [94]. Але найбільше утисків було з боку великого коронного гетьмана Конєцпольського та його сина Олександра, корсунського і чигиринського старости.

Чигиринщина була у повному володінні Конєцпольських. Старий гетьман купив 1633 р. в Христини Зубрикової-Корженьовської землі в районі Тясмина: Мліїв, Орловець, Тясмин (Смілу), Балаклій, Городище, Жаботин і частину Медведівки [95], а 1645 р. він купив у Степана Кохановського Лебедин з різними урочищами [96]. Так Конєцпольські увійшли в центр території Запорізького війська. До того ще 1633 р. 17-літній син гетьмана Олександр був назначений корсунським і чигиринським старостою, отже, мав під своєю владою велику територію, в яку входили містечка Корсунь, Стеблів, Чигирин, Крилів, Лисянка, Звенигородка з численними селами, слободами і хуторами. Вся область опинилася під гнітом могутнього магнатського роду.

Здобувши мліївський «ключ», Конєцпольські почали визначати його межі і намагалися загарбати якнайбільше сусідніх земель. Так, вони заявили, що і Суботів, де був хутір Хмельницького, належить до їхнього мліївського володіння, Хмельницький вважав ці претензії безпідставними: «Цього насправді немає у мліївських привілеях, бо старі мліївські привілеї у наших руках бували, добре знаємо, поки ці грунти сягають» [97].

Але Конєцпольські ударили на Хмельницького з іншого боку — заперечили його права на Суботів. Справді, Хмельницький володів хутором у Суботові як спадщиною після батька, але цю землю він держав тільки «спокійним володінням», не маючи на неї офіційних документів — ні акту надання, ні королівського підтвердження [98]. Це непевне юридичне становище Хмельницького використав Олександр Конєцпольський як чигиринський староста, заявивши від імені свого староства про свої права на Суботів. Виконавцем планів Конєцпольського був чигиринський підстароста Чаплинський, який бажав взяти Суботів собі, щоб посадити там слободу, і за те обіцяв Конєцпольським збільшити їх доходи. Проти Хмельницького виступав також багатий чигиринський орендар Захарій Сабиленко [99].

Хмельницький, як міг, боронив свої права. Як оповідають деякі літописці, він шукав порад у юристів, але вони пояснили йому, що в суді, за відсутністю документів, виграти справу неможливо. Він нібито, що малоймовірно, подав скаргу до сейму, але одержав відмову: треба було, щоб Конєцпольський підтвердив його володіння [100]. Врешті він подався до короля. Владислав IV, який в той час шукав допомоги Запорізького війська, прихильно поставився до Хмельницького і привілеєм від 22 липня 1646 р. затвердив за ним Суботів [101]. Проте й королівський документ не допоміг. У той час Олександр Конєцпольський одружився із Замойською і разом з дружиною приїхав до Чигирина, «до козацьких садиб, щоб там побувати і дістати дарунки з нагоди свого шлюбу» [102], звернув увагу на хутір в Суботові. Тоді, мабуть, Чаплинський і одержав дозвіл Конєцпольського розправитися з Хмельницьким і звичайним шляхетським «заїздом» зайняв Суботів, а Хмельницькому було присуджено всього 150 золотих — відшкодування збитків.

Сам Хмельницький так описував цей грабіж: «Пан Чаплинський, вподобавши собі хутір мій власний, батьківський, під Чигирином, на Суботові, не можучи інакше, випросив собі у небіжчика святої пам'яті пана краківського (Станіслава Конєцпольського) на згаданому хуторі слободу садити — де я мав на свій прожиток чотири ставки рибні і млини, ниви, закопи, сіножаті, на що мав і привілей його королівської милості; і там, прийшовши з людьми на ту слободу, мені гумно збіжжя, якого було сто кіп, що його від кількох літ збирано, цей голодний люд снопами з гумна рознісши, і що було засіяного збіжжя на нивах, все пропало, худобою, кіньми і вівцями витолочено; і так мене геть, силоміць, з усього вигнано, тільки мені, як в ім'я боже, на чигиринському орендарі 150 золотих взяти наказано, а цей грунт вартий і коштує мене тисячу» [103].

Та і після цього вороги Хмельницького повели проти нього жорстоку боротьбу, намагаючись знищити його фізично. На нього було організовано ряд злочинних нападів. У 1647 р., коли татари напали на Чигирин, під час бою один польський жовнір вдарив Хмельницького шаблею по шиї, але, на щастя, він мав на голові шолом із залізною сіткою, що затримала удар. Жовнір виправдовувався цинічно: «Я думав, що це татарин», хоч Хмельницький їхав серед війська, поруч з чигиринським полковником. Того ж року, коли Хмельницький поїхав до Потоцького, чигиринський урядник Долгерт забрав з його стайні коня, нібито за рахунок поволовщини, якої козаки не сплачували; жінка Хмельницького мусила заплатити викуп [104].

Іншого разу, щоб зневажити Хмельницького, Чаплинський наказав своїм слугам спіймати на чигиринському ринку його малого сина, і ті так його побили, що «ледве живим залишився».

Проти Хмельницького виступав шурин Чаплинського Коморовський, який присягався, стаючи на коліна: «...з тим нашим Хмельницьким не можемо нічого вдіяти правом, то присягаю, що одного дня почуєте, що його вже немає; бо ми маємо таких посіпак, що його, де-небудь зустрівши, уб'ють».

З особливою ненавистю ставився до Хмельницького чигиринський полковий осавул Пешта з числа тієї старшини, що беззастережно служила польському командуванню; він посилав доноси на Хмельницького і погрожував: «Швидше люди вставали б із мертвих, ніж Хмельницький мав би залишитися між нами» [105].

У такій тяжкій, гнітючій обстановці доводилося жити Хмельницькому. За цих умов і формувалися його погляди. Він був тісно зв'язаний з козацтвом і вороже ставився до магнатсько-шляхетського гніту, якого зазнавало Запорізьке військо. Але тепер він на власному

досвіді побачив, як жорстоко переслідують пани тих, хто не хоче їм підкорятися. Хоч і проти козацтва організовано виступала вся шляхта, однак Хмельницький переконався, що головними призвідцями лиха є не стільки орендарі, панські слуги, різні дрібні виконавці панських наказів, скільки великі пани, магнати. Йому стало ясно, що вся шляхетська Річ Посполита поневолена невеликою групою панів, які зосередили в своїх руках всю владу і жорстоко експлуатують цілу країну.

Особливо лютим переслідувачем він вважав Олександра Конєцпольського, «який безжалісно на нас наступав — товаришів наших убивали, мучили, з майна нашого власного, яке ми мали ще від своїх предків, добуте в чужих землях, обдерли, пограбували і не тільки те, але ще нас мало не в ярмо запрягли, так нами повертали, як їм сподобалося». Як і Конєцпольський, лютим ворогом козацтва був Вишневецький: «...ці два пани до всього лихого є причиною — своєю пожадливістю і запальністю всю землю нінащо повернули»[106].

Хмельницький знав, що не лише один він зазнає шляхетсько-магнатського гніту, що під таким самим гнобленням перебувають широкі маси козацтва. З глибоким співчуттям він говорив про те, що на Запоріжжі є «сила таких скривджених і покалічених небожат, що поневолі, через таке переслідування, покинули жінок, дітей і майно своє, а інші по чужих землях і річках розбіглися»[107]. Це були не тільки козаки, але й селяни, що брали участь у війні 1637—1638 рр., і після, не бажаючи повертатися під владу панів, шукали захисту на Запоріжжі та в інших недоступних місцях.

Ставлення Хмельницького до селян характерне тим, що хоч він і був доволі заможною людиною, проте розумів, що козацтво і селянство — природні союзники. «Ані селяни без козацької підтримки і керівництва, ані козаки без селянської сили устояти не можуть»[108],— говорили козацьким старшинам польські комісари 1638 р., і Хмельницькому це було відомо. Пізніше, аналізуючи причини невдачі війни 1637—1638 рр., він відзначав, що польським панам вдалося роз'єднати козаків з селянами і тому повстанці зазнали поразки.

Хоч справи Запорізького війська були Хмельницькому найближчі, однак він добре орієнтувався також у становищі інших груп населення України. Він гаряче реагував на різні факти гніту і насильства з боку польської шляхти. Так, він засуджував київського воєводу Тишкевича за те, що той зруйнував православну церкву в київському замку [109]. Хмельницький відвідував інколи Київ [110], мав там знайомства серед міщан і духовенства і знав про події як в столиці, так і в інших районах України. Йому була відома інструкція волинської шляхти від 1645 р., де були згадки про національно-релігійний гніт у різних західноукраїнських містах (Сокалі, Белзі та ін.), якого «не зазнають і греки-християни в турецькій неволі»[111]. Наведені там факти він використав в інструкції послам Запорізького війська до короля в 1648 р.[112] Можна гадати, що Хмельницький мав зв'язки з Густинським монастирем, монахи якого брали участь у козацько-селянській війні 1637—1638 рр.; цей монастир, перший з-поміж усіх монастирів після перемог українських військ на чолі з Хмельницьким, послав до гетьмана своїх посланців, які одержали від нього оборонні універсали. По дорозі до

Варшави він міг особисто ознайомитися з становищем окремих міст та районів Правобережної України і побачити, яких потворних форм набрав тут магнатсько-шляхетський і релігійний гніт.

Хмельницький цікавився історією і знав минуле України. В його листах та усних висловах є звістки про давніх київських князів, особливо про Володимира, що хрестив Русь, про Володимира Мономаха, про галицького князя Лева, про кордони «великих князів руських з королями польськими», про загарбання українських земель Польщею [113]. Хмельницький з пошаною згадував «предків наших» — Сагайдачного, засновника братських шкіл у Києві, та гетьмана Михайла Дорошенка, який «з півтретя тисячами козаків ввесь Крим виходив»[114].

І особисті спостереження, і оповідання сучасників, і книги — все це сприяло формуванню правильних поглядів Хмельницького на історичне минуле українського народу, на його багатовікову боротьбу за соціальне і національне визволення, на місце України у міжнародних відносинах. Пізніші виступи Хмельницького перед польськими послами у Переяславі в лютому 1649 р., перед дипломатичними представниками різних іноземних держав, а особливо на Переяславській раді 1654 р., свідчать, як надзвичайно конкретно і в яких широких перспективах він усвідомлював явища соціально-політичного життя.

Богдан Хмельницький завжди пов'язував вирішення долі України з Росією. Цінити дружбу з російським народом вчив Богдана ще його батько Михайло Хмельницький. У розмові з Бутурліним у Переяславі Хмельницький розповідав: «Коли я був ще малий, мій батько наказував мені: як ти зачнеш служити, не відважуйся на таку справу, щоб ти мав ходити війною на Московську державу»[115]. При іншій нагоді Хмельницький згадував, що батько при смерті наказував йому «у всьому цареві служити і добра бажати»[116].

З інших висловлювань видно, що він був добре обізнаний з тим, що відбувалося в той час у Росії. Деякі звістки про цю могутню централізовану державу він міг одержувати від свого брата Григорія, який виїхав з України за російський кордон, до Белгорода, і там служив у російському війську [117].

Запорізьке військо підтримувало близькі зв'язки з Донським військом, російські й українські козаки вели спільну боротьбу проти турків і татарів.

Ще більше зрозуміти роль Росії Хмельницькому допомогло освічене київське міщанство і духовенство, яке мало багато даних про історичні зв'язки українського і російського народів. У численних листах, що йшли до Москви від киян, завжди підкреслювалися єдині історичні традиції, дружні зв'язки обох народів [118].

І сам Хмельницький ще до 1648 р. робив спроби зв'язатися безпосередньо з російським урядом [119].

Про це свідчить перший його лист до царя Олексія Михайловича від 8 червня 1648 р. Тут він висловлює радість, що може вислати листа цареві, що «тое ся стало, чого ми сами собі зичили і старалися о тое». У листі Хмельницький закликав царя взяти Україну під свій захист, щоб «предвічное пророчество ісполнилося..., што все в руках

святоє милости»[120]. Ці слова про «пророцтво», які Хмельницький повторював і в інших листах [121], очевидно, були взяті з якогось літературного твору чи записки, де йшлося про приєднання України до Росії. У розмові з російським послом Унковським у квітні 1649 р. гетьман висловився так: «А ми царської милості шукаємо і бажаємо тому, щоб від Володимирового святого хрещення одна наша благочестива християнська віра з Московською державою і мала єдину владу. А відлучили нас неправдами своїми і насильством лукаві ляхи»[122].

Такі думки не могли виникнути безпосередньо в ході військових дій 1648—1649 рр., коли гетьман, цілком зрозуміло, не мав часу для історичних досліджень. Очевидно, він виношував давно і наполегливо підшукував відповідні історичні аргументи.

До нас дійшло дуже мало відомостей про життя Богдана Хмельницького до 1648 р. Більше таких вісток збереглося з періоду Визвольної війни, коли він був уже літньою людиною, із сталими звичками, поглядами, характером.

Слід також мати на увазі, що про Хмельницького писали не лише друзі, а й вороги з польсько-шляхетського табору, які ніколи не скупилися на те, щоб кинути на гетьмана тінь, змалювати його чорними фарбами. Та перед дослідником постає велична постать людини, простої у відносинах, товариської, людини, яка цілком віддалася справі служіння народові.

Зовнішній вигляд Хмельницького відомий нам з портретів [123], зокрема, з гравюри гданського гравера Гондіуса, яка була зроблена на основі малюнка Абраама Вестерфельда, придворного маляра Януша Радзивілла. Вестерфельд малював портрет Хмельницького під Білою Церквою у вересні 1651 р.[124], який, мабуть, єдиний достовірно передає зовнішність гетьмана: обличчя видовжене, худорляве, ніс доволі довгий, вузький, вуса тонкі і довгі, «козацькі».

Про постать Богдана венеціанський посол Віміна висловлюється, що він «на зріст скоріше високий, ніж середній, широкий у кістях, сильної будови»[125]. Павло Алепський каже, що «вигляд його непоказний» і протиставляє Хмельницькому молдавського воєводу Василя Лупула, який був високим на зріст [126].

Безпосереднім спостерігачам іноді важко було розгадати вдачу Хмельницького. Всі відзначали мінливість його настроїв. «Повна змін за одну годину ця людина»,— дивувалися польські посли. «Змінюється щодня, щогодини, раз схильний до згоди, за годину змінюється, як ніч на день»[127]. Павло Алепський відзначав зовсім протилежне: «Нелукавий, спокійний, мовчазний, але людей не цурається». Богдан часто бував мовчазний, задуманий, навіть «в меланхолії»[128], легко розчулювався» [129]. Проте, коли щось викликало в ньому обурення, він не приховував свого гніву. Викриваючи зловживання польських магнатів у Переяславі, він «говорив з такою фурією, що кидався від лави, рвався за чуприну, ногами бив землю», аж шляхетські посли цепеніли зі страху [130]. Коли він дізнався про поразку під Берестечком, то «почав рвати собі волосся і лихословити»[131]. Одержавши від Потоцького листа без титулу гетьмана, зблід і дуже обурився [132]. Вісті про переговори у Вільно його так схвилювали, що кинувся «мов шалений, що втратив розум»[133]. Нерівність його вдачі давала себе відчувати

особливо під час недуги. «У своїй недузі на всіх гнівається — таку має вдачу — на всіх сварить за малу дрібницю, що і підійти не можна». «Ніхто не міг йому суперечити, а хто посмів би, позбувся б життя»[134].

Венеціанець Віміна, характеризуючи Хмельницького, відзначав, що в ньому немов було два єства: одне — активне, діяльне, друге — спокійне, мрійливе. Проте він високо ставив розум гетьмана і його вміння керувати. «Мова його і спосіб керування показують, що він має зрілий і проникливий розум... У поведінці він м'який і простий, і тим викликає до себе любов козаків, але, з другого боку, держить їх у дисципліні суворими карами»[135].

Під час публічних виступів Хмельницький умів володіти собою, був зі всіма ввічливий і доступний. «Легкий був до нього доступ, бо до всіх був привітний і ласкавий»[136]. «Всім, хто входить в його кімнату, він стискає руку і всіх просить сідати, якщо вони козаки»[137]. Коли навіть необачним виступом траплялося йому образити когось, він умів схаменутися і перепросити скривдженого. Був випадок, коли старшина заперечувала проти походу на Молдавію, Хмельницький спересердя рубанув шаблею черкаського полковника Якова Воронченка, але заразом же опам'ятався: прийшов до козаків, поклонився тричі, звелів дати бочку меду і сказав: «Діти мої, напийтеся і мене не судіть!» Козаки відповіли: «Пане гетьмане, в цьому твоя воля, ми всі готові іти з тобою!»[138]

Коли був у доброму настрої, говорив багато і цікаво, захоплюючи слухачів. У звітах різних послів зафіксовано ряд його розмов та промов на політичні теми. Громадські справи були його постійним заняттям, він порушував їх навіть на банкетах, бо, очевидно, про них безнастанно думав. Не обминав він ніякої нагоди, коли можна було засудити польське панство, пригадати давній гніт і знущання шляхти, розкрити «неправди ляхів». Залюбки говорив про перемоги Запорізького війська, з презирством висловлювався про боягузтво гордовитих панів. Дуже цікавився Росією, російських послів розпитував про політику Російської держави, про реформи в російській армії. У розмовах виявляв дуже широкі і точні відомості про становище Туреччини та її васальних князівств, а також Середньої і Західної Європи. У дискусіях умів твердо захищати свою точку зору, підшукував переконливі аргументи, наприклад, коли йшлося про те, щоб переконати російський уряд в його праві розірвати мир з Польщею та надати допомогу українському народові. Аргументами йому часто служили події сучасного і минулого. Свої думки і погляди він висловлював гаряче, схвильовано, з твердим переконанням у власній правоті. Його промови справляли величезне враження навіть на ворогів.

У політичних справах Хмельницький орієнтувався швидко, критично оцінюючи висловлені пропозиції, і зразу ж повідомляв своє рішення. Часто, вислухавши якусь справу, негайно давав доручення писати універсал. Також не любив затягати дипломатичні переговори і швидко відправляв іноземних послів.

Твердість переконань і рішучість Хмельницького, його сміливість і відвертість, владний жест — все це забезпечувало йому неповторний авторитет і серед мас народу, і між старшиною. Він був

справжнім вождем українського народу в боротьбі за його визволення.

У побуті Хмельницький був простим і скромним, навіть тоді, коли вже як гетьман міг дозволити собі найпишніше життя. Наприклад, щоб привітати патріарха Макарія, він приїхав з табору звичайною бричкою, запряженою одним конем, одягнений у простий, короткий одяг, під час дощу накинув на себе білу кирею [139]. Тільки в особливо урочистих випадках він виїздив каретою або ридваном, вкритим перським килимом, у пишному гетьманському вбранні. Садиба Хмельницького в Чигирині не відрізнялася від звичайної садиби заможного козака. Двір захищала огорожа з в'їзною брамою. Будинок був з ганком. «На домі сиділи голуби, яких гетьман держав безліч»[140]. З ганку входили до сіней, а з них — до кімнат. З сіней був вхід до світлиці, в якій гетьман давав аудієнції послам. Віміна описує обстановку ще докладніше: «У цій кімнаті немає ніякої розкоші — стіни позбавлені всяких прикрас. У кімнаті знаходяться тільки грубі дерев'яні лавки, вкриті шкіряними подушками... Дамаський килим простягається перед невеликим ліжком гетьмана; в головах його висять лук і шабля, єдина зброя, яку він звичайно носить». За описом Гільденбрандта, біля ліжка знаходився також гетьманський бунчук. Поряд із світлицею згадується «комора», до якої гетьман запрошував послів на особливо таємні переговори.

Чужоземці дивувалися, що гетьман живе «так просто і скромно»[141]. І навіть жінка звягельського сотника дорікала Хмельницькому, «що не так пишно живе, коли Бог дав всього багато»[142].

Відзначаючи простоту життя гетьмана, Віміна робить таке зауваження: «Очевидно, гетьман прибрав житло таким способом, щоб пам'ятати про своє становище і не захопитися духом непомірної гордості. Може бути, що в цьому випадку він взяв приклад з Агафокла, який, будучи сином гончара і здобувши царську владу, звелів влаштувати собі стіл і верстат з глиняним посудом...»

Не були особливо пишними і гетьманські банкети. Віміна оповідає: «Стіл не відзначається більшою розкішшю, як і решта обстановки і посуду, бо їдять без серветок і не видно іншого срібла, крім ложок і кубків... Але гетьманський стіл не бідний добрими і смачними стравами і звичайними в країні напоями: горілкою, пивом, медом. Вино, яким мало запасаються і рідко п'ють, подають до столу тільки у присутності знатних чужоземців»[143].

Антіохійського патріарха Макарія Хмельницький приймав у військовій обстановці, біля воєнного табору, з військовою простотою. «На стіл подали миску з горілкою і її черпали ложками ще гарячу. Перед гетьманом поставили в срібнім кубку кращої горілки, і він подав спочатку патріархові, а потім випив сам і почастував кожного з нас [гостей]... Після цього поставлено на стіл розписні глиняні миски з вареною солоною рибою і трохи іншої страви. Не було ні срібних полумисків і кубків, ні срібних ложок або чогось подібного». Під Замостям польських послів приймали «козацьким обичаєм» — обідом з шістьох страв і вином [144]. Сам Хмельницький пив каву — про це згадує Павло Алепський.

Згаданий Гільденбрандт описує обід у гетьмана. Хмельницький

сидів на головному місці, сам-один. З боку біля нього було посаджено шведського посла Велінга, далі займав місце шотландський купець, який також приїхав з дорученням від шведського короля; на обіді були присутні генеральний писар і кілька старшин. Дружина гетьмана також сиділа деякий час біля гетьмана. По світлиці ходили дві гетьманські дочки. Обід проходив у вільному, дружньому настрої. Пили горілку, мед і пиво. Хмельницький пив з невеличкої срібної чарки. Між іншими гістьми чарка кружляла по черзі. Велінг відмовився пити, хоч його весь час припрошували і, нарешті, щоб відхилити від себе підозріння в нещирості, він випив чашу меду. Шотландський купець мав з собою «вченого» рудого, кудлатого пса, який смішно ковтав м'ясо, і гетьман сміявся з нього. Після обіду Хмельницький звелів подати собі цитру (може, бандуру?), бринькнув на ній кілька разів і віддав її назад. Потім сказав: «Хлопці, де ж люлька?». Тоді один джура підніс йому довгу турецьку люльку, з якої він трохи покурив тютюну»[145].

Віміна подає іншу картину банкету в Чигирині: «Як я мав нагоду переконатися, за столом і при випивці немає недостач у веселості і дотепних висловах. Я міг би навести кілька прикладів для підтвердження цього, але для стислості розкажу тільки один. От так раз мій слуга ретельно вихваляв перед козаками велич і дива Венеції, і його жадібно слухали. Наговорившись досить про становище, майстерні і багатства міста і описавши його просторість, оповідач додав, що вулиці в місті такі широкі, що самим громадянам трапляється заблудити в них. «Ну, ні! — відказав один козак,— тим ти не хвалися, твоєю Венецією. Я тобі скажу, що те саме буває зі мною в цій тісній хаті: коли посиджу трохи за цим столом, то вже не потраплю у двері, щоб повернутися додому» [146].

При дворі Хмельницького було кілька служників, чи «дворян», як їх називали. Управителем господарства був Іван Ковалевський, якого називають то гетьманським «підскарбієм», то «майордомом»; пізніше він став генеральним осавулом [147]. Між дворянами був і Іван Брюховецький, що пізніше став гетьманом. Згадується «покойовий» Соболь; були також гетьманський хірург, перукар, годинникар, конюший [148], а молодий Тиміш Хмельницький мав навіть свій оркестр [149].

У Суботові Богдан мав батьківський хутір. Він, очевидно, вважав це селище найдорожчою спадщиною. Тут він збудував великий замок, територія якого займала до трьох гектарів. Замок був оточений ровом і двома рядами валів. У склад укріплень входили одна мурована і дерев'яні вежі. За спорудженням укріплень наглядав старший син Богдана Тиміш. Залишки мурів зберігалися аж до кінця XIX ст.[150] Сам гетьман збудував церкву св. Михайла (на пам'ять про батька) і церкву св. Іллі; на будову брали каміння із зруйнованої татарської мечеті в околиці Суботова [151].

З листа Хмельницького від березня 1648 р. знаємо, що він широко розвинув господарство, яке залишилося йому від батька. Як вже згадувалося, на його гумні стояло тоді сто кіп хліба, врожаю ще попередніх років, були в нього коні, рогата худоба, великі отари овець. Особливо дбав про рибальство, для розведення риби викопав чотири стави. Мав млини, пасіки, шинки з пивом, медом, горілкою. Власністю

Хмельницького була слобідка Новосельці, заснована його батьком. Своє господарство Богдан оцінював на тисячу золотих [152]. Причому він освоював ще незаселені простори на південь від Суботова, заглиблюючись у «дикі поля», та думав дійти аж до Чорного Лісу та верхів'їв Інгульця й Інгула [153].

Сім'я Богдана Хмельницького була досить великою. Коли поліг під Цецорою батько, мати віддалася вдруге за Василя Ставецького, королівського жовніра, що був на службі у Петрикіївському повіті на Білій Русі [154] і, мабуть, віддала господарство в руки Богдана, коли він повернувся з неволі. Богдан десь незабаром одружився з Ганною Сомківною, сестрою Якима Сомка, переяславського міщанина, пізнішого кандидата в гетьмани [155]. Жінка померла 1647 р., коли Хмельницький потрапив у важке становище у зв'язку з суботівською справою, і він почував себе без дружини «в осиротілому і важкому занепаді» [156].

Коли почалася Визвольна війна, Хмельницький з дозволу патріарха Паісія одружився з Мотроною [157], колишньою Чаплінською. Але ця шляхтянка виявилася не гідною гетьмана, підтримувала зв'язки з польською шляхтою і разом зі своєю матір'ю розтрачувала його майно. Скориставшись відсутністю батька, 1651 р. Тиміш наказав покарати мачуху на смерть [158].

Незабаром Хмельницький одружився втретє з сестрою ніжинського полковника Івана Золотаренка — Ганною, вдовою полковника Пилипа (прізвище невідоме). Це була жінка поважна, хороша господиня, користувалася загальною пошаною в оточенні гетьмана; зберігся навіть універсал, який вона видала від свого імені на зразок гетьманських [159]. Вона була вірною дружиною гетьмана до кінця його життя [160].

Хмельницький мав кілька дітей від першої жінки; про це є звістка з Корсуня від жовтня 1651 р.: «З'їхалася була вся родина Хмельницького, жінка з дітьми, чотири доньки вже доростаючі, двоє синів молодших, а третій Тимошко старший» [161].

Старша дочка Катерина спочатку вийшла 1656 р. заміж за Данила Виговського, брата генерального писаря [162], а пізніше стала жінкою Павла Тетері; друга, Степанида, була дружиною полковника Івана Нечая [163]. Були ще дві дочки, імена яких досі невідомі. Одна — за корсунським сотником Близьком, який поліг у війні 1654 р. [164], друга — за Лук'яном Мовчаном [165]. Самійло Величко називає одну з дочок Хмельницького Оленою, але помилково вважає її жінкою Данила Виговського [166].

З синів Хмельницького старшим був Тиміш, 1632 р. народження [167]. У юнацькі роки він відзначався нестриманістю, так що Богдан навіть наказав прикувати його до гармати [168]. Але згодом він став досвідченим, хоробрим воїном, хоч був високий на зріст і огрядний, але дуже добре їздив верхи, «повертався на сідлі, як блискавка», стріляв з лука правою і лівою рукою, рубав шаблею, стріляв з рушниці з-під черева свого коня [169]. Тиміш ще юнаком бував з батьком у воєнних походах — у Галичині і під Зборовом, а в 1650 р. під керівництвом генерального осавула Дем'яна Лисівця — у поході на Дон, «лише для того, щоб привчити до ратної справи, щоб знав служити» [170]. Одночасно

Хмельницький знайомив Тимоша з веденням політичних справ, посилав до Києва вписувати документи до гродських книг [171], наказував бути присутнім при аудієнціях іноземних послів [172] і мав намір вислати його до Семигорода для набуття досвіду при дворі семигородського князя Юрія Ракоція [173]. У 1652 р. гетьман одружив Тимоша з Розандою, дочкою молдавського воєводи Василя Лупула. На допомогу тестеві Тиміш двічі вирушав походом на Молдавію і в боях під Сучавою був поранений і від рани у вересні 1653 р. помер. Хмельницький тяжко пережив цю смерть, «але радів, що його син живий в руки ворогові не дістався» [174].

Після цього Хмельницький покладав свої батьківські надії на молодшого сина Юрія (народився в 1640 або 1642 р.) [175], дбав про його навчання, тримав для нього в Чигирині окремого учителя латинської мови, київського ченця Іларіона Добродіяшка [176], залучав до прийомів іноземних послів, навіть посилав разом з генеральним писарем на дипломатичні переговори [177], нарешті, за його волею старшина обрала малолітнього Юрія гетьманом-спадкоємцем.

Були поширені чутки, що один син Хмельницького помер, побитий слугами Чаплінського [178], але сам Хмельницький у своєму листі, написаному в березні 1648 р., не згадує про смерть сина, а зазначає тільки, що його «ледве живого залишено» [179]. У вище наведеній звістці з 1651 р. згадуються три сини Хмельницького, але не виключено, що один з них був його пасинком від третьої жінки. Деякі дані про сім'ю Хмельницького подає пом'яник Михайлівського Золотоверхого монастиря, складений 1667 р. Тут вписаний «род пана Богдана Хмельницького, гетьмана Войска Запорозского, покрившого мідю й позлатившего верх церкви святого архистратига Михаила року 1655», а саме імена: «Михаила, Зиновія, Агафії, Іоанна, Григорія, Палагіи, Анны, Тимофея, Кирилла, млад. Василіа, Федора, млад. Григоріа, Еввы, Евфиміа, Ирини» [180]. На жаль, з цих імен можна розшифрувати небагато: Михайло — це батько Богдана, Анна — мабуть, перша дружина гетьмана, Тимофій — це син Тиміш; не ясно, чи під Зиновієм треба розуміти самого Богдана, чи якогось предка, інші імена також лишаються нез'ясованими. З пасинків Хмельницького відомі хіба що Кіндрат Якимович, який у 1654 р. виїжджав у складі посольства до Москви [181], та Данило [182].

Є уривкові відомості також про деяких родичів Хмельницького. Прізвище гетьмана мав, зокрема, Захарія Хмельницький, за одними даними, його двоюрідний брат, за іншими — племінник. Він був освіченою людиною, володів кількома мовами. 1648 р. як «залога» від Запорізького війська перебував у Львові, їздив послом від гетьмана до Варшави [183]. Павло Яненко-Хмельницький, київський полковник, доводився племінником гетьману [184]; можливо, це син шляхтича Івана Хмельницького з Володимирського повіту [185]. Невідомий на ім'я брат Богдана Хмельницького був полковником в Сосниці в листопаді 1648 р., і Богдан з ним листувався [186]. У реєстрах Запорізького війська 1649 р. записані як козаки Іванець і Семен Хмельницькі у Чигирині, Іван Хмельницький в Чорному Камені Білоцерківського полку та Яків Хмельницький в ірклієвській сотні Кропив'янського полку, Йосько Хмельницький у Чернігівському полку [187]. Можливо, це були одно-

фамільці гетьмана. Прізвище Хмельницького прийняв також Григорій, брат Богдана по матері, від її подружжя з Василем Ставецьким [188].

Шуринами Хмельницького були: ніжинський полковник Іван Золотаренко [189], священик Федір Радкевич чи Радович, духовник гетьмана [190], і Марко Здуневський, служебник Адама Киселя [191]. Як племінники Хмельницького згадуються Прокіп Бережецький, пізніше, у 60-х роках XVII ст., генеральний суддя [192], та чигиринський козак Андрій Проскуренко [193].

Усі ці відомості з різних джерел проливають світло на особу Богдана Хмельницького.

Богдан Хмельницький хоч і був заможним козаком, старшиною Запорізького війська, проте не вважав себе паном, а жив близько до народних мас, до простих козаків, в оточенні, яке цінувало не стільки рід, скільки особисті заслуги. З народом його зв'язувала ненависть до магнатів і шляхти, тривала боротьба за визволення з-під шляхетського гніту. Він був виразником прагнень народних, на чолі яких став у Визвольній війні 1648—1654 рр.

ЧАСТИНА
ДРУГА

Визвольна війна українського народу проти польсько-шляхетського гніту

ПІДГОТОВКА ПОВСТАННЯ

Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі 1648—1654 рр. була відповіддю на посилення наступу магнатів і шляхти після поразки селянсько-козацького повстання 1637—1638 рр. І хоч повстанці були розгромлені повністю, придушити визвольний рух шляхті не вдалося. «Ляхи загнали нас у міх, та не зав'язали»,— такою приказкою запорізькі козаки характеризували своє становище[1]. Прагнення козаків і селян до визволення з-під польсько-шляхетського гніту було такою величезною потенціальною силою, що незважаючи на поразку повстання, вони при кожній найменшій нагоді з ще більшою енергією знову піднімалися на боротьбу. Запеклий ворог козацтва, коронний гетьман Микола Потоцький з ненавистю висловлювався про активність народних мас: «Хто ж затримає народ, коли у нього так закрутилися колеса свавілля, що їх ніяким чином не можна стримати!.. Переконався я про це під Кумейками: зимою знищив Павлюка, на весну, незважаючи на такий великий розгром, ожив Острянин. Розгромив я Острянина — зразу ж було обрано керівником Гуню, і я двадцять тижнів вів з ним війну та ледве привів до послуху зброєю і немалим пролиттям крові!..»[2]

Чим більше шляхта гнітила український народ, тим рішучішими ставали прагнення мас здобути собі визволення у збройній боротьбі.

Кульмінаційними стали 40-ві роки XVII ст.— період найбільшого зростання й укріплення магнатських латифундій на Україні, розвитку фільваркового господарства, час найрозгнузданішої сваволі і наступу шляхти, а також католицької церкви та єзуїтів. Почуваючи себе на вершині могутності, польські магнати докладали всіх зусиль, щоб остаточно придушити всі прояви непокори народних мас, примусити їх до послуху. З найбільшою гостротою цей наступ відчувався на Наддніпрянщині, де існувало багато слобід і вільних містечок і все населення продовжувало жити волелюбними традиціями визвольної боротьби.

Особливо активно виступали проти феодального гніту селяни, позбавлені землі, що працювали найманими робітниками по панських фільварках, броварнях, гуральнях, поташових будах, руднях та ін. Вони були мало зв'язані з селом, з господарством й охоче брали участь у заворушеннях.

Близько до селянства стояла основна маса козаків, вільних дрібних землеробів, «лицарів» Запорізького війська, які зазнавали все більшого гніту з боку магнатів і виступали разом з селянами на боротьбу. У тяжких умовах жили «випищики». Виключені з реєстрів Запорізького війська, вони втратили свої землі і привілеї і, як «безхатники», шукали прожитку в степових «промислах» чи наймалися на різні роботи разом з селянською біднотою.

До селян приєднувалося також незаможне населення міст і містечок — дрібні ремісники, поденні робітники і всякого роду «бобилі». За міськими статутами, це були вільні люди, але фактично вони залежали від багатіїв, шляхти або королівських «урядників», їх становище мало чим відрізнялося від становища закріпачених селян.

Магнати, прагнучи підкорити все українське населення, посягали на права і інтереси реєстрового козацтва, заможних груп козацької старшини, за якими вони не хотіли визнати прав на землеволодіння та «вольності». Сваволі магнатів зазнавали навіть заможніші групи міщан, дрібна та середня шляхта, православне духовенство, внаслідок чого і ці незадоволені магнатсько-шляхетським режимом групи переходили в стан опозиції.

Заможні міщани вважали шляхту своїм ворогом виходячи з того, що шляхетське законодавство було спрямоване проти міст, що шляхта перешкоджала вільному розвитку міського ремесла і торгівлі, а королівські старости і магнати нехтували міські права, забирали від міщан землі, примушували їх до всяких данин і повинностей, порушуючи міські «вольності». Соціальний гніт, що його зазнавав український народ, тісно переплітався з національним гнобленням, що проявлялося насамперед на релігійному грунті. Захоплення православних церков і церковних земель, напади на монастирі, переслідування братств і шкіл, обмеження і заборона православним займати державні та міські посади, зневажливе ставлення до української, «хлопської» культури, пануюче становище католицької церкви — все це викликало гостре незадоволення різних соціальних груп, кожна з яких висловлювала його по-своєму.

Заможні класи і групи інакше реагували на цей гніт, ніж народні маси. Побоюючись за власне благополуччя, вони намагалися захистити свої інтереси мирними засобами. Значна частина українського панства прийняла католицьку віру і зреклася української народності. Дрібна шляхта і міщанство хоч і були в опозиції до польсько-шляхетського режиму, проте також боролися легальними методами. Шляхта на сеймиках і сеймах висловлювала свої протести, багаті міщани посилали посольства до короля або добивалися у королівських трибуналах захисту своїх прав.

Незважаючи на поміркованість і лояльність до короля, ні українська шляхта, ні міщани, ні православне духовенство, ні козацька старшина не змогли добитися справедливості ні на сеймах, ні в королівських судах. У 40-ві роки XVII ст. соціальні і національні суперечності на Україні досягли надзвичайного напруження.

У тогочасних умовах України очолити маси у Визвольній війні могло тільки Запорізьке військо. Хоч реєстрове козацтво після 1638 р. налічувало тільки 6 тис. чоловік, воно лишалося центром, на який покладали надію поневолені маси, було військовою базою, на якій можна було організувати боротьбу проти шляхетської Польщі. Навколо реєстрового війська могли швидко об'єднатися численні «випищики» і селянські загони. Козацтво мало великий вплив на народні маси завдяки своїм ідеям «вольностей», вільного

господарства, незалежності від панів, самоврядування; ці «вольності» ставали гаслами селянських повстань.

У Запорізькому війську велику роль відігравала старшина. Після 1638 р. старшинська верхівка — комісар і полковники — були шляхтичами, репрезентували польську владу і вороже ставилися до визвольних прагнень козацтва й українського народу в цілому. Але нижча старшина — сотники і отамани — походили з давнього, «старинного» козацтва, з учасників давніх походів і воєн, і, незважаючи на своє старшинське становище, була тісно зв'язана з народом, з його долею і традиціями. Козацька старшина, як заможна і впливова група, мала зв'язки також і поза військом, була у тісних зв'язках з міщанством, дрібною шляхтою та духовенством і могла вважати себе представником інших груп, які стояли в опозиції до польсько-шляхетського режиму. Ці обставини висували старшину на керівника різних незадоволених верств у назріваючій Визвольній війні.

Проте козацькій старшині нелегко було зважитися на такий рішучий крок. Вона мала свої землі, угіддя та різні підприємства і тому неохоче приставала до революційних виступів. У 1637 р. заможні козаки деякий час брали участь у народному повстанні, але після перших невдач відійшли від боротьби, склали зброю і здалися на ласку магнатів. Коли ж після 1638 р. шляхетський гніт став посилюватися, старшина не шукала виходу у новому повстанні, покладалася на ласку короля і сподівалася добитися поліпшення свого становища у зв'язку з турецькою війною, яку замишляв Владислав IV.

Однак ця угодівська політика не захистила заможного козацтва від гніту з боку магнатів. Цей гніт поширився особливо після ліквідації королівських планів турецької війни. Незважаючи на покірність реєстрового війська, магнати, які були і власниками латифундій на Наддніпрянщині, і королівськими старостами, повели наступ на козацтво, щоб позбавити його економічної сили і знищити виниклі у війську надії на зміну його становища. Посилення гніту визнавав навіть найбільший ворог козацтва Микола Потоцький, який в листопаді 1647 р. писав королеві: «Запорізьке військо майже щоденно доводить до мого відома, що зазнає нечуваної і невимовної кривди від панів підстаростів і слуг панів державців: відбирають поля, сіножаті, пасіки, гумна та все, що тільки у козака сподобається, а самих б'ють, убивають, і майже є всі підстави до того, що це військо зникне...»[3] Суботівська справа Богдана Хмельницького свідчить, якими жорстокими засобами магнати розправлялися навіть із старими, заслуженими козаками.

Становище Запорізького війська стало таким нестерпним, що навіть заможне козацтво, в тому числі козацька старшина, вважало далі життя в таких умовах неможливим. «Перебуваючи у найбільшому гнобленні від комісара і своїх полковників, старшина і реєстрові козаки шукають способу до ребелії»,— оповідав сучасник[4].

Отже, Визвольна війна не виникла раптово і несподівано 1648 р., а готувалася протягом кількох років. Скупі відомості, які дійшли

до наших днів, свідчать, що перші спроби організації повстання виникли наприкінці 1645 — на початку 1646 р. До гетьмана Конєцпольського за кілька місяців перед його смертю надійшли відомості від шпигунів, яких він держав між козацтвом, про те, «що козаки, яким наскучило так довго бути у тій дисципліні і законному порядку, до якого приведено їх кілька років тому, після остаточного розгрому і позбавлення давніх привілеїв і вольностей..., бажаючи якось визволитися з цього, як вони казали, ярма і повернути собі давну волю, а не відважуючись власними силами до цього взятися, навчені давніми бідами і погромом, що без сторонньої допомоги їм це не вдасться зробити,— від недавнього часу почали переговори з кримськими татарами в справі союзу»[5].

Слід звернути увагу на час, до якого стосуються ці відомості. Це було саме тоді, коли король Владислав IV з найбільшим завзяттям заходився навколо плану турецької війни і про який знала вже козацька старшина, зокрема Хмельницький. Але видно, що козацтво мало довіряло королеві і готувало свої власні плани визволення. Наміри старшини не змінилися і тоді, коли Владислав у квітні 1646 р. прийняв послів Запорізького війська і передав їм доручення готуватися до війни, і навіть видав гроші на човни. Хоч старшина й готувалася до морського походу, але одночасно росли і сили повстання. Смерть Конєцпольського в березні 1646 р. підняла настрій запорожців: «Коли не стало Конєцпольського, прибуває козакам серця і духа»,— писав тогочасний мемуарист. Наступник Конєцпольського на гетьманстві Микола Потоцький не зміг приїхати в жовтні 1646 р. на сейм до Варшави у зв'язку з тим, що залишився на Наддніпрянщині, щоб заспокоювати Запорізьке військо, бо «одна бунтівлива голова запалила вогонь повстання після смерті пана краківського [Конєцпольського], поширюючи чутку, що всі уряди у війську мають бути змінені»[6]. Жовтневий сейм розвіяв останні надії козаків, бо шляхта одностайно виступила проти турецької війни і запорожцям було наказано порубати приготовлені човни. Посилення повстанських настроїв серед запорожців не спинила також подорож на Подніпров'я канцлера Оссолінського. В жовтні 1647 р. він за дорученням короля мав провести переговори з українським духовенством і шляхтою, а також ознайомити Запорізьке військо з новими королівськими планами. Але розмови з канцлером тільки розкрили козакам безсилля короля і зміцнили думку, що визволення можна досягти лише шляхом повстання.

Керівний центр повстання організовувався під проводом Богдана Хмельницького. Говорячи про «бунтівливу голову», Потоцький, без сумніву, мав на думці Хмельницького. Один тогочасний польський мемуарист твердив, що саме Хмельницький подав ідею використання татар у боротьбі проти шляхетської Польщі[7]. З-поміж козацької старшини Хмельницький вирізнявся як найвидатніша людина, перевищував інших своїм талантом, освітою і мав великий воєнний досвід, набутий у війнах з татарами; як уже зазначалося, його особисті якості визнавав навіть король, призначаючи його гетьманом морського походу. Він був людиною освіченою, мав неабиякі

дипломатичні здібності, а головне, він був популярним серед козацтва та місцевого населення взагалі. До того ж утиски, яких він зазнав від Конєцпольського, захоплення його хутора, ненависть до нього з боку панів і підпанків — усе це переповнило чашу терпіння, стало поштовхом до рішучих дій.

Організацією повстання разом з Хмельницьким займалося багато близьких йому людей. У Чигиринському полку найближче до нього стояли сотники Федір Вешняк і Кіндрат Бурляй. На визначне становище Вешняка серед організаторів повстання вказує те, що після перемоги повстання він зразу ж став чигиринським полковником, заступав Хмельницького, як наказний гетьман, очолював посольства до Варшави і Москви[8]. Бурляй набув слави як ватажок походів на Чорне море і Синоп; він очолював перше посольство від Запорізького війська до Криму[9]. З Корсунського полку до проводу повстання увійшов Максим Нестеренко, колишній полковник у повстанні 1637 р., один з послів на переговорах з королем у Варшаві 1646 р.[10] З Черкаського полку до повстання пристав сотник Богдан Топига, який після перших перемог над польськими військами також був заступником Хмельницького, як наказний гетьман[11]. Кількох видатних старшин дав Білоцерківський полк. Між ними були колишні полковники з 30-х років XVII ст. Яцина Лютоpенко[12] і Яцько Клиша[13], колишній військовий суддя Іван Гиря, який очолював посольство Запорізького війська до Москви 1625 р.[14] Сотники Данило Гиря [15] і Сава Москаленко[16] — всі вони зайняли провідні місця в Запорізькому війську. З Кропивни на Лівобережжі походив Филол Джалалий, якого обрали своїм старшим реєстрові полки, що підняли повстання на Кам'яному Затоні. Це свідчить, що Джалалию було відкрито справу підготовки повстання. В оточенні Хмельницького він репрезентував лінію, непримиренну до шляхти, і мав великий вплив на гетьмана[17].

До керівництва повстанням було залучено також декого із значних знавців військової справи з-поза реєстрового війська. Так, одним з організаторів руху став Іван Ганжа, колишній учасник походів на Чорне море, близький товариш Павлюка; він очолював повстання в Уманщині і зайняв посаду уманського полковника[18]. Досить швидко в коло організаторів повстання увійшов також Максим Кривоніс, який невдовзі прославився як полководець селянських загонів. За деякими відомостями він походив з Острога[19], за іншими — був купцем з Могилева на Поділлі [20], є також дані, що Кривоніс був ковалем, «підданим» магната Юрія Немирича[21], якому належали маєтності на Житомирщині і Поліссі. З молодих літ він брав участь у козацьких морських походах: «Змалку вихований у всіх родах морської служби, був на найважчих місцях Гелеспонту і Середземного моря, знайомий з ворогами і з океаном»,— оповідає із слів Кривоноса львів'янин Кушевич [22]. Деякі вважали його шотландцем (може, під час своїх мандрівок бував він і на Британських островах); на заході він був відомий як «сміливий і відважний воїн»[23]. Один польський мемуарист детально описує його участь у війську Хмельницького під час битви на Жовтих Водах[24] — це свідчить про те, що він на самому початку Визвольної

війни вже належав до старшини Запорізького війська. Кривоніс відразу ж проявив себе цінним помічником Хмельницького, особливо в організації селянських мас.

Коло ініціаторів повстання охоплювало кращих представників старшини Запорізького війська, людей, найдосвідченіших у військовій справі, з яких майже всі брали участь у повстаннях 20—30-х років XVII ст. і мали великий авторитет серед козацької маси. Займаючи місця сотників і отаманів, вони мали змогу безпосередньо впливати на рядових козаків і залучати їх до майбутніх виступів. Особливо це проявилося на першому етапі боротьби, коли всі реєстрові козаки відразу стали під прапори повстання.

Крім реєстрових козаків до підготовки Визвольної війни були залучені «випищики», давні козаки, виключені з Запорізького війська після розгрому повстання 1637—1638 рр. Особливу увагу було звернено на тих колишніх козаків, які були змушені йти на службу до магнатів. Згаданий вище невідомий польський мемуарист оповідає, що багато колишніх козаків, «безхатників», служило у війську Олександра Конєцпольського, чигиринського старости, і що вони заявляли про свою готовність відразу перейти до повстанських військ[25]. У королівських військах перебувало також немало «жовнірів» з місцевих козаків або селян; так, про драгунів було складено прислів'я, що вони «одягом німці, народністю русини, вірою греки». Вже у перших боях вони покинули польське військо і з'єдналися з запорізькими полками.

Козаки не обмежувалися лише тим, щоб залучати до повстання ті елементи, які здавна були тісно зв'язані з Запорізьким військом, а шукали порозуміння з різними опозиційними групами по всій Україні. Можливо, що цю справу підняв сам Хмельницький, який кілька разів по дорозі до Варшави проїздив всю територію України і мав нагоду зустрічатися з різними людьми і говорити з ними про необхідність організації всіх сил українського народу для спільної боротьби.

Пізніше пропаганду серед широких кіл населення вели посланці козаків. Один з них — Ярема Кончевський, чи Кончевич, був заарештований і на тортурах розказав про організацію цієї роботи. За його свідченнями, у порозумінні з Запорізьким військом був ряд міст і містечок — від Наддніпрянщини аж до Галичини. «У Лисянці дев'ять присяжних є помічниками козаків». «Містечко Ставище запевнило козаків, що міські гармати не будуть їм шкодити — бо ми це зробимо». «У Синявці міщанин Яцько запевнив козаків: я в гармати насиплю піску, ніщо не буде вам шкодити». «У містечку Володарці є троє, що мають таке зілля, що хоч би десять катів було, ні в чому не зізнаються, а козакам — браття». «У Новоконстантинові є міщанин Харко, який зв'язаний з козаками, і говорив, що коли прийде військо, я місто підпалю». У містечку Недобневі, біля Константинова «є дванадцять присяжних проти Речі Посполитої — старшини Харко, Іван, Мартин, Дуречко, Іванко, Лесь, Павлюк». У містечку Стані «є вісім міщан, які мають вісім півбочок пороху для козаків». «У Волочиських є піп, два сини якого у козаків,— вони задумали убити свого пана». «У Маначині є чет-

веро міщан, які говорили про Броди і Тернопіль, якщо прийшли б козаки». Сам Кончевський мав батька в Лопушній біля Чорткова, і саме тому вислано було його до Галичини. Він побував у Підгайцях, у Галичі, в Манявському Скиті та в Ямниці на Підкарпатті і всюди зустрічав людей, які чекали на прихід Запорізького війська. У Галичі він чув, як вночі говорили: «Господи, допоможи нашим браттям-козакам!» У Скиті чернець, який його проводив, сказав: «Хто кращий, тому, господь, допоможи!». Михайлівський піп у Галичі, дізнавшись, що Кончевський є розвідником, сказав: «У нас кращі відомості, бо ми один до одного пишемо, вісті доходять до самого Києва». Таке листування вели також попи завалівський, підгаєцький, тернопільський; вони писали листи також і до козаків[26].

Попи з Кам'янця-Подільського кілька разів писали до Хмельницького через ченців, «калаурів», прохаючи подати допомогу проти польської шляхти, яка загрожувала винищити всю Русь; вони обіцяли почати боротьбу в місті і сприяти тому, щоб Кам'янець було здано козацьким військам[27].

Кончевського вислав для агітації за повстання козацький старший Тарасенко[28], який вирядив одночасно ще чотирьох чоловік, двох — у напрямі на Київ, двох — на Броди. Вони прикидалися жебраками: «Мають запущене волосся, ходять з листами, прохаючи». Таких висланників розійшлося багато по всій Україні, піднімаючи на повстання народні маси. Галицький сеймик у своїх ухвалах стверджував, що козаки «через шпигів та інших осіб бунтують та підмовляють до злочинів» селян, шляхетських підданих[29]. У червні 1648 р. козацькі агенти з'явилися під Дубном і Константиновом[30]. У вересні 1648 р. шляхта виявила, що в містечку Сокалі у підвалах міщанських будинків переховувалося 100 козаків[31]. Є деякі дані, що цю військову розвідку і пропаганду організовував Кривоніс: у жовтні 1648 р. у Львові заарештовано якусь жінку, що за дорученням Кривоноса ходила на розвідку аж під Краків[32].

Зізнання Кончевського вказують, в яких колах козаки знайшли перших помічників у справі організації повстання. Звертає на себе увагу те, що зазначені заходи мали найбільший відгук у таких малих містах і містечках, як Лисянка, Ставище, Володарка — на Київщині, Ново-Константинів, Волочиськ, Маначин — на Волині, Галич, Підгайці та ін.— у Галичині; роль містечок в організації визвольного руху полягала в тому, що вони скупчували вільне населення, яке мало свободу руху, і що міщани мали зв'язки з селянством. Так містечка ставали центрами організації повстання в своїх районах. Під час розвитку повстання багато містечок стало центром руху, і навколо них організовувалися також селянські загони. Ця пропаганда набрала широких форм і мала значний вплив на піднесення повстанських настроїв у масах. Микола Потоцький в листі від 31 березня 1648 р. повідомляв короля про загрозливе становище, в якому перебувала Україна, а особливо Наддніпрянщина — про початок народного повстання. «Шкідливий вогонь так спалахнув, що не було такого села, такого міста, в якому б не закли-

кали до сваволі і не зазіхали на життя і на майно своїх панів і держав ців, самовільно вимагаючи своїх заробітків і часто подаючи скарги про свої кривди і шкоди. Це було передвістя бунту»[33]. Народ озброювався. Один лише Вишневецький у своїх підданих на Лівобережжі відібрав кілька десятків тисяч самопалів. Шляхту охопила паніка. Потоцький розповідав, що частина панів втікала під охорону війська, а ті, що залишалися, просили Потоцького, щоб поспішав рятувати їх і «гасити шкідливий вогонь».

Листи Потоцького свідчать, що народний рух набирав масового характеру уже в перші місяці 1648 р., тобто тоді, коли Запорізьке військо виступило проти шляхетської Польщі. Отже, між керівним козацьким центром і ватажками селянства та міщанства вже існувала домовленість про спільний виступ. Рух починався по обох берегах Дніпра, особливо ж на Лівобережжі, де населення зібрало велику кількість зброї, яку лише частково конфіскував Вишневецький.

Піднімаючи селян і дрібних міщан на повстання, козацька старшина розуміла, що вони є надійним союзником козацтва у боротьбі проти шляхетської Польщі. Кращі представники старшини і насамперед Хмельницький добре розуміли значення селянства як ударної сили в боротьбі з шляхтою. У пізніших джерелах знаходимо відгуки про дискусії, які велися серед старшин про використання селян у Визвольній війні. Агент Кисіля, чернець Ласко, перебуваючи у Чигирині в червні 1648 р., говорив про три групи серед старшини: одна хотіла йти на переговори з Польщею, друга радила піддатися Туреччині, третя, найсильніша, вирішила зв'язатися з селянством, залучити до себе повстанські групи, закликати селянство і вести боротьбу проти шляхти[34]. Є всі підстави твердити, що остання, третя група старшини була найчисленнішою і найвпливовішою з самого початку повстання.

Найрішучішим прихильником союзу з селянством був сам Хмельницький. Він усвідомлював, що селянсько-козацька війна 1637—1638 рр. проти шляхти завершилась невдало через те, що магнатам вдалося відірвати козацтво від народних мас. Пізніше, у листі до шляхти в Замості, він писав: «Зле було з нами, що ви перше обманули нас, тобто старшину Запорізького війська, своїми подарунками, щоб ми відлучилися від черні; і ми на ваші слова це зробили; але зараз ми разом і чей же не допоможе вам Бог більше по нас їздити!»[35]. У розмовах з польськими послами в Переяславі 1649 р. Хмельницький високо ставив свій союз з селянськими масами: «Поможе мені вся чернь, по Люблін, по Краків, від якої я не відступаю і не відступлю, бо це права рука наша — щоб ви, розбивши селян, не ударили на козаків!»[36] Ці слова Хмельницького належать до пізнішого часу, але треба гадати, що вже з самого початку, складаючи плани Визвольної війни, організатори повстання саме так оцінювали союз з селянами. Досвід Визвольної війни підтвердив ці розрахунки. Козаки, звичайно, на перше місце ставили справи Запорізького війська, забезпечення його «вольностей». Козацтво вимагало скасування ординації з 1638 р., тобто відновлення давнього становища, «щоб Запорізьке військо стародавнім правом рядилося та між собою гетьмана і полковників обирало»; усунення польських

полковників-шляхтичів з їх найманими гвардіями, збільшення реєстру до 12 тис. чоловік у зв'язку з турецькою війною; надання козакам волі «поля і моря», тобто права вільно ходити на степові промисли і плавати на Чорному морі[37].

Але це були тільки мінімальні вимоги. Козацтво, яке несло на собі весь тягар війни проти татар і турків і займало пануюче становище серед населення Південної України, не могло вже задовольнитися тим, щоб бути звичайним королівським військом, а мало широкі прагнення — визволитися цілком з-під магнатсько-шляхетського режиму і здобути повну владу на своїй, окремій території. Потоцький, одержавши перші відомості про повстання, відразу зрозумів, що козаки не задовольняться скасуванням старої ординації, а що «вони також хочуть самовладно панувати на Україні, складати умови з іноземними монархами і все те робити, що їм сподобається»[38].

Хмельницький у своїх перших виступах заявляв, що Запорізьке військо підняло боротьбу «за волности свої, криваве заслужоние» і за віру «старожитну грецьку»[39]. Захист «вольностей» і захист православної віри стали найпопулярнішими гаслами визвольної боротьби. Захист «вольностей» — це було гасло надзвичайно гнучке і широке і ним користувалися різні групи суспільства. Для селянських мас ідеалом було здобути собі «козацькі вольності», тобто визволитися з-під шляхетського гніту. Міщани виступали на боротьбу за свої міські права. Дрібна шляхта захищала свої шляхетські «вольності» від наступу магнатів. Православне духовенство виступило за відновлення своїх прав. Так різні стани середньовічного суспільства у поняття «вольностей» включали свої основні класові права і прагнення.

Друге гасло — захисту віри — було зовнішньою оболонкою, під якою приховувалися прагнення до визволення від соціального і від національного гніту. «Запорізькі козаки б'ються за віру» — такими словами спостерігачі початку війни пояснювали її характер і при цьому підкреслювали, що повстанці виступають тільки проти «ляхів», а православних не зачіпають[40].

Широка участь селянських мас вже з самого початку надавала Визвольній війні характеру селянської війни. Але Хмельницький з старшиною дбали також і про те, щоб від боротьби не відштовхувати і заможних, поміркованих груп населення, які стояли в опозиції до шляхетсько-польського режиму. Про заможне козацтво пізніше Хмельницький говорив: «Схоче котрий з нами хліб їсти, нехай же буде послушний Запорізькому війську»[41]. Щоб заспокоїти людей, які звикли до легальних форм боротьби, Хмельницький заявляв постійно, що вестиме боротьбу проти панів, а не проти короля, що магнати, мовляв, самі зневажали особу короля «та завжди говорили: ось вам король, а допоможе ж вам король, такі сини!»[42] З цього боку виступи Хмельницького нагадують пізніші виступи Разіна і Пугачова.

Щоб посилити ефективність пропаганди, Хмельницький постарався добути у свої руки листи Владислава IV, якими той доручав козацькій старшині готувати військо до турецького походу. Тогочасний мемуарист оповідав про це так: «Привілей від короля на море був у скрині в Барабаша, а той Барабаш суперечив і не радив квапитися до ребелії. Упоїли Барабаша в одній пасіці, вийняли хустину з кишені, післали до жінки: «Дай до ради ці привілеї». Жінка повірила хустині, видала привілеї, а вони знову поклали хустину до кишені Барабашеві. Хмельницький взяв привілеї до себе. Барабаш, і додому вернувшись, нічого про ці привілеї не знав, і вони в короткому часі пішли в забуття»[43]. Це сталося в 1647 р. Згодом розповідь про цю подію розійшлася у різних варіантах, вона була широко оспівана в народній думі. Хмельницький використав королівські листи як доказ того, що король вів переговори із Запорізьким військом і визнав його право на самостійні виступи.

Невідомо, які аргументи висував Хмельницький, закликаючи народні маси до Визвольної війни. Сучасники згадують тільки листи з такими закликами. Адам Кисіль 21 травня 1648 р. писав: «Цей зрадник розсилає всюди по містах таємно свої листи до Русі, де тільки стає»[44]. Натан Гановер повідомляв так само, що Хмельницький «вислав у великій тайні листи по всіх краях, в яких жили русини, щоб були готові на призначений день, щоб могли зібратися і виступити для оборони свого життя». Зокрема, він згадує листи до міщан містечка Немирова на Брацлавщині про те, «щоб допомагати його війську»[45].

На жаль, ці листи, чи точніше універсали, Богдана Хмельницького дійшли до нас не в автентичному тексті, а тільки в різних переказах і літературних переробках, які не в усьому заслуговують на довір'я. Для прикладу можна дати один такий літературний зразок:

«Богдан Хмельницький, великий гетьман Війська Запорізького і все військо боже Запорізьке відомо чиню, а саме людям духовним: владикам, архімандритам, протопопам, ігуменам, попам та іншим слугам божих домів, також і старшині грецької віри: війтам, бурмистрам, райцям і на якому-небудь уряді перебуваючим грецької віри,— що маючи чимало шкоди, кривд, ламання наших прав і зневагу Війська нашого Запорізького через ляхів і панів різних, через що Україна наша і слава і божі доми мусили б загинути, і святі місця, і тіла святих, які до цього часу за божою волею на певних місцях існують і лежать, вже не мали б жодної слави і ми з них жодної радості,— до того жорстокий розлив крові батьків наших, братів, сестер, духовних отців, невинних діточок, на яких висіла жорстока шабля ляхів і тепер виявила себе,— оце знову плачі, крики, ламання рук, шарпання волосся, мати дитини, батько сина, син батька — це ридання всієї України голосами небо пробиває, прохаючи помсти від Господа Бога — хочу шаблею знищити цього неприятеля, проби-ваючись за ним до Вісли.

Так прошу вашої ласки, для господнього милосердя, щоб ті, що є людьми одного Бога, одної віри та крові, коли буду далі з військом наближатися до вас, мали свою зброю, стрільбу, шаблі, кульбаки, коней, стріли, коси та інше залізо для оборони стародавньої грецької віри. А де можете, якими силами та способами, готовтесь на цих неприятелів наших і стародавньої нашої віри,

ляхів, ворожих нашому народові... Порохом найбільше, оловом і грішми запасайтеся для деяких справ, про які дам вам знати пізніше, чого слід буде держатися. А якщо знаєте або чуєте від проїжджаючих або прохожих про війська яких чужоземних народів, набраних проти нас від короля, давайте знати і остерігайте нас; це розуміється і про лядську землю, якщо також є яке військо і сила,— через того, кого посилаю до вас, повідоміть нас, просимо.

За цю вашу доброзичливість і прихильність обіцяю вам ласку мою і мого Запорозького війська, і всім вам мій поклін до ласки вдруге передаю.

Діялось в Чигирині»[46].

Загальним своїм змістом цей лист не суперечить змістові інших листів Хмельницького, але в той же час відчувається літературна обробка його, наприклад, у виразах: «великий гетьман», «боже військо». В інших текстах з давніх літописів таких доробок ще більше[47].

Готуючись до війни, Хмельницький намагався забезпечити запаси зброї для війська. З самого початку повстання запорожці мали власну зброю; є підстави гадати, що деяку частину зброї вони одержали від Донського війська, з яким були у близьких, дружніх зв'язках.

Вживалися також заходи до того, щоб закупити зброю у великій кількості в промислових районах Польщі. Краківський міщанин Голінський оповідає в своїх записах таке: «В місяці червні одержали в Кракові відомості, і багато значних людей підтверджувало, що так справді було. Хмельницький..., маючи у війську і своєму таборі мало куль, пороху, шабель і зброї, написав листа до Львова, до одного львівського міщанина схизматика-русина, Георга, названого за прізвищем [прізвище не подається], заможного, що мав кілька своїх кам'яниць..., прохаючи його, щоб накупив їм олова, шабель, пороху та інших воєнних матеріалів. Послали йому на це гроші в пшоні, на руських возах. Доки до Львова доїхали, перехоплено цього листа, відкрито і прочитано, але для кращого доказу, переписавши копію цього листа, знову запечатали і відіслали його через певну особу, від імені козаків, а вслід вирядже но шпигів, що буде робити цей Георгій. Він, прийнявши листа, вдячно того посланця обдарував і відправив. А тимчасом руські вози прийшли з пшоном до Львова навантажені, в яких були гроші; просто поїхали до того Георга, не стаючи з ними на ринку, там таки до нього складено пшоно і гроші. Львівська влада і панове шляхта стежили, як той Георг розіслав свої вози в різні сторони, насамперед до Кельців, по олово, і там його накупили, до Опатівця і Кракова по порох і шаблі, і цих шабель накупили кілька тисяч. І коли з цією зброєю вирядилися на Україну, до козаків, іншим шляхом минали Львів; там їх захоплено, відібрано зброю, порох, олово, шаблі та інші припаси. Викликали пана Георга в ратушу, питали його, яку це зброю вирядив і що до нього писав Хмельницький і козаки. Заперечував, але коли йому поставлено посланця, що йому віддав листа, і говорив йому в очі, і перейнято від нього листи, які писав до козаків,— наказував його посадити у Львові і доброю сторожею забезпечити.

Послано додому до нього і знайдено грошей двісті тисяч, і їх взято в ратушу,— що мав ще зброю купувати і висилати козакам. Також у склепах його повно панцирів, рушниць, куль, різної зброї. Сказав, що це на оборону Речі Посполитої, що тим оборонявся; що з ним буде далі, не чувати»[48].

Дійсність цієї події перевірити не вдалося. Але і в інших джерелах від того ж часу є відомості про те, що Запорізьке військо одержувало зброю з Польщі. Ксьондз Старовольський писав з Замостя 5 червня 1648 р.: «Кожного, хто тільки з Польщі везе олово і порох для козаків, насильно по панських містечках забирають»[49]. Очевидно, через Замостя йшли значні транспорти зброї на Україну. Один з тодішніх польських військових кореспондентів повідомляв, що міщани Гданська і Торуня, «мають порозуміння з схизматиками [православними] і постачають їм порох та гармати»[50].

Підготовка до повстання проходила у глибокій таємниці. «Старшина і реєстрові козаки шукають способу до ребелії, проводять свої сходини в пасіках і таємні ради»,— писав згаданий вище мемуарист[51]. Було складено плани збройного виступу проти шляхетських військ. Перший варіант цього плану зв'язувався з походом молодого Олександра Конєцпольського проти татарів на пониззях Дніпра. В жовтні 1647 р. Конєцпольський мав намір переправитися через Дніпро на Бургунській переправі (нижче нинішньої Качковки) і в степу пограбувати татарські улуси; його військо чисельністю 2500 чоловік складалося з приватних «корогов» різних панів, а в більшості з незаможних нереєстрових козаків, «безхатників». Одночасно реєстрові полки під проводом комісара Шемберка, з деякими польськими військами стали в лісі під Лебедином, щоб захищати кордон від нападу татарів. Цей момент, коли польські військові сили були поділені на дві групи, Хмельницький задумав використати для початку повстання. Реєстрові козаки, що стояли під Лебедином, мали ударити на польські частини, які стояли поряд з ними, ліквідувати всіх «ляхів», захопити гармати, корогви та інші відзнаки і таким чином створити ядро повстанчого війська. Далі вони мали завдання піти назустріч Конєцпольському і, заручившися підтримкою нереєстрових козаків, розгромити його військо і вступити в союз із татарами. Цей план передбачав раптове знищення польських військових сил на Наддніпрянщині, що дало б змогу повстанцям укріпитися на території козацьких «городів» і допомогти селянству на обох берегах Дніпра підняти повстання. Але цього плану не вдалося здійснити. На військо, що стояло під Лебедином, почали наступати очаківські татари, польське командування привело полки в бойову готовність, і козаки не знайшли сприятливого моменту чи потрібної рішучості для виступу проти шляхетських частин[52].

Про план знало багато козаків, і знайшовся якийсь зрадник, що повідомив Шемберка і Конєцпольського про наміри повстанців. Комісар наказав чигиринському полковникові Кричевському заарештувати Хмельницького. Але чигиринські сотники Вешняк, Бурляй і Тукайчук заявили полковникові, що Хмельницький не винен та що вони візьмуть його на поруку і поїдуть з ним до Шемберка, щоб він там виправдався. Кричевський, який доводився Хмельницькому ку-

мом, погодився на цю поруку і випустив Богдана з в'язниці. Хмельницький та його поручителі зробили вигляд, що готуються їхати до Трахтемирова, де перебував козацький комісар, «борошна до возів набрали, самі на коней повсідали» і виїхали з Чигирина. Але вночі повернули на Крилів і попрямували на шлях до Запоріжжя[53]. Це було наприкінці грудня 1647 р.

Дещо пізніше сам Хмельницький писав про цей від'їзд і відзначав, що Конєцпольський, «їдучи тепер з Запорожжя, наказав панові полковникові чигиринському, щоб узяв мене під варту і наказав мені голову зрубати... Не міг я справитися з ним, як з великим паном — просити важко, а боротися нерівно, мусив я податися на Запорожжя, з життям свою голову винести, де багато таких покривджених і покалічених козаків-небожат, які також не з своєї волі покинули жінок, дітей і майно своє, від такого переслідування скитаються...»[54].

Разом з Хмельницьким на Запоріжжя виїхало 300, а за іншими даними 500 реєстрових козаків, які напевно знали про плани повстання. Микола Потоцький, виправдуючи свій похід на Наддніпрянщину, писав, що, на перший погляд, це здається маловажною справою, бо до повстання приєдналося тільки 500 чоловік, але насправді це грізний рух, «бо ці 500 у змові зі всіма полками по всій Україні бунт підняли»[55].

ЗАПОРІЖЖЯ. ЖОВТІ ВОДИ. КОРСУНЬ

Запоріжжя в той час мало досить значну кількість населення. Після невдалої війни 1637—1638 рр. туди переселилися рештки селянсько-козацьких загонів. Є відомості від 1639 р., що частина козаків, незважаючи на накази Конєцпольського, не хотіли покидати Запоріжжя, «а, ховаючись по лугах та очеретах, запасали борошно і порох, щоб знову зробити якийсь похід на море»; коли було заарештовано призвідців, інші пішли «в свої дніпровські уходи»[1].

Незабаром після того, як відбудували фортецю на Кодаку, Конєцпольський дав суворий наказ «за пороги живого чоловіка не пускати», щоб не поширювалася «своєволя»; було наказано затримувати навіть «і тих, кого звикли різні панове обиватели для риби, для звіря на річки посилати»; не дозволено пускати Дніпром «липи» (човни) і поставлено сторожі на Інгулі та Інгульці, щоб різні «промисловці» і степовими шляхами не прямували на Запоріжжя[2]. Але степові «уходники» знаходили собі інші шляхи. Запоріжжя в 40-ві роки XVII ст. було досить густо заселене. Є звістки про степових добичників — «луговників», «лисичників», «уходників», «пластунів», які промишляли ловами і рибальством; здебільшого це були незаможні люди, втікачі. На степові промисли ходили також реєстрові козаки, і вони скаржилися на великі данини, які брали від них полковники-шляхтичі: від кожного козака по лисиці та човен риби, а деколи на промислах бувало одночасно по 500 козаків[3]. Інколи козаки організовували також походи на море або самостійно, або разом з донськими побратимами.

Щоб стримати козацьку «своєволю», польський уряд постановив утримувати на Запоріжжі постійну заставу, що складалася з реєстрових полків і найманих жовнірів; кожен реєстровий полк за чергою мав виконувати цю службу. Застава перебувала на Січі або, як тоді ще називали, Військовій Скарбниці, яка була на Базавлуці[4].

Хмельницький приїхав на Запоріжжя на початку січня 1648 р. Разом з товаришами він оселився спершу на острові Бучках на милю нижче від Січі і почав укріплювати свій табір ровами та палями, маючи доволі харчів і пороху[5]. Очевидці оповідали, що незабаром почали збиратися до нього різні запорізькі промисловці — всі ті «пластуни», «луговники», «лисичники», «рибалки» та ін., і він ними «немало збільшив число свого гультайства»[6]. Хмельницький показував козакам корогву, яку він одержав від короля на морський похід, та лист Владислава IV, забраний у Барабаша: «Показує їм королівського листа і ще, притесавши таблицю, привілей воском приліпив і хустиною покрив»,— оповідає тогочасний мемуарист[7].

Військо, зібране Хмельницьким, було настільки велике, що в недовгому часі він почав наступ на Січ, де тоді перебували черкаський полк і частина найманих польських жовнірів. Полковник-шляхтич Гурський, бачачи безвихідь свого становища, разом із своєю гвардією утік із застави, а черкаські козаки 21 січня 1648 р.[8] здалися без бою і передали Хмельницькому Січ із запасами харчів та човни. На допомогу Гурському прийшов чигиринський полковник Кричевський з своїм полком, але Хмельницький ударив на табір обох полковників і розгромив його, а реєстрові козаки почали обстрілювати польське військо і приєдналися до повстанців[9].

На Запоріжжі Богдана Хмельницького було обрано гетьманом[10]. Коли саме це сталося і при яких обставинах — невідомо. Але ця подія мала історичне значення — козацькі маси, а за ними весь український народ визнали Хмельницького своїм вождем, керівником Визвольної війни.

Підготувавши основну військову базу на Запоріжжі, Хмельницький зв'язався з «городами», щоб підняти там настрій й остаточно домовитися про майбутні виступи. Частину реєстрових козаків він відіслав у полки, щоб вони,— як він іронічно висловився в листі до Потоцького,— «прибрали доми», тобто розрахувалися з шляхтою і повернулися до головного війська[11]. Так був створений зв'язок між Запоріжжям та масами, які чекали сигналу до повстання. Одночасно Хмельницький зв'язався з Донським військом[12], щоб зміцнити давню дружбу і домовитись про співробітництво. Особливо важливим було те, що з Дону повернулися на Україну ті запорізькі козаки, які оселилися між донцями,— вони повинні були зміцнити сили повстання. Можна припустити, що в той час з Дону повернувся Іван Богун. Донці дали Запорізькому війську також допомогу своїми людьми: пізніше, при облозі Львова у жовтні 1548 р., згадуються і донські козаки[13].

У перші тижні повстання його організатори звертали головну увагу на те, щоб згуртувати достатні військові сили. Але Хмельницький і його товариші розуміли, що перемогти війська шляхетської Польщі силами козацтва і селянства неможливо — на це вказував

досвід війни 1637—1638 рр., коли, незважаючи на героїзм мас, вони зазнали поразки. Для переможної війни зі шляхтою потрібна була зовнішня допомога; лише за цієї умови можна було відразу розгромити головні сили Речі Посполитої.

Найприродніше було шукати допомоги у російського народу, до якого здавна були звернені всі помисли народних мас України. Такі спроби робили ще керівники селянсько-козацьких повстань 1625, 1630 і 1637—1638 рр., але безрезультатно. Вживав заходів, щоб одержати допомогу від Росії, і Хмельницький. Про це нагадували російським боярам українські посли 1650 р.: «Що наказував з ними до царської величності гетьман їх Богдан Хмельницький, що він, гетьман, коли був і не гетьманом, і він того ж прагнув, щоб йому бути царської величності під його государевою високою рукою в підданстві»[14].

З нагадування, що Хмельницький тоді ще не був гетьманом, виходить, що це було перед 1648 р. Але до нас не дійшло жодних точних відомостей про дану важливу подію. Очевидно, вона теж не дала тоді потрібних результатів. Тому козацька старшина вирішила шукати допомоги в Криму. Посли Запорізького війська в Москві 1652 р. пояснювали своє рішення безвихідним становищем: «Та дружба учинилася мимоволі, так як наступили на них поляки, і в той час ніхто їм, черкасам, допомоги не подав, і вони в біді призвали до себе на допомогу кримського хана з ордою»[15].

Спільні дії Запорізького війська з кримськими татарами мали місце і раніше. У 20-ті роки XVII ст. запорожці були союзниками кримського хана Шагин-Гірея і здійснили похід у Крим йому на допомогу. Павлюк, починаючи війну, також вів переговори з татарами. Але тепер справа допомоги Криму мала особливо важливе значення у стратегічних планах нової війни. Задум використання татарських сил приписували самому Хмельницькому, який «дочитався у хроніці, що здавна Русь у союзі з татарами давала відсіч Литві і полякам». Переговори з кримським ханом почалися ще до 1646 р., а наприкінці 1647 р. порозуміння було вже таке близьке, що козацька старшина остерігала татарів про запланований похід Олександра Конєцпольського і мала надію, що перекопський намісник Тогай-бей допоможе козакам розбити магнатське військо.

Переїхавши на Запоріжжя, Хмельницький продовжував переговори з Кримом. Згадуються два посольства, одне з них очолював Клиша, друге Кіндрат Бурляй. Оповідали, що Хмельницький зійшовся з татарами тим, що повернув одному мурзі сина, якого козаки захопили у полон, цей мурза і став посередником у переговорах. Домовленість з Кримом була необхідна для Запорізького війська, по-перше, щоб забезпечити собі тил під час війни з Польщею, а, по-друге, щоб використати легку татарську кінноту для швидких військових операцій та створення паніки у рядах ворога. При цьому було використано напружені відносини між Кримом і Польщею, яка кілька років не платила ханові «поминок» (данини). Запорізькі посли добилися у хана Іслам-Гірея спершу тільки згоди на те, що на допомогу прийдуть Тогай-бей, Карач-бей та ногайські татари. Це татарське військо виявилося майже небоєздатне: татарські бійці були без шабель і луків, з самими тільки маслаками (кістка, настромлена на гнучке дерево); кримський хан, очевидно, ставився до повстання з недовір'ям і не дуже радо брав участь у ньому. Силуян Мужиловський, перебуваючи в Москві у складі посольства від Богдана Хмельницького в лютому 1649 р., писав про цей час: «Татаровье, учувши о той войні, з боку гледили, которому нога послизнеться». Лише «видячи ясную ласку Божию, яко воїн воїнові помогли»[16].

Щойно після перших перемог Хмельницького хан почав висилати більше війська, причому воно було вже краще озброєне[17].

Перед Хмельницьким постало завдання перевести центр повстання на територію «городів», приєднати до себе реєстрові полки, допомогти селянам у їх виступах проти шляхти, і врешті — дати відсіч головним польським військам, які готувалися іти походом на Запоріжжя.

Коронний гетьман Потоцький вважав становище дуже серйозним і намагався мирними переговорами стримати Хмельницького від війни. У березні 1648 р. він вислав на Запоріжжя, як своїх уповноважених, ротмістра Хмелецького, який мав знайомства між козаками, та полковника Кричевського, який доводився кумом Хмельницькому. Вони привезли такі обіцянки: Хмельницькому повернуть загарбаний у нього Суботів, будуть усунуті комісар і полковники, якими козаки були незадоволені, заборонять орендарям утискувати козаків, козацтву буде забезпечена вільна участь у степових промислах. На військовій раді послів прийняли неприхильно, там вони «наслухалися суворих голосів і криків». Хмельницький дав відповідь зовні м'яку, але гостру за змістом: щоб була скасована ординація 1638 р., щоб Потоцький усунув усіх полковників-шляхтичів з їх прибічними гвардійцями та щоб сам, з усім польським військом, залишив територію Запорізького війська[18]. Для Потоцького ці умови були неприйнятні, і він зараз же почав готувати похід на Запоріжжя.

Хмельницький вирішив не чекати наступу польських військ, а вийти їм назустріч і вести боротьбу на території «городів», де міг розраховувати на допомогу селянських мас.

У квітні 1648 р. війська повстанців рушили з Запоріжжя. Вони просувалися вздовж р. Базавлуку звичайною «запорізькою дорогою», а далі, на верхів'ях Саксагані, перейшли на Чорний Шлях.

Микола Потоцький поділив свої війська на три групи: сам з головним військом розташувався між Корсунем та Чигирином, другу групу вирядив Дніпром, човнами, під керівництвом військових осавулів Барабаша і Караїмовича, третя група, яку очолював козацький комісар Шемберк, мала йти на Чорний Шлях, назустріч Хмельницькому. Таке розпорошення військ було стратегічною помилкою Потоцького: Хмельницький використав це становище, не дозволив відокремленим групам знову з'єднатися і кожну з них ліквідував окремо.

Полки реєстрового війська, які пересувалися Дніпром, 24 квітня під Кам'яним Затоном (мабуть, біля Дніпрової Кам'янки) підняли повстання проти своєї старшини. Один із повстанців підняв корогву

і почав закликати до «чорної ради». Почалася сутичка, під час якої заарештували Барабаша, Караїмовича та інших старшин, що неприхильно ставилися до Визвольної війни, і рада засудила їх на смерть.

Головну роль у цьому повстанні відіграли «черняки» — рядові козаки. Старшим обрали Филола Джалалия; визначне місце займав черкаський сотник Богдан Топига. Полки впорядкувалися і пішли на з'єднання з військом Хмельницького[19].

Групу Шемберка повстанці оточили 19 квітня на Жовтих Водах[20]. Щодо кількості польське військо було менше від Запорізького, але складалося з регулярних частин — драгунів, реєстрових козаків, шляхетських найманих загонів, мало також артилерію. Оточивши польські шанці, запорожці намагалися здобути їх штурмом. Вночі підкопалися під укріплення, підвели туди гармату і гаківниці, але ранком поляки вибили їх з зайнятої позиції. Невдачею закінчився також штурм наступного дня. Пізніше, протягом двох тижнів проходили тільки дрібні сутички.

Становище змінилося, коли 2 травня надійшли реєстрові полки з Кам'яного Затону. Вони демонстративно пройшли повз польські шанці, вистрелили з рушниць і відійшли у табір Хмельницького. Це справило певне враження на козаків у таборі Шемберка: частина їх запрягла коні у свої вози і переїхала до повстанців. За їх прикладом покинули польський табір і драгуни, українці за походженням. Шемберк був змушений погодитися на переговори. Від Хмельницького, як заложники, приїхали Максим Кривоніс і сотник Криса, одягнені по-святковому в атласи, кармазини, вони заночували в польському таборі і своє перебування там використали на те, щоб решту реєстрових козаків привести до повстанців. Під впливом розмов з ними спершу окремі козаки почали сідлати коней і крадькома виходити з табору, а далі все реєстрове військо покинуло Шемберка.

Польський комісар, бачачи безвихідне становище, пішов на капітуляцію і погодився видати артилерію за умови, що козаки дозволять йому перейти до Крилова. Але до згоди не дійшло, і боротьба продовжувалася. 4 травня реєстрове військо провело новий наступ на польські шанці і здобуло їх, забравши як трофеї королівські корогви. Шемберк намагався врятуватися і, впорядкувавши невеликий табір, кинувся тікати під прикриттям ночі. Але на урочищі Княжі Байраки (на верхів'ях р. Дніпрової Кам'янки) з 5 на 6 травня 1648 р. козацька і татарська кіннота оточила і розбила його військо[21]. Шемберк разом з іншою старшиною потрапив у полон. Чутка про те, ніби Хмельницький наказав його убити, не підтвердилася — комісар згодом повернувся з татарського полону[22].

Після цієї перемоги Хмельницький вирушив проти головного війська Потоцького, яке з-під Чигирина почало відступати до Корсуня і тут окопалося в шанцях. Козацькі полки і татарські загони 14—15 травня підійшли під Корсунь, та Хмельницький битви не починав, а тільки перєсував війська, оточуючи польський табір. Одним полком командував Кривоніс. Під Стеблевом, за милю на захід від Корсуня козаки загатили р. Рось, щоб не дати змоги полякам використати її для оборони.

Потоцький, бачачи кількісну перевагу козацьких військ, визнав свої позиції нездатними для захисту і на воєнній раді провів рішення перейти табором на Богуслав і Паволоч. Але козак Самійло Зарудний, який мав вести польське військо по цьому шляху, повідомив Хмельницького про таємне рішення польського командування. Хмельницький дав наказ зайняти військом шлях, яким поляки мали відступати. Вночі козацькі частини перейшли з-під Корсуня в напрямку на Богуслав і підготували засідку на урочищі Горохова Діброва. Тут дорога проходила вузькою і грузькою балкою, схили якої були вкриті лісом. Козаки зайняли це місце, перекопали шлях ровами, висипали шанці для піхоти, в лісі поставили артилерію.

На світанку 16 травня 1648 р. польський табір рушив з Корсуня на богуславський шлях. Табір складався з 8 рядів возів, які прикривали військо з усіх сторін; серединою ішла піхота, гармати були попереду табору, по боках і ззаду. Як тільки польське військо вирушило у похід, з боків почали наступ і обстріл татари. Близько полудня поляки прийшли до Горохової Діброви. На тісній, болотистій дорозі вози не могли просуватися вперед, багато їх загруз̀ло, під обстрілом гинули коні. Тоді на польський табір ударила з засідки козацька артилерія, а далі під захистом шанців почала стрілянину піхота. Польський жовнір, учасник бою, писав: «Увійшов табір у цю діброву, як в якусь матню: не міг далі посуватися через закопані і стиснуті дороги. На тил табору всією силою напирали татари, спереду і з боків козаки із пристосованих шанців завдавали великої шкоди». Польські офіцери, які спостерігали битву, відзначали перевагу запорізької артилерії: «Летіли вогненні кулі, як град, але більше козацька гармата при фортелях [засідці] била, аніж наша козаків... Наші гармати лягли в болоті, і це був найперший успіх неприятеля, що коней під гарматами повибивав».

Далі у бій вступила запорізька піхота. Копаючи перед собою шанці, козаки під їх захистом підступили до самого польського табору.

Нарешті козацьке військо виконало найголовніше тактичне завдання — «розірвати» ворожий табір, тобто членувати його і кожну групу знищити окремо. Основний удар козаки спрямували на передню частину польського табору, вони захопили польські гармати і вдерлися між табірні вози, оточили штаб і взяли в полон гетьманів Потоцького і Калиновського та багатьох інших знатних панів. Майже одночасно козаки і татари розбили задню частину табору. Найдовше оборонялася середня частина, ховаючись серед лісової гущавини, за порозбиваними возами, не знаючи, що діється попереду. Але як тільки прийшла звістка, що гетьмани потрапили в полон, все військо почало тікати[23].

Після корсунської перемоги Хмельницький з усім військом перейшов до Білої Церкви, яка була крайнім містом старої козацької території. Тут він відсвяткував перемогу над ворогом. Місто Білу Церкву укріпив сильними фортифікаціями і поставив у ній міцну заставу з реєстрового війська. Не передбачаючи нового наступу польських військ у найближчий час, він відпустив полки на відпочинок, а сам переїхав до Чигирина.

Про перші свої перемоги під Жовтими Водами і Корсунем Хмельницький згадував з деякою легковажністю, як про «жовтоводську і корсунську іграшку»[24], мабуть, тому, що порівняно легко вдалося тоді розбити ворога. Шляхта розцінювала ці битви зовсім інакше — як небувалий розгром найкращих військ Речі Посполитої. Брацлавський воєвода Адам Кисіль писав: «Кілька тисяч козаків (о нещасна година!) знищили наше військо і гетьманів: що ж думати, як буде сто тисяч і вдвоє стільки? Це вже справа не з тою Руссю, що тільки з луками і рогатинами до бою ставала, але з могутнім вогненним військом, якого силу мусимо міряти так, що проти одної голови кожного з нас стане тисяча мужицьких голів з рушницями»[25].

Битви під Жовтими Водами і під Корсунем виявили повну дезорганізацію польської армії, і польський уряд, очолюваний канцлером Оссолінським, був змушений шукати шляхів до примирення з Запорізьким військом.

Представником шляхти на мирних переговорах виступив один з найбільших українських магнатів Адам Кисіль. Він походив з давнього українського роду, дотримувався православної віри, у молоді роки належав до опозиції шляхетської групи в польському сеймі і, як православний сенатор, рекламував себе найпершим представником православної Русі. Але водночас він був завзятим прихильником Польщі, називав її своєю батьківщиною і святим своїм обов'язком вважав вірність Речі Посполитій; він брав участь у придушенні селянсько-козацьких повстань у 30-х роках. Козаки називали Кисіля зрадником; полковник Джалалий у Переяславі 1649 р. заявив йому: «Ти, Кисілю, кість від костей наших, а відщепився і пристаєш з ляхами»[26].

Маючи деякі знайомства серед запорожців, Кисіль намагався сіяти серед них розбрат і насамперед розірвати союз селян і козаків, схилити старшину на мир з Польщею і привести до того, «щоб мужики орали, козаки воювали»[27].

За згодою Оссолінського Кисіль почав переговори з Хмельницьким, переконуючи козацьку старшину в тому, що вона може добитися своїх прав лише «у вільній державі», бо «всюди неволя, сама тільки польська Корона славиться вольностями»[28].

Запорізькому війську був потрібний деякий перепочинок після перших перемог, щоб реорганізувати полки і дати можливість селянському рухові розгорнутися. І хоч основна маса повстанців гостро виступала проти перемир'я, старшина вирішила направити послів до короля. У листах, які везло посольство, очолюване чигиринським полковником Федором Вешняком, пояснювалися причини війни. Головні звинувачення висувалися проти магнатів, які гнобили запорожців. У листах зазначалося, що безпосереднім винуватцем війни був Потоцький. Підкреслювалося також, що союз з Кримом — це дружня допомога сусідів, які в майбутньому не мають наміру непокоїти королівські землі. Про хід самої війни в листі було коротко сказано у формі прислів'я: «При сухих дровах і мокрим попало». Політичні вимоги висловлювалися в загальній формі: Зберегти Запорізьке військо, його давні права і привілеї, збільшити

військовий реєстр до 12 тис. чоловік, сплатити належні війську гроші, не порушувати прав православної церкви і повернути церкви, передані уніатам[29]. Перебуваючи у дуже тяжкому становищі, польський уряд прийняв козацьких послів зовні радо і обіцяв утворити комісію для розгляду вимог запорожців, але насправді слова не дотримав.

Хмельницький скептично поставився до цих переговорів. У липні 1648 р. він писав до російського воєводи князя Болховського: «Же до нас присилают о мир просячи, але ми їм до конца не вірим, яко хитрим людем, бо вони нас так миром і присягою своєю не раз зражают... Поглядимо якую комісію схотят з нами мати: там оттул, с Пулщі пишут до нас, просячи про мир і о вгоду, а тут по ближних городах, где наша Русь, православниї християне живут, їмаючи стинают і розмаїтнє муки задают і попів духовних наших на паль збивают...»[30].

І справді, поки комісія виїхала на Україну, польські пани знову почали війну. Але проводячи ці переговори, Хмельницький хотів виграти час, щоб підготуватися до продовження Визвольної війни.

Перемога під Жовтими Водами та під Корсунем мала вирішальне значення для дальшого розвитку Визвольної війни. Повстання підтримали «городи» на Наддніпрянщині, де було ядро козацтва і де більшість населення «козакувала».

Перемоги підняли дух Запорізького війська. Адже це вперше вдалося повністю розгромити шляхетські війська. Бої виявили слабкість і шляхетської армії і шляхетського режиму, показали, що у збройній боротьбі шляхту можна перемогти. Запорожці відчули, що можуть здійснювати керівництво народними масами в їх визвольних прагненнях. Зразу ж зріс авторитет Хмельницького, який не пішов на згоду з панами, а очолив визвольну боротьбу українського народу проти його вікових гнобителів.

Народні маси з небувалим піднесенням вітали переможців. Де тільки з'являлися козацькі загони, всюди міста і замки здавалися без бою, Хмельницького «уводять як переможця-тріумфатора, заявляють йому своє підданство»,— писав український магнат Адам Кисіль. «Нерозумний народ, божевільна Русь!» — зі злістю вигукував він[31]. Підтримка селянством Запорізького війська виявлялася також у тому, що козакам привозили велику кількість харчів. Після корсунської битви «від руського мужицтва везли багаті стації, називаючи Хмельницького визволителем своїм і своєї релігії»[32]. Так само великі запаси з «волості» звезено було до козацького табору в Білій Церкві[33].

Селянські маси заявили про своє бажання вступити до Запорізького війська. Кисіль писав: «Один шляхтич не залишився, самі тільки селяни, з яких частина пішла до Хмельницького, і його військо з кількох тисяч виросло на кількадесят»[34]. Під Білою Церквою козацьке військо налічувало 30 тис. чоловік[35]. До Хмельницького «почало горнутися, що тільки жило»[36].

Бачачи зростаючий народний рух, шляхта в паніці почала тікати на захід. Ворог козацтва, український шляхтич Яким Єрлич писав: «Як тільки шляхта, київські обиватели, дізнавалися про погром

гетьманів і коронного війська, зараз, тієї ж години, почали укладатися на вози з жінками і дітьми, залишаючи господарство і все, хто що міг ледве з душами своїми, покинувши свої оборонні замочки по містечках і селах та укріплені двори»[37].

Почалися селянські виступи проти шляхетських втікачів. Шляхта, що втікала з-під Корсуня, оповідала: «Не на одному місці набралися ми страху від хлопства, що всюди збиралося і стежило за нами»[38]. Урядовець Вишневецького Машкевич розповідав таку пригоду: «Коли я приїхав до Сокирної, чотири милі від Черкас... зустрів у містечку мужицькі громади, що всі кобилиці [ворота] позакривали; якщо б я не побачив діри в огородовому плоті і не вискочив би у поле,— певно, схопили б нас»[39]. Селяни насамперед розраховувалися з своїми панами: «Кожен мужик або убив, або вигнав в одному одязі пана свого, з душею і з дітьми»,— нарікала шляхта[40].

Окремі виступи розгорнулися поступово у велике селянське повстання, що охопило обидва береги Дніпра.

Насамперед повстання розгорнулося на Лівобережжі. Військові і шляхетські сили були тут невеликі. Якщо не рахувати дрібних панських загонів по містах і замках, то тільки князь Єремія Вишневецький мав значне військо, близько 6 тис. чоловік. Але як тільки коронні гетьмани були розгромлені під Корсунем, наймані жовніри покинули княжі полки і пристали до повстання. Вишневецький вважав своє становище безвихідним і поспішним походом рушив на Переяслав та Чернігів і під Любечем 20 травня 1648 р. переправився на правий берег Дніпра [41]. Внаслідок цієї утечі могутнього магната народне повстання не зустрічало серйозних перешкод і за короткий час шляхетське володіння на Лівобережжі було ліквідоване. Так, насамперед повстанці здобули штурмом головне місто Вишневецького Лубни[42], потім всі південні містечка, зокрема Переяслав, Пирятин, Лохвицю, рушили на північ, визволивши Ніжин, Носівку, Батурин, Мену й інші міста, врешті, ідучи вслід за Вишневецьким, захопили Чернігів[43]. Тривaліші бої відбулися тільки під Новгородом-Сіверським та Стародубом, де скупчилися значні шляхетські війська; шляхта навіть відбила Стародуб, і загони повстанців мусили брати його вдруге[44]. Селянські війська заволоділи також Любечем, Бражном, Лоєвом, Гомелем. Одним з керівників руху був Петро Головацький, який раніше служив у драгунах.

Повстання на Лівобережжі мало спочатку суто селянський характер. Це відзначає один з російських розвідників: «А воюют де... в их литовской земле охочие, зборные всякие люди, а не черкасы», тобто не козаки; так само посланець Киселя, що їздив до Чигирина, свідчить тільки про «свавільників», «свавільні купи»[45]. Лівобережне селянство мало давні традиції боротьби проти шляхти, брало участь у всіх козацьких повстаннях, особливо у війні 1637—1638 рр., на початку 1648 р. готувалося до нового збройного виступу, як це видно з відомостей про конфісковані Вишневецьким рушниці — і після перших звісток про розгром головного польського війська кинулося знищувати шляхту, яка не встигла втекти[46].

Хмельницький мав, очевидно, повну інформацію про рух на Лівобережжі і зразу ж після корсунської перемоги вжив заходів до того,

щоб посилити селянське повстання і надати йому організованої форми. Кисіль у листі від 31 травня писав, що Хмельницький для знищення Вишневецького з його військом «вислав за Дніпро якогось Кривоноса, свого полководця, з 10 тисячами, наказавши йому набрати вдруге стільки козаків, що неважко зробити»[47]. Російські прикордонні воєводи мали також відомості, що на Лівобережжя прийшли регулярні запорізькі частини і почали організовувати військо. Путивльський воєвода Плещєєв на початку червня повідомляв царя: «да Хмельницкий же де... разослав от себя полковников и сотников з запорозкими козаки по сю сторону Днепра в украинные городы, и велел де... им, полковником и сотником, прибирать козаков; и упорядников, и поляков, и жидов велел побивать; а будет де... в котором городе поляки в осаде станут сидеть, он де велел им те городы взятьем имать». Він додає, що до містечка Константинова прийшло від Хмельницького понад 300 козаків, які убили місцевого урядника Сіножацького. В Козельці приблизно 20 липня запорізькі козаки захопили посланця путивльського воєводи Трифонова і відвели його до Чигирина. У Глухові на початку липня була вже організована сотня Запорізького війська і сотник Юрко Годун та отаман Леон Іванович писали до сєвських воєвод: «Просим, абисте ляхов наших нам видали, супостатов церквам божим, и повторе просим. А ежели бисте оних не хотіли видать, то нам ознаймите грамотою своею, щобисми міли писать до пана гетьмана нашого, до войска»[48]. Ці дані вказують, що протягом одного-двох місяців старшина Запорізького війська взяла під своє керівництво селянський рух на Лівобережжі і залучила повстанців до єдиного русла Визвольної війни, очолюваної Хмельницьким. Про діяльність самого Кривоноса на Лівобережжі немає більше відомостей, але, мабуть, його воєнному таланту треба приписувати те, що на Лівобережжі швидко було завершено організацію війська, створено козацькі полки, головним чином з повсталого селянства. Так на Україні в ході повстання створювався союз козаків з селянством.

Східна частина Київщини була очищена від шляхти вже у травні 1648 р., і селяни і дрібні міщани зразу влилися в Запорізьке військо. Про Київ відомо те, що частина заможного міщанства покинула місто разом із шляхтою і втекла на захід. Але незаможні міщани, «поспільство», зразу ж стали під прапори повстання[49].

Київські козаки погрожували, що посадять на палю гетьмана Потоцького на тому самому місці, де такою ж жорстокою смертю було покарано одного з керівників повстання 1637 р. сотника Кизима із сином[50]. Хмельницький розумів значення Києва і забезпечив місто сильною заставою в 3 тис. козаків[51]. Кисіль навіть доносив про заяву Хмельницького, що Київ буде його столицею, і наказав «поспольству» готуватися до його приїзду[52].

У червні спалахнули селянські повстання на Уманщині і Брацлавщині. Сучасники підкреслювали, що селянські виступи випереджали прихід запорізьких військ, що селяни піднімаються до боротьби раніше, ніж у цих місцях з'являлися козаки. Але запорізький центр, безперечно, мав зв'язок з повстанцями; Хмельницький і тут, так само як на Лівобережжі, вислав для керівництва селян-

ським рухом досвідчених старшин. В Умані керував повстанням Іван Ганжа, який раніше був «польовим вождем» у війську молодого Конецпольського; він штурмом взяв Умань. Потім Іван Ганжа став уманським полковником. З місцевих керівників повстання відомий піп Степан[53].

На Брацлавщині, а також на межі Київщини, Поділля і Волині селянські повстання очолював Максим Кривоніс. Виконавши свою місію на Лівобережжі, він перейшов на Побужжя, очолив тут селянські загони[54]. Його виступи справили велике враження на шляхту. «Постало знову велике і небезпечне замішання через якогось безчесного Кривоноса, який збунтував всю українську чернь проти людей католицької церкви та євреїв; наїжджає і жорстоко пустошить тамошні села і міста, ще вільні від татар і від козаків, людні і багаті». «Той безчесний Кривоніс підняв на війну незорганізовану юрбу і до цього часу по Україні не перестає порушувати наш мир і всюди проводить ворожі наступи. Він здобув і спустошив багато міст, винищуючи шляхту, орендарів та ксьондзів»[55].

Перейшовши Буг, Кривоніс почав наступ на містечка Вишневецького (Бершадь і Ладижин) і Конєцпольського (Верхівку і Олександрівку). Потім з великим селянським військом підступив під Тульчин. Сильна застава з шляхти і найманих частин відбила наступ, але Кривоніс, зібравши ще більше сили, повторив атаку, зайняв містечко і міцно уріплений замок, знищивши всю шляхту. Далі повстанські загони під командуванням Кривоноса взяли Вінницю, тоді ж були зайняті повстаннями Браслав, Райгород, Немирів, Животів, Погребище та інші міста[56].

Кривоніс завоював собі авторитет серед мас не тільки тим, що був «одчайдушний і відважний»[57], але й своїм завзяттям і непримиренністю до шляхти. Можна гадати, що він сам зазнав колись жорстокого переслідування, бо ніхто з козацьких ватажків не ставився до панів з такою ненавистю, як він. Свою ненависть він умів передавати військам, умів прищеплювати їм упевненість у перемозі над шляхтою. Він, напевно, для того, щоб підняти бойовий дух недосвідчених у боях селянських загонів, говорив, що шляхетське військо «мале і нікчемне», що в панських загонах багато жінок, переодягнених жовнірами[58]. Кривоніс був противником угоди з шляхетською Польщею, не вірив, що така угода можлива. І коли довго не було вістей про запорізьке посольство, вислане до Варшави, заявляв: «Про наших послів до цього часу не маємо ніякої доброї звістки. Де ж вони повертаються? Мабуть, вже сплять і не пробудяться аж до того часу». Він висловлював думку про те, що, напевно, послів посадовили на палі[59]. Саме ім'я Кривоноса наводило на ворогів жах.

ПИЛЯВЦІ. ЛЬВІВ. ЗАМОСТЯ

Коли по всій Україні розгорнулося селянське повстання, Хмельницький з іншими керівниками Визвольної війни перебував у Чигирині. Сюди до нього надходили повідомлення з усіх районів про хід

Визвольної війни, і він висилав досвідчених людей для керівництва воєнними діями і для створення нових військових частин. У цей час найважливішою справою була організація регулярного війська з численних селянських загонів.

Насамперед було докомплектовано і реорганізовано шість старих реєстрових полків — Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський, Білоцерківський і Переяславський. У ці полки ще раніше було призначено нових полковників з кола найвидатніших керівників повстання та значно збільшено їх чисельність. Наприклад, Білоцерківський полк з тисячі чоловік зріс до 4 тис[1]. На зразок реєстрового війська почали організовуватися нові територіальні полки з центрами у містах. Так, на Лівобережжі виникли полки Прилуцький, Миргородський, Ніжинський, Борзенський, Ічнянський[2], на Правобережжі — Київський, Уманський, Вінницький; згодом виникали все нові полки. До війська йшло багато добровольців, з яких доводилося вибирати кращих: «Тільки вибраних людей приймає, голоту до робіт і податків повертає»[3],— зазначалося в одному документі.

І старі і нові полки готувалися до війни. «Про Хмельницького кажуть, що він розпорошив війська і сам відступив у свою місцевість, але так, що на одне слово може мати 30 тисяч»,— розповідали польські розвідники[4]. І справді, як тільки надійшли повідомлення про новий наступ шляхетських військ, Хмельницький надзвичайно швидко мобілізував усі бойові сили України.

Нову війну розпочав князь Єремія Вишневецький. Пробившись з Лівобережжя на Полісся, він вирушив звідти через Овруч і Житомир на Брацлавщину, де були його маєтності,— в самий центр селянських повстань. 18 червня був уже в Погребищі і тут почав жорстоко карати всіх, у кому підозрівав учасника селянського руху. Селянам «руки рубають, на палю саджають, шиї рубають — і що там робили, страшна річ оповідати і писати»,— розповідав очевидець. Потім Вишневецький пішов на Прилуки, посилав окремий загін на Немирів, всюди винищуючи повстанців. Дійшовши до Волині, він об'єднався з іншим магнатом, Тишкевичем, і обидва повернули на Махнівку, де зібралися чималі селянські загони[5].

Наступ Вишневецького викликав на Україні величезне обурення. Козаки вважали цей виступ провокацією в момент, коли польський уряд офіційно звернувся до Хмельницького з пропозицією почати мирні переговори. Кривоніс гостро засуджував виступ Вишневецького, Запорізьке військо вже погоджувалося на перемир'я, «але лихий накоїв князь Єремія, що людей мордував, рубав і на палю саджав; всюди, в кожному місті посеред ринку шибениця, а тепер виявляється, що на палі були невинні люди. Попам нашим очі сверлом крутив»[6]. Хмельницький так само оцінював жорстокість Вишневецького, який «не по-християнськи і не по-рицарськи над народом нашим християнським, невинними душами нелюдське тиранство і жорстокість показав, не тільки невинних християн, але і духовних наших на палю казав саджати». «Цей неспокій і війну під час безкоролів'я розпочав князь Вишневецький, незважаючи на те, що ми його, немов у руках маючи, з-за Дніпра випустили... Мабуть, хоче бути наслідувачем пана Потоцького... але його замисел Бог інакше повернеі»[7]

Хмельницький використав цей момент, щоб всі сили України об'єднати для війни з шляхетською Польщею. Як тільки прийшли звістки про наступ Вишневецького, він наказав всім полкам рушити назустріч шляхетським полкам. Народні маси з великим ентузіазмом відгукнулися на заклик гетьмана. Проти шляхти рушили не тільки правобережні полки, але і все Лівобережжя. Про темпи мобілізації військ говориться в повідомленні з Сіверщини: «Які були козаки в Стародубі і Почепі в зборі до 36 тисяч, до тих козаків прийшов лист від гетьмана Хмельницького, а наказано їм приходити до нього; і вони за півдня піднялися і пішли до нього, на Київ»[8].

Табір головного війська був закладений на Масловому Ставі, недалеко від Канева; тут було здавна місце збору запорізьких полків. Хмельницький приїхав на Маслів Став на початку липня й особисто керував рухом військ.

Якраз у той час став відомим близький зв'язок Хмельницького з Кривоносом. Польська шляхта довгий час не могла зрозуміти, чи Кривоніс веде боротьбу самостійно, спираючись на селян, чи свої виступи погоджує з Хмельницьким. Були суперечливі повідомлення: «Хмельницький зі своїми молодцями не втручається до наборів того Кривоноса і не хоче про нього знати,— хоч багато людей здогадується, що все те діється за потайною порадою його, як хитрої людини». Сам Хмельницький під час переговорів з Польщею не виявляв своїх зв'язків з Кривоносом, а навіть осуджував його за руйнування міст; серед шляхти ходили чутки, що гетьман покарав Кривоноса згідно з запорізькими звичаями — наказав прикувати його до гармати[9]. Справжні відносини між полководцями стали ясні тоді, коли Вишневецький розпочав навальний наступ на Правобережжя. Наведені вище листи Хмельницького і Кривоноса вказують, що вони стояли на однакових позиціях у ставленні до шляхетської Польщі. У липні 1648 р. Кривоніс побував у таборі Хмельницького[10] і вони, очевидно, тоді склали план спільних воєнних дій. Тоді ж з'явилася чутка, що Хмельницький призначив Кривоноса своїм заступником, що Кривоніс — «рука» Хмельницького[11]. Польська шляхта намагалася знайти і підкреслити розбіжність поглядів і суперництво між цими видатними діячами Визвольної війни, але Кривоніс хоч і мав свої амбіції, як полководець[12], в основних питаннях визнавав керівництво гетьмана, всі важливі справи погоджував з Хмельницьким, погоджував з ним свої плани[13]. Об'єднання всіх військових сил України під одним командуванням мало велике значення для розвитку Визвольної війни.

Першим завданням об'єднаних селянсько-козацьких військ була ліквідація наступу Вишневецького. Кривоніс вважав своїм особистим обов'язком знищити жорстокого князя: «Я за паном Вишневецьким мушу піти і буду його шукати,— певно, йому так буде, як панові Потоцькому і панові Калиновському»[14]. І справді, Кривоніс з великим завзяттям і енергією переслідував Вишневецького. Перша сутичка між ними відбулася під Махнівкою. З передовим полком був посланий Кривоносенко, син Кривоноса, за ним ішов сам Кривоніс з тисячею кінноти, а Хмельницький прислав на допомогу Білоцерківський полк під командуванням Гирі, який нараховував 5 тис. козаків. Вишневецький разом з Тишкевичем намагався вибити козаків з Махнівки, але козацько-селянські війська відповіли таким сильним ударом, що магнати змушені були тікати на Бердичів. Частини, очолювані Кривоносом, наздогнали Вишневецького під П'яткою і почали оточувати його, але князь встиг втекти за Случ[15]. Кривоніс продовжував погоню, займаючи по дорозі різні міста і замки, а 12 липня взяв приступом Полонне, сильну фортецю, в якій було 80 гармат і великі запаси пороху. Війська Вишневецького повернули на південь, на Старо-Константинів, і там з'єдналися з військом князя Заславського, який намагався придушити селянське повстання в цій місцевості. Кривоніс не організував погоні за Вишневецьким і сподівався, що остаточно з ним розправиться. Є відомості, що він викликав князя на рицарський двобій: «Вислав до князя, щоб зустрівся з ним на полі»[16]. Під Старо-Константиновом 16—18 липня розгорнулися завзяті бої. Кривоніс розпочав наступ кіннотою, а потім військо вийшло на бій під захист міцно укріпленого табору і з «фурією» ударило на поляків. Польські частини відбивалися завзято, і бій проходив з перемінним успіхом. Але нарешті війська під командуванням Кривоноса разом з Білоцерківським полком Гирі та Уманським — Ганжі так стрімко атакували магнатські війська, що вони не витримали і кинулися тікати. Заславський признався відверто: «Через справді нечувану силу неприятеля я не міг утриматися під Константиновом»[17]. Польські війська відійшли за Горинь.

Перемога під Старо-Константиновом підняла на боротьбу проти шляхти селянські маси на території між Случчю та Горинню. Тут діяли сильні селянські загони Івана Кукольника-Листопада в Гощі, де було зруйновано маєток Адама Киселя, загін Федора з Клекотова біля Дубна, загони в Молодькові, Клепачах, під Степанем, Володимирцем, Чорторийськом біля Рівного. Під Сульжином водночас зібралося близько 20 тис. селян. Селянські загони за допомогою невеличких частин Запорізького війська здобули Заслав, Рівне, Клевань, Олику, Луцьк, Чорторийськ та інші міста і замки[18]. Селянський рух охопив також сусідні райони Білорусії.

Кривоніс з-під Старо-Константинова повернув на південь, щоб ліквідувати шляхетські застави у замках Східного Поділля. Він взяв приступом Межибіж, а потім оточив найсильнішу фортецю в цих краях — Бар. Поробивши помости з розібраних будинків і дворів, він провів військо через річку, яка захищала замок, і за допомогою московських гуляйгородів захопив укріплення; на бій у перших рядах йшли хоробрі охотники-селяни[19]. Потім, за дорученням Хмельницького, Кривоніс пішов у напрямку на Кам'янець, для активізації селянського повстання на західному Поділлі.

Особливістю селянського руху на Поділлі було те, що його очолювали опришки. Тут діяли невеликі озброєні групи селян, які здавна і постійно вели боротьбу проти шляхти, нападаючи на окремі панські двори. Подільські опришки мали свої сховища у незаселених лісистих місцевостях, що називалися Недобором, і тримали зв'язок з жителями Молдавії і Карпат. При співучасті опришків селянські загони почали виступи проти панів. Повстання спалахнуло біля

Сатанова і Гусятина, укріплення цих міст були здобуті і зруйновані. У районі Кам'янця повстання набрало таких широких розмірів, що шляхта нараховувала тільки три села, що не брали участі в «ребелії». Під самим Кам'янцем зібралося близько 10 тис. селян, які протягом кількох тижнів блокували місто[20].

Всі ті операції козацько-селянських військ на Поділлі і Волині були підготовкою до головного бою. Після поразки під Старо-Константиновом польські війська почали знову збиратися в таборі під Чолганським Каменем (Теофіполем). Козацькі війська мали завдання стиснути польські сили на вузькій території. З півночі селянсько-козацькі полки зайняли лінію Острог—Заслав, з півдня — лінію Сатанів—Межибіж.

Хмельницький вивів основні сили з Маслового Ставу через Паволоч, Хмільник на Старо-Константинів. Нарешті, він спинився під Пилявцями, 25 км на південний схід від Старо-Константинова.

Місцевість тут була нерівна, глибокі балки утруднювали пересування війська; річка Ікава, або Пилявка, широко розливалася у стави і болота. Хмельницький вміло використав недоступність цього місця і тут розташував свій табір. «Переправився через річку, яку називають Ікавою, і там при доброму фортелі станув»,— доносили польські розвідники. «Під Пилявцями приготувався на наш прихід: всюди має ліси, засідки, важкі для нас переправи». «В доброму місці став і табір свій уфортифікував як окопом, а також возами, стаборувавши їх у шість рядів»[21]. Так, за старим запорізьким звичаєм, Хмельницький побудував оборонний табір з обозних возів та укріпив його валом і, очевидно, артилерією. Сам гетьман зі своїм штабом зупинився у невеликому, «нікчемному» пилявецькому замочку.

Військо Кривоноса стояло в окремому таборі. Хмельницький сконцентрував в одному місці головні бойові сили. На цю концентрацію війська звернули увагу польські офіцери: «Так неприятель у своєму окопі все військо замкнув, що до цього часу не можна було мати язика (бранця) з самого реєстрового війська, окрім мужицтва і бунтівників, та одного з Канівського полку, пійманого людьми руського воєводи» (Вишневецького)[22]. Один з полонених розповідав про засоби, якими гетьман підтримував дисципліну в таборі: «Багато молодців почало було розходитися, але Хмельницький по дорогах порозставляв сторожу».

Скільки війська зосередилося під Пилявцями, про це немає певних відомостей. Один полонений оповідав, що під Маркушами козацькі осавули нарахували війська 150 тис., але насправді його було дещо більше 100 тис., у тому числі 70 тис. «панцирного» війська (озброєного панцирями), а також 16 тис. Кривоноса і 40 тис. селян («черні»), що поділялися на три полки, і 600 татар[23]. Але й ці цифри, очевидно, перебільшені. До війни з шляхетським військом Хмельницький прагнув використати також татар, але поки що вдалося йому привести тільки невелику кількість «жолдованих» (найманих) кримчаків. Тільки пізніше прийшли головні татарські війська[24].

Тримаючи головні сили в таборі, Хмельницький, з метою оточення ворога, висилав сильні загони на Волинь і Поділля. «Могутні козацькі роз'їзди сплюндрували Луцьк, Острог, Сатанів»,— повідомляв польський офіцер. Адам Кисіль з-під Чолганського Каменя писав: «Вже і тут довкола оточили нас полки Хмельницького»[25]. Але на головне польське військо, що з Чолганського Каменя рухалося на Старо-Константинів, гетьман не наступав.

6 вересня шляхетські війська прийшли під самий Константинів. Сильна козацька застава зустріла їх вогнем: «Неприятелі, тримаючись при місті в ровах при кобилицях, частою стрільбою відстрілювалися»,— розповідає учасник бою. Увесь день козацьке військо «чудово трималося при фортеці», і польські полководці бачили, що нелегко буде їм взяти місто. Але вночі з 6 на 7 вересня українська застава несподівано залишила Старо-Константинів. Цей відступ поляки приписували паніці: «Господь Бог всемогучий напустив такого страху неприятелеві в очі, що вночі з такої сильної фортеці втекли, залишивши нам вільними всі переправи»[26]. Але, як показав дальший хід подій, це був стратегічний маневр Хмельницького, який відкрив польському війську шлях до Константинова для того, щоб заманити його на свої оборонні позиції під Пилявцями — втягнути у засідку, змусити шляхетські війська прийняти бій на невигідній для них позиції.

Польське командування виявилося слабким і непідготовленим до завдань, які перед ним стояли. Головний із трьох регіментаторів, князь Домінік Заславський, як це видно з його власних листів, був нерішучий і поступливий, не мав власної думки і слухався порад інших полководців. Другий регіментар, коронний підчаший Микола Осторог, був вченою людиною, але поганим полководцем. Третій, молодий коронний хорунжий Олександр Конєцпольський, скомпрометований суботівською справою,— гонористий і запальний, не рахувався з думками досвідченіших керівників і намагався приско-рити збройну розправу з козаками. Хмельницькому приписували таку характеристику польських регіментарів: «...князь Домінік — перина, підчаший — латина, хорунжий — дитина»[27]. Саме регіментарі не були одностайні у своїх поглядах щодо воєнних планів і не мали авторитету серед війська; окремі керівники війська, такі, як Вишневецький, київський воєвода Тишкевич та інші, провадили свою власну воєнну тактику, а їх наслідувала і нижча старшина: «Кожен товариш хотів ротміструвати, ротмістр — полковникувати, полковник — гетьманувати»,— так характеризував шляхетське військо сам Заславський[28].

Зайнявши Старо-Константинів, польські полки перейшли на правий бік Случі. Назустріч їм виступив сильний козацький загін чисельністю 2 тис. чоловік, але польський передовий полк відкинув козаків (може, вони за планом відступили до табору). Заславський хотів зараз же за рікою побудувати оборонний табір, але молодші офіцери підняли бунт, погрожуючи, що виберуть собі іншу старшину, і вимагали негайно наступати на Хмельницького. Регіментарі були змушені погодитися на це і повели військо на Пилявці. 9 вересня польські полки затрималися на милю від табору Хмельницького,

Але тут виявилося, що нема підхожого місця, щоб стати табором. «Були довкола обозу різні долини, балки, стави і таке інше, яких ніяким способом не можна було окопати, що неприятелеві, при його хитрій натурі, давало велику можливість наступати». Табір заклали великий, на милю в обводі, хоч для оборони такого простору не було відповідної кількості піхоти,— і до самого розгару битви його не укріпили остаточно[29].

Доступ до козацького табору захищала гребля на р. Ікаві, на якій стояла значна застава, очевидно, з козацької піхоти. З самого табору заставі допомагала запорізька артилерія. За цю греблю 11 вересня розгорілася завзята битва.

Бій розпочав за власної ініціативи воєвода Тишкевич, без наказу регіментарів, тоді, коли табар ще не був упорядкований — з кількома сотнями піхоти і драгунів. Їм вдалося захопити греблю на річці. Але поляки утрималися тут тільки півгодини: під наступом козацького війська мусили відступити, гребля перейшла в руки повстанців. Тоді Заславський, «щоб не давати переваги неприятелеві», вислав у бій кількасот драгунів, королівську гвардію і кілька гармат. Поляки знову відбили греблю. Але зараз же пішли у наступ великі козацькі сили і завдали польському війську великих втрат: на місці полягло близько 200 німецьких жовнірів з королівської гвардії. Поляки залишили здобуті шанці. Бачачи, що піхота не може здобути переправи, Заславський наказав іти в бій кінноті, якої було тридцять «корогов», тобто понад 3 тис. коней. Частина війська наступала з фронту, друга мала завдання обійти греблю з боку, через болото. Так, з'єднаними силами полякам вдалося, нарешті, здобути переправу. Козацьке військо відступило до оборонного табору. Заславський наказав насипати друге, більше укріплення і забезпечив його піхотою і кіннотою.

День 12 вересня минув спокійно; тільки охочі з обох сторін виїздили на «герці» — на боротьбу сам на сам.

Тим часом Хмельницький, маючи вже достатньо інформації про силу польських військ, про їх розподіл і розташування, готував свій наступ. Цьому сприяв і високий бойовий дух козацьких військ. Коли в польському таборі розгулялася шляхетська анархія і три регіментарі не могли підпорядкувати своїй волі війська, українські полки беззастережно підкорялися наказам Хмельницького, авторитет якого після перемог зріс. В українському таборі панувала сувора дисципліна. Хмельницький сам вирішував усі тактичні і стратегічні питання. Перевага українських військ була і в тому, що Хмельницький заздалегідь вибрав місце для майбутнього бою і польсько-шляхетські війська примусив стати на багато гірших позиціях. Український табір був закладений завчасно, на місці, вигідному для оборони, всебічно укріпленому і забезпеченому, він давав захист військові і був зручною базою для наступу. Польські війська такого захисту підготувати собі не встигли.

Надвечір 12 вересня на допомогу Запорізькому війську прийшли білгородські (буджацькі) татари. Орда не була Хмельницькому потрібна для бойових дій — склад українських полків був і численний і якісний, але появу цього невеликого татарського загону Хмельницький використав як моральний фактор. Він наказав привітати прихід цього татарського війська пострілами з гармат, знаючи, що приверне таким чином увагу шляхетського війська. І справді, це справило велике враження в польському таборі, як згадує сучасник: «На наших гук пішов, а козаків і чернь підняв у гордість»[30].

Посіявши таким чином панічні настрої у шляхетському війську і піднявши бойовий настрій своїх полків, Хмельницький розпочав бій. Вранці 13 вересня 1648 р. українські полки великими силами вирушили проти поляків. Ішли з двох напрямків — з табору Хмельницького, що був ближче до греблі над Ікавою, і з табору Кривоноса. Тоді і польське військо виступило у поле. Польські полководці на воєнній раді вирішили не атакувати козаків, а чекати їх на рівнині: між військами було кілька глибоких балок, вхід туди здавався небезпечним, до того ж на поляків віяв «жорстоко супротивний» вітер. Але цього рішення виконати не вдалося. Польське військо почало наступ без дозволу головного командування. Зробив це котрийсь з офіцерів, що на власний розсуд дав наказ кільком корогвам кінноти йти в атаку. За його прикладом пішли й інші полки: «Виривалися інші корогви, як кому того хотілося». Польська кіннота зав'язала безладний бій, розбігаючись по балках, далеко від свого табору.

Хмельницький використав цю метушню і проявив ініціативу на іншій ділянці — кинув нові сили на польські шанці над р. Ікавою, де стояла ворожа піхота. Участь у цьому наступі взяли козацькі полки і татари, а з табору допомагала наступаючим українська артилерія. Заславський так описував цей бій: «Противник, з'єднавшись з татарами, розпочав наступ з протилежного боку переправи на полк Сандомирського воєводства, полк Мазовецького воєводства і на всю мою піхоту, що там у тому шанці дві ночі і день перебувала. Хоч війська і сильно відбивалися від противника, але з трудом могли витримати навальну атаку, тим паче, що важко було їм допомогти, бо ця гребелька вузькою лінією та на самому прицілі козацьких гармат не могла пропустити допомоги. Отже, натиснув на них противник, здобув шанець і моїй піхоті та кінноті зробив немалу шкоду». Мазовецький полк при першому наступі кинувся тікати. Сандомирський оборонявся довше, але й він не витримав сильної атаки і був розбитий: «Решту загнали на цю лиху переправу, де нас татари рубали, а козаки на цій переправі били нас з націлених гармат, бо це було під козацьким табором»[31].

Отже, передові польські укріплення, що мали служити базою для наступу на український табір, були розбиті. Здобувши цю першу заставу, козацькі полки зразу ж почали наступ на другий польський шанець, де стояли частина піхоти, гусарські корогви й артилерія.

Наступ загрожував вже безпосередньо польському таборові.

За цей час ворожа кіннота, яка так необережно зав'язала бій з козацькими полками і татарами, розбрелася по різних балках, долинах та болотах, і здебільшого була оточена і розгромлена.

Внаслідок цих невдач шляхетське військо, що спочатку так легковажно поривалося до бою, зразу втратило бойовий дух. Про це так пише Заславський: «Тоді настала така тривога, що ледве

половина війська залишилася у полі — не знати, де поділася. Після першого запалу настав у війську такий холод, що деякі ніяк не хотіли йти у бій — одні відмовлялися під тим приводом, що не мали наказів від своїх полковників, другі говорили, що їх корогви малі, треті не хотіли йти у бій без своїх ротмістрів, яких при війську не було». Але військо звинувачувало в поразці в першу чергу регіментарів, які з самого початку битви втратили контроль над військами, а після перших невдач взагалі упали в паніку.

Заславський скликав військову раду. Вона відбулася поспішно, на конях. Вирішили не продовжувати битву, а відступати. «Бо неможливо було витримати проти цього противника на такому поганому і небезпечному місці, якщо б він хотів на нас наступати і на наш табір ударити»,— пояснював Заславський. Військо мало відступати в порядку, під прикриттям табору, в напрямку на Старо-Константинів, і там окопатися. Коли настала ніч з 13 на 14 вересня, польські полки відступили спершу до табору, а потім почалося виведення із шанців піхоти й артилерії.

Але рух польського війська не міг лишитися непоміченим. Хмельницький, очевидно, орієнтувався у намірах польського командування і не тільки не спинив наступу, але ще посилив його, намагаючись оточити польський табір. Це викликало серед шляхетського війська страшенну паніку. Зразу ж у польського командування виник новий план: не забирати з собою табору, покинути його, а самим втікати верхи, кіннотою. Аргументи були такі: «Вказували, що рух табору спостереже противник і напосяде на нас; вказували на те, що краще втратити вози і достатки, якщо мала б загинути вся Річ Посполита і цвіт нашої вітчизни». Але і цей план не врятував польську армію. Відступ обернувся на панічну втечу. Першими залишили табір регіментарі: «ледве смерклося, повтікали з обозу», писав польський жовнір. Далі почала втікати кіннота. «Військо, побачивши, що нема вождів, кинуло на землю зброю, панцирі, списи, і все пішло в розтіч»; «піхоту віддали на заріз». Вся артилерія і великі запаси пороху дісталися козакам. «Козаки і татари ввесь табір з усіма достатками нашими і гарматою взяли; челядь возову і піхотну, хто не міг утекти, вирубали; столові срібла, прикраси, шатра, гроші, взагалі незліченну здобичу взяли»,— писав Кисіль. Другий сучасник повідомляв: «Взяв противник обоз, а в ньому багато спорядження воєнного і столового, що його з усієї Корони найзнатніші пани понавозили, вибираючись на війну не стільки із залізом, як з сріблом і золотом. Вічна ганьба і непоправна шкода полякам!»[32]

Пилявецька битва була блискучою перемогою козацько-селянських полків під проводом Богдана Хмельницького. Хоч про діяльність гетьмана і його штабу маємо небагато відомостей, хід подій дозволяє з'ясувати його стратегічний план. До зустрічі з головними польськими силами Хмельницький готувався довго і дбайливо. Від часу, коли він рушив у похід з Чигирина, до моменту пилявецької битви минуло два місяці. Хмельницький довго не вводив у бій головні військові сили, а висилав попереду себе окремі загони, що очищали фронт від шляхетських військ. Очевидно, він робив це з таким розрахунком, щоб перед головним боєм знищити якнайбільше польських резервів. Про майстерне виконання цього плану свідчить розгром Вишневецького під Махнівкою і Заславського з іншими магнатами під Старо-Константиновом. Водночас селянські загони ліквідовували шляхетські застави по замках, містах і селах. Головна польська армія, яка йшла назустріч Хмельницькому, входила в країну, очищену від польських загонів, зустрічаючи тут лише вороже настроєне й організоване на боротьбу селянство. Тоді Хмельницький вивів війська на фронт і зайняв вигідні позиції під Пилявцями. Він стягнув до укріпленого табору всі полки і підтримував у них таку дисципліну, що польське командування ніяк не могло дізнатися про його дійсні сили. В останній момент Хмельницький відкликав козацьку заставу з Старо-Константинова, щоб заманити шляхетські війська під самі Пилявці, де він вибрав вигідні позиції для головного бою.

Коли ж польська армія справді підійшла до козацьких позицій, Хмельницький не зразу розпочав наступ, а, кидаючи у бій щоразу свіжі козацькі резерви, вимотував сили шляхти на ікавській «гребельці». Лише коли все польське військо підійшло під Пилявці, Хмельницький кинув свої полки у наступ і цим змусив шляхетські загони до безладного бою на невигідному для них місці. Нарешті, коли в польському війську запанувало повне безладдя, він сильним ударом розбив передові польські позиції і почав наступ на ворожий табір. Бій вели головним чином українські полки. На полі битви були і нечисленні татарські загони, але вони не могли суттєво вплинути на хід бою, однак їх поява значно посилила паніку серед шляхти, яка не знала про справжню кількість орди і перебільшувала її чисельність. Польське військо кинулося врозтіч, а командування не зуміло навіть організувати планового відступу. Українські і татарські загони, послані в погоню, остаточно знищили шляхетську армію. Хмельницький з самого початку зумів підняти в своїх полках бадьорий настрій, упевненість у перемозі. Козаки, захоплені в полон ще перед розпалом битви, оповідали, що Хмельницький зневажливо висловлювався про польське військо; і такі крилаті слова гетьмана, як «перина, латина, дитина», набули широкої популярності. Після переможного бою в українському війську ще більше посилилась упевненість у своїх силах.

Блискуча перемога під Пилявцями остаточно зламала опір шляхетських військ, і вони у панічному переполосі почали тікати до Польщі. Тоді на всій території Волині, аж до Бугу, розгорнувся селянський рух. Найбільша група повстанців з'явилася між Ковелем і Турійськом, вона нараховувала кілька тисяч повстанців. Менші загони діяли під Ратном, Затурцями, Литовежем. Вони знищували решту шляхти і приєднувалися до Запорізького війська, яке прямувало на захід[33].

Водночас спалахнули великі повстання в Руському воєводстві (Галичині), де здавна класові відносини були дуже загострені. Як тільки стало відомо про пилявецьку перемогу, першими піднялися міста Кам'янка-Струмилова і Сокаль; але повстання виявилось передчасним, повстанці не зуміли знайти підтримки у своїх районах; учасників було заарештовано і покарано на смерть. Інші міста дочекалися приходу Запорізького війська і лише тоді почали свої виступ

пи. На межі з Поділлям головним центром руху була Теребовля, біля якої згромадилося кілька тисяч повсталих селян; теребовельські міщани очолювали селянські загони і разом з селянами здобували і руйнували навколишні шляхетські замки. На південний схід від Львова найбільшу активність виявили міщани Рогатина і Княгинич, які разом з селянськими загонами очистили від шляхти свої райони.

Селянський рух набрав найширших розмірів на території на південь від Дністра. Тут центрами повстання були містечка: Товмач (під керівництвом полковника Яремка Поповича), Калуш (на чолі з священиком Дунцем), Отиня (під керівництвом полковника Остапа Височана); остання група налічувала 15 тис. повстанців. Селянські загони зруйнували всі шляхетські замки, аж до Карпат.

Після пилявецької битви відбулася воєнна рада, яка мала намітити план дальших подій. Частина старшини висловила погляд, що дальша війна не бажана, треба укріпитись на р. Случі. Але народні маси вимагали продовжувати війну аж до повного знищення шляхти[34]. Хмельницький виконав волю народу, і війська рушили у дальший похід.

Головна армія прямувала із Старо-Константинова через Базалію, Збараж, Тернопіль, Зборів, Глиняни — на Львів. Окремі полки пішли бічними шляхами, щоб підтримувати селянські повстання. На Волині частини під командуванням Кривоноса здобули Кременець, інші загони ходили на Вишнівець (володіння Вишневецького) і Броди (володіння Конєцпольського)[35]. Деякі козацько-селянські загони йшли через Теребовлю в напрямі на Рогатин[36]. Особливо укріплених фортець військо не здобувало, а залишило їх в облозі селянських загонів.

Хмельницький з головним військом підійшов під Львів і почав облогу міста, яке було захищене мурами, валами і ровами. В облозі брали участь козацькі полки і селянські загони. Війська зайняли висоти навколо міста і здобули укріплені католицькі монастирі. Потім почався наступ на укріплення самого міста. 5 жовтня 1648 р. Максим Кривоніс здобув Високий Замок, сильну фортецю, яка стояла на високому пагорбі. Львівська міська верхівка, зрозумівши безвихідь свого становища, почала переговори. Хмельницький, щоб уберегти місто від татарського погрому, відмовився брати його штурмом і погодився на відкуп[37].

За дорученням гетьмана окремі полки запорожців були відряджені в різні райони Галичини піднімати селян на боротьбу проти шляхти. Так, полковник Товпига з 15 тис. козаків ходив до Рогатина, окремі були в околицях Миколаєва над Дністром, Комарного, Дрогобича і заходили аж у Карпати; полковник Капуста здійснив похід на Городок, де допоміг міщанам знищити шляхетську заставу, та під Перемишль[38]. Участь у війні взяли міщани Янова, Вишні, Яворова, Краківця разом з селянами цих районів.

З-під Львова Хмельницький рушив з військом на Замостя, сподіваючись зустріти там Вишневецького. Тоді посилився селянський рух у північних районах Галичини, біля Потелича, Рави-Руської, Белзця та ін. Селянські загони поряд з Запорізьким військом брали участь в облозі міста Нароля, де оборонялася остання шляхетська застава. Далі селянські повстання спалахнули на Холмщині і на Підляшші, охоплюючи райони таких головних міст, як Холм, Красностав, Парчів, Межиріч, доходячи і на Люблінщину, до самої Вісли[39].

Прихід козацької армії під Замостя, а окремих загонів аж до Вісли, тобто на етнографічні польські землі, сприяв посиленню антифеодальної боротьби польського селянства, яке зазнало з боку шляхти не менших утисків, ніж селяни на Україні. Зрозуміло, Визвольна війна викликала у них велике співчуття. Хмельницький та інші керівники повстання зважали на це. Як уже згадувалося, Максим Кривоніс ще влітку висилав своїх людей у Польщу. Від них чутки про козацько-селянське повстання дійшли аж до Кракова. Далеко від місця воєнних дій, біля Гнєзно, селяни заявили своїм панам: «Дав би нам Бог сюди пана Хмельницького, а ми би вже навчили цих панків, як шарпати бідного хлопа». У Запорізькому війську було багато польських селян. Визвольна війна українського народу створила сприятливі умови для збройної боротьби польських селян проти своїх гнобителів-магнатів та шляхти[40].

Хмельницький вступив у переговори з міщанами Замостя і великих воєнних дій не розгорнув. З-під Замостя він уважно стежив за виборами нового польського короля, що проходили у Варшаві. Поширилися чутки, нібито Запорізьке військо вирушить на Польщу, щоб вплинути на хід виборів. Хмельницький ще раніше закликав царя Олексія Михайловича, щоб він висунув свою кандидатуру на польський престол, але російський уряд не виявляв ніякої ініціативи в цьому напрямі, і боротьба за корону проходила між двома братами Владислава IV — Яном Казимиром та Карлом Фердинандом.

Казимир, бажаючи схилити до себе Хмельницького, вислав до нього своїх послів. Полковники Кривоніс і Головацький, які очолювали непримиренну партію, вимагали, щоб не відступати із західних земель, продовжувати війну проти шляхти. Але військо було стомлене довготривалим походом, і Хмельницький вирішив піти на перемир'я. До Яна Казимира він вислав послом свого колишнього учителя Гонцеля Мокрського, а в листі заявив, що готовий підтримати кандидатуру королевича, але вимагав, «щоб уже більше не було тих побічних короликів..., щоб ваша королівська милість зволив бути самодержцем, як і інші королі, а не як... предки вашої к. м. були у неволі»[41].

У листі до сенату Хмельницький викривав віроломство польських магнатів, «що нас лагідними листами від їх мостей панів комісарів... забезпечують, а тут, змовившись між собою, з військами виступають». Найбільше Хмельницький звинувачував Конєцпольського і Вишневецького: «...ці два пани є причиною всього лихого, своєю пожадливістю і запальністю мало в ніщо землю повернули»[42]. Польща не була готова до війни, і Ян Казимир, обраний королем, намагався схилити Хмельницького до миру, обіцяючи розглянути скарги Запорізького війська і створити таке становище, щоб козаки «не мали над собою багато панів»[43]. До Варшави було вислано посольство від Запорізького війська на чолі з Іваном Гирею[44],

і Хмельницький відступив з-під Замостя. Король і гетьман своїми універсалами повідомили про мир[45].

Шляхом на Сокаль, Дубно, Острог, Житомир полки Запорізького війська вернулися на Наддніпрянщину, а сам Хмельницький заїхав до Києва. Похід запорожців тривав півроку — від липня до грудня 1648 р. Це була велика війна під проводом Хмельницького, яка охопила всю територію України, аж до її крайніх західних кордонів. У цьому поході виявився незвичайний стратегічний талант Богдана Хмельницького, його уміння керувати великими масами на широких просторах та вести їх до перемог. Особливою рисою війни була спільність дій селянства, дрібного міщанства і Запорізького війська. У цьому була особлива заслуга Хмельницького, який зумів скерувати до однієї мети прагнення різних суспільних груп. Ніколи ще народні маси не проявляли такої активності і сили, як у цій війні. Ніколи ще шляхта не зазнавала такого розгрому. На великих просторах Волині, Поділля, Галичини, Холмщини, аж до Вісли були знищені всі шляхетські двори, здобута та зруйнована більшість панських замків. Цим було підірвано шляхетське господарство, ослаблено феодально-кріпосницький гніт.

Значення походу полягало в тому, що українські землі були очищені від польських військових сил. За час перебування Запорізького війська на Західній Україні жоден шляхетський загін не наважився зайти у ці місця. Хмельницький підкреслював це в листі до міщан Замостя: «Надієтеся на яку допомогу — не знаю, чи її діждетеся. Пішло ваших душ немало аж до Вісли, шукаючи цієї допомоги. І Вісла, за божою допомогою, буде нас через себе переносити». Маси селянства, міського населення й інші пригноблені групи на деякий час були визволені з-під панської влади.

Перемоги, здобуті українським народом під проводом Богдана Хмельницького, викликали величезне піднесення по всій Україні. Коли наприкінці грудня 1648 р. гетьман наближався до Києва, назустріч йому вийшло все населення міста, зустрічати його виїхав єрусалимський патріарх Паїсій разом з Київським митрополитом і посадив Богдана на санях поруч з собою, по праву руку. Вітали його київські студенти «ораціями і акламаціями, як Мойсея, спасителя, освободителя і визволителя народу з лядської неволі, добрим знаком названого Богданом — від Бога даним»[46].

Патріарх вітав гетьмана титулом «світліший князь». Поширилися чутки, що він нібито привіз Хмельницькому корону і буде «коронувати його на руське князівство», а також закликав до кінця вести війну з «ляхами», не йти на переговори з ними, а шукати союзу з Росією, «щоб, будучи одної руської релігії, собі взаємно могли допомагати»[47]. У Києві з замку і з міста салютували з гармат. «Кияни були йому раді вдвічі, в десять разів більше, ніж якому своєму воєводі, і честь йому більшу показували»[48],— змушений був визнати навіть запеклий ворог Хмельницького, ворог повсталого народу — український шляхтич, Єрлич, що переховувався тоді в Києві. Народ України розумів і високо оцінював історичне значення перемог, здобутих козацько-селянськими військами під проводом Богдана Хмельницького, про що свідчать народні пісні й думи.

БИТВА ПІД ЗБОРОВОМ. ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР

Після розгрому польсько-шляхетської армії польський уряд змушений був шукати згоди з Хмельницьким. Переговори про мир мала вести польська мирна комісія, яка прибула до Переяслава в лютому 1649 р. Вона складалася здебільшого з православних панів, таких, як Адам Кисіль, його брат Микола, київський каштелян Бржозовський, князь Четвертинський. Польський уряд сподівався, що українська православна шляхта швидше дійде згоди з козацькою старшиною.

Проте між запорожцями і представниками шляхетської Польщі відразу виникли принципові розбіжності. Польські делегати уявляли собі справу так, що Запорізьке військо вдовольниться поверненням давніх привілеїв, збільшенням реєстру, забезпеченням релігійних прав і тим, що Хмельницький буде затверджений гетьманом. Вони були певні, що козацтво відступить від селянства та що селяни будуть змушені вернутися до «звичайного послушенства» шляхті — а це було для панів найважливішим. Однак уже під час подорожі через Україну комісари змогли переконатися, що народні маси і не думають підкорятися шляхетській владі, що між козацтвом і селянством триває міцний союз, що Визвольна війна — це не виступ самого лише Запорізького війська, а війна всього українського народу.

У Переяславі Богдан Хмельницький виступав перед польськими послами не тільки як козацький гетьман, а як представник усього українського народу і висунув перед ними ряд важливих вимог. Насамперед він підкреслював нерозривність союзу Запорізького війська з селянством. «Визволю з людської неволі народ руський увесь... Поможе мені в цьому вся чернь, по Люблін, по Краків, від якої я не відступаю і не відступлю, бо це права рука наша,— щоб ви, знищивши селянство, на козаків не ударили».

Виходячи з того, що ворогом українського народу є магнати і польська шляхта, і що завдання Визвольної війни — знищити їх, він погрожував «всій землі лядській, всім сенаторам, дукам, королікам і шляхті». Саме їх стосувалися слова гетьмана, коли він говорив: «Виверну я вас всіх ляхів догори ногами, потопчу так, що будете під моїми ногами...» Українським панам радив, «щоб ляхів зреклися і з козаками залишилися, бо людська земля загине, а Русь буде панувати цього року, дуже скоро». Він заявив, що Україна відокремиться від Польщі.

Хмельницький виступав вже як незалежний володар: «Правда є, що я мала і незначна людина, але Бог дав мені, що я є єдиновладцем, самодержцем руським. За границю на війну не піду... Досить тепер маю вигоди, достатку і пожитку в землі і князівстві своїм, по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи! Дуків і князів туди загоню, а будуть і за Віслою кричати, знайду я їх там напевно. Не залишиться тут нога жодного князя і шляхетки на Україні, а схоче котрий з нами хліб їсти, хай буде послушний Запорізькому війську...»

Ці заяви Хмельницького підтримували всі полковники, які брали участь у переговорах; вони вказували, що польська шляхта вже втратила на Україні свою колишню могутність. «Вже минули ті часи, коли ляхи сідлали нас нашими людьми, християнами, були нам сильні драгунами. Тепер ми їх не боїмося. Дізналися ми під Пилявцями: це не ті ляхи, що раніше бували і били турків, москву, татар і німців. Це не Жолкевські, Ходкевичі, Хмелецькі, Конєцпольські, але Тхоревські, Заячківські, діти, в залізо повбирані — померли від страху, як нас побачили, та повтікали!...»[1]

При таких настроях козацтва не було і мови про це, щоб польська комісія могла виконати своє завдання — домогтися реорганізації Запорізького війська. З великими труднощами комісари добилися продовження перемир'я до весни на тій умові, що польські війська не мали права переходити річку Горинь, а також шляхта повинна була залишитися за цією лінією[2].

У «пунктах», посланих королеві, Хмельницький поставив мінімальні вимоги. Насамперед він добивався скасування унії: «Щоб імені унії не було, тільки римський і грецький закон, так як з'єдналася Русь з Польщею; а їх мость ксьондзи-владики, які хочуть залишитися при римському законі, хай здорові залишаються, віддавши Русі соборні грецькі церкви і стародавні фундації». Далі він зажадав, щоб київський воєвода «був руського народу і грецького закону, що не наступав би на божі церкви, як теперішній, який знищив у замкові церкву і не дозволив будувати», та щоб київський митрополит мав місце в сенаті, щоб з київським каштеляном було хоч три сенатори «для береження віри нашої та прав руського народу». Він вимагав виведення з Києва єзуїтів. Гостро протестував проти призначення великим коронним гетьманом Вишневецького, який розірвав мир[3].

Хмельницький підтримував дипломатичні зв'язки з польським урядом і адміністрацією, зокрема з Киселем, якого було призначено київським воєводою; проте гетьман не вірив в успіх переговорів, знаючи, що в Польщі йдуть воєнні приготування[4]. У листі до царя Олексія Михайловича у квітні 1649 р. він писав, що війна неминуча і що вона повинна принести визволення Україні. Він висловлював бажання, щоб Олексій Михайлович, «яко правдивий православний государ християнський єдиним государем нам, слугам своїм, був»[5].

Але польські пани не залишали прагнень повернути під свою владу Україну і готували нову війну. Звістка про плановий наступ польських військ так розсердила Хмельницького, що він зневажливо прийняв королівського посла Смяровського, прочитавши листа Яна Казимира, кинув його через стіл писареві і лист впав на землю. Смяровський, переступивши права посла, пробував бунтувати полковників проти гетьмана, і пропонував їм потайки королівські привілеї на маєтності; старшина, обурена цією зрадою, зарубала посла шаблями[6].

Польська шляхта з самого початку порушувала умови миру. Її загони на правому боці Горині не хотіли залишати територію, яка вважалася нейтральною, а готувалися йти вперед. Князь Корецький несподіваним нападом зайняв Межиріч на Волині, а кам'янецький каштелян Лянцкоронський захопив Бар[7].

Не розраховуючи на тривалий мир, Хмельницький почав готуватися до війни. Вже в березні 1649 р. з Переяслава на правий берег Дніпра було перевезено артилерію. У квітні всі полки одержали гетьманські універсали з наказом готувати коней і харчі до походу. Головний збірний пункт для війська намітили на Масловому Ставі. Згодом гетьман видав другий і третій універсали про збір війська з конкретними настановами для кожного полку[8].

Хмельницький звернув особливу увагу на зміцнення прикордонної смуги. У березні він вислав туди два полки в складі 10 тис. чоловік. Українське військо було розташоване по лінії Случі і Мурафи. У Звяглі стояли сотні Чернігівського і Лубенського полків під командуванням полковника Герасима Яцкевича. Окремі загони доходили до Корця і Межиріча. У Чорторії перебував невеликий загін, що підтримував зв'язок з Полонним. У Любарі стояли селянські загони полковників Івана Донця і Таборенка; вони мали у своїх руках також Гриців, Лабунь і Сульжин. В Острополі, Старо-Константинові і Красилові стояли загони Кривоносенка. Дальшу лінію, аж під Бар, займали сотні кальницького полковника Івана Федоренка. Лінію Мурафи захищали полки брацлавського полковника Данила Нечая та уманського полковника Степи, в їх районі перебували також деякі селянські загони[9].

Оборона була побудована так, що сильніші застави, які складалися з реєстрових козаків, стояли на Случі і Мурафі, а селянські загони знаходились перед ними і підходили під польські позиції на Горині та на лінії Межибожа і Бара. Але незабаром ці оборонні заходи виявилися недостатніми і не могли стримати наступу шляхетських військ.

У травні 1649 р. польські війська перейшли Горинь і укріпилися в двох оборонних таборах: у Заславі під командуванням Адама Фірлея та в Купілі, у верхів'ях Південного Бугу, під командуванням Ланцкоронського. Пізніше сюди почали прямувати різні магнатські загони — Остророга, Вишневецького, Конєцпольського та ін. Бажаючи попередити наступ Хмельницького, вони почали воєнні дії проти селянських загонів між Гориню і Случчю, а далі перейшли лінію Случі і заволоділи всіма оборонними пунктами. Війська Фірлея розбили під Сульжином загони Донця і Таборенка, Ланцкоронський здобув Красилів, Старо-Константинів й Острополь. Дещо пізніше Фірлей за допомогою князя Корецького захопив Звягель. Потім усі шляхетські полки з'єдналися в одному таборі під Старо-Константиновим і готувалися йти назустріч військам, головним козацьким силам[10].

Хмельницький провів широку мобілізацію. Пізніше він згадував, що у зборівському поході військо налічувало 360 тис. чоловік. Головний козацький табір стояв у Білій Церкві, і звідси полки йшли на захід проти польських військ. Проте частину війська було вислано на північний фронт, на кордон Литовського Великого князівства, щоб стримати наступ литовських військ на Україну. Литовський польний гетьман Януш Радзивілл, один з наймо-

гутніших литовських магнатів, розпочав боротьбу з козацькими полками Мартина Небаби та Іллі Голоти. Щоб зміцнити цей фронт, Хмельницький послав туди київського полковника Михайла Кричевського. У битві під Лоєвим 21 липня 1649 р. Кричевський загинув рицарською смертю, але литовське військо зазнало значних втрат і Радзивілл відмовився від походу на Україну. Сам Хмельницький наприкінці травня вийшов із трьома полками назустріч ханові і провів його з-під Чорного Лісу, через Умань і Животів, під Бердичів[11]. Тут гетьман з'єднався з головним військом і повільно рушив у напрямку на Старо-Константинів.

Наскільки нам відомо, козаки мали намір наступати на польські війська не з фронту, а оточити їх з флангів. «Хмельницький хотів наше військо облягти і взяти обоз. Вже і почав був облягати переходи і шляхи довкола»,— писав поляк, учасник боїв. Щоб відтягнути частину польських військ з-під Старо-Константинова, він наказав полковникові Данилові Нечаєві ударити на Межибіж, який стояв на шляху на Кам'янець-Подільський. Створювалося враження, що Хмельницький має намір іти на Поділля. Цей хід здезорієнтував польське командування, і воно вислало на допомогу в Межибіж Ланцкоронського із значним військом. Але під Межибожем він змушений був вступити у запеклий бій з козацькими полками і зміг тільки вивести з замку межибозьку заставу, замок перейшов в руки козаків[12].

Хмельницький скористався розпорядженням польського війська і 16 червня 1649 р. вирушив з головними військами на Старо-Константинів. Цей маневр був повною несподіванкою для польського командування. Звістка про те, що Хмельницький вже наближається до табору, викликала загальну паніку. «Панове регіментарі, поки була справа з мужиками, справлялися непогано; зараз же, як прийшло до самих козаків і татарів, зовсім розгубилися, один до одного тільки їздили, а військові собі надслухують за ними»,— писав польський офіцер. Військо хвилювалося все більше і відмежовувалося від старшини: «Крикнемо на чорну раду і виберемо собі полководця!» Деякі загони почали тихцем тікати. Назрівала така ж катастрофа, як минулого року під Пилявцями. Нарешті польські регіментарі погодилися відступати на Чолганський Камінь і далі до Збаража. З великими труднощами вдалося забрати обоз. «Цей наш відступ був рівний утечі»,— визнав Фірлей[13].

Українські полки рушили за відступаючими польсько-шляхетськими військами. Йшли широким фронтом, частина Чорним Шляхом вздовж правого берега Случі в напрямку на Базалію, частина — на Чолганський Камінь. У поході було 17 полків. У голові колони йшли кіннота під командуванням брацлавського полковника Нечая і Київський полк Кричевського, далі — Хмельницький з головними силами, а замикав похід Миргородський полк на чолі з Матвієм Гладким. Татари йшли по флангах козацьких полків.

Польські війська спинилися під Збаражем[14]. Тут стояв добре укріплений замок, збудований у 30-ті роки XVII ст. з урахуванням фортифікаційної техніки. Його укріплення у формі квадрата складалися з високих валів, обмурованих тесаним камінням, з казематами посередині, з кам'яними п'ятикутними «белуардами» (бастіонами) на кутах; вздовж валів проходили рови шириною в 40 м. Посередині укріплень був широкий майдан. Єремія Вишневецький, який був командуючим, залишив частину війська в замку, а для решти наказав збудувати укріплений табір під замком. Спершу табір було закладено дуже широко, до милі в окружності, але пізніше, під ударами українських військ, довелося його обмежити невеликим простором під самим замком.

30 червня під Збараж прийшла козацька кіннота і загони татарів. Вони напали на ще неукріплений польський табір і завдали значної шкоди польським військам: у бою полягло близько 2 тис. німецької піхоти.

Козацький табір став за чверть милі від польського, на південний схід від Збаража. Попереду було висипано шанці і поставлено артилерію.

Зважаючи на могутнє укріплення Збаразького замку, Хмельницький приготувався до довгої облоги. Насамперед він оточив Збараж тісним колом своїх військ. Козацькі полки зайняли всі навколишні села так, щоб обложені не мали змоги виходити за провізією і пашею і щоб взагалі ніхто з них не міг вийти на другу сторону, «ані пташкою перелетіти».

Одночасно розпочався наступ козацьких військ. Найзапекліший бій розгорівся на лівому крилі табору, де укріплення ще не були закінчені. Полковник Бурляй так стрімко атакував добірну угорську піхоту, яка тут захищалася, що та не витримала натиску і відступила; козаки підняли на здобутому валі свою корогву. Але польське командування прислало допомогу, козаків відтіснили до ставу, завдавши їм значних втрат.

У наступні дні бій продовжувався. В одному з них був важко поранений вінницький полковник Іван Богун, смертю хоробрих поліг полковник Станіслав Морозовицький, відомий з народної пісні під іменем Морозенка; його смерть викликала великий жаль серед селянства: «Дуже жалувала його чернь»[15].

Українські війська вели облогу таким чином, що все ближче підсували свої шанці під польський табір, стискаючи шляхетські війська на все вужчому просторі. Вали, збудовані козаками, були такі високі, що з них видно було «як на долоні» весь польський табір, і артилерійський обстріл завдавав сильної шкоди польським позиціям. Козацькі сапери підкопувалися також під польські вали і вдиралися в табір.

27 липня козаки пішли у генеральний наступ. Вранці артилерія почала обстріл замку і польських шанців. Згодом піднялася піхота. Попереду на колесах пересувалися «гуляйгороди» — рухомі вежі, при кожній з яких було 15 чоловік; за ними на возах по 20 чоловік тримали наготові величезні штурмові драбини. Польське військо чинило відчайдушний опір і відбило першу атаку. Але нова лава піхоти знову атакувала вал. Завзятий бій тривав три години. Козацькі сапери висипали біля самого польського табору нові шанці, високі «на дві копії», встановили на них «гуляйгороди» і піхота зблизька обстрілювала ворога.

У наступні дні атаки припинилися, відбувалися тільки невеликі сутички. Окремі добровольці підповзали під ворожий табір, обстрілювали сторожу, гаками стягали у рів вози, що стояли на валах, кидали у табір мазниці з запаленою смолою, щоб викликати пожежу, підкопувалися під шанці.

Тим часом розвідка встановила, що на допомогу обложеним під Збаражем шляхтичам іде польський король Ян Казимир з новим військом, яке пересувається з Варшави на Люблін, Замостя, Сокаль, Золочів. У містечку Білому Камені король урочисто призначив гетьманом Запорізького війська козака Семена Забузького, який по-зрадницьки покинув своїх товаришів. За голову Хмельницького Ян Казимир пообіцяв винагороду в сумі 10 тис. золотих. Королівське військо ішло вперед, не маючи ніяких точних відомостей про стан справ під Збаражем.

Хмельницький подбав про те, щоб до короля не доходили відомості про його воєнні плани. У його величезному війську панувала така сувора дисципліна, що навіть свавільні татарські загони не висувалися вперед; коли гетьман висилав загони на розвідку, то тільки з довірених людей; так, з великим «під'їздом» виходив прилуцький полковник Филол Джалалий. Хмельницький готувався до того, щоб лише у вирішальну хвилину виступити проти королівських військ з усіма своїми силами.

Як тільки надійшла звістка про похід короля, Хмельницький почав висувати свої полки йому назустріч. Біля Збаража він залишив тільки частину війська під командуванням військового обозного Черняти, який мав завдання поводитися так, щоб обложені польські війська не здогадувалися про відхід основних сил і не відважилися на наступальні дії.

5 серпня король підходив під Зборів. Польські війська просувалися вздовж р. Стрипи, розтягнувшись довгою лінією. В останні дні перед тим випали великі дощі, ріка розлилася і позривала мости, внаслідок чого пересування військ проходило повільно і в незручних умовах. Надійшли чутки, що військо Хмельницького з'явилося за дві милі від польських обозів. Та послані на розвідку загони легкої кінноти під командуванням досвідчених ротмістрів, обстеживши околиці, не помітили й сліду козаків чи татарів. Вони, як оповідав один з польських офіцерів, «вертались з нічим», зневажливо говорячи про противника і запевняли, що його не було».

Хмельницький використав цей момент, щоб напасти на королівське військо. Як оповідає один сучасник, гетьман сам виїхав на розвідку під Зборів, виліз на високого дуба, розглянув, як польські полки переправляються через ріку, підрахував їх сили, оглянув поле майбутнього бою. Після цього українська і татарська кіннота рушила під Зборів[15].

Основний план Хмельницького полягав у тому, щоб оточити королівське військо під час його походу. Насамперед козаки атакували тилові польські полки, що пересувалися між селами Метеневом та Млинівцями. Козацькі і татарські кінні загони несподівано з'явилися біля Стрипи, переправилися через річку й ударили на королівські війська з тилу і з флангів. Серед польського

війська почалася паніка. Окремі частини пробували оборонятися, але командири не могли ліквідувати метушню. Польська колона розтягнулася довгою лінією на вузьких і болотистих дорогах, отже, окремі полки не мали можливості один одному допомагати. Українські і татарські війська оточували розрізнені групи польського війська і знищували їх. У бою полягли видатні офіцери, наприклад, головний обозний королівського війська, командир всієї піхоти та ін. Деякі частини були повністю оточені: «немов у матню попали», «замкнені у безвихідному місці, немов серед мисливського загону».

Очевидці так описували цей бій: «Не битва це була, а скоріше різня. Перший цвіт польської шляхти був стертий рукою ворога». Польські втрати обчислювались у 4 тис. чоловік.

У той час як розгорівся бій у тилах польських військ на північ від Зборова, основна частина королівської армії прийшла до містечка Зборова і почала переходити на східний берег Стрипи. Але і тут на передові польські полки ударила українська і татарська кіннота, наступаючи і з фронту і з флангів. Король наказав зараз же будувати оборонний табір з обозних возів та насипати шанці. Польське військо встигло підготуватися до бою і почало контратаку. Проте козаки наступали з незвичайним завзяттям — все нові загони кінноти атакували польські полки, незважаючи на масований артилерійський і рушничний обстріл. Поляк-очевидець повідомляв: «Ворог, немов без очей, летів на стрільбу і вогонь». Наступ спрямовувався одночасно на центр і крила польських військ. Шляхетська кіннота не витримала цих ударів і подалася назад, шукаючи захисту в оборонному таборі.

У ніч з 5 на 6 серпня Хмельницький перегрупував війська, оточив королівський табір і містечко Зборів, в якому ховалася частина польського війська. Тепер головну роль відігравала козацька піхота, яка з різних боків почала штурм польських укріплень. Насамперед розгорівся бій під містечком, яке було оточене валами і частоколами. Козаки збудували редути, поставили на них гармати і вели безперервний прицільний вогонь. Далі піхота пішла в атаку, штурмуючи вали й стіни, за якими захищалися драгуни. Одночасно козацькі війська ударили на греблю і мости на Стрипі, щоб розірвати сполучення між містом і королівським табором. Бій за переправу був дуже завзятим, бо з одного боку наступаючих козаків обстрілювала застава з міста, а з другого — проти них робили вилазки війська з польського табору. Козаків кілька разів відкидали, але вони наступали все з новим завзяттям і здобули переправу та оточили місто. Нарешті сотні Миргородського полку під проводом полковника Матвія Гладкого з допомогою зборівських міщан, які вказали в якому місці оборона найслабша, увірвалися до міста і зайняли його.

Оволодівши Зборовом, Хмельницький здійснив першу частину плану — оточення королівського табору. Тепер українські війська разом з татарами з усіх боків обступили польську армію. Оточення було таким щільним, що польська кіннота не мала доступу ні до паші для коней, ні до води.

На зборівських валах було поставлено запорізьку артилерію і вона почала зблизька обстрілювати ворожий табір. Найбільшої шкоди полякам завдали гармати, поставлені на одній з церков. «Ворог із цієї церкви дуже тяжко наш обоз нагрівав»,— писав польський офіцер. Одночасно татари, які мали свій кіш під Озірною, раз у раз набігали на шляхетський табір зі сходу. Але головний наступ ішов з півночі. Розташована на панівних висотах запорізька артилерія планомірно обстрілювала королівське військо. «У садах ховалися і наших дуже з гармат нищили»,— оповідав поляк-очевидець. Після артилерійської підготовки запорізька піхота пішла в атаку на вали польського табору. Козаки, проявляючи незвичайну хоробрість і наполегливість, «одчайдушно штурмували».

Обложене польське військо перебувало у тяжкому становищі і настрій його знижувався. На другу добу облоги, вночі, поширилися чутки, що король покинув табір; тоді окремі шляхетські загони і обозна челядь теж кинулися навтіки. Король всю ніч їздив по табору, у світлі смолоскипів, щоб заспокоїти військо. Коли ж треба було йти на вилазку за вали табору, із знатної шляхти «на бій проти козаків і татар ніхто не поїхав і ховалися у свої вози, а інші під вози, загортаючись у покривала; а король ходив пішки, тих панів і шляхту з возів і з-під возів палашем наганяв до бою».

За таких обставин Ян Казимир змушений був почати переговори з Хмельницьким і ханом.

Битва під Зборовом мала деякі спільні риси з боями 1648 р. На першому етапі хід зборівської битви нагадував битву під Корсунем: польське військо було захоплене в поході, оточене і частково знищене. Другий етап мав деяку подібність з битвою під Жовтими Водами: так само був оточений оборонний польський табір. Але в цілому зборівські бої відрізнялися далеко більшими розмірами та інтенсивністю, в них брало участь більше військ, до того ж набагато кращих за якістю. Перед Хмельницьким постали нові стратегічні і тактичні завдання, і він їх успішно вирішив. Велике значення мало застосування тактики раптовості, яка з самого початку дала запорожцям перевагу над королівською армією. Уміло було проведене пересування військ з-під Збаража до Зборова, яке анітрохи не ослабило облоги шляхетського табору у Збаразькому замку. Повне оточення королівських військ на вузькому просторі, за дуже короткий час — це надзвичайний стратегічний успіх Хмельницького. Наступальні бої проти королівського табору, з узгодженими діями артилерії і піхоти ще вище піднесли славу Хмельницького як великого полководця. А успішні бойові дії — оточення королівських військ — відкривали перед ним перспективу добитися вигідного для України миру і здійснити ті широкі соціально-політичні вимоги, які він висував у Переяславі. Тепер Хмельницький міг диктувати свої умови королю.

«Всі вони були в мене у руках»,— згадував він пізніше[17]. Але кримський хан Іслам-Гірей зрадив гетьмана і став на бік Польщі. Під його натиском Хмельницький був змушений іти на умови, які не відповідали його намірам.

Переговори розпочав Ян Казимир, який перший вислав до гетьмана листа і як «божий помазанець» закликав його припинити боротьбу, причому обіцяв «зробити все, що належить до вольностей і свобід Запорізького війська та заспокоїти і задовольнити військо»[18]. Хмельницький відповів з удаваною покірністю, що готовий передати булаву Семенові Забузькому, якого король в недавньому часі призначив гетьманом; це було глузування з короля, який сидів в облозі і ніяк не зміг би підняти на гетьманство свого нікчемного кандидата. Яну Казимирові Хмельницький побажав, «щоб ти був можнішим паном в польській Короні, як твій батько і брат, та щоб не був невільником Речі Посполитої»[19]. Король мовчки проковтнув цю гірку пілюлю.

Від української сторони переговори вів сам Хмельницький разом з Виговським, а від польської Осолінський, Януш Радзивілл, князь Заславський, Кисіль та ін. Польська шляхта забезпечила собі підтримку хана і користувалася його посередництвом, щоб натискувати на Хмельницького. Іслам-Гірей ніби заступався за запорожців, але насправді стримував гетьмана і старшину, не дозволяючи їм ставити серйозних вимог, як це робив Хмельницький у Переяславі.

Козацька старшина поставила свої вимоги у «пунктах про потреби Запорізького війська», які складалися з 17 статей. Насамперед військо вимагало збереження своїх прав і привілеїв, зокрема незалежного козацького суду. Всі сеймові ухвали, спрямовані проти запорожців, мали бути скасовані. Старшина вимагала також окремої для війська території вздовж лінії Бар, Старо-Константинів, Случ, Прип'ять без визначеного реєстру і зобов'язувалася там провести перепис війська. На цю територію вступ польських військ мусив бути заборонений. Для людей, які потрапляли під владу панів, вимагалось забезпечити повну амністію.

У галузі національно-релігійній були широко поставлені нижчеНаведені вимоги: скасувати унію, а київського митрополита з усім духовенством підпорядкувати константинопольському патріархові; церкви і церковне майно, захоплені уніатами, повернути православним через уповноважених полковників Запорізького війська (на ці маєтності король повинен був дати привілеї); православному духовенству надати право відкрито виконувати всі церковні служби і дозволити православні церкви також у Кракові, Варшаві і Любліні. Королівські канцелярії зобов'язані безперешкодно видавати «Русі» (українцям і білорусам) всякі привілеї і документи; у Києві та в інших містах заборонити заснування колегій єзуїтів та інших католицьких установ, а також скасувати католицьке єпископство; всі адміністративні і судові посади на Київщині, Брацлавщині і Чернігівщині мають зайняти православні; конфіскованe майно учасників Визвольної війни повернути власникам; заборонити розгляд справ про пограбовані під час війни церковні речі; шляхту, яка приєдналася до Запорізького війська, не вважати «ребелізантами», бунтарями; митрополита з двома владиками включити до складу сенату.

Козацька старшина вимагала, щоб на сеймі король з шістьма сенаторами і шістьма депутатами сейму заприсяглися виконати всі пункти[20].

Проте ці вимоги не відображали всіх прагнень Запорізького війська і Хмельницького, а мали компромісний характер,— очевидно, вони були складені під натиском хана, як матеріал для переговорів, у формі, вигідній для польських делегатів. Але і в такому компромісному вигляді вони не були прийняті польською стороною, а під час дальших переговорів їх ще більше урізали.

Отже, представники Запорізького війська не добилися необмеженого числа козаків, що давало б змогу затримати у війську селян; умовою передбачалося, що козацьке військо буде обмежене реєстром до 40 тис., «а всі інші щоб підлягали замкам його королівської милості, а в шляхетських маєтках — своїм панам». Цією постановою польські магнати мали надію розірвати союз козацтва з селянством. Селянам, прийнятим до Запорізького війська, було дозволено виїхати з майном на козацьку територію, а також оголошено амністію учасникам повстання — проте було ясно, що шляхта не виконає таких зобов'язань.

Не вдалося також залишити від владою Запорізького війська всю територію України «по Львів, Холм і Галич», як цього домагався Хмельницький у Переяславі. Угода передбачала тільки половину української території, приблизно вздовж лінії Ямпіль—Вінниця — Коростишів на заході.

Щодо релігійних питань, то не вдалося відстояти вимог про скасування унії, повернення церковного майна й участь митрополита в діяльності сенату — ці питання відкладалися до окремої ухвали сейму; це означало, що дані справи ніколи не будуть вирішені, бо ж шляхетський сейм ніколи не погодився б на такі поступки.

У складеній угоді було випущено також багато інших конкретних вимог, як, наприклад, передача церковного майна в присутності старшини Запорізького війська, повернення конфіскованих земель, прихильне ставлення королівських канцелярій до прохань про видачу привілеїв та ін. Польські делегати не погодилися також на те, щоб король з представниками сенату і сейму підтвердив присягою договір з Запорізьким військом.

Урізанню вимог запорожців чимало спричинився Адам Кисіль, який був учасником переговорів з польської сторони. Водночас він виступав і як представник православної шляхти і, користуючись своїм впливом серед козацької старшини, намагався схилити її на поступки; особливо по-дворушницькому він захищав інтереси уніатського і католицького духовенства. В одному з пізніших виступів він чванився: «Закликаю в свідки всіх їх мостей, які були під Зборовом, що вже беззастережно було поставлено пункт про знищення унії і запорізький гетьман ніяк не хотів інакше, тільки щоб це заприсягли ваша королівська милість і ми всі. Моєю щирою працею і послугою це було ослаблено, і я взяв назад наші сенаторські і комісарські підписи і цю присягу відхилив, а те скасування унії, прийняте безумовно, я переніс на порозуміння з й. м. отцем митрополитом київським, сподіваючись дійти з ним згоди — що буде так скасована, як ми домовимося»[21]. Кисіль також добився від старшини, щоб вона не вимагала присяги короля, а задовольнилася сеймовою ухвалою; це закидав Кисілеві сам Хмельницький[22].

Складену угоду підписали Ян Казимир, сенатори, урядники і багато панів. Під натиском хана Хмельницький був змушений скласти присягу на договір. Він присягав сидячи на коні, «неуважно», немов виявляючи зневагу, а коли Ян Казимир ласкаво до нього звернувся, відповів: «Гаразд, королю, мовиш»; «а чемності і ввічливості ніякої на королівську промову ні в словах, ні в чому не виявив»[23].

Хмельницький і старшина справедливо вважали зборівський акт мирним договором, і так само про Зборівський договір висловлювалася російська дипломатія[24]. Але польський уряд соромився своїх поступок і опублікував угоду, як односторонній акт під назвою «Декларація ласки короля й. м. на пункти прохання Запорізького війська»[25]. Водночас Ян Казимир видав привілей, яким підтвердив давні права Запорізького війська, зокрема щодо козацького суду, вказавши, що козаків не мають права судити старости, державці і намісники, що це право належить тільки гетьману. Але тут же було застережено, що козаки не повинні втручатися в питання, які стосуються замкових земель, оренд та шинків[26]. Польська шляхта ні за що не хотіла зректися своїх економічних привілеїв.

ВІЙНА ПРОТИ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ 1650—1653 рр.

Богдан Хмельницький боляче переживав укладення Зборівського договору. Через зраду хана козаки не змогли повністю розгромити війська шляхетської Польщі. Розповідаючи трубчевському сину боярському Жаденову про Зборів, гетьман заплакав. З приводу цього Жаденов зауважив: «Знати, що йому прикро і нелюбий мир, що його склав з ляхами»[1]. У листі до трансільванського князя Ракоція Хмельницький заявив, що мир з Польщею не буде тривалим, що це «лицемірство, а не мир»[2]. Народні маси гостро виступали проти угоди з Польщею і вимагали продовження Визвольної війни. Але обставини складалися так, що Хмельницький мусив рахуватися зі Зборівським миром. Через зраду татарів шляхетська Польща зберегла свою армію і могла знову вести війну. Неясною була позиція Криму; невідомо було, чи не стане хан знову на сторону короля. Хмельницький добивався воєнної допомоги у Російської держави, але поки що не зміг її одержати. За таких складних обставин гетьман зі старшиною були змушені вести надзвичайно обережну політику, щоб передчасно не викликати війни. Він проводив зовні мирну і м'яку лінію у відношенні до короля і польських панів, у переговорах і листах не шкодував обітниць і гарних фраз, але насправді старався не робити поступок Речі Посполитій і мир використовував для зміцнення внутрішніх сил України. Зокрема, щоб задовольнити короля, Хмельницький ніби погодився на відновлення королівської адміністрації на Україні. Він дозволив Киселеві, як київському воєводі, приїхати у Київ, зайняти воєводський замок на Киселівці та відновити земські і гродські суди[3]. Але насправді влада воєводи на Україні залишилася нереальною — вона не сягала далі Києва,

та й в самому Києві Кисіль не почував себе цілком безпечним. Гетьман не суперечив і тому, щоб воєвода скликав сеймик Київського воєводства, але справу повів так, що шляхта не змогла приїхати ні до Києва, ні до Житомира, і сеймик відбувся на західній окраїні Київщини, над р. Случ, під відкритим небом, що шляхта сприйняла як зневагу короля»[4]. Так само Хмельницький із старшиною зволікали складення реєстру, не поспішаючи з тим, щоб «випищиків» справді виключати з полків і дозволяли їм залишатися у війську під виглядом джурів та всякої обозової служби. Але формально польський уряд не міг зробити н!яких закидів гетьманові, а Кисіль, як королівський комісар, не зрозумів дійсних намірів гетьмана і запевняв короля в лояльності Хмельницького.

Зі свого боку Хмельницький вимагав, щоб польський уряд також виконував взяті на себе зобов'язання щодо України. Він виступав на захист інтересів селянства і вимагав від Кисіля, щоб панам «до уваги подати, щоб помсту припинили», та щоб не забороняли селянам, продавши своє майно, «виходити у ці краї»[5]. Він попереджав короля, щоб польське військо не наближалося до козацької «лінії» і не провокувало прикордонних інцидентів. Ніяк не хотів він погодитися на те, щоб шляхта поверталася до своїх маєтків, поки Зборівський мир не буде затверджений сеймом.

У грудні 1649 р. було вислано до Варшави посольство від Запорізького війська на чолі з полковником Максимом Нестеренком, яке вимагало негайного затвердження Зборівського договору, насамперед у справах унії та амністії учасникам повстання[6]. На сеймі, що відбувався в той час, шляхетські депутати гостро виступали проти Зборівського договору, а папський нунцій висловив протест проти релігійних поступок православним. Врешті в січні 1650 р. польський сейм затвердив «декларацію ласки», а Ян Казимир надав нові привілеї Запорізькому війську і православній церкві[7].

Проте це не привело до нормалізації польсько-українських відносин. Відразу ж з'ясувалося, що польський уряд не думає виконувати своїх зобов'язань. Хмельницький в нових листах до короля вимагав повернення майна православній церкві, «бо звичайна річ панам уніатам легковажити накази королів-панів»[8]. Самійло Зарудний з товаришами, вислані послами до Варшави, у розмовах з російським послом Г. Богдановим стверджували, що поляки не хочуть зробити поступок, передбачених Зборівським договором, «а в яких статтях і поступили, то з лукавством, щоб у майбутньому могли від цих статтей відректися і відбрехатися, хотять козаків обманути, як і раніше обманювали, і, обманувши їх, проливати християнську кров»[9].

Після затвердження миру польська шляхта почала настирливо прямувати на Україну, вважаючи, що має вже право повертатися до своїх садиб і змушувати селян до «звичного послушенства». Деякі пани жорстоко розправлялися зі своїми «підданими», незважаючи на оголошену селянам амністію. Це викликало грізний рух серед народних мас. Не приносили заспокоєння також часті конференції Хмельницького з Киселем, що відбувалися в Києві в листопаді 1649 р., в Черкасах — у червні 1650 р., в Іркліеві — у липні того ж року[10].

Відносини ставали ще напруженішими через те, що коронний гетьман Микола Потоцький повернувся з татарського полону, очолив воєнну партію і почав готувати військо до походу на Україну. В образливому тоні він написав листа Хмельницькому, в якому, немов своєму підвладному, заборонял гетьманові вести зносини з іншими державами, наказував вивести козацьке військо з Брацлавщини, вимагав повернути майно шляхті[11]. Польські війська почали скупчуватись на кордоні України.

Хмельницький прийняв це як виклик до війни. Спересердя він говорив: «Ой, ляхи, ляхи, хитрощами і неправдою ідете зі мною! Пождіть же, ляхи, почекай, пане гетьмане!...» Заявляв Хмельницький і таке: «Коли панові Потоцькому хочеться війни зі мною, буде її мати: умер Конєцпольський, тепер я зроблю кінець Польщі»[12].

Але Хмельницький поки що не зірвав миру з Польщею, а несподівано пішов походом на Молдавію. Молдавський воєвода Василь Лупул був союзником Польщі, і мета походу полягала в тому, щоб змусити його розірвати зв'язки з королем і магнатами та стати на бік Запорізького війська. Для наступу гетьман зібрав велике військо — до 70 тис. чоловік, а на допомогу взяв татарів. Він сам вирушив з Умані на Ямпіль. Два полки залишив на лівому боці Дністра як заставу проти польських військ, а з головним військом перейшов молдавський кордон. Похід був проведений так несподівано і в такому швидкому темпі, що захопив Лупула зненацька. Передові полки під проводом брацлавського полковника Данила Нечая захопили молдавську столицю Ясси. Лупул почав переговори і прийняв умови Хмельницького[13].

Молдавський похід викликав тривогу в Польщі. Хмельницький скористався сприятливими обставинами і вислав Потоцькому ультиматум, в якому вимагав негайно розпустити військо, інакше він разом з татарами піде на Польщу. Потоцький, не готовий ще повністю до війни, зрозумів загрозу і зараз же відвів військо з українського кордону[14].

Але польські пани не могли подарувати цього Хмельницькому. У серпні 1650 р. помер Осолінський, який стримував війну, і з того часу воєнна партія здобула беззастережний вплив на уряд. В інструкції на сеймики король називав Хмельницького «запеклим і заприсяженим на загибіль Речі Посполитої ворогом», який за допомогою татарів розгромив прихильну Польщі Молдавію, зв'язується з Туреччиною і Швецією та викликає селянські повстання проти шляхти[15].

Хмельницький відповів на це в листопаді 1650 р. листом до шляхти, зібраної на сеймиках, в якому розкрив облудну політику польських панів, які не виконують Зборівської угоди, не прагнуть до миру, а готують військо і провокують нову війну. Гетьман вимагав ясного ставлення до справи: «Щоб було одне з двох: або нам не погрожувати і повністю забезпечити мир... таким чином, щоб вже були повернені всі церкви з володінням і майном як в Короні, так і в Литовському Великому князівстві, як у королівських володіннях, так і шляхетських, і ті церкви, які на костьоли обернено, і майно від церков, і в них була скасована унія, як нам обіцяно у зборівських пунктах; або

нас, простих людей, більше цим пострахом не тримати, а заявити нам, що ми вже непотрібні королеві й. м. і Речі Посполитій... Ми не хочемо порушувати чужих прав, добиваємося тільки нашої руської власності. Просимо наполегливо в. м. панів, не приводьте нас до крайнього відчаю, до якого нас жаль і гніт приневолює, і не змушуйте до цього, щоб ми де-інде шукали допомоги»[16].

Ще рішучіше Хмельницький поставив ці вимоги у наказі послам Запорізького війська. Він вимагав прямо, щоб миру з запорожцями заприсяглися чотири духовні і чотири світські сенатори та щоб як заложників миру прислано на Україну Вишневецького, Конєцпольського та ще двох панів. Далі він вимагав повного скасування унії і повернення захопленого майна із зобов'язанням карати тих, хто відмовлявся б це виконати, а також, щоб православне духовенство зрівняти у правах з католицьким і звільнити від усяких данин. Хмельницький заступився за селян: «Це також до відома вашої королівської милості доводимо, що руський народ зазнає великих утисків від панів, як духовних, так і світських; покірно просимо, щоб ніякої помсти не чинили». Хмельницький вимагав від Речі Посполитої «окремої лінії», тобто відокремленої від Польщі території. Оскільки польський уряд шукав за кордоном допомоги для боротьби проти України, Хмельницький заявив: «Ми, охороняючи наші голови і запобігаючи нашому лихові, мусимо шукати приятелів»[17].

Ці рішучі заяви вказували, що Хмельницькому були добре відомі плани польського уряду і що він був готовий протидіяти їх здійсненню. Щоб приспати увагу гетьмана і ніби йдучи назустріч його побажанням, польський сейм ухвалив послати на Запоріжжя мирну комісію з чотирьох сенаторів і чотирьох депутатів сейму, яка мала домовитися про мир. Але це була «більше симуляція, ніж комісія» — вона і не виїхала на Україну. Тимчасом сейм ухвалив воєнні асигнування, і на початку січня 1651 р. Ян Казимир дав наказ починати наступ.

Хмельницький здавна був переконаний у неминучості нової війни. Він добре розумів, що польські магнати ніколи не відмовляться від своїх претензій на Україну. Цей його погляд відображав прагнення широких мас українського народу. Селянство і рядове козацтво не вірили у тривалість миру і вимагали рішучої розправи з шляхетською Польщею. Ці прагнення яскраво проявляються у донесеннях польських розвідників того часу. Коли на раді було порушено справу миру, рядові козаки закричали: «Боронь Боже, миритися — ідімо лавою на короля!» Хоч були чутки про великі сили, зібрані королем, селянсько-козацькі маси не погоджувалися на мирні переговори, «аж спершу поборються з ляхами». Рядове козацтво грізно виступало проти старшини, яка прагнула згоди з польським урядом, і Хмельницький був змушений усунути деяких полковників, котрі втратили довір'я козаків[18].

Ці настрої знайшли свій вияв у масовому вступі селянства до війська. «Військо у Хмельницького дуже велике, бо майже поголовно всі селяни вийшли на війну»,— повідомляли польські розвідники. Охочих до війська було стільки, що до полків приймали тільки кінних, а тих, що коней не мали, завертали додому[19].

Готуючись до вирішального етапу війни, Хмельницький приділив особливу увагу тому, щоб у самій Польщі викликати селянські повстання і цим перешкодити королю використати всі шляхетські військові сили проти України. У джерелах є дані про те, що в перші місяці 1651 р. в різних районах Польщі з'явилися посланці з України, які закликали польських селян повставати проти шляхти. Керував цією акцією начебто полковник Стасенко, у розпорядженні якого було 2 тис. розвідників. Ці заходи були досить ефективними — у деяких районах Польщі селяни почали приєднуватися до повстанських загонів, палили панські двори і фільварки, убивали шляхтичів. Такий рух розгортався, зокрема, у Великопольщі, Малопольщі, у Каліському та Краківському воєводствах. Особливої слави набув Олександр Костка Напєрський, який очолив повстанський рух на польському Прикарпатті. З допомогою селян він оволодів королівським замком у Чорштині і планував похід на Краків та інші міста. Костка Напєрський мав зв'язки з Богданом Хмельницьким і підтримував селян на боротьбу, посилаючись на гетьманський універсал. Селянський рух викликав тривогу серед шляхти, і вона вживала всіх заходів, щоб ліквідувати його в самому зародку. Ян Казимир був змушений напередодні головного бою з українськими військами вислати з-під Берестечка частину військ під Краків для придушення небезпечного для шляхти руху[20].

Спираючись в основному на народні маси, Хмельницький намагався також заручитися зовнішньою допомогою. Насамперед він орієнтувався на Росію. У лютому 1651 р. в Москві відбувся Земський собор, на якому повноважні представники російського народу позитивно поставились до питання про возз'єднання України з Російською державою. У травні 1651 р. російський уряд пропустив через свою територію біля Брянська козацькі загони, які йшли походом на Литовське Велике князівство. Це значно полегшувало воєнні операції українських полків.

Хмельницький вжив також рішучих заходів до того, щоб залучити на Україну іноземні військові контингенти — кримських татарів, турків, появу яких у складі своїх військ він мав на меті використати насамперед для посилення паніки серед польсько-шляхетських військ. До активного виступу проти Польщі він хотів залучити і Юрія Ракоція, якому обіцяв польську корону; але трансільванський князь в останній момент відмовився від участі у війні.

Гетьман прагнув до повного розгрому шляхетської Польщі. Після знищення королівського війська, яке прямувало на Україну, він мав намір перенести війну вглиб ворожої території. До нас дійшло його звернення до війська; «Або загину і всі запорожці пропадуть, або з вами, братією мосю, буду за Вислою»[21]. Поширювалися чутки, що Хмельницький мав намір іти на Карпатське підгір'я, там з'єднатися з Ракоцієм, підняти на боротьбу польських селян і ударити на Краків[22].

Дуже старанно Хмельницький готував до походу українське військо. За чисельністю воно буде меншим, ніж під Зборовом, але краще організованим і озброєним,— як тоді висловлювалися «кінніше і збройніше». Численною і добре озброєною була кіннота[23].

Коли надійшли відомості про підготовку панів до війни, Хмельницький відразу почав мобілізувати війська і підготовку до оборони. Чотири полки були послані на північний фронт як заслін проти литовського нападу, а головні сили мали вирушити на захід, проти королівських військ.

Після Зборівського миру на західному кордоні земель, залишених за Запорізьким військом, була встановлена так звана «лінія», яка проходила поблизу Овруча, Коростишева, Махнівки, Вінниці, Браїлова, Шаргорода, Чернівців, Ямполя, залишаючи ці міста на боці запорожців. На кордоні стояли сотні Київського, Білоцерківського, Вінницького і Брацлавського полків, на допомогу їм Хмельницький і прислав підкріплення.

Північний фронт від можливого нападу литовських військ захищав Чернігівський полк, яким командував Мартин Небаба; йому на допомогу Хмельницький послав частину Чигиринського і Кропивенського полків; при цьому війську був також Тиміш Хмельницький[24].

Але застави на західному кордоні виявилися надто слабкими. У лютому 1651 р. польний гетьман Калиновський, який стояв з обозом у Кам'янці-Подільському, несподівано ударив на Брацлавський полк. 20 лютого у бою під Красним рицарською смертю загинув брацлавський полковник Данило Нечай. Після цього польські війська розгромили українські прикордонні застави у Мурафі, Шаргороді, Чернівцях, Стіні та пограбували торгове місто Ямпіль. Потім Калиновський вирушив на Вінницю. Але тут він зустрів сильний опір з боку вінницького полковника Івана Богуна, який, закликавши на допомогу міщан і селян, укріпився в монастирі і відбив наступ переважаючих сил польського війська. З своїх укріплень він робив успішні бойові вилазки і зумів заманити польську кінноту у засідку на незамерзлі, але притрушені соломою і снігом ополонки, де загинуло багато шляхетського війська. Стратегічний талант і особисту хоробрість Богуна визнали навіть вороги.

Тим часом надійшли у зону бойових дій нові реєстрові полки. Сотні Уманського і Полтавського полків під Липівцем, на схід від Вінниці, несподівано атакували передовий польський полк і розбили його. Польський офіцер писав: «Як це сталося, що гетьман [Калиновський] не знав про запорожців, поки не побачив їх у вічі — невідомо. Зараз же настала жахлива паніка, що перевершила пилявецьку. Втікали з коргвами, одні через браму, другі через вал, одні верхи, другі пішки»[25]. Калиновський вважав небезпечним залишитися біля Вінниці, і взагалі на території Запорізького війська, і поспішно відступив до Кам'янця. Присланні Хмельницьким полки зайняли і знову укріпили прикордонну смугу[26].

Гетьман зібрав головні сили під Білою Церквою і вирушив на західний фронт. У перших числах квітня він став на Гончарисі, на північ від Хмельника, і звідси вислав три полки під командуванням військового осавула Демка Лисівця під Кам'янець назаками, поспішно відійшов у напрямку на Сокаль, щоб з'єднатися з королівським військом.

Завданням походу Хмельницького було зустрітися з головним польським військом, яке очолював Ян Казимир, і дати йому бій. Свої війська у кількості 17 полків він пересунув до Зборова, щоб там перегородити королеві шлях. Були надії, що проти польської шляхти виступить не тільки західноукраїнське селянство, але також селяни Польщі, визвольний рух яких очолював Костка Напєрський. Серед шляхти поширилися чутки, що Хмельницький має намір іти походом аж на Краків. Саме тоді гетьман вів переговори з семиградським князем Ракоцієм про спільний похід проти Польщі.

Ян Казимир не пішов звичним шляхом на Зборів, а з-під Сокаля повернув у напрямку на Дубно. Тоді і Хмельницький повів свої війська на Волинь через Вишневець. Війська зустрілися під Берестечком.

Король поставив свій табір «півмісяцем» над р. Стир під Берестечком. Хмельницький затримав свої війська навпроти польських позицій — на західному березі р. Пляшівки вище с. Солонева[27], в оборонному місці, серед боліт. Український табір був дуже великий, на 7 верст довжиною і шириною. «Табір дуже великий, оком неоглядний, багатолюдний, огнистий»,— описував очевидець[28]. Укріпили його валами, на яких були гнізда артилерії та численні шанці, що мали захищати від обстрілу людей і коней. Польські офіцери відзначали, що Хмельницький побудував табір надзвичайно вміло («дуже добру диспозицію дав своєму таборові») та що військо виявляло виняткову пильність, захищаючи свої укріплення. Сам Хмельницький вважав, що пороху і припасів йому вистачить на чверть року. Через р. Пляшівку проходила переправа, невигідна тим, що її оточували болота. Татарський хан Іслам-Гірей став окремим табором, за три версти від козацьких укріплень[29].

Місцевість між українським та польським табором була нерівна, непридатна для бою тому, що війська не могли розгорнутися тут у правильні лави; особливо перешкоджала гора, чи точніше пагорб, який поперемінно здобувала то одна, то друга сторона.

Бої почалися 18 червня. Зразу виступили з обох сторін «герцівники» (легка кіннота), між якими відбувалися окремі сутички. Другого дня, 19 червня, українські війська перейшли у наступ, маючи за собою значні резерви. Частину війська було відряджено на фланги, щоб з боків атакувати польські полки. З польського табору виступила також важка кіннота, підкріплена піхотою, поділена на фронт і два крила; поляки теж вислали деякі частини на фланги для оточувальних дій. Війська зустрілися на площі між таборами і вступили у запеклий бій. Польська кіннота з правого крила з ходу заглибилася далеко на козацьку територію, і тоді козацькі частини із засідки ударили на неї з боку, відрізали від інших полків, оточили і знищили. У бою полягло близько 7 тис. поляків, між ними кілька видатних офіцерів; до рук переможців потрапило 28 польських прапорів,— серед них прапор Миколи Потоцького.

На третій день боїв Ян Казимир очікував головного наступу, але проти поляків вийшли тільки герцівники, а поляки реєстрового війська залишилися в таборі. Причиною цього була поведінка хана Іслам-Гірея. Перші два дні татари брали деяку участь у боях, але

потім хан почав виявляти незадоволення: то він, мовляв, не чекав такого великого королівського війська, то поле бою для татарів невигідне, то вони не можуть іти в бій, бо свято та ін. А 20 червня хан несподівано залишив свій табір, начебто через те, що його військо охопила паніка, і почав відступ Чорним Шляхом. Хмельницький поїхав за ханом, щоб його завернути назад, проте хан не тільки не повернувся, але й захопив з собою гетьмана. Це була явна зрада.

Українське військо під Берестечком залишилося без такого авторитетного і видатного полководця, яким був Хмельницький. Гетьман тільки встиг попередити старшину про те, що сталося, і наказав готуватися до дальших боїв. Наказним гетьманом був обраний кропивенський полковник Филол Джалалий, близький приятель Хмельницького, а згодом його місце зайняв миргородський полковник Матвій Гладкий. Старшина не наважувалася у відсутність Хмельницького вести наступальні бої, а головну увагу звернула на те, щоб сильніше укріпити табір. Але у війська був добрий настрій. Козацька артилерія продовжувала обстрілювати польські укріплення. Організовувались окремі вилазки на ворога і шанці. 23 червня козацьке військо взяло гору, яка піднімалася над польськими позиціями, 28 червня мав бути великий наступ на польський табір, але на заваді стали дощі.

Польське командування дізналося про відступ татарів і вирішило використати цю сприятливу для себе обставину, щоб оточити український табір, блокувати його. Польські шанці підсувалися все ближче під табір, а сильна артилерія, підвезена з магнатських замків, увесь час обстрілювала козацькі укріплення. З шанців, збудованих на східному березі р. Пляшівки, обстрілювали козацькі позиції і переправу. Українські полки посилено зміцнювали свою оборону, а для прикриття людей і коней копали глибокі сховища в землі. Проте становище ускладнювалося. Козацька старшина, щоб здобути перепочинок, почала переговори з королівським штабом. Але польські магнати поставили неприйнятні вимоги — видати Хмельницького і полковників. Військо не погодилося на такі умови, і перемир'я не було досягнуто. Тоді старшина вирішила не продовжувати боротьби, залишити укріплення під Берестечком і оборонним табором відступити на схід, на козацьку територію з тим, щоб там організувати нові сили проти шляхетського наступу.

Підготовка до відступу була доручена Івану Богуну, який під обстрілом ворожої артилерії почав будувати переправи через р. Пляшівку і довколишні болота. Але серед обозової прислуги поширилися чутки, що старшина зрадила військо і втекла з табору. Під впливом цих чуток недисципліновані допоміжні загони запанікували і кинулися тікати. На переправах скупчилася велика маса людей, яких ніяким способом не можна було привести до порядку. Багато з них потонуло в болотах. Польське командування використало цю паніку і вдарило на козацький табір. Тоді і козацькі полки були змушені відступати. Причому більшість з них провели відступ у повному порядку; особливо організовано вивів своє військо полтавський полковник Мартин Пушкар. Героїчно відбивалися від ворога загони, які потрапили в оточення[30].

Бій під Берестечком хоч і не був такою поразкою для Хмельницького, як це змальовувала шляхта, все таки завдав значної шкоди запорожцям. До рук королівських військ потрапила частина артилерії, чимало воєнних матеріалів і харчів. Ян Казимир сподівався, що після цієї перемоги йому вдасться остаточно підкорити Україну. Він наказав переслідувати козацьке військо аж до повного його знищення. Цим походом керували такі польські воєначальники, як Микола Потоцький, Вишневецький, Ланцкоронський та ін. Одночасно литовський великий гетьман Ян Радзивілл мав ударити з півночі.

Проте в цю тяжку і небезпечну годину український народ проявив надзвичайну моральну силу і бойовий дух. Один росіянин, який тоді перебував у Києві, повідомляв, що українці «з усіх міст, від малого і до великого, хочуть разом з гетьманом Хмельницьким іти на поляків, тому що їм від поляків утиски і переслідування великі, і поляки хочуть привести їх у свою латинську віру»[31]. Селяни на Поділлі заявили: «Волимо головами полягти, ніж панам бути послушними. Хоч Хмельницький програв, ми можемо виграти!»[32].

Поразка під Берестечком не тільки не викликала паніки, але ще посилила рішучість широких мас. Почалася справжня народна війна проти шляхти. Польські пани, які після берестецької перемоги повертались до своїх маєтностей, розраховуючи на покірність «підданих», несподівано зустрічали вороже ставлення і відкритий опір. Селяни рвали універсали, з якими приходили панські урядники, виступали проти панів та їх підстаростів, організовувалися у збройні загони. Селянський рух, почавшись на Поділлі, охопив територію між Дністром та Бугом і пересувався на Наддніпрянщину. Найбільші селянські загони діяли біля Деребчини на Поділлі, під Браїловом, у Правковецьких лісах біля Липівця, під Прилуками. Селянські загони захопили всі дороги і перевози, не пропускали ніяких відомостей, не дозволяли підвозити харчів до польського війська, нападали на окремі шляхетські загони. Польське військо, яке ішло на Наддніпрянщину, потрапило у небезпечне оточення. Селяни глумилися зі шляхти і вигукували: «Ляхи наших облягли від Дніпра, а наші ляхів від Вісли!»[33].

Хмельницький, повернувшись із татарського полону, проявив надзвичайну енергію в організації оборони країни від польсько-шляхетського наступу. Бойовий настрій мас допоміг йому здійснити свої плани. Навколо гетьмана зібралися найкращі представники тієї старшини, яка спиралася на селянство і не хотіла іти на компроміси зі шляхтою — Джалалий, Богун, Пушкар, Гладкий та ін. «Під меч шию нахиляти трудно», «Кожна пташка гніздо своє захищає»[34]. Гетьман, полковник і козаки зв'язали себе присягою — «між собою хрест цілували, що всі спільно будуть стояти проти ляхів»,— повідомляв російський посланець Василь Буров. Хмельницький заявив йому, що все Запорізьке військо бажає бути під царською рукою, а з ляхами миру не буде[35].

Своїми універсалами гетьман підняв козацтво і селянство на дальшу боротьбу. У райони, в яких виникали селянські повстання, він посилав своїх полковників для організації оборони. Найтала-

новитішим полководцем виявився Богун, який очолив селянський рух на Брацлавщині й організовані загони направляв до Хмельницького.

Центром оборони Хмельницький обрав Білу Церкву. Це місто було вузловим пунктом на шляхах з Правобережжя на лівий берег Дніпра, та з Києва до Чигирина. Тут було збудовано сильний воєнний табір. «Козацький табір був розкладений у великих ярах, в оборонних місцях, сильно обкопаний і добре обсаджений гарматами»[36],— писав Микола Потоцький. Спершу при Хмельницькому було тільки кілька тисяч війська, але далі, завдяки енергії гетьмана, зібралося тут понад 50 тис. чоловік. Передовими пунктами оборони служили Триліси і Фастів, в яких знаходились сильні застави. Міцні загони Хмельницький вислав також під Київ, а окремі «під'їзди» ходили далеко на розвідку до ворожої армії. Основне завдання, яке стояло перед українським командуванням, було не дозволити з'єднатися польським полкам, які надходили з заходу, та литовським військам, які наступали на Київ.

Польське військо чисельністю понад 50 тис. просувалося з Берестечка на Кременець, Любар, Паволоч. Перейшовши українську «лінію», шляхта і наймані солдати не могли надивуватися доброму станові селянсько-козацьких господарств і руйнували обезлюднілі містечка і села. Окремі частини вели боротьбу з селянськими загонами, які нападали на польське військо з тилу і флангів. Несподівано напавши на перший оборонний пункт Триліси, поляки здобули його і цілком спалили, а героїчний оборонець міста, сотник Богдан, який попав у полон, був покараний смертю на палі. Повстанці вночі викрали його тіло.

Тим часом з півночі вступили на Україну литовські війська під командуванням гетьмана Януша Радзивілла. Чернігівський полковник Мартин Небаба зав'язав бій з литовцями під Лоєвом і проявив при цьому надзвичайну хоробрість; поранений у праву руку, він відбивався лівою і поліг рицарською смертю. Радзивіллу не вдалося добути сильно укріплений Чернігів. Він вирушив на Київ, і тут київський патриціят разом з вищим духовенством відкрив ворогам міські брами. Але це не врятувало місто від знищення. Наймані солдати дуже пограбували міщан і підпалили місто, внаслідок чого згоріла найзаселеніша його частина — Поділ[37].

Окупація Києва Радзивіллом зірвала воєнні плани Хмельницького. Він не мав стільки війська, щоб знову здобути столичне місто. Не міг він перешкодити з'єднанню Радзивілла з військами Потоцького. Об'єднана польсько-литовська армія в складі понад 70 тис. чоловік рушила з-під Василькова на Білу Церкву.

Маючи в своєму розпорядженні велике військо і добірну артилерію, польські полководці спробували здобувати оборонний український табір. Але вже після перших боїв переконалися, що цих укріплень взяти не можна. «Здобути їх табір було неможливо»,— писав Потоцький королеві. Маючи за собою сильну базу, українське військо хоробро зустріло наступаючого ворога. 14 і 15 вересня 1651 р. відбувалися запеклі бої. Роблячи вилазки з балок і лісів, козацькі полки і загони добровольців нападали на шляхетські війська і завдавали їм важких ударів. Багато шляхти полягло по різних засідках.

Польське військо, стомлене війною, неохоче йшло у бій. У таборі поширилися різні хвороби, які масово косили людей. Тоді ж помер Єремія Вишневецький. За цих умов польське командування вирішило розпочати переговори про перемир'я. І хоч козацька армія не була розбита, але поразка під Берестечком, загарбання ворогом значної території України, непідготовленість до ведення війни у зимових умовах були причиною того, що Хмельницький і козацька старшина погодились на укладення миру. До того ж, після зради кримського хана під Берестечком Хмельницький не знав, як саме складуться надалі відносини між Україною та Кримом — чи не стануть татари на бік польської шляхти. Перемир'я було потрібне ще й для того, щоб зміцнити внутрішнє становище на Україні. За таких обставин 18 вересня 1651 р. був укладений Білоцерківський мир.

Польські пани мали намір повністю знищити Запорізьке військо — обмежити реєстр до 6—8 тис. чоловік, скинути Хмельницького з гетьманства, змусити старшину сплатити контрибуцію та ін. Але через організовану Хмельницьким міцну оборону Білої Церкви шляхті не вдалося розгромити українські війська, а народні маси рішуче стали на захист Хмельницького і не дозволили усунути його від керівництва.

Проте Білоцерківський мир завдав великого удару Україні. Реєстр Запорізького війська скоротили до 20 тис., а козаки, виключені з нього, ставали кріпаками. Запорізьке військо мало перебувати тільки у Київському воєводстві, і то лише в королівщинах, а не в шляхетських маєтностях; воно повинно було цілком залишити Брацлавське і Чернігівське воєводства і землі Литовського Великого князівства. Шляхта дістала право негайно займати всі свої давні землі і всякі «пожитки». Гетьман зобов'язався розірвати союз з Кримом і відіслати татарське військо[38].

Битва під Берестечком 1651 р. була єдиною невдачею Хмельницького. Похід проти королівських військ був підготовлений надзвичайно дбайливо щодо кількості й якості війська та щодо бойових засобів і постачання, бойові сили були розставлені доцільно на двох фронтах; у перших боях військо виявляло високий бойовий дух і упевненість у перемозі. Причиною берестецької катастрофи була зрада кримського хана, який залишив поле бою та ще й обезглавив військо, захопивши з собою гетьмана. Між старшиною не знайшлося людини, яка могла б заступити Хмельницького і зберегти військо від поразки.

Саме у цей тяжкий час проявився незвичайний стратегічний талант Хмельницького. Спираючись на народні маси, які були повні рішучості у боротьбі проти шляхти, він дуже швидко організував бойові сили, які під Білою Церквою дали таку сильну відсіч польсько-литовському війську, що магнати були змушені припинити дальшу війну. Цими заходами Хмельницький зберіг землі Наддніпрянщини — основну територію Запорізького війська. Гетьман прийняв тяжкі умови Білоцерківського миру, твердо переконаний, що цей мир не буде тривалим. «Хоч ми з ляхами склали угоду, одначе тримаємо їх у руках»,— писав він в одному з листів[39].

Польські пани, переоцінюючи свою перемогу, були певні, що Білоцерківським миром остаточно відбили в українського народу волелюбні прагнення. Потоцький у звіті королеві підкреслив як особливий успіх польської політики ту обставину, що було ліквідовано кордон території Запорізького війська на Случі: «Що зламала шию лінія, яку так широко і гордо вимірював противник»[40]. Шляхта вважала, що, розірвавши зв'язки з Кримом, Хмельницький втратить єдиного союзника, який його підтримував. Водночас шляхта розуміла, що додержання жорстоких умов Білоцерківського миру можна добитися тільки військовою силою, і польські війська відразу ж почали окупацію Брацлавщини і Чернігівщини.

За цих тяжких умов Хмельницький знову вдався до тактики поступливості, бажаючи приспати пильність польських панів. Він виконував головні зобов'язання, які накладав на нього мирний договір, і наказав вивести військо з Чернігівщини і Брацлавщини, протягом двох місяців склав новий реєстр і послав його до Варшави[41]. Проте в той же час він заступився за козацькі маси, виключені з війська, і вимагав від шляхти лагідного поводження з селянами[42].

Народ вороже поставився до нової польської окупації. Українське населення масами втікало від польського гніту в межі Росії. Спалахнула нова хвиля селянсько-козацьких виступів і повстань. Незважаючи на військову охорону, шляхта, яка кинулась на Наддніпрянщину, ніде не почувала себе безпечною. Гетьман у листах до польських панів засуджував селянську «сваволю», але насправді в своїх таємних зверненнях схвалював і підтримував протишляхетський рух. У цей час велику увагу Хмельницький приділяв взаєминам з Російською державою, висловлюючи надію, що братній народ прийде на допомогу Україні.

Польський уряд і шляхта незабаром переконалися, що після недавньої поразки Україна знову набирає сили і починає загрожувати Польщі. Ян Казимир у грудні 1651 р. послав гетьману гострого листа, обвинувачуючи його в порушенні умов миру. На це Хмельницький відписав Киселеві: «Гірких і нестравних потрав прислав мені король, що вже з однієї лише пари голова в мене закрутилася... Справді, іншого я собі і полякам бажав і обіцював, але коли бачу таку пихатість і часті погрози, мушу шукати таких засобів, які могли б мене врятувати. Татарів я не буду шукати в диких полях і пущах, самі вони прийдуть до мене, як тільки я дам знати,— але на все лихе ляхам. Вже маю все готове, чекаю тільки, що вийде з того сейму»[43].

Польський сейм внаслідок «ліберум вето» не затвердив Білоцерківський мир. У зв'язку з цим Хмельницький вважав себе звільненим від нав'язаної йому Білоцерківської угоди. У цей час посилилися виступи народних мас проти польських військ, які окупували Брацлавщину і Чернігівщину і запровадили там жорстоку систему гноблення; через це польське командування змушене було забирати застави з Лівобережжя і скупчувати головні сили на Брацлавщині. Хмельницький використав піднесення народних мас і провів мобілізацію, якою охопив не тільки реєстрове козацтво, але також селянство[44].

До народних мас і війська гетьман звернувся з таким універсалом:

«Богдан Хмельницький, гетьман Запорізького війська. Всіх, а особливо полковників, осавулів, сотників і всіх молодців Запорізького війська та поляків, які побратимство з нами тримають, повідомляю:

Беручи до уваги певні і великі утиски та кривди, що як і раніше чинили, так і тепер знову чинять нам ляхи, які силу військових молодців зневажливо, безвинно катують, мордують і винищують, наказують робити собі не тільки у звичайні дні, але і в божі, чого наша віра не може терпіти і не дозволяє,— а до того, що упродовж такого довгого часу майже кожен чоловік на всій Україні користувався вольностями, і трудно буде йому про це забути, що був паном над своїм і на війні велів панові рівнятися з собою,— тепер же знову робити нам не пристало,— отже, щоб наш народ з цієї неволі міг видертися, такої доброї нагоди ще ніколи не було. Не лишали ми і гірших нагод, і тепер і поготів найкращої лишати не личить, бо ляхи самі не знають, що роблять, з безмірного зухвальства самі себе хочуть погубити, а нас життям дарувати.

Тому закликаю, щоб не тільки кожен був готовий, але щоб і посполитий чоловік[45] мав готове все, що до війни належить, особливо харчами добре забезпечився ще перед великоднем. А після великодня, коли мої листи будуть оповіщені і кожному відомі,— розішлю їх, як буде треба,— щоб другого дня після одержання відомостей про мої листи, не занедбали до обозу, на назначене місце рушити і вступити у похід. Але без мого наказу нехай ніхто не важиться виступатй, щоб тим не дати ляхам причини до війни, хоч вони її гаряче шукають, і миру, хоч обіцяли, дати не хочуть.

Для кращої віри і певності, при печатці Війська Запорізького, цього листа рукою власною підписую.

Писано в Чигирині, 24 березня 1652 р. Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорізького»[46].

Хмельницький розділив військо на дві частини. Лівобережні полки під командуванням ніжинського полковника Пободайла зайняли Чернігівщину, щоб захистити північний фронт від вторгнення литовських магнатів. І справді, литовські війська вже не наступали на Україну. Головне військо Хмельницького, який очолював і звідти вирушив проти гетьмана Калиновського, який розташував свій табір під Батогом, над Бугом. Польські війська, хоч вони польські окупаційні війська на Брацлавщині. Калиновський розташузаймали великий простір і не мали сильних укріплень, почували себе безпечно, не чекаючи наступу.

Хмельницький використав момент несподіваності. 22 травня 1652 р. перед польським табором з'явилися козацькі полки під його командуванням. Козацька кіннота зав'язала бій. Польська кіннота вийшла назустріч, але необережно заглибилася далеко вперед, потрапила під обстріл з флангу і зазнала великих втрат.

Наступного дня, 23 травня, Хмельницький ударив на ворожий табір з фронту головними силами і водночас на тили кінною, яка почала оточувати польські позиції. Слабкі укріплення були зразу

ж здобуті; найдовше оборонялася чужоземна піхота, яка побудувала собі редути, які козацька артилерія врешті-решт розбила. Козацькі війська вдерлися у польський табір і тут у запеклій боротьбі зламали останній опір шляхетських військ. У бою було знищено повністю польські війська, тут загинув сам гетьман Калиновський і багато визначних панів.

Цей дводенний бій під Баготом ще раз підтвердив блискучий стратегічний талант Хмельницького. Це був воєнний реванш за Берестечко, перемога, яка зняла з України всі наслідки Білоцерківського миру. Українські війська зайняли знову всю давню територію по «лінії» Зборівського миру, підходячи під Кам'янець-Подільський. Одночасно Тиміш Хмельницький пішов походом на Молдавію і примусив воєводу Лупула розірвати зв'язки з шляхетською Польщею.

Тепер Хмельницький знову дістав змогу здійснювати свої плани повного визволення українського народу. Один з польських агентів писав: «Намір Хмельницького панувати необмежено і незалежно, без ніякого володаря, і мати у своїм володінні весь край, що починається від Дністра та йде до Дніпра і далі, до московського кордону. А якщо Річ Посполита його притисне, то він хоче податися під протекцію москвитина, який є однієї віри, віддававши йому те, що святої пам'яті король Владислав до Речі Посполитої кривавим потом приєднав; про цю відокремленість країни і лінію вони нібито вже домовились»[47].

Хмельницький уже не приховував своїх планів щодо приєднання України до Російської держави. У листах до короля він погрожував, що коли Польща не забезпечить тривалого миру, «мусили б ми шукати іншого стороннього володаря і чужої сили для своєї оборони»[48]. Він відмовлявся вести переговори безпосередньо з королем, а вимагав, щоб той погодився на посередництво царя Олексія Михайловича, щоб мир «мав найбільший успіх, упросили ми з нашої сторони царя його милість московського вжити у цій справі своєї поваги і щоб ласкаво та милостиво передав вашій королівській милості наші прохання, що торкаються віри, церков і вольностей запорожців»[49].

Ставлячи вимоги польському уряду, Хмельницький виходив з того, що Білоцерківський договір; не затверджений сеймом, вже не існує і пропонував як мінімум відновити Зборівську угоду. Але польські пани не брали до уваги нову обстановку і стояли на старих позиціях. Новий великий гетьман Станіслав Потоцький на початку 1653 р. написав Хмельницькому лист у такому тоні, як Кисіль 1648 р., вимагаючи, щоб козак був козаком, а мужик мужиком і був послушний свому панові. Він погрожував війною і бундючно нахвалявся, що «король з своїм військом іде сам на Україну, як володар, щоб свої держави оглянути і заспокоїти та вести до них панів, які втратили свої достатки і маєтки»[50].

Усе це свідчило про те, що досвід кількох років війни з Україною не навчив польських магнатів, які ще з більшим завзяттям намагалися підкорити собі Україну.

У 1652—1653 рр. Хмельницькому доводилося багато зусиль спрямовувати на те, щоб кордон України забезпечити від постійних наскоків шляхетських загонів.

На початку 1653 р. польські війська зробили ряд окремих нападів з військових таборів під Кам'янцем та на лінії Горині, заходячи аж під Чорнобиль, Паволоч і Брацлав. Ці наїзди відзначалися дикою жорстокістю. «Ні на яку стать не зважав розлютований жовнір, ні на дівчину, ні на вагітну жінку, ні на невинних дітей на грудях матері»,— писав польський поет Твардовський. Головним верховодою цих рейдів був Степан Чарнецький, який проголосив клич: «І на розплід не залишати русина» і своєю жорстокістю проти «черні» перевищив навіть Вишневецького. За дорученням Хмельницького оборону західних полків організував Іван Богун. Його вихідною базою стало добре укріплене містечко Манастирища, на схід від Брацлава. У березні 1653 р. Чарнецький намагався здобути цю фортецю. Але коли польське військо кинулося в атаку, Богун з добірною кіннотою зробив вилазку з замку і так сильно ударив по наступаючих, що ті зразу кинулись урозтіч. Утеча набрала панічного характеру. «Коли хтось у такій метушні крикнув: орда, орда іде,— наші, як ошпарені, кинулися тікати, залишивши не тільки місто з усією здобичею, але навіть свої вози і вантажі, поранених і хворих, так що за цю ніч сім миль пробігли»,— писав Твардовський[51].

Відступ польського війська викликав знову паніку серед шляхти, яка поспішно почала втікати з Волині і Поділля до Польщі. Хмельницький з головним військом отаборився під Городком, на Смотричі і звідти вислав кілька сильних загонів на захід, підганяючи панів[52]. Але поки що він не мав наміру починати наступальних дій, а хотів оберегти від польського наступу Молдавію, куди його син Тиміш пішов на допомогу свому тестеві Лупулові[53].

Восени 1653 р. Ян Казимир з 20-тисячним військом прийшов на Поділля і збудував оборонний табір під Жванцем. Хмельницький також рушив на Поділля і став під Гусятином. Українські загони ходили глибоко в Галичину і на Волинь. Але до значних воєнних дій не дійшло. Хан Іслам-Гірей, який брав участь у поході, одержавши від короля велику суму грошей, на власний розсуд повів переговори з Яном Казимиром й уклав перемир'я. Хмельницький не взяв участі у цих переговорах[54].

Походи українського війська 1652—1653 рр. виявили, що воєнні сили України були значно ослаблені багаторічними боями, постійними татарськими набігами, а також різними епідеміями, які особливо поширилися в 1652 р. Тим часом агресивність польських магнатів зростала, економіка країни в результаті безперервної війни, якій не видно було кінця, руйнувалася.

Богдан Хмельницький вже з самого початку Визвольної війни передбачав труднощі цієї боротьби і прагнув знайти для України надійного союзника. Протягом наступних років він все більше переконувався, що Україна своїми власними силами не зможе перемогти шляхетської Польщі, і докладав зусиль, щоб добитися допомоги російських військ.

НАРОДНІ РУХИ

Визвольна війна була всенародною. У 1648 р. вся територія України від Лівобережжя до Карпат була охоплена народним повстанням. Усюди піднялися маси селян та незалежних міщан і повели героїчну боротьбу за визволення з-під шляхетського гніту. Повстанці уже в перший рік війни здобули майже всі магнатські замки і фортеці, зруйнували всі шляхетські маєтки і фільварки, нищили шляхту або примушували її втікати до Польщі. У наступні роки війна проти польських панів весь час відновлювалася, і десятки тисяч народних бійців брали в ній участь.

Головною і вирішальною силою Визвольної війни було селянство — найчисленніший клас феодального суспільства. Селянство на своїх плечах винесло основний тягар війни, а його активна участь у війні наклала на неї відповідний відбиток, характерний для селянських воєн.

У судових книгах, у скаргах шляхти збереглися довгі списки «збунтованих» селян, що виступали проти панів. Шляхта часто відзначала, що в «ребелії» брали участь всі селяни даного села, вся «громада». Серед повстанців були наймити, «комірники», сільські ремісники — ковалі, шевці, ткачі, люди, які займалися різними промислами,— мельники, шинкарі, рудники, крамарі, заможні селяни, навіть «князі» — старшина із сіл волоського права; зустрічалася також сільська адміністрація — ватамани, присяжні, панські гайдуки, «рукодайні» слуги, дозорці лісів та ін. У загонах виступали і молодь і старі селяни — батьки з синами і зятями, були і жінки[1].

Особливо активну участь у боротьбі проти шляхти брав найбідніший прошарок селянства — сільська біднота, наймити, робітники, зайняті на різних промислах та ін. Згадуючи народне повстання, Самовидець оповідає: «В той час велика скорбота і приниження були значним людям всякого стану від посполитих людей, тобто від броварників, винників, могильників, будників, наймитів, пастухів»[2]. Шляхта вважала найнебезпечнішими для себе людей, які працювали на найманих роботах. Один шляхтич писав: «Звольте мати око на тих, що маєте по рудах, каменоломнях, гутах, гуральнях — це непевний елемент, який може піднятися до повстання»[3]. Також і російські воєводи згадували, що у повстанні брали участь «из буд будники»[4]. За рахунок повсталого селянства під час Визвольної війни у кілька разів виросло число козаків.

Поряд з селянами численними учасниками визвольної боротьби були міщани, які тоді мало чим відрізнялися від жителів села. У документальних матеріалах насамперед згадуються міські ремісники, наприклад, у Теребовлі — кравці, шевці, пекарі, бондарі, дігтяр, мельник, золотар, маляр, так само і в Калуші, Рогатині, Струсові та ін[5]. Здебільшого це були незаможні міщани. Багатша частина міського населення з меншою охотою брала участь у повстаннях; так, у Калуші, що був одним з головних центрів визвольного руху, бурмистер і радні відмовлялися від «гультяйства і сваволі», кажучи, що повстанці «привели містечко в неславу»[6].

Незаможне міщанство активно допомагало Запорізькому війську

у воєнних діях; так, львівські передміщани подавали допомогу козакам при облозі міста, міщани з Полонного, Острога, Старо-Константинова, Бара під час наступу разом з наступаючими селянсько-козацькими частинами здобували міські укріплення[7]. У Галичині жителі понад 30 міст і містечок були активними учасниками Визвольної війни.

Охоче вступала до Запорізького війська дрібна шляхта. До повстанців приєдналася любецька шляхта, яка зазнала багато утисків від магнатів; в одному з універсалів Хмельницький підтвердив, що ці шляхтичі «от початку войни щиро служачи у Войску Запорожском, в кождих потребах добре ставают і за віру православную б'ются»[8]. Так само гетьман відзначав заслуги шляхти з Насташки на Київщині, «здавна нам зичливих»[9]. У Галичині до боротьби проти польських панів поряд з селянами та міщанами ставали також українські дрібні шляхтичі — Березівські, Винницькі, Витвицькі, Голинські, Грабовецькі, Дрогомирецькі, Княгиницькі, Скольські, Татомири, Угерницькі, Чайківські та ін. Часто вони виступали великими групами — з Березова — 60 шляхтичів, з Грабівця — 25, з Чайкович — 31. Деякі з них були ватажками селянських загонів[10].

Серед учасників повстань помітне місце займало також православне духовенство. З актових книг Руського воєводства відомо поіменно понад 100 священиків, які брали участь у селянських походах на шляхетські замки і маєтки та на міста; деякі з них були навіть сотниками і полковниками у селянських загонах. Духовенство постачало Запорізьке військо розвідувальними даними[11].

Є деякі відомості про те, як виникали народні заворушення. Рух починався з таємних зборів і нарад. Львівський патриций Кушевич так писав про підготовку до виступу жителів львівського передмістя: «Вже і в нас з'являються змови, вже сила гультяйства вночі приїздить та від'їздить; вже відбуваються різні зібрання то по церквах, то по кутках і долинах передміських». У Карпатах, біля Волосатого, загін селян збирався у «салашах», тобто у куренях гірських пастухів. У містечку Княгиничах перед першим виступом міщани вночі «учинили між собою спільну раду»[12].

На нараді виділилася група, яка брала на себе керівництво виступом, а когось найенергійнішого обирали ватажком. Один з учасників повстання в Галицькій землі, Василь Амброжик, розповідав на судовому допиті: «На той час, коли були бунти в покутському краю, немало обралося старшини, а саме Крокос з Кунашева, Латусь з Обертина; Олекса Чеважка з Олешня, Яремко Попович з Товмача; ці, як сотники, зібравши до себе немалі купи, напали на Галицький замок»[13]. Вислів «обралося старшини» можна б розуміти, що вони самі себе зробили сотниками. Але в дальшому розвитку повстання всюди бачимо виборний принцип. Коли треба було вирішити якесь важливе питання, відбувалося зібрання всього населення, або «громада» (так здавна називалися збори всіх жителів села чи міста). У с. Зволі, коли передовий загін не міг справитися з шляхтою, зібрали «всю громаду». В Бабині біля Калуша «всіх від священика оповіщено і скликано бабинську громаду». Такі ж наради згадуються в містах Теребовлі, Чорткові, Бучачі[14].

«Громади» готували збройні сили до виступу. У багатьох місцевостях селяни складали просто «купу», збройний загін. У Торському старший загону називався «ватаг», як у горах старший пастух. Деколи селяни кликали собі на допомогу досвідчених народних воїнів — карпатських опришків, як це мало місце у Стужиці, коли керівниками нападу на панський двір селяни запросили опришків з-за Бескиду. Але одночасно у містах і містечках були загони, організовані на військовий лад. Звичайною військовою одиницею виступала сотня; це був загін необов'язково з 100 учасників — деколи склад його досягав кількох сот чоловік. У Теребовлі міщани за «звичаєм козаків поділилися на сотні», так само і в інших містах згадуються сотники. Де кількість повсталих була більша, там очолював їх полковник. Полковниками називали Яремка Поповича в Товмачі, попа Івана з Грабівки біля Калуша, попа Василя з Озерян. Зрештою, повстанці охоче називали себе козаками[15]. Коли ж на територію повстання прибували запорозькі полки, селянські загони входили з ними у взаємодію, а то й просто вливалися до їх складу.

Селянські загони здебільшого були піші, рідше — кінні. За озброєними полками тягнулися валки возів, які підвозили харчі і забирали здобич. Озброєння народних військ теж було різне. Селяни, особливо спочатку, виступали з примітивною «сільською зброєю»: косами, сокирами, ціпами, вилами, киями — «що хто мав». У міських частинах була вогнепальна зброя, бо міщани здавна зобов'язані були мати рушниці та порох для оборони міста. Пізніше також і селянські загони у здобутих замках і маєтках знаходили собі немало зброї; наприклад, у Бережниці один селянський загін захопив вісім «каменів» пороху, півтисячі зарядів до гаківниць, 300 «кобильних куль» кілька мушкетів; у Мачишині серед трофеїв були гармати, пістолети, палаші. Деякі більші загони мали свою артилерію — сотні з Калуша йшли у похід з гарматами, гаківницями, «кобилами», сотні з Добромиля — з гарматами. Деякі загони мали свою військову музику, частіше бубни. Краще організовані загони виступали під своїми прапорами — такими були сотні з Заболотова, Калуша, Добромиля, міщани із Зборова[16].

Загони бували різні за кількісним складом. Деколи проти панів вибиралися невеличкі ватаги. Так, із села Губина вийшов загін у складі п'яти селян, які називали себе опришками. На Холмщині, біля Горая, на панів-утікачів напав загін з 18 міщан і 5 чоловік з лісової сторожі. У похід із Київця пішов загін з кількох десятків чоловік. Проте в міру поширення повстання, під проводом талановитих ватажків виростали великі полки, по кілька тисяч чоловік. У похід на Крехівці, на Дрогобиччині, зібралося до тисячі селян і міщан. На допомогу міщанам Дрогобича прийшло 2 тис. селян, стільки ж брало участь і в поході на Липське. В Калуському районі на панські замки відправлялося по 3—4 тис. повстанців. Групу попа Івана з Грабівки обчислювали у кілька тисяч чоловік. Нарешті найвидатніший з народних полководців у Галицькій землі Семен Височан організував військо, яке налічувало 15 тис. чоловік[17].

Народні війська мали своєрідну тактику. Виступи інколи ретельно готувалися, але частіше вони виникали стихійно, несподівано. Коли

в районі з'явилися пани-утікачі, селянський загін зразу ж збирався і виходив назустріч ворогам. Так, у с. Сільці ватажок Драбчик вночі підняв селян, і вони напали на багатих міщан, що спинилися поблизу села у полі. В Якторові, як тільки приїхали панські урядники, «не знати звідки вихопилося багато люду, як піддані з Якторова, так ченці», і з криком кинулися на шляхтичів. У містечку Підкамені «гучним голосом» оголошено, що в Роздолі з'явилася шляхта і треба негайно вирушити у похід. Напад відбувався вночі або ранньою годиною, щоб ворога захопити зненацька. Наступ починали раптовою стрільбою з рушниць і гучними криками, щоб поширити страх у стані ворога; часто кричали «галай», «галай», як татари.

Зберігся один детальніший опис нападу добромильського загону на укріплений шляхетський маєток у Ляцькому. Тут наводяться такі деталі: «Приєднали з сіл багатьох підданих і вдерлися до села воєнним способом, на зразок збунтованих козаків — деякі пішо, інші верхи, озброєні гарматами і рушницями, довгими і короткими, сірчаним порохом і кулями, косами, сокирами, залізними списками, прапорами, бубнами та ін. Зайняли корчму, укріпили її гаківницями і провели спільну нараду. Тоді, покладаючись на численність юрби і зброї, громадно, ворожим способом виступили до відкритого бою, оточили двір, з гуком і шумом, безнастанно викидаючи кулі з невідомої зброї, та іншими наступами і воєнними рухами майже до заходу сонця штурмували, налягали, нападали. Гордо закликали до бою, кидаючи такі погрози: «Стривайте, ляхи, будемо вас на палю саджати!»[18].

Виступаючи проти феодального гніту, селяни розправлялися з панами або проганяли їх, руйнували замки та фільварки, ділили майно. Взагалі нищили все те, що нагадувало їм про привілеї панів і про безправне становище. Але писемні документи учасників народного руху, в яких висловлювалися їх вимоги і бажання, не збереглися. Погляди повстанців відомі тільки з випадково записаних висловлювань, а найбільше із скарг панів на селян або з судових свідчень. Опришки, що потрапили у полон біля Кам'янця-Подільського, заявляли на допитах, що вони не мали зв'язків з козаками, а взялися за зброю «самі добровільно, з ненависті до неволі і не можучи стерпіти польського панування». Міщани з Княгинич, переслідуючи панів-утікачів, гукали: «Бий, гони тих гусятників — не залишати тепер жадного ляха на світі». Селяни з Луб'ян погрожували шляхті: «Тепер таких синів, як ви, будемо убивати». Селянин Калин з Дадушич, зустрівши свого пана, кричав: «От і я жовнір, козак — якщо тебе давніше не убив, тепер уб'ю!». Селяни з Яворова, оточивши панів, гукали: «Чути того ляха — ще козаки не дали їм про себе знати!» Дрібний шляхтич Андрій Струтинський з Новоселець закликав селян убити пана Новосельського, «бо це лях і бував жовніром, силу ваших і наших, Русі благочестивої поубивав». Старий козак Федина з Рашкова запевняв: «Перше язики людські назад обернуться, ніж ляхи над нами будуть панувати». У скаргах польської шляхти раз у раз повторюються вислови, що селянські «бунти» почалися «з невблаганної ненависті до католиків і поляків», «до польської тиранії», «до католицької віри», «з ненависті до людей шляхетського стану»[19].

Визвольна війна мала характер загальнонаціональної війни. Проте це твердження треба прийняти з деякими застереженнями: це була, з одного боку, боротьба народних мас проти шляхетського ладу, проти феодалізму, з другого — боротьба різних груп українського народу проти гніту шляхетської Польщі. Різні соціальні групи проявляли свої погляди і прагнення.

Виступи селянства та міського «поспільства» були насамперед виразом ненависті до панів і бажання знищити своїх експлуататорів. Селяни нещадно руйнували і палили шляхетські маєтки та господарства, безжалісно убивали панів, панських орендарів та їх вірних слуг. Слово «лях» означало «пан». Селяни нищили не тільки польську, а й українську шляхту. Так, на початку народного руху були знищені маєтки брацлавського воєводи Адама Кисіля і київського каштеляна Максиміліана Бржозовського, які вважалися представниками українського православного панства; ледве живий лишився після різних пригод чернігівський комірник, український шляхтич Прокіп Верещака; шляхетський літописець Яким Єрлич потай утік з свого села від «збунтованого хлопства» і переховувався у київських православних монастирях. З Житомирщини втекли в «польські краї» українські шляхтичі Стрибиль, Вишпольський, Кевлич, Волянський та ін., селяни убили Олександра Немирича[20]. У Галицькій землі були знищені маєтки української шляхти Височанських, Витвицьких, Голинських, Дубравських, Довжанських, Шумлянських та ін., були вбиті шляхтичі Василь Струтинський і Юрій Семигинівський[21]. Селянські маси прагнули повністю ліквідувати шляхетський лад і визволитися з-під гніту панів.

Заможна верхівка — багате міщанство, шляхта, що пристала до повстання, духовенство — вела боротьбу проти польських магнатів, шляхти, польського міщанства та католицького духовенства. Проте вони й не думали про будь-які зміни феодального ладу, а, навпаки, бажали зберегти класові, станові привілеї — міські, церковні, шляхетські — прагнули поширити свої права і зайняти місце польських панів. У заявах вони більше підкреслювали національні та релігійні мотиви, виступали проти «польського панування», «польської тиранії», підносили права «благочестивої Русі», висловлювали побажання, «щоб віра руська поширювалася» і водночас замовчували потребу соціального визволення народних мас.

Так серед учасників Визвольної війни виділялися два напрями: один радикальний, представлений селянством і міським «поспільством», другий — поміркований, до якого належали заможні верстви населення — українська шляхта, козацька старшина та вище духовенство. Поділ був приблизно такий, як під час Селянської війни в Німеччині 1520 р., де, за словами Енгельса, проти консервативно католицького табору виступали опозиційні партії: одна — революційна, партія селян і плебеїв та друга — бюргерсько-поміркована, партія нижчого дворянства і бюргерів[22].

Проте характер боротьби визначали народні маси. Під натиском радикальних елементів навіть заможні «статечні» люди були змушені брати участь у війні, як про це оповідав Самовидець: «І на тот час туга великая людем всякого стану значним била и наругання от

посполитих людей, а найболше от гултайства, то єсть от броварников, винников, могильников, будников, наймитов, пастухов, же любо би який человік значний и не хотіл привязоватися до того козацкого войска, толко мусіла задля позбитя того насмівиска и нетерпимих бід в побоях, напоях і кормах незвичайных, і тії мусили у войско приставати до того козацтва...» І в іншому місці: «...же навет где в городех били і права майдебурские — і присяглиє бурмистрове и райци свої уряди покидали і бороди голили, до того войска ишли: бо тие себі зневагу держали, который би з бородою неголеною у войску бил. Так диявол учинил себі сміх з людей статечных»[23].

Маси селянства і незаможного міського населення йшли на боротьбу проти шляхти з надзвичайним ентузіазмом. 1649 р., як розповідали російські розвідники, на війну пішло з Лівобережжя все чоловіче населення — «запорізькі козаки и всякі сільські рільничі люди, кінні і піші... і в містах залишились тільки старі люди та дуже малі»[24].

У критичний момент, після невдачі під Берестечком селянство не тільки не припинило боротьби, а з небувалим завзяттям і великою силою виступило проти наступаючих шляхетських військ і допокого Хмельницькому організувати нову армію.

Воєнні спостерігачі та літописці записали багато випадків індивідуального героїзму окремих учасників повстання та самопожертви цілих груп, які відважно боролися з шляхтою та її військами. Так, у Бобруйську 1648 р. козацька застава, оточена шляхетським військом, вирішила не здаватися, зачинилася у дерев'яній вежі і спалила себе[25]. Під Збаражем і Зборовом селяни так відважно і з такою зневагою до смерті йшли здобувати сильно укріплені польські позиції, що викликали велике здивування шляхти.

Під Берестечком прославився один козацький загін, який потрапив в оточення, про що оповідав очевидець-поляк: «Козацький загін, що складався з двохсот або трьохсот людей, укріпився на одному острівці і сильно та одчайдушно відбивався від наших. Хоч пан краківський (Микола Потоцький) наказав подарувати їм життя, вони знехтували це, на знак свого рішення витрясли із своїх гаманців гроші у воду та оборонялися від наших так міцно, що аж піхота мусила наступати на них лавою. І хоч їх було розгромлено і розігнано з острова, все-таки вони пішли на болота, не хотіли здатися і треба було докінчувати їх по одному. А один з них захопив човен і на очах короля та всього війська дав зразок немужицької хоробрості; кілька годин на тому човні оборонявся, незважаючи на стріляниву (чи то його випадком не потрапляли, чи то кулі не хотіли його займати); аж його один мазур, з Цеханівського повіту, роздягнувшися догола і по шию бродячи, зранив косою, а потім жовнір, проткнувши списом, доконав»[26].

Під час облоги містечка Буші на Поділлі у 1654 р. дружина сотника Завісного, після того як вбили її чоловіка, стала на чолі оборонців міста, а в критичний момент підпалила бочку пороху і загинула під руїнами замку. Там же шляхетське військо оточило загін селян, які сховалися в печері; селяни відбивалися вогнем рушниць, не бажаючи здатися, і поляки залили печеру водою[27].

Селяни героїчно відмовлялися давати будь-які відомості про рух військ. Польський офіцер писав: «Це найгірше, що ми не маємо вістей про ворога; бо шпигунів не можемо добути, а у бранців ані добром, ані муками не можемо нічого допитатися»[28].

Боротьба селянства, яке було вирішальною бойовою силою Визвольної війни українського народу, розхитувала основи феодального ладу.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ— ОРГАНІЗАТОР ВІЙСЬКА І ПОЛКОВОДЕЦЬ

Хмельницький став керівником Визвольної війни завдяки тому, що здобув довір'я мас. Він ріс і жив серед козацтва, розумів його прагнення й інтереси. Народні маси зустріли Хмельницького з цілковитим довір'ям, розуміючи, що він є справжнім захисником їх інтересів. Блискучі перемоги над шляхетськими військами ще більше піднесли й зміцнили його авторитет.

Визвольна війна точилася довгі роки, і народні маси жили у постійній воєнній готовності, то виходячи назустріч ворогові, то відбиваючи його наступи. У цій обстановці створювалися і набували досвіду військові сили України, вироблялася своєрідна стратегія і тактика.

Ще до 1648 р. Хмельницький був відомий як знавець військової справи, основу якої складав багатий бойовий досвід Запорізького війська — швидкі погоні кінноти за татарами, майстерна боротьба піхоти і будування шанців та інших земляних укріплень, захист війська табором, вміле використання артилерії. Як сотник і писар реєстрового війська, Хмельницький обізнаний з питаннями комплектування, мобілізації, озброєння і навчання, постачання війська, з підготовкою полків до воєнного походу, знав російське військове мистецтво.

Він мав змогу ознайомитися також з організацією військової справи в західноєвропейських країнах, зокрема під час подорожі до Франції у бурхливий час Тридцятирічної війни, коли діяли найвидатніші полководці багатьох народів і на практиці перевірялися різні типи озброєння та проблеми організації військ, стратегічні і тактичні новинки. Дечого він міг навчитися і при королівському дворі у Варшаві, коли там розроблялися плани турецької війни і Владислав IV приймав у себе визначних чужоземних офіцерів. Всі ці знання і спостереження гетьман уміло використовував, збагачуючи їх у численних битвах. Хоч до 1648 р. йому і не доводилося самостійно командувати великими військовими з'єднаннями, бо займав незначну посаду чигиринського сотника, але його військовий талант і знання впадали вже тоді у вічі й уважні спостерігачі вважали його майбутнім полководцем.

Коли ж почалася Визвольна війна, Запорізьке військо без вагань віддало в руки Хмельницького гетьманську булаву, і він за короткий час блискучими перемогами здобув собі славу великого організатора війська і полководця.

Хмельницький зібрав навколо себе найкращих знавців військової справи, які разом з ним вели війну проти шляхетської Польщі, а пізніше допомагали здійснити воєнний союз з російським народом. Найближчим його сподвижником став чигиринський полковник Федір Вешняк. Живучи в гетьманській столиці Чигирині, він був з Хмельницьким у щоденних зв'язках, і, очевидно, мав великий вплив на хід організаційно-військових справ. Зокрема, бував наказним гетьманом, заступаючи Хмельницького у командуванні військом. Близько до Хмельницького стояв також кропивенський полковник Филон Джалалий, непримиренний ворог магнатів. Він мав такий великий авторитет, що в найкритичніший момент під Берестечком військо обрало його наказним гетьманом. Третім видатним порадником гетьмана був військовий обозний Іван Чернята, також ворог шляхти, в руках якого зосередилися найважливіші організаційні справи — складання військових реєстрів, керування табором і артилерією, постачання. Значним довір'ям Хмельницького користувався військовий осавул Дем'ян Лисовець, який кілька разів бував наказним гетьманом над великими групами війська.

Уже протягом першого року війни виріс ряд видатних полководців з-поміж полковників Запорізького війська. Проте найталановитіший з них, Максим Кривоніс, хоч і визнавав авторитет і владу Хмельницького, але до наближених гетьмана не належав і тримався від чигиринського центру відокремлено. Широку популярність мав брацлавський полковник Данило Нечай, улюблений проводир селянства.

Чернігівський полковник Мартин Небаба і ніжинський Прокіп Шумейко в основному керували обороною півночі України.

У ході дальшої боротьби проти шляхти виросли нові численні військові таланти. Найбільшої слави набув Іван Богун, кальницький (вінницький) полковник, героїчний оборонець західного кордону, головний помічник Хмельницького в організації оборони після берестецької невдачі 1651 р., полководець, якого поважали навіть вороги. Під Берестечком відзначилися чернігівський полковник Матвій Гладкий та полтавський полковник Мартин Пушкар. На литовському фронті загинув героїчною смертю Степан Пободайло, який, будучи звичайним драгуном, своїм талантом і хоробрістю добився рангу чернігівського полковника. На білоруському фронті, беручи участь у боях разом з російськими військами, набув слави видатного полководця наказний гетьман Іван Золотаренко. Сміливим рейдом в глиб шляхетської Польщі прославився талановитий київський полковник Антін Жданович. Крім них було ще багато хоробрих, ініціативних полковників та іншої старшини.

Так, у ході Визвольної війни проявилася сила українського народу, який висунув багато талановитих військових діячів й організаторів. Запорізьким військом керував гетьман особисто або хтось за його дорученням. У мирний час вказівки війську давалися з Чигирина, під час війни — з головної армії, де знаходився гетьман. До складу штабу входила насамперед військова або генеральна старшина — військовий обозний, два військові осавули, два військові судді та військовий писар.

Головним завданням обозного було керування військовим обозом, тобто матеріальними ресурсами армії. Але в зв'язку з тим, що обози під час походу перетворювалися у воєнний табір, обозний керував устаткуванням та укріпленням цього табору, командував артилерією, вів облогу ворожих фортець, а також організовував перепис війська[1]. Військові осавули були зв'язковими між гетьманом та різними групами війська, заступали гетьмана у керівництві як наказні гетьмани, вели облік війська у воєнних походах, стежили за порядком на військових радах[2]. Судді відали військовим судом. Писар керував гетьманською канцелярією, складав накази гетьмана, вів листування з полковниками й іншою старшиною, зберігав військовий архів[3]. Генеральна старшина, зокрема писар, поряд з військовими обов'язками виконувала багато завдань державно-адміністративного характеру.

Крім згаданої старшини до штабу входили також полковники, які періодично з'їздилися до гетьманської столиці Чигирина і брали там участь у старшинських радах. Старшинська рада вирішувала найважливіші військові справи та різні питання політичного характеру — справу війни і мирних переговорів, організації воєнного походу, мобілізації перепису і реєстру війська та ін.

Серед різних організаційних справ на першому місці стояло питання військових кадрів та залучення їх до бойових формувань. Це показав досвід Визвольної війни, це завдання було успішно розв'язано.

За зброю під час Визвольної війни взялись широкі маси українського народу. В міру того як повстання проти шляхетської Польщі охоплювало все більшу територію, зростала також кількість війська, яким керував Богдан Хмельницький.

У квітні 1648 р. Хмельницький вийшов з Запоріжжя з 4—5-тисячним військом. Під Корсунем полки, якими він командував, налічували вже понад 15 тис. чоловік. У червні 1648 р. в таборі під Білою Церквою було 70—80 тис. переважно селян. Під Пилявцями у вересні 1648 р. козацькі осавули нараховували 150 тис. чоловік. У Переяславі в лютому 1649 р. Хмельницький запевняв польських послів, що матиме 200—300 тис. війська, не рахуючи орди. Тоді ж гетьманські посли в Москві оцінювали кількість українського війська в 300 тис. Під Зборовом у серпні 1649 р., за свідченням Хмельницького, було 360 тис. війська[3].

Ці цифри, наведені в тогочасних джерелах, не відображають справжньої кількості боєздатного війська. У той час для організації всіх військ характерним було те, що поряд з активними бійцями у військових таборах перебувало всіляких «допоміжних» людей — джур, пахолків, погоничів, ремісників, торговців, кількість яких значно перевищувала склад самого війська. Так, наприклад, у польському війську на одного жовніра припадало по три «пахолки»[4]. Таке саме співвідношення було і в українських військах. Деякі тогочасні спостерігачі намагалися при загальних цифрах зазначати також кількість справжнього війська: так, у липні 1648 р. у 80-тисячному війську налічувалось тільки 20 тис. «здатного до бою»; під Пилявцями на 150 тис. чоловік військових було тільки 70 тис. «панцирного»

війська, решта — допоміжні та селянські загони; у війську Юрія Хмельницького 1657 р. на 20 тис. військових було 35 тис. обозних возів.

Для бойових дій вирішальне значення мали регулярні частини Запорізького війська. Насамперед це було реєстрове козацтво, записане у військові реєстри і зобов'язане до постійної служби. На початку Визвольної війни налічувалось всього 6 тис. реєстрових козаків, більше не дозволяла сеймова ординація 1638 р. Але вже після перших перемог під Жовтими Водами і Корсунем до складу Запорізького війська вступило стільки колишніх «випищиків» та інших досвідчених воїнів, що в червні 1648 р. Хмельницький ставив перед королем вимогу збільшити реєстрове військо до 12 тис. чоловік[6]. Однак незабаром ця цифра виявилася вже надто малою. Під Замостям у листопаді 1648 р. вже було 20 тис. «грамотників», тобто реєстрових козаків[7]. У воєнних походах і боях 1649 р. ще більше зросла кількість досвідного війська, так що, укладаючи Зборівський мир, Хмельницький був змушений погодитися на 40-тисячний реєстр[8]. Але й такий реєстр не міг охопити всіх боєздатних людей, яких можна було використати у війську. У березневих переговорах 1654 р. з російським урядом Хмельницький пропонував реєстр у 60 тис. чоловік[9].

Хоч встановлення реєстру було викликане не тільки військовими, але й соціально-економічними міркуваннями, все ж реєстр найточніше подавав фактичну чисельність Українського війська того часу — справжнього, боєздатного, добре озброєного і підготовленого до війни. При перегляді різних джерел про кількість війська після 1654 р. ніде не вдалося знайти числа, вищого за 60 тис. чоловік. Хоч деяка кількість військових людей залишалася поза реєстром, наприклад, козаки «нереєстрові», «охотні», селянські загони, міське ополчення, але порівняно з реєстровим військом вони становили невелике число.

60-тисячне військо — на той час це була велика армія. У період Тридцятилітньої війни армії західноєвропейських країн не перевищували 40—50 тис. Що ж стосується реєстру, то він існував уже в 1648 р., як згадував Хмельницький в одному з своїх універсалів[10]. Це були, очевидно, списки козаків по сотнях і полках, що складалися для обліку їх військової служби. Польський уряд настійливо вимагав ведення офіційного реєстру Запорізького війська, щоб таким чином обмежити кількість козацтва. Хмельницький до цих вимог ставився негативно. У Переяславі в лютому 1649 р. він заявив польській комісії: «Нащо писати, скільки? Як стане, може бути і сто тисяч! Буде, скільки я захочу»[11]. Але пізніше, укладаючи Зборівський мир, він змушений був погодитися на 40-тисячний реєстр, а в Білоцерківському договорі реєстр був обмежений 20 тис. чоловік. Обидва реєстри складалися в обстановці глибокого незадоволення селянських мас та виступів «випищиків», яких виключали з війська. Не обходилося і без жертв. Так, у 1651 р. під час «випису» був убитий білоцерківський полковник Михайло Громика[12]. Але як тільки на Наддніпрянщині 1652 р. було остаточно ліквідовано польську владу, перестав існувати й нав'язаний польським урядом реєстр. У 1654 р.

козацька старшина пояснювала російському послу цю справу так: «...нині козаки зібралися проти... неприятеля великим зборо́м, хто був і не козак, і той нині козак, і всі вони ставляться в рівність з козаками; а котрі були у них наперед сего козаки реєстрові, як писані були під Збаражем[13], і ті багато людей, що загинули і померли, а після того Війську Запорізькому реєстру не робили і не переписували»[14]. Але хоч офіційний реєстр не існував, все ж окремі полки і сотні мали підручні списки приналежних до них козаків, і в такому значенні й пізніше зустрічаються згадки про «реєстрових козаків».

Запорізьке військо проходило окреме навчання, муштру. З описів боїв видно, що військо виходило проти ворога «лавами» і вело організовану стрільбу.

Павло Алепський розповідав: «Ці вояки раніше були простими селянами, без усякого воєнного досвіду, але поволі вивчилися». І далі пояснював, що на Україні привчалися до військової справи з молодих літ: «Ці юнаки з дитинства вчилися їзди, стрільби з рушниць і луків та хоробрості»[15]. Один з польських полководців 1655 р. згадував, що з поляками «билися «стрільці», вивчені у цій країні»[16]. Віміна навів приклад влучної стрільби козаків: «Мені траплялося бачити, як вони кулею гасили свічку, відсікаючи нагар так, наче це зроблено за допомогою щипців»[17].

Реєстрові козаки повинні були з'являтися до війська за кожним наказом гетьмана. Справжніми козаками вважалися ті, «котрі завжди до війська ходити звикли»[18]. Військова служба ускладнювалася тому, що козак повинен був придбати за власні кошти шаблю, рушницю та іншу зброю, порох, кулі, запас харчів і коня. Звичайно козак вирушав у похід «одвуконь», тобто з двома кіньми[19]. Один з сучасників свідчив, що у поході козак «їдучи на коні, має запряжений маленький візок з харчами»[20]. Якщо козак брав з собою на війну джуру, то останній, очевидно, був на його утриманні.

З початку організації реєстрового війська в другій половині XVI ст. козаки належали до піхотних формувань. Цьому не суперечило і те, що у похід вони виряджалися верхи — перед боєм всі «спішувалися», тобто злізали з коней, окопувалися і з шанців обстрілювали ворога. Так, 1651 р. 3 тис. козацької кінноти при зустрічі з литовським військом «спішилися» і так оборонялися. Те саме було у битві під Лоєвом 1649 р.; козацький «комонник» (у кількості 10 тис.), відбиваючи атаку Радзивілла, «до звичайних вдався хитрощів: щонайбільше за чверть години побудував засіку і могутній табір у густому лісі, до якого наша (литовська) кіннота не могла достукпити»[21]. Запорізьке військо з давніх часів відзначалося вмінням будувати окопи, вали, засіки та інші земляні укріплення. Старовольський в описі козацького війська від 1628 р. згадував, що кожен козак, крім рушниці та запасу харчів, повинен був мати сокиру, косу, лопату і все потрібне для того, щоб сипати вали; так само про кінноту під Лоєвом сказано, що «кожен при сідлі мав лопату»[22]. Нунцій Торрес запевняв, що козак воює «стільки ж мушкетом, скільки мотикою та лопатою: він має обидва ці знаряддя на одному держаку, завжди прив'язані до пояса, ними він насипає землю і робить укріплення проти кінноти серед безконечних рівнин свого краю»[23]. Шведський посол Гільденбрандт розказував на основі оповідань козаків, що «маючи перед собою якийсь корч, кожен з них міг би успішно битися з чотирма татарами»[24].

Козацька піхота, яка здобула собі широку славу ще у хотинській битві 1621 р., згодом стала ще відомішою завдяки боям під Корсунем, Пилявцями, Збаражем, Зборовом та ін. Деякі полки і сотні набули особливої слави, як, наприклад, чернігівська піхота, «дуже між ними славна», «дуже добра» броварська сотня, різні «вибрані» частини, «стрільці», «мушкетери» та ін.[25] Піхота була основним формуванням в українських військах у часи Визвольної війни. Особливою заслугою Хмельницького було те, що він зумів перетворити селянські загони у дисципліновані полки, які перемагали добре навчені шляхетські армії. Кіннота, як бойова сила, в Запорізькому війську до 1648 р. мала значно меншу вагу і була гірше навчена, і тому шляхетські кінні полки часто перемагали козаків[26]. Боплан писав: «На коні вони не найкращі. Траплялося мені бачити, як 200 польських кавалеристів примушували тікати дві тисячі найкращого козацького війська... Коли б і на коні вони були такі ж сильні, то, думаю, їх не можна було б перемогти». Таку ж характеристику козацької кінноти зустрічаємо у записах одного з польських офіцерів перед берестецькою битвою: «На кінноту слаба надія,— один добрий юнак (з польського війська) може відігнати десятьох кінних козаків»[27]. Щодо цього характерною є приказка, яку наводив Енгельс, що кіннота — це «селянська смерть»[28]. Для боротьби з шляхетськими військами, які були особливо сильні кінними підрозділами, необхідно було створити також українську кінноту. В перші роки війни з Польщею Хмельницький користувався татарською кіннотою, яка брала участь у битвах під Корсунем, Пилявцями, Зборовом. Але пізніше все більше зростала майстерність і боєздатність українських кіннотних підрозділів. Київський полковник Михайло Кричевський у битві під Лоєвом 1649 р. ішов в атаку проти литовських військ з 10 тис. вершників і зав'язав бій з гусарськими корогвами[29]. Під Берестечком, коли татари відмовилися іти у наступ, головний бій з польськими вершниками з великим успіхом вела козацька кіннота[30]. В універсалах Хмельницького від 1654—1655 рр. завжди відзначається поділ війська на «кінних» та «піших»[31]. Деякі козаки були зобов'язані нести «кінну» службу; Хмельницький затвердив за Лукашем Носановичем грунт, «з якого перед тим кінну відбув у війську службу, а тепер у війську нашому таку ж повинність належну відбувати має»[32]. У бою під Животовом 1655 р. згадується 1500 «найкращого комонника», що виходив на «під'їзд» проти польського війська[33].

У великій армії, якою командував Хмельницький, були на службі також деякі іноземні частини, цінні, зокрема, тим, що кожна привносила нові риси в озброєння або військову тактику. Під Замостям в 1648 р. Хмельницький, наприклад, закликав офіцерів німецького підрозділу, щоб вони перейшли на службу до українського війська; так само під Збаражем 1649 р. гетьман передав універсал до «чужоземців», які служили у польському війську, «переконуючи їх, щоб передавалися до нього»[34]. Після закінчення Тридцятилітньої війни

багато досвідчених вояків шукало собі нового місця служби і заходило аж на Україну. Є відомості, що в українському війську полковниками були німці Олександр Ахіллес і Бенедікс[35], Тиміш Хмельницький в 1653 р. послав на допомогу молдавському воєводі Лупулові 300 найманих німців[36]. Чималими загонами заходили на Україну молдавани, волохи і серби. Капітан Іван Сербин із знатного сербського роду і досвідчений воїн приїхав до Хмельницького 1654 р. з рекомендацією сербської старшини і згодом став брацлавським полковником[37]. З усіх цих чужоземців, що одержували певну плату і складали наймані частини, наприклад наймані татари одержували по 10 талєрів і харчі, татарські старшини, мурзи — по 200 талєрів[38] (невідомо, за який час).

Під час воєнної небезпеки поряд з регулярними частинами використовувалися також «охотні» загони. 1650 р. Хмельницький наказав, щоб на війну готувалися «не тільки реєстрові козаки, а й охотні». Гетьманським універсалом від 24 березня 1652 р. наказано, щоб «кожен посполитий чоловік мав усяку готовність, що до війни належить». Виконуючи цей наказ, прилуцький полковник у травні цього ж року дав розпорядження, щоб до війська поспішали «не тільки реєстрові, але і нереєстрові, аби добрії молодці і з доброю зброєю». У грудні 1656 р. проти польського війська вийшли з реєстровими полковниками також «многия охотники»[39].

За військовими обозами завжди тягнулося багато невоєнного люду, який шукав у війську заробітку або наживи. Ці люди використовувалися як обозна челядь, погоничі, ремісники, робоча сила при фортифікаційних і саперних роботах. Один з сучасників розповідав, що Хмельницький у молдавському поході «до немалого числа добрих вояків включив багато неозброєного люду, що йшов з киями, навіть у супроводі дітей. Пояснюють це тим, що в цій країні доводиться постійно то прочищувати, то замикати дороги, копати рови і будувати шанці, і Хмельницький не міг би обійтися без такої сили мужицтва, бо воно виконує ці роботи, дає змогу воякам не відриватися і не втомлюватися, а тільки пильнувати бою».

Велика народна армія, яку очолював Хмельницький, виникла в умовах запеклої боротьби проти шляхетської Польщі, створювалася нашвидкоруч з селянських загонів, тому організація її не могла бути завершеною і досконалою. Перед Хмельницьким постійно поставало невідкладне завдання — добиватися підвищення боєздатності війська.

Важливим було і питання про оплату. До 1648 р. реєстрові козаки одержували 30 золотих на рік. Хмельницький вважав необхідним цю плату відновити. Цього він добивався у переговорах з російським урядом 1654 р. в Москві. «Звичай був такий, що завжди Війську Запорізькому платили: прошу і нині його царської величності, щоб на полковника по 100 ефимків, на осавулів полкових по 200 золотих, на осавулів військових по 400 золотих, на сотників по 100 золотих, на козаків по 30 золотих»[41]. Але розв'язати справу не вдалося через те, що ні російський уряд, ні український військовий скарб не в силі були забезпечити постійною платою 60-тисячне реєстрове військо. Кожен козак під час походу повинен був сам себе утримувати, що було не під силу трудящим. Питання оплати виникало і після Визвольної війни. Так, під час переговорів у Москві 1657 р. Павло Тетеря зазначав, що козаки, не одержуючи ніякої плати, недбало виконують свої обов'язки. «Коли б була платня старшині і козакам... служба їх була б пильна і всякий служив би, не лінуючись, а тепер, як не дають їм ніякої плати, вони служать недбайливо; коли хто і піде на службу, він не стільки б'ється, скільки назад дивиться, а старшині нема як удержати їх в порядку,— нема що їм сказати і чим докорити. А якщо давали б їм постійно государеве жалування... не мали б нічого сказати проти того і служили б з обов'язку, і з служби ніхто не втік би»[42].

Як бачимо, старшина була переконана, що постійна плата підвищує боєздатність козацьких полків. Без плати полки мали скоріше характер народного ополчення, ніж регулярного війська. Те, що Хмельницький організував наймані частини з деяких «охочих» людей, підтверджує, що гетьман шукав способів, як створити регулярні полки, які стояли б у постійній військовій готовності. Створення такого війська свідчило також про формування української державності, бо наймані частини були одним із знарядь насильства, здійснюваного державою.

На це, безсумнівно, впливав також приклад організації російської армії, якою Хмельницький цікавився з самого початку Визвольної війни. Інформацію про це, зокрема, привіз йому перший посол до Москви полковник Силуян Мужиловський. Коли ж російський посол Григорій Унковський у квітні 1649 р. згадав про нові укріплення російських кордонів, Хмельницький заявив: «Про хоробрість і мудрість великого государя та про споруди ратних людей нових міст чули ми від Силуяна Мужиловського та від інших»[43]. Під час зустрічі з російським послом Григорієм Нероновим у листопаді 1649 р. Хмельницький знову почав розмову про організацію російського війська: «Чув він про це від багатьох людей, що православної християнської віри государ наш, його царська величність держить рицарську охоту и служилих ратних людей, і плату їм держить велику»[44].

Після Переяславської ради на Україну прибули російські посли. При особистих зустрічах з українськими полководцями вони, очевидно, часто порушували проблеми реорганізації українських військ.

У січні 1655 р. російський посол Артемон Матвеєв, стрілецький голова, спеціаліст військової справи, подав Хмельницькому від царя конкретний проект реформи війська: «Великий государ звелів тобі сказати, що для охорони від наступів польського короля і кримського хана в тих місцях, де ти їх сподіваєшся, треба створити на 10 тис. (чоловік) солдатських полків, крім тих, що вписані в реєстрі. Щоб навчати їх солдатського строю, цар пришле полковників, підполковників, майорів, капітанів і всяких урядників — солдатського строю офіцерів, а коли навчаться, призначить полковників і урядників, солдатському ученню звиклих. На утримання цих 10 тис. солдатів треба так само, як солдатам, платити по 5 золотих на місяць із тих доходів, що збираються в запорізьких городах. І ці солдатські полки мають стояти в тих містах, де можна сподіватися нападу польських і кримських людей...»[45]

Проект передбачав організацію регулярного війська, потребу в якому усвідомлював сам Хмельницький; але це був час, коли саме починався новий польський похід на Україну, тому гетьман заявив, що розгляне запропоновані документи пізніше. Відомостей про те, чи було вжито яких-небудь заходів до здійснення військової реформи, немає.

Надзвичайно важливою справою було забезпечення війська зброєю. У перший рік Визвольної війни озброєння було не досить; у серпні 1648 р., коли військо налічувало 100 тис. чоловік, більшість була без рушниць. Але згодом кількість зброї зросла — в травні 1651 р. «у одних вогненна зброя, у інших лучна стрільба, а з киями тепер нема нікого у війську»[46].

Звичайною зброєю козака була шабля і рушниця. Відомо, що ціна шаблі була 10—15 золотих, рідко більше; траплялися шаблі, оправлені сріблом[47]. Рушниці були різних видів: самопал, пищаль, пищаль винтовальна або винтовка, мушкет, пістоль, карабін. Ціна гвинтівки і карабіна була 15—25 золотих. Згадуються пояси до карабінів, лядунки, лядівниці, порохівниці. Найпоширенішою зброєю піхоти були мушкети.

Значна частина зброї і боєприпасів вироблялася на Україні. З універсалів Богдана Хмельницького відомо, що кожен козак сам повинен був придбати в похід 5 кіп куль і 5 фунтів пороху[49]. Шведський посол Гільденбрандт також відзначав, що козаки самі виробляли рушниці та порох[50]. У всіх полках існували військові майстерні, де пушкарі і шабельники виробляли і ремонтували зброю. Найбільші майстерні були при «гарматі» Запорізького війська.

Особливо було розвинуто на Україні виробництво селітри, з якої виготовляли порох. «Селітерники» розкопували старі могили і видобували з них цю цінну сировину. У Миргороді з 30-х років XVII ст. існувала окрема королівська «адміністрація селітряних угідь». Ці підприємства перейшли до Запорізького війська, причому Миргород і надалі був центром селітряних промислів[51]. Сірку привозили з-за кордону, бо інколи невистачало[52]. Боплан відзначав уміння українців виробляти добрий порох: «Вони дуже багато виготовляють селітри, якої вдосталь є в цих сторонах, то ж і роблять чудовий порох»[53].

Потрібні військові припаси привозили також купці. Учасник походу під Гомель 1649 р. писав: «Порох мають з України — з Києва до Любеча недавно привезли їм велику кількість». Про становище під час походу 1651 р. грецькі купці зауважували: «Пороху й олова у війську багато; купці привозять у військо селітру, а козаки з селітри самі виробляють порох; олово і порох взяли також у містах, в яких були ляхи»[54].

Місцевих запасів все ж не вистачало, і старшина Запорізького війська вже на початку Визвольної війни, як вище було згадано, вживала заходів, щоб привезти зброю і порох з-за кордону.

Певна кількість зброї надходила на Україну з Росії. Російське військове мистецтво на той час досягло високого рівня розвитку і багато в чому перевершувало країни Західної Європи. Особливо розвинутою була артилерія. У Москві та інших промислових центрах існували спеціальні артилерійські майстерні — «пушечные избы», в

яких відливали гармати різних систем. Артилерія поділялася на полкову й облогову і фортечну. Російські пушкарі славилися своїми технічними знаннями і бойовими успіхами. Наслідком зміцнення зв'язків з Росією в період Визвольної війни стало те, що козаки дістали можливість одержувати від братнього народу допомогу артилерією та іншою зброєю. Про таку допомогу згадував у червні 1651 р. в Посольському приказі в Москві Василь Старий. Він писав, що цар Олексій прихильно ставився до Богдана Хмельницького і Запорізького війська, «посилаючи зі своїм царської величності милостивим словом і зі своїм государевим жалуванням і гарматні і хлібні запаси...»[55].

Поставки російської зброї на Січ набрали широких розмірів після Переяславської ради 1654 р., коли російські війська виступили на захист України. Вже перші російські полки прийшли з артилерією та іншими військовими запасами. Наприклад, з полком Олексія Мещеринова було вислано до Києва «2 пищалі мідні, 8 пищалей залізних.., і до них до всіх по сто ядер залізних, 200 пудів зелля гарматного і пищального, 50 пудів свинцю». У полку Юрія Гойтина було «десять пищалей мідних полкових, а до них по 50 ядер вагою по дві гривенки кожне, 500 пудів ручного и гарматного зілля, 350 пудів свинцю, 370 пудів фетилю»[56]. Таку ж кількість гармат мали, очевидно, й інші полки.

Російські війська разом з українськими брали участь у боях проти шляхетських полків. Значну роль відіграли російські гармати при облозі Львова у вересні 1655 р.; очевидці розповідали про батареї та різні укріплення, збудовані російськими артилеристами[57]. Російська артилерія брала участь також у битві під Озерною в листопаді 1655 р., успішно відбиваючи наступ татарської орди[58].

При такій близькій взаємодії українське військо, очевидно, одержувало військові запаси з Росії, особливо порох і олово. У розмовах з В. Бутурліним у Переяславі в січні 1654 р. Хмельницький заявив: «свинцю в городах мало і щоб государ пожалував, зілля и свинцю в городи прибавити»[59]. Так само ніжинський полковник Іван Золотаренко під час походу проти литовських військ у вересні 1654 р. просив «про порох для потреб Війська Запорізького, щоб могли давати відсіч неприятелям його государевим, так як їх дуже мало мають, а купити ніде». Цар наказав дати п'ять бочок пороху[60]. Досі не вдалося з'ясувати, чи одержало Запорізьке військо для своєї артилерії які-небудь гармати з російських ливарень.

Зброю і боєприпаси постачали також купці з інших країн. У 1651 р. до Норинська на Поділлі приїхали купці з Петрикова на Білій Русі, які привезли дві бочки пороху і віз селітри; вони одержали проїзний універсал Богдана Хмельницького[61]. Частина зброї, очевидно, надходила з Молдавії, Туреччини, Криму. Але великих військових запасів не було, тому Хмельницький забороняв вивозити за кордон олово, порох, всяку зброю і коней[62].

Артилерію Запорізького війська в більшості складали воєнні трофеї, здобуті на полях боїв — під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, і в численних магнатських замках. Вже після закінчення весняної кампанії 1648 р. в Чигирині було 74 гармати. Восени того ж року Кривоніс захопив у Полонному 60 гармат, а також велику кількість зброї в Барі. Під Пилявцями було здобуто 80 гармат і 100 тис.

гаківниць[63]. У поході 1649 р. в гетьманському таборі було 24 гармати, четверо коней та дві гармати по 6 коней; окрема артилерія знаходилася при полках. При облозі Збаража налічувалося 30 козацьких гармат і водночас у війську на Білій Русі було також 30 гармат[64]. У поході на Молдавію 1650 р. Чигиринський полк мав 20 гармат, інші по 6—7. Особливо сильна артилерія була під час походу під Берестечко 1651 р. «Гармат і гарматних запасів багато; ті гармати, що їх було взято в Барі, у Вінниці та в інших містах, всі у війську; у кожному полку по 5—6 гармат. А всіх тепер полковників з полками 17, окрім тих трьох полковників, що стоять проти литовського війська. А крім цих полковничих гармат у гетьмана є ще 30 гармат». Частина козацької артилерії після берестецької катастрофи потрапила до рук королівського війська, але невелика, бо польські джерела згадують 28, інші — 18 гармат[66], залишених козаками. Під Білою Церквою 1651 р. табір Хмельницького вже був «добре укріплений гарматою»[67]. Під Охматовом у поході 1655 р. артилерія Хмельницького налічувала 60 гармат і 300 бочок пороху[68].

У цілому польова артилерія Запорізького війська порівняно з загальною кількістю війська була досить сильною. У великих боях під Зборовом, Берестечком, Білою Церквою, Охматовом вона або дорівнювала кількістю польській артилерії, або навіть перевищувала її. В укріпленому таборі українська артилерія виявляла надзвичайну силу — про це постійно свідчили польські офіцери. Але щодо калібру гармат, то під Берестечком королівське військо мало сильніші гармати.

Головним центром артилерії у перші роки Визвольної війни був Переяслав; після воєнних походів туди відвозили гармати «та пороховий і олов'яний скарб»[69]. Пізніше «гармата» перебувала в різних містах. Артилерію обслуговувало 300 гарматників; до них належали гармаші, шапошники, ремісники, стадники до коней. Артилерією керував військовий або генеральний обозний; до його штабу належав гарматний хорунжий і гарматний писар. Полки мали свою полкову артилерію та інколи своїх обозних; в Білій Церкві, наприклад, 1654 р. було 17 мідних і 15 залізних гармат[70].

Хмельницький дбав про добре організоване постачання. Кожен козак мав обов'язок брати у похід не тільки зброю, але харчі: «Казали їм за дві неділі мати готові коні і сухарі», «щоб самі були і коні мали в готовності, зі зброєю і пороху по два фунти, також сухарі»[71]. Але на довший період війни командування заготовляло окремі запаси, які зберігалися на випадок крайньої нестачі. Щодо походу 1651 р. в джерелах зазначається: «Гетьман наказує щадити ці запаси, що з ними прийшли, і каже здобувати запаси на стороні. І військо добуває запаси по стороні, а ті запаси, що з ними прийшли, гетьман велить тримати на той час, коли вже ніяк запасів не можна буде здобути. А цих готових запасів у війську буде по дві і по три бочки сухарів на десяток; і до них привозять також запаси і напої з Києва»[72]. Сам Хмельницький був переконаний, що табір під Берестечком може оборонятися півтора місяця: «Мають харчі і порох, а знаєте, як ми в таборах обороняємося і голод переносимо»[73]. Під час походу 1653 р. був запас харчів на два місяці; до війська приходили великі каравани купців, навіть по тисячі людей, враховуючи й охорону[74].

Про санітарну допомогу в Запорізькому війську зустрічаємо тільки випадкові дані. У зборівському поході брав участь лікар Лука Литвин, «для лекарства ранених людей»; у Київському полку згадується цирульник, у Білоруському полку, яким командував Іван Нечай,— лікар; при артилерії були цирульник і коновали. У реєстрі 1649 р. майже в кожній сотні були цирульники. Догляд за пораненими і хворими козаками доручався одному з старшин; так, ніжинський полковник Іван Золотаренко, вирушаючи у похід, залишив при поранених козаках полковника Івана Поповича. Під час пошесті «скорої смерті» 1653 р. в околицях Чигирина і Суботова були поставлені «застави», які не пропускали подорожніх[75].

Для догляду за інвалідами «пострілених і ізувічених Війська Запорізького жовнірів» служив давній «військовий монастир» у Трахтемирові, до якого належали деякі землі, так само як і «уходи» на р. Самарі[76].

Запорізьке військо поділялося на полки, сотні і десятки, або курені. Кількість полків не завжди була однакова. У зборівському поході 1649 р. налічувалося 22—23 полки. У реєстрі, складеному на основі Зборівського миру, було поставлено 16 полків, а саме: Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький, Канівський, Київський, Корсунський, Кропивенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Уманський, Черкаський, Чернігівський, Чигиринський. У 1651 р. було організовано Паволоцький полк, у 1655 р.— Білоруський, або Чауський, у 1657 р. почали складатися Турівсько-Пінський, Подільський і Волинський полки. У джерелах згадується ще ряд полків, що існували під час Визвольної війни короткий час, як, наприклад, Брагинський, Гадяцький, або Зіньківський, Животівський, Звягельський, Ірклиївський, Ічнянський, Лисянський, Могилівський (на Поділлі), Овруцький, Подністрянський, Стародубський, Фастівський, Чечельницький, Чорнобильський[77].

Напередодні 1648 р. реєстровий полк налічував 1000 чоловік. Під час Визвольної війни особовий склад полків зріс удвоє, а то і більше. У реєстрі 1649 р. тільки два полки мають по 1000 чоловік, а всі інші по 2—3 тис. Під час воєнних походів чисельність полків зростала ще більше. Полковники пояснювали це російському послові Протасьєву так: «У них людей прибуває й убуває, в якому полку раніше було по тисячі і по дві тисячі, тепер у цих полках є по п'ять тисяч»[78]. Це підтверджує перепис 1654 р.: Корсунський полк з 3333 чоловік зріс до 5105, Полтавський — з 2441 до 6465, Ніжинський, який 1649 р. мав всього 991 чоловіка, збільшився до 11 949[79]. Немає достатніх джерел, щоб можна було з'ясувати питання, які саме були причини такого зростання полків. Основну роль відігравали, очевидно, соціально-політичні фактори — прагнення селянства увійти до складу Запорізького війська і цим забезпечити собі права, добуті у Визвольній війні. Коли 1649 р. обмежили реєстр до 40 тис. чоловік, «випищики» залишалися у полках як джури, щоб тільки бути під захистом Запорізького війська. Але чисельний склад полків збільшували, очевидно, із суто військових міркувань, щоб полк міг краще виконувати свої тактичні і стратегічні завдання. Для боротьби з добре озброєними

польсько-шляхетськими і вимуштруваними найманими загонами потрібні були великі групи війська, які б забезпечували масовість при атаках.

Полкову старшину складали: полковник, осавул, інколи два полкові осавули, обозний, суддя, писар, хорунжий[80]. Полки поділялися на сотні, кількість яких могла бути різною. За реєстром 1649 р. сотень у полку було від 11 до 22, в яких налічувалося не по 100, а звичайно по 200—300 чоловік. Сотенну старшину складали сотник, осавул, писар, хорунжий.

За реєстром 1649 р. полки поділялися на різну кількість сотень, починаючи з 11 аж до 22 (найчастіше 14, 16, 18, 19). Відповідно сотня нараховувала звичайно 200—300 козаків.

Щодо найнижчих ланок полку, куренів, то, як видно з перепису Ніжинського полку 1654 р., старший такого підрозділу, отаман, мав під своїм командуванням 10—20 козаків, рідше 30—40.

Полковників призначав гетьман. Прикладом цього може служити універсал Богдана Хмельницького від 1 серпня 1650 р., яким він призначив бужинського сотника Лукіана Сухиню ніжинським полковником. Гетьман повідомив сотників, отаманів і «все товариство реєстрове» Ніжинського полку: «Іж уваживши ми заслуги і способность до завідованя тим полком пана Лук'яна Сухині, сотника бужинського, оному полковництво ніжинскоє дали єсьмо. Тєди абисте о том відаючи, оного всі за полковника своєго міли і послушни єму били, так яко на тоє залежит; который за тим от нас суполную владзу має тим полком справовати, непослушних карати і вольностей товариства нашего постеригати...» Іншим універсалом від 26 січня 1656 р. Хмельницький призначив Івана Нечая командувати Білоруським полком: «Іж ведячи ми пана Івана Нечая нам і всему Войску нашему єго царского величества Запорозкому жичливого і в ділах рицерских взятого, от боку нашего і зсилаєм на полковництво в Білую Русь до Могилева, Чаусов, Новобихова і Гомля і інших міст і мястечек і сел там се знайдуючих, аби там зостаючи на пограничу, постерегал, якоби той полк вцалі бил захований... Позваляєм кождого з козаков там зостаючих, доброго миловати, а злого карати», а хто не підкорявся б, «то ми кождого такового за взятьєм ведомости, срокго, без фолкги на горло карати будем»[81].

Гетьман призначав полковників звичайно з козаків того самого полку; так, з козаків Білоцерківського полку були білоцерківські полковники Данило та Іван Гиря, Клиша, Люторенко, Москаленко; з козаків Корсунського полку — корсунські полковники Нестеренко і Гуляницький та ін. Тільки як виняток Лук'ян Сухиня перейшов з Чигиринського полку до Ніжинського. Деякі полковники командували в різних полках: Тимофій Носач спершу в Прилуцькому, пізніше в Брацлавському, Яків Воронченко — в Черкаському і Прилуцькому, Яків Пархоменко — в Чигиринському і Черкаському та ін.

Інколи гетьман знімав полковників, коли ті виявлялися нездатними виконувати свої обов'язки. Так, 1654 р. Хмельницький зняв з полковництва уманського полковника Осипа Глуха та білоцерківського Семена Половця за те, що вони не виявили потрібної енергії під час польського наступу, і призначив замість них інших полковників[82].

Сотників призначав полковник даного полку. Деколи, у виняткових обставинах, козаки самі обирали собі сотника, але старшина вважала це неправильним. Так, під час нападу татарів на Брацлавщину 1657 р. деякі сотні самі обрали собі сотників, але брацлавський полковник Зеленський виступив проти цього: «Це не їх справа, і всюди полковникам належить сотників вибирати»[83].

Кожен полк і кожна сотня мали своє постійне місце перебування— місто або містечко, рідше село, де знаходився полковник або сотник. Але з козаків тільки частина жила в полковому або сотенному місті, а більшість була розташована по селах. Так, з борзнянської сотні Ніжинського полку 1654 р. в самій Борзні перебувало 178 козаків, у селах Загорівці—72, Плисках—53, Красилівці—42, Ядутині—14, Красноставі—13, Холмах—40, Обтові—132; козаків у Рожественській сотні було: в Рожественному — 47, Корильському—18, Очавулині—25, Городищі—27, Оболонні—65. Кожна така група козаків становила курінь і мала свого отамана[84]. Очевидно, більшість козаків мала в цих селах свої землі. Козаки перебували у містах і селах у мирний час, коли гетьман «розпускав» військо на відпочинок.

Коли ж виникала воєнна небезпека, полки одержували гетьманські універсали з наказами готуватися до війни. У Переяславі в лютому 1649 р. Хмельницький повідомив польських послів: «Вже я полки обіслав, щоб годували коней і були готові в дорогу». На полковій раді в Чернігові наприкінці травня 1649 р. було вирішено, «щоб і самі були і коні мали готові, зі зброєю, і пороху по два фунти, також і сухарів; щоб на знак, даний Хмельницьким, рушили». У січні 1650 р. полтавський полковник Пушкар розпустив козаків по домівках, але з умовою, щоб вони були готові до походу і коней годували. У жовтні 1650 р. в Чигирині «витрублено, щоб козаки коней годували і готували на службу,— скоро йти у похід»[85].

Окремим універсалом гетьман призначав час виступу полків у похід. Універсалом від 24 травня 1650 р. Хмельницький наказував полковникам виділити по 300 чоловік з кожного полку, призначивши одного сотника старшим, «зі зброєю доброю, огнистою, порохів щоб був достаток, з двома кіньми, на десяток чоловіка один віз з харчами, не чекаючи другого універсалу нашого, на день 26 травня до Полтави»[86]. Універсалом від 2 серпня 1650 р. Хмельницький наказував білоцерківському полковникові: «Як ми вам усно і листами доручали, щоб ви були в готовності, так і доручаємо і наказуємо, щоб ви, години не відкладаючи, до завтра з доброю зброєю виходили, днем і ніччю поспішали на Уманський шлях; не треба задержуватися за борошном і в дорозі добувати, тільки на коні сідайте, бо треба, щоб ми випередили неприятеля, а не нас наші неприятелі»[87].

Перед походами, до яких заздалегідь готувалися, всі війська зосереджувалися в певному місці. У липні 1648 р. полки збиралися на традиційному місці — Масловому Ставі, недалеко Корсуня[88]. У наступні роки головний табір організовувався найчастіше під Білою Церквою, зокрема перед зборівським походом у травні 1649 р., перед берестецьким у березні 1651 р., разом з російським військом

у липні 1654 р., перед охматівською кампанією в січні 1655 р. [89] Для походів на північний фронт Київський полк збирався на р. Либеді у Києві або під Хотовом[90]. Для походів на Поділля і Молдавію збірним пунктом був Борок, або Бірки поблизу Чигирина[91].

Із збірних місць війська пересувалися на фронт — чи то окремими полками, чи більшими з'єднаннями. Командування головним військом Хмельницький завжди зосереджував у своїх руках і сам особисто вів похід, висилав військо у бій і керував бойовими операціями. Командування окремими, самостійними з'єднаннями він доручав видатним полковникам з титулом наказного гетьмана[92]. У поході кожне з'єднання було забезпечене табором, складеним з возів. Трансільванський історик Краус розповідав: «У козаків такий звичай на війні, що кожен, їдучи на коні, має припряжений малий візок з харчами, і в поході ці вози ідуть з двох боків, а в середині піше військо, і в разі потреби ці вози служать їм за шанці; цими возами вони дуже сильні і про них кажуть, що нема в світі війська, яке вміло б краще будувати шанці, як козаки...»[93]. Табірні вози у поході ставили звичайно у п'ять-шість, а інколи і більше рядів; так, відходячи з-під Зборова, «справили табір у кількадесят рядів»[94]. Захист війська табором — це старий запорізький звичай, відомий вже у 90-х роках XVI ст., табір з великим успіхом використовувався у селянсько-козацьких війнах 20—30-х років XVII ст. і під час Визвольної війни він не втратив свого значення.

Невеликі групи під захистом табору іноді прямо вступали у бій з ворогом. Так, під Старо-Константиновом у липні 1648 р. Максим Кривоніс здійснив таким чином наступ на війська польських магнатів. На старій німецькій гравюрі, що зображує битву під Лоєвом 21 липня 1649 р., показано козацький табір у боротьбі з наступаючими литовськими військами[95].

Звичайно, підійшовши під позиції ворога, табір ставав на обраному місці, розташовувався чотирикутником й укріплювався валами та шанцями. Павло Алепський розповідав: «Вони великі митці будувати табори... Їх табори — це насипані з землі укріплення — їх насипають довкола війська, щоб ніхто не міг напасти на козаків несподівано. Кожен має свій окремий захист — яму в землі. Ставши на ноги, вони стріляють з рушниць: випускають свій набій, а коли стріляє противник, ховаються в ямах, і жодна куля їх не влучить»[96]. Укріплений табір служив для війська базою, з якої воно вело бойові операції: артилерійський обстріл ворожих позицій, вилазки «герцівників», наступ полків кінноти і піхоти та ін. Укріплені табори відіграли велику роль як військові бази у битвах під Пилявцями, Берестечком, Білою Церквою 1651 р., Охматовом та ін.

Табір інколи був дуже просторий. Як уже згадувалося, під Берестечком він простягався на сім верст уздовж і вширш і, за свідченням польських офіцерів, був добре побудований. Під Білою Церквою 1651 р. український табір був розкладений серед балок й оточений подвійним валом.

Спосіб оборони за допомогою табору був загальновідомим, і навіть невеликі селянські загони пересувалися під захистом своїх «табориків» й оборонялися в них від наступу шляхетських військ.

1651 р. на допомогу Хмельницькому під Білу Церкву йшли селянські табори, відбиваючись від шляхетських військ. 1653 р. в лісі біля Демківки на Брацлавщині селянський загін під керівництвом ватажка Тетері «зарубався» в лісі і дуже шкодив польським військам[97].

Трансільванський літописець розповідав: «Козацьке військо, як тільки викопає собі укріплення, не тільки під такою сильною фортецею, як Сучава, а просто над якою-небудь річкою,— стає цілком недоступним»[98].

Хмельницький, за давнім запорізьким звичаєм, не починав війни взимку, а виступав тільки у теплу пору року: Причиною цього було те, що взимку не вистачало паші для коней і важко було будувати шанці та інші земляні укріплення. Коли Ян Казимир вимагав військової допомоги, Хмельницький відмовився під тим приводом, «що він зараз ніяк війська послати не може, тому що ще трави нема». Небажання Запорізького війська воювати взимку використовувала польська шляхта, роблячи свої рейди на козацькі міста якраз у зимовий період «бо козак не звик ходити в походи в цю пору і не має нагоди показати свого способу воювання стільки ж мушкетом, скільки мотикою та лопатою».

Сам Хмельницький до деякого часу був прихильником цього воєнного звичаю; влітку 1651 р. він заявив: «Зимою була пора ляхів, а тепер моя». Але згодом Хмельницький почав організовувати також і зимові походи: бій під Охматовом у січні 1655 р. відбувся серед лютої зими[99].

До воєнного походу Хмельницький заздалегідь готував всі військові сили. «Не зібравши всього війська, я ніколи не ходив у похід», заявив він у 1655 р. російським полководцям[100]. Він не любив ризикувати і зустрічати ворога, маючи недостатню силу.

У війнах з шляхетською Польщею бойовий фронт простягався на 300 км у меридіональному напрямку. Основні сили Хмельницький зосереджував у центрі, на головному шляху, що проходив з Білої Церкви на Бердичів Старо-Константинів. Водночас він забезпечував праве крило від наступу литовських магнатів на лінії Овруч — Чернігів та ліве крило — оскільки була небезпека від кримських татарів — на лінії Умань—Чигирин.

Прикордонна смуга на лінії Случ—Мурафа була постійно забезпечена козацькими заставами по головних містах. Коли там розгорталися більші бої, Хмельницький посилав на допомогу окремі полки. Для цих вступних боїв він часто використовував селянські загони, бойові дії яких мали партизанський характер. Їх завданням було сіяти паніку серед ворожих військ, оточувати невеликі частини противника і знищувати їх, щоб уже перед головним боєм вороги були якомога більше ослаблені. Цю тактику блискуче застосовував у 1648 р. Максим Кривоніс.

Військо, яке мало завдати головного удару, Хмельницький затримував у своєму таборі з тим, щоб тільки у вирішальний момент вивести його проти ворога. На ворога він старався вдарити тоді, коли той цього не чекав. Під Пилявцями і під Зборовом вдалося йому до останньої хвилини приховати свої сили і захопити ворога несподіваним наступом.

Хмельницький завжди перший починав битву, не чекаючи наступу ворога. Деякі запорізькі старшини вважали навіть ознакою лицарської честі викликати ворога на боротьбу. Так, Максим Кривоніс під Старо-Константиновим у серпні 1648 р. викликав на бій князя Вишневецького. Брацлавський полковник Данило Нечай закликав старосту Калиновського іронічними словами: «Прошу до Брацлава, до дому мого на добрий мед, на бочку одну-другу вина; маю на цей бенкет і кілька штук гармат і пороху кілька бочок — будемо собі стріляти на здоров'я»[101].

При великих скупченнях військ головний бій розгортався на широкому просторі. Війська виходили до бою із укріплених таборів. Першою виїжджала легка кіннота. Такий вступний бій називався «герць», а його учасники «герцівниками». Далі вступала у бій регулярна кіннота, яка йшла на ворога, вишикувавшись у «лави», тобто колони, з шаблями, рідко з пістолетами; бойовою одиницею була, мабуть, сотня[102].

Піхота йшла у наступ під захистом шанців, які сама собі копала. Кіннота і піхота часто здійснювали комбіновану атаку: кіннота наступала на фронт ворога, піхота обстрілювала його з флангів; така взаємодія була у битвах під Зборовом, Берестечком, Городком 1655 р.

Іншого характеру набирав наступ на оборонний табір. У травні 1648 р. українська кіннота і піхота атакували табір польських гетьманів, який відступав з-під Корсуня; основне завдання наступу було розірвати табір, тобто роз'єднати зв'язані між собою таборові вози, і пробитою «вулицею» вдертися всередину. Так само було під Зборовом на першому етапі битви, коли українські й татарські війська атакували королівський табір, який пересувався по шляху. Коли ж ворожий табір затримувався на місці, окопувався й укріплявся, наступаючі війська оточували його і починали облогу, як було під Жовтими Водами і Зборовом на другому етапі битви. У таких облогах головну роль відігравала піхота у взаємодії з артилерією.

Своєрідною була облога укріплених фортець. Прикладом можуть служити дві облоги Львова у 1648 і 1655 рр., облога Збаража у 1649 р. облога Кам'янця та інших замків. Тут операції наступаючих військ утруднювались тим, що ворожі застави оборонялися за різноманітними системами укріплень — мурами, вежами, валами, ровами. При облозі фортець велике значення мала артилерія; Збараж обстрілювало 30 гармат. Але головні оперативні завдання виконувала піхота у взаємодії з саперними частинами. Довкола ворожих позицій з усіх сторін будувалися шанці, вали, редути та інші укріплення; під Збаражем військо висипало вали, «високі на два коні», з яких було видно увесь польський табір. Піхота, під захистом шанців, підсувалася все ближче, сковуючи рухи ворога; сапери підкопувалися під мури і вежі, намагаючись висадити їх в повітря. Для штурму стін застосовували великі дерев'яні щити, величезні драбини, «з цілих деревин, 20 ліктів довгі, на три хлопа широкі» (під Замостям) і особливо «гуляйгороди», які українці навчилися будувати у росіян. Але взагалі Запорізьке військо не мало потужних засобів для облоги фортець, і всі великі фортеці лишалися нездобутими.

Коли війська ворога наступали переважаючими силами, доводилося застосовувати оборонну тактику. 1651 та 1653—1655 рр. польські магнати організували сильний наступ на Україну, намагаючись окупувати Правобережжя. З 1654 р. на допомогу польським військам стали також татари. Хмельницький не мав достатніх сил для боротьби на два фронти і міг вести тільки оборонні дії.

Першу оборонну лінію становили військові застави, скоріше пікети, у смузі над річками Случчю та Мурафою. Але значних сил шляхетських військ вони не могли спинити і, звичайно, або були розбиті у боях, або відступали в тил. Друга лінія проходила повз Вінницю, Брацлав і Паволоч, з численними малими містами і замками. Хмельницький підсилював цю смугу допоміжними військами з наддніпрянських полків, і біля цих міст точилися тривалі і запеклі бої; в яких відзначився Іван Богун. Але деколи і Вінницю і Брацлав доводилося евакуювати під сильним натиском магнатських військ. Тоді оборона переходила на третю, найукріпленішу смугу — по лінії Біла Церква—Умань. Ця лінія була найкраще укріплена і польським військам ніколи не вдалося її здобути. Вона охороняла основний центр Запорізького війська з гетьманською столицею в Чигирині.

В оборонній війні базами опору служили укріплені міста — замки. Їх було дуже багато: у списках 1654 р. налічувалося 194 міста, 15 містечок та один остріжок[103]. Але досить укріпленими були й інші містечка. Багато нових укріплень було збудовано після 1648 р., особливо у південній, степовій, смузі України.

Укріплення складалися з внутрішнього замку та з зовнішніх фортифікацій. Замок стояв на високому місці, займав невеликий простір і був добре укріплений ровом, валами та дерев'яним частоколом з оборонними воротами і вежами. Оборону зовнішнього містечка становили вали, рови та частокіл (паркан). Рови були наповнені водою з річки; деколи ріка оточувала місто з двох сторін, тоді з інших двох копали рови. Вал був скріплений підбудовою із дерев'яних зрубів, на які насипали землю. На валу стояв частокіл із дубових брусів, загострених вгорі. Вежі були дерев'яні, оббиті тертицями, з «верхами», на яких містилася сторожа. В'їзні ворота мали також свої укріплення[104].

На випадок небезпеки місто укріплювали новими фортифікаціями. Під час походу 1651 р. поляки зустріли місцеве населення «в містах, добре укріплених за мурами, за готовими кобилинами (заставами), валами, міцними парканами». Під Монастирищами 1653 р. поляки не могли нічого заподіяти козацьким військам, які використали проти ворога «вали, рови і всі звичайні хитрощі»[105]. Невелике містечко Буша було так сильно укріплене, що шляхетські війська втратили немало людей, поки цей замок здобули. Богун перетворив Умань у таку могутню фортецю, що польські офіцери порівнювали її з відомою нідерландською Бредою.

Найхарактернішою рисою військової майстерності Хмельницького була його стратегія наступу, удару. Саме в цьому його операції докорінно відрізняються від давнього, традиційного способу ведення війни Запорізьким військом.

Козацько-селянські війни проти шляхти до 30-х років XVII ст. мали головним чином оборонний характер. Військо наступало активно тільки проти малих загонів ворога, здобувало невеликі замки і міста. Але якщо з'являлася велика група ворожих військ, запорожці ухилялися від зустрічі і переходили до оборони — замикалися в таборі і звідти відбивали наступи. Таку тактику проводили Косинський, Наливайко, Лобода, Марко Жмайло, Павлюк, Остряниця, Гуня. Саме в тому, що Запорізьке військо ухилялося від наступальних дій, полягала одна з причин невдачі селянсько-козацьких воєн. Тільки окремі сміливці порушували цю традицію, як, наприклад, Сагайдачний у наступах на турецький табір під Хотином 1621 р. або Тарас Федорович проти польських військ під Переяславом 1630 р.— і саме їх наступальна тактика приносила перемогу.

Хмельницький надавав перевагу тактиці наступу на ворога. Він не чекав приходу шляхетсько-польських військ, а йшов їм назустріч і брав ініціативу в свої руки.

Вирішення долі війни Хмельницький вбачав у знищенні головної армії ворога. Він не розтрачував сил на здобуття укріплених фортець й інших опорних пунктів ворога, а ішов прямо до головної мети — зав'язати бій з основними силами противника і розгромити їх. Влітку 1648 р. він вирушив проти польсько-шляхетських військ, хоч позаду залишився ще нездобутий Кодак і ряд замків на литовському кордоні; але перемога під Пилявцями дала Хмельницькому змогу визволити Волинь і Поділля. Після пилявецької битви він не чекав результатів облоги Кам'янця, Бродів і багатьох інших магнатських і королівських замків, а продовжував похід, шукаючи зустрічі з великими скупченнями шляхетських військ. Так само він не вагався залишити за собою оборонні мури Львова і вирушив на Замостя, сподіваючись виграти там бій з Вишневецьким. Під час кампанії 1649 р. козаки оточили магнатські війська у Збаражі, але Хмельницький не вважав основним завданням здобути цю сильну фортецю, а пішов назустріч головній польській армії і в бою під Зборовом добився перемоги. Така сама стратегія характерна і для російсько-українського походу на Західну Україну 1655 р.; Хмельницький залишив у тилах великі і малі шляхетські замки, а сам, разом з Бутурліним, наздогнав коронного гетьмана Станіслава Потоцького, щоб примусити його до вирішального бою; нарешті, у битві під Городком українські і російські полки розгромили шляхетське військо.

Свої стратегічні міркування Хмельницький висловив у листі від 28 травня 1655 р. до ніжинського полковника Івана Золотаренка, який командував українськими військами на Білій Русі. Хмельницький критикував метод ведення війни Золотаренком, який втрачав багато часу на облогу окремих міст чи замків; гетьман радив діяти по-іншому — наступати на головне військо ворога. «Не баритися під курниками, як минулого року, а треба йти туди, де голова, або де стояли б які окремі ворожі полки. Бо і минулого року багато доброго було б зроблено, коли б біля цих курників не барились, а то мало що доброго вдіяно, тільки тратили людей, як із військ його царської величності московських, так і з наших. Треба, щоб і ваша

милость порадив тому бояринові, який там над військами його царської величності буде першим, щоб без затримки просто з вашою милостю на противника ішли, щоб вже цей рік даром не пройшов. А біля Бихова залиши, ваша милость, перевіривши, піхоту і накажи біля воріт окопатися, а сам, ваша милость, там людей не губи, а не барючись... промишляй ваша милость, над головою, а з хвостом вже піде легше»[106].

Важливість цього рішення Хмельницького підкреслив у своєму листі до Золотаренка військовий писар Іван Виговський, відзначаючи, що така стратегія виправдала себе у війні 1648 р., в період пилявецької битви (Гетьман наказує, «щоб ваша милость, коли зійдешся з військами його царського величества, не барючися біля городів, прямо ішов туди, де голова — обложивши піхотою Бихів»). Після розгрому головної польської армії вже жодне місто не чинило опору українським військам[107].

Виходячи з своєї стратегії, Хмельницький застосовував також відповідну тактику бою — навальний наступ. Він привчав військо до цієї наступальної тактики, закликав козаків відважно виходити з укріплень та йти назустріч ворогові: «Коли прийде до битви, не покладайтеся на ваші лопати та ями — вже там добре прийдеться огинатися, щоб слави і душ наших не загубити»[108].

Діяльність Хмельницького як організатора війська і полководця була надзвичайно широка і багатогранна. Він очолив Визвольну війну українського народу і зв'язав окремі розрізнені народні виступи в один могутній всенародний рух, за допомогою досвідченої козацької старшини зумів перетворити селянські загони у регулярні, дисципліновані полки. За його участю були створені різні роди військ — славна козацька піхота, кіннота, артилерія.

Народні маси з надзвичайним довір'ям і любов'ю ставилися до Богдана Хмельницького. Російський посол Унковський 1649 р. у своєму звіті писав, що «жителі України у всьому покладаються на гетьмана і кажуть: Господь Бог дав нам нині християнської віри оборонця і від проклятої віри визволителя гетьмана Богдана Хмельницького; коли його воля на таку справу буде, то вони від нього відставати не будуть»[109]. Альбрехт Радзивілл у своїх записках 1650 р. відзначив, що Хмельницький «має всіх русинів у такому послусі, що все готові зробити на один його рух»[110]. Під час походу на Берестечко військо на раді заявило: «Пане гетьмане, Бог і військо так хоче, щоб ми ніяким способом з королем не складали угоди. На це ми відважилися і на те сюди прийшли, що хоч би орда нас покинула, то ми при достоїнстві твоїм всі готові загинути, і або всі поляжемо, або ляхів знищимо»[111]. Під Білою Церквою 1651 р. козаки не хотіли пустити Хмельницького до польського табору на переговори: «Добродію наш, господарю наш, не їдь до ляхів». Коли ж польські посли заявляли готовність дати в заставу значних панів, козаки закричали: «І триста Потоцьких та Собєських не стоять добродія нашого, пана гетьмана»[112]. Таким великим авторитетом і любов'ю користувався у народу Богдан Хмельницький.

ДИПЛОМАТИЧНІ ЗАХОДИ

Одночасно зі збройною боротьбою проти шляхетської Польщі Хмельницький вдавався до дипломатичних заходів. Він укладав політичні угоди, переслідуючи єдину мету — заручитися допомогою у війні з ненависним ворогом. У цьому гетьман насамперед орієнтувався на Росію, тому весь свій політичний хист, дипломатичну вправність спрямовував на те, щоб переконати російський уряд у необхідності тривалого співробітництва між двома братніми народами. Але він не нехтував допомогою й інших сил: порозумівся з Кримом, вів переговори з Туреччиною, намагався залучити в союзники України Молдавію і Трансільванію, вступав у дипломатичні стосунки з іншими країнами.

Використовуючи у боротьбі проти шляхетської Польщі різні сили, Хмельницький уклав воєнний союз з Кримом. Нелегко встановити характер цього союзу. Татари були одвічним ворогом України, своїми щорічними наскоками руйнували її господарство і культуру, убивали сотні і тисячі безборонних людей, а ще більше забирали в полон. Боротьба з кочівниками була однією з найважливіших справ у житті України. Гетьман брав активну участь у цій боротьбі, сам ходив у походи на татарів і добре розумів, яким лихом для України є Крим. Але, незважаючи на це, він все-таки зважився на союз з татарами. Він так пояснював це одному з представників грецького духовенства: «Сам він знає, що людям православної християнської віри не годиться мати з бусурманами близькі стосунки і спілку. Тільки ж зараз... настав такий час держати з бусурманами братство і єднання. Вони, православні християни, держать з ними (татарами) братство для того, щоб святі божі церкви і православну християнську віру від польських та від єретичних рук визволити»[1]. Для успішної війни з Польщею необхідно було мати мир з Кримом, щоб татари не стали на бік Польщі і не вдарили на тили українських військ з Півдня. Це була головна причина перших переговорів Хмельницького з кримським ханом, хоч яким би осоружним міг виглядати такий союз. Водночас порозуміння з Кримом давало змогу використовувати татарів як допоміжне військо. Хоч татарська кіннота була погано озброєна, однак вона добре виконувала завдання несподіваного нападу, оточування невеликих груп ворога, знищення обозів, та й сама поява татарів викликала паніку серед шляхетських військ.

Порозуміння з татарами полягало в тому, що козацька старшина погодилася платити їм за допомогу або грішми, які збиралися як так звана стація, або участю у розподілі здобичі і бранців. Татарські загони на Україні вважалися «чужоземним військом», тому служба за плату була характерна для «союзу» з Кримом[2].

Польські пани змальовували відносини Хмельницького з Кримом як підданство гетьмана ханові. Насправді ж Іслам-Гірей ставився до гетьмана як до рівного і в листах вітав його з належною пошаною: «Мні велце милостивий пане Хмелницкий, мой милостивий пане і приятелю»[3].

В умовах, на яких укладався союз з ханом, Хмельницький вимагав, щоб татари не брали в ясир українського населення, «людей

грецької релігії»[4]. Проте важко було втримати дикі татарські чамбули — татари, за своїм звичаєм, грабували українські села і містечка та вивозили людей у полон. Щоб перешкодити цьому розоренню, Хмельницький був змушений при татарських частинах тримати своїх старшин, які приводили і відводили татарів та пильнували, щоб ті не займалися грабежем. Водночас було попереджено населення міст і містечок, щоб вони були у стані воєнної готовності і береглися від несподіваного нападу[5].

На Україні важко переживали це татарське засилля. «Татаровя запорожским казакам ставятца сильны»,— писал у червні 1648 р. путивльський воєвода[6]. У розмові з венеціанським послом Віміною 1650 р. Хмельницький говорив про Іслама-Гірея, «що хоч він є йому братом і союзником, все-таки не може настільки довіряти йому, щоб залишати країну без охорони»[7].

Відносини з Кримом ускладнилися в 1649 р., коли під Зборовом хан перейшов на бік польського короля, і пізніше у 1651 р., коли під Берестечком залишив поле бою, захопив з собою гетьмана, деякий час тримав у неволі, чим спричинив берестецьку поразку. Під впливом польських панів хан зрозумів, яким небезпечним для Криму може стати зростання сили України, і не дозволяв Хмельницькому остаточно перемогти шляхетську Польщу.

Однак, незважаючи на явну зраду хана, Хмельницький не міг розірвати стосунки з Кримом. У розмовах з назаретським митрополитом Гавриїлом 1651 р. гетьман говорив: «Таке велике зло сталося через зраду кримського хана — який же близький друг кримський хан гетьманові? Але і за таке велике зло гетьман не пішов на розрив, і далі, до часу, не може вчинити розриву і буде терпіти всякі обиди від нього тому, що якби гетьман пішов на розрив, то кримський цар порозуміється з польським королем та почне проти нас воювати — тим кримський цар для нас грізний»[8].

У 1653 р. Хмельницький був змушений зробити ханові територіальну поступку: погодитися на те, щоб татари відбудували на нижньому Дніпрі замок Іслам-Кермен (біля теперішньої Каховки)[9]. Це була політична помилка, бо таким чином кримський кордон пересунувся на Дніпро і татари мали змогу контролювати шляхи сполучення між Запоріжжям та Чорним морем.

Але й ці поступки не змінили ставлення Криму до України. Іслам-Гірей все більше підпадав під вплив польської дипломатії і намагався бути посередником у переговорах козаків з Польщею. Під Жванцем у листопаді 1653 р. він, не допустивши до переговорів українських делегатів сам, на власний розсуд уклав перемир'я з Польщею, яке мало поширитися і на Україну.

З цього тяжкого становища Хмельницький бачив вихід у приєднанні України до Російської держави. У згаданій вище розмові з митрополитом Гавриїлом він говорив: «Якщо великий государ прийме (під свою владу) його, гетьмана з Військом Запорізьким і всю Малу Русь, людей всяких чинів, він (гетьман) буде грізний кримському цареві самим іменем великого государя. Він не стане терпіти кривд від кримського царя і не буде підтримувати з кримським царем ніякого братства, єднання і порозуміння без наказу царської величності»[10].

Політику тісної українсько-російської дружби Хмельницький послідовно проводив увесь час аж до Переяславської ради.

Зв'язки з Кримом привели Хмельницького до активізації дипломатичних відносин з Оттоманською Портою. Гетьман був добрим знавцем турецької проблеми. Молодою людиною він потрапив у турецький полон, два роки був у неволі в Константинополі. І мав нагоду познайомитися з життям та устроєм Турецької імперії, яка трималася на поневоленні багатьох народів. Пізніше, 1646 р., він брав участь у таємних нарадах Владислава IV, присвячених підготовці до турецької війни, і здобув собі такий авторитет, що король призначив його гетьманом морського походу.

Згодом уже як керівник Визвольної війни українського народу Хмельницький складав план великої війни проти Туреччини, війни, яка мала захистити Україну від султанської агресії та визволити з ярма балканські народи. Під час зустрічі з російським послом Нероновим 1649 р. він говорив: «Кримський цар, і волохи, і серби, і білгородські князі до нього про те безперестанку присилають, щоб на турецького царя Військо Запорізьке війною пішло: і нині у нього виготовлено на Дніпрі під Кодаком триста стругів, а велів нині ще до того на додачу зробити двісті стругів для того, щоб в тих стругах посилати для війни на турського царя Запорізьких козаків водним шляхом, а сам гетьман з Запорізькими козаками зібравшись з великими людьми, піде сухим шляхом на Білгород, і в турській землі йому, гетьману, і Війську Запорізькому зипун здобути є де. Та й про те він знає дійсно, що турському цареві проти них никим стояти будет, тому що багатьох його ратних людей побили веніцейські німці»[11].

У 1650 р. подібні переговори Хмельницький вів з Венецією, і тут він теж не відмовлявся взяти участь у антитурецькому союзі.

Але війна з шляхетською Польщею забирала всі сили України і не дозволяла гетьманові здійснити його плани — він відкладав їх на майбутнє. «Перше треба лядські роги зламати, тоді і турчин буде у нас!»[12].

Про початки відносин Хмельницького з Портою подав сенсаційні відомості польський мемуарист Голінський. За його словами, Хмельницький просив допомоги у султана Ібрагіма, обіцяючи нібито передати йому всю Русь і Польщу, а в нагороду хотів одержати молдавське воєводство. Коли ж султан не захотів зв'язуватися з «малозначною» людиною, гетьман звернувся до яничар, вони підняли повстання і скинули Ібрагіма; новий уряд султана Магомеда обіцяв вислати запорожцям на допомогу татарів, але натомість вимагав віддати Туреччині Кам'янець-Подільський[13]. Справді, у той час, коли повстали яничари, в Константинополі перебували українські посли, але неправдоподібно, щоб Хмельницький міг викликати двірцевий переворот. Одне тільки достовірне в цій фантастичній історії, що гетьман якимсь чином здобув собі значний вплив в оточенні нового султана: це видно з того, що знатний візир Бектеш-ага, «названий батько» неповнолітнього султана Магомеда, перебував у дружніх взаєминах з Хмельницьким і часто з ним листувався[14].

Те, що Порта вступила в зносини з «бунтівливими козаками»

і наказала кримському ханові їм допомагати, було значним успіхом політики Хмельницького і викликало серйозне занепокоєння в Польщі. Але гетьман, починаючи переговори з Туреччиною, поводився дуже обережно і не поспішав з конкретними політичними зобов'язаннями. Для боротьби з Польщею він шукав насамперед допомоги в Російської держави, а з Портою підтримував зв'язок лише для того, щоб забезпечити собі вірність Криму.

Дальший розвиток турецько-українських відносин виходив з ініціативи Стамбула. Турецькі дипломати уважно стежили за зростанням політичного значення України і, може, за порадою хана почали робити спроби притягнути Запорізьке військо під владу султана. Коли ж у 1650 р. в Чигирині побував венеціанський посол з пропозицією антитурецького союзу, Порта негайно прислала до Хмельницького своє посольство, очолюване Османом-чаушем, султанським «покосником». Він привіз листи Бектеш-аги та інших візирів, які закликали гетьмана «його світлості імператора з правої сторони не пускати, а царя кримського з лівої»[15].

У відповідь на місію Османа влітку 1651 р. Хмельницький вислав до Константинополя посольство на чолі з київським полковником Антоном Ждановичем і своїм двоюрідним братом Павлом Яненком-Хмельницьким. Послів зустріли в Стамбулі з великою увагою, і вони удостоїлися аудієнції у султана і були обдаровані не тільки звичайними для турецького двірського церемоніалу «кафтанами», але й дорогоцінним одягом. Це справило враження на західноєвропейських представників при Порті, і зразу ж поширилися чутки, що Хмельницький підкорився владі султана, одержав султанський прапор, звання «сторожа Оттоманської Порти» та ін. Насправді переговори йшли в основному про військову допомогу, яка була потрібна Україні у зв'язку з небезпекою нової війни проти Польщі. Посли, здається, добилися обіцянки, що султан вишле гетьманові на допомогу румелійські турецькі частини та молдавські і валаські війська. Порта запропонувала також гетьманові утримувати в Константинополі свого «резидента», постійного представника — привілей, який одержували тільки великі держави[16]. Під час перебування послів у Константинополі надійшли відомості про похід Хмельницького на Молдавію. Це порушення зверхніх прав султана викликало велике незадоволення турецького уряду[17]. Але Туреччина виявилася настільки слабкою, що не змогла гостріше реагувати на цей виступ гетьмана; молдавський похід не тільки не зашкодив Хмельницькому, а навпаки, підняв його авторитет.

Порта вирішила прийняти до відома молдавські події, і Осман-чауш, який у жовтні 1650 р. вдруге прибув до Чигирина, привіз гетьманові прихильні листи султана і турецьких міністрів та почесні подарунки. Осман залишався в Чигирині більше місяця; це привертало увагу, бо турецькі дипломатичні звичаї вимагали відпускати султанських послів якомога швидше. Очевидно, посол вів переговори не тільки про поточні справи, такі, як військова допомога, запорізькі походи на море, справи Молдавії, шлюб Тимоша Хмельницького з Розандою[18], але й про тісніші зв'язки між Запоріжжям і Туреччиною.

Україні загрожував новий наступ шляхетської Польщі, і турецькі політики хотіли схилити гетьмана до підданства султанові. З такими пропозиціями приїхав Осман.

Відповідь Хмельницького не збереглася, і ми не знаємо напевно, як гетьман сприйняв ці пропозиції. Тільки з пізнішого листа Магомеда (від січня 1651 р.) відомо, що гетьман погодився на договір про дружбу з Туреччиною. Але він вимагав договору на рівноправних умовах, як представник незалежної держави. Про це довідуємося з іншого листа султана: «Ви зажадали договору такого, який дано іншим християнським королям». Султан Магомед погодився на такий договір: «Імператорський договір, такий, як дано іншим християнським королям зі сторони моєї могутньої імперії, буде з вами погоджений у точно визначених статтях і умовах»[19].

У Константинополі пропозиції Хмельницького розглядали дуже уважно. Як свідчить австрійський посол, султан погоджувався забезпечити Запорізькому війську особливі привілеї, визнати Хмельницького князем, його послів шанувати на рівні з королівськими, не вимагати гарачу, а жадати тільки допомоги військом, та відмовитися від козацьких нападів на Чорне море[20].

З такими умовами у квітні 1651 р. приїхав знову Осман-чауш. Хмельницький пізніше так висловлювався про це посольство: «І те не завадить пригадати, з якою приязню послів своїх цісар турецький до Браславля, і бусурманин, до нас присилав і при милості своїй не токмо наші вольності підтвердити, але й сугубими удовлити обіцявся, на всі статті наші і права і віри і вольності позволял, ніякої дані від нас не вимагав, токмо щоб ми на війну були готовими»[21].

Та незважаючи на ці принадні пропозиції, Хмельницький відмовився від договору. Козацька старшина пояснювала цю обставину тим, що він «надіється на царську милость — що цар пожалує його та з усім Запорізьким військом прийме під свою руку»[22].

Хоч становище України після Берестецької битви і Білоцерківського миру було дуже складним, Хмельницький не втратив значення в Порті. Польський агент Джірардіні в грудні 1651 р. писав: «Хмельницький і зараз у давній пошані у турків; Оттоманська Порта вірить в його могутність, так що не можна її переконати навіть найвагомішими аргументами; Порта переконана, що Хмельницький і тепер тріумфує». Папський нунцій Відоні твердив, що турки цінять гетьмана тому, що він своїм великим військом зв'язує польські сили, які могли б повернутися проти Туреччини[23].

Походи Хмельницького на Молдавію і Валахію 1652 р. викликали знову незадоволення Порти, і султан наказав ув'язнити українських послів, коли вони рішуче захищали політику гетьмана[24]. Але турецький уряд міг виступати проти Хмельницького лише з паперовими погрозами[25].

Тому незабаром непорозуміння з'ясувалися і відносини між Україною і Туреччиною знову нормалізувалися. Грек Фома Іванов у серпні 1653 р. писав з Константинополя: «Часто приїздять сюди козацькі посли від гетьмана Хмельницького, і тут турки цих послів дуже шанують і обдаровують, бо мають перед ними страх і просять їх приязні»[26]. Знову приїздив на Україну Осман-чауш, а до Порти їздило

велике українське посольство — 16 чоловік. Турки постійно вносили пропозиції про підданство України султанові, закликаючи гетьмана, «щоб став його підданим, а тоді султан зробить його знатною людиною». Порта обіцяла допомогу військом, але вимагала то гарачу, то передачі Кам'янця-Подільського[27].

Турецькі пропозиції Хмельницький передав на розгляд старшинської ради. Серед старшин виникли три партії: одна, яку очолював кропивенський полковник Джалалий, погоджувалася на союз з Туреччиною, друга під проводом Ждановича вимагала переговорів з Польщею, третя, найбільша, орієнтувалася на Росію. Рядове козацтво, побачивши турецьке посольство, рішуче виступило проти переговорів з Туреччиною[28].

Хмельницький затримав турецького посла Мегмет-ага-чауша, але всю увагу звертав на переговори, які вели в Москві його посли Бурляй і Мужиловський. Військовий писар повідомляв про це через посланця путивльського воєводи: «Гетьман турецького посла відправив до Умані, бо чекає ласки правдивого царя, а турецького царя обманює. Чекає гетьман своїх послів: чи принесуть вони правдиву і певну царську милість, чи скаже нам, Запорізькому війську, бути під своєю царською високою рукою. Коли ж повної государевої ласки до нас не буде, прийдеться нам бути слугами і рабами турецького царя»[29].

Очікувані посли повернулися з Москви у травні 1653 р., а разом з ними приїхали царські посли Матвєєв і Фомін, які повідомили гетьмана, що готується розрив Росії з Польщею, в залежності від чого був перехід України під владу царя. Це розв'язало Хмельницькому руки: сподіваючись на швидку допомогу Росії, він міг не рахуватися вже з Туреччиною. Гетьман вирішив відправити турецького посла. Це було зроблено в гострій формі: Хмельницький не дав Мегмет-азі звичайної прощальної аудієнції, а тільки Виговський поїхав до Умані і відпустив посла[30].

Історія українсько-турецьких відносин спростовує неправильні погляди багатьох істориків, і серед них Костомарова, ніби Хмельницький був гарячим прихильником дружби з Туреччиною і навіть погоджувався стати підданим султана. Насправді гетьман вважав Турецьку імперію ворогом України і мріяв про великий похід на турецькі землі. До переговорів з Портою змушували його обставини Визвольної війни. Таким чином він хотів утримати при собі вередливого кримського хана, а також розраховував на участь турецьких військ у війні з Польщею. Туреччина не відмовлялася від надання допомоги, але вимагала, щоб гетьман визнав зверхність султана, як це зробили Молдавія та карпатські князівства. Турки здавна виношували щодо України агресивні плани і тепер намагалися їх здійснити. Хмельницький розумів це і, щоб не настроювати Порту проти себе, розпочав переговори, але насправді, як свідчив Виговський, він продовжував переговори з Росією і, нарешті, розірвав відносини з турками, як тільки досяг мети, до якої йшов довгі роки. Пізніше переговори з Туреччиною були відновлені.

Певну роль у дипломатії Богдана Хмельницького відігравали Молдавія, Валахія і Трансільванія. Ці князівства були близькими сусідами України, перебували у васальній залежності від Туреччини, а

також у близьких зв'язках з Польщею, і було дуже важливим, як поставляться вони до Визвольної війни українського народу. Найближчим сусідом України була Молдавія.

Молдавський воєвода Василь Лупул, незважаючи на свою залежність від Порти, мав тісні зв'язки з польськими магнатами,— навіть віддав свою доньку Олену за Януша Радзивілла і сам, бажаючи одержати польський «індигенат» — громадянство, робив послуги польському урядові: інформував короля про плани султанського двора. Визвольна війна 1648 р. захопила також деякі райони Молдавії. Молдавські повстанці, яких називали «опришками», надавали допомогу українським селянам на Поділлі і в Галичині[31]. Боярам вдалося придушити повстання у своїй країні, але Лупул, бачачи перемогу Визвольної війни на Україні, вважав необхідним підтримувати дружні відносини з Чигирином. Уже в жовтні 1648 р. він прийняв з великою почестю українських послів і погодився на умови, які поставив Хмельницький: не пропускати в Молдавію втікачів з України — шляхту і купців, і для цього потопити всі пороми на Дністрі[32]. Лупул видавав себе за приятеля Запорізького війська, але насправді служив Польщі, вживав заходів до звільнення Миколи Потоцького з татарського полону, інформував поляків про події на Україні та плів інтриги проти Хмельницького[33]. Однак Хмельницький розгадав лицемірну політику Лупула, розумів, що у війні Молдавія може стати союзником Польщі і паралізувати лівий фланг українського фронту. Тому він вважав необхідним розірвати молдавсько-польський союз та зробити Молдавію залежною від України. Спершу гетьман намагався здійснити свої плани дипломатичним шляхом[34], але Лупул ухилявся від прийняття конкретних рішень, і тоді Хмельницький вирішив діяти силою. Блискавичний похід Запорізького війська у вересні 1650 р. захопив Лупула непідготовленим, і він капітулював. У складеній умові він зобов'язався віддати свою доньку Розанду за Тимоша Хмельницького[35]. Цей шлюб, з одного боку, зв'язував Молдавію з Україною, з другого — піднімав особистий авторитет Хмельницького. Згодом Лупул шукав способів відмовитися від невигідного для нього зобов'язання, прикриваючись своєю залежністю від Порти. Хмельницький пробував використати проти нього свої впливи в Константинополі[36], а потім у червні 1652 р. вирядив другий похід на Молдавію і змусив Лупула виконати договір. У серпні відбувся шлюб Тимоша з Розандою[37].

З того часу Лупул вже був змушений перебувати в союзі з Україною. Він користувався допомогою Хмельницького, коли на нього напали трансільванський князь Ракоцій і валаський воєвода Матвій Басараб. Запорізьке військо під проводом Тимоша Хмельницького двічі ходило виручати Лупула, але при облозі Сучави у вересні 1653 р. Тиміш був поранений і невдовзі помер. Династичні плани Богдана Хмельницького втратили актуальність. Але вплив України на Молдавію не припинився. Розанда залишилася жити на Україні, та й Лупул, вигнаний з Молдавії, розраховував на допомогу Запорізького війська. Новий молдавський воєвода Степан Георгіца незабаром теж уклав мир з Хмельницьким[38] і навіть заявляв про свою готовність, за прикладом України, піддатися під царську руку.

Валахія (Мунтенія) не мала безпосередніх кордонів з Україною, і зв'язки з нею були незначні. Коли в 1651 р. Хмельницький ішов у похід проти військ Яна Казимира, мунтянський воєвода Матвій Басараб прислав своїх послів з заявою, що може дати військову допомогу. Хмельницький вислав до нього у посольстві грека Івана Тафралі[39]. Добрі відносини з Валахією порушив похід Тимоша Хмельницького проти Басараба в інтересах Лупула в 1653 р., причому війська Тимоша були розгромлені під Торговищем. Богдан Хмельницький запевняв, що цей похід відбувся без його дозволу, і 1654 р. знову відносини поліпшилися[40].

Трансільванія (Семигород) була у васальних відносинах з Туреччиною, але завдяки великій території і вигідному оборонному положенню займала незалежне становище та проводила самостійну політику. Семигородський князь Габор Бетлен теж мав зв'язки з Запорізьким військом і сприяв визвольним прагненням України[41]. Коли ж почалася велика Визвольна війна українського народу під проводом Хмельницького, семигородський князь Юрій Ракоцій I раніше інших князів зрозумів значення України і вже в серпні 1648 р. увійшов у зв'язки з Хмельницьким через українського пана-кальвініста Юрія Немирича. Ракоцій претендував на польське королівство і просив допомоги Хмельницького[42]. Гетьман відповів на це посольство лише з-під Замостя в листопаді 1648 р.; хоч королем вже було обрано Яна Казимира, Хмельницький висловив бажання бачити Ракоція на польському престолі, «тому що увесь польський народ проти нас підняв ворожнечу і гнів»[43]. У першому посольстві до Трансільванії їздив військовий писар Іван Виговський. У планах Хмельницького Трансільванія займала важливе місце як союзник проти Польщі, який міг на Польщу ударити з півдня, від Карпат. Син і спадкоємець Юрія I Юрій II мав такі ж самі плани щодо польського престолу, й упродовж 1649—1651 рр. ішов жвавий обмін посольствами між Чигирином та Феєрваром. Від Хмельницького їздили послами Василь Верещака, Лозинський, Павло Тетеря, Семен Сірий[44]. Обидві сторони погодились на укладення воєнного союзу. Головним змістом переговорів було планування одночасного виступу проти Польщі. У лютому 1649 р. в Переяславі Хмельницький вимагав від Ракоція, щоб той зібрав хоча б 5 тис. війська в Мукачеві, а коли запорожці виступлять у похід на Польщу, перейшов Карпати і прямував на Краків[45]. Але Юрій II не почував себе настільки сильним, щоб вести війну з Польщею. Починаючи похід на Польщу 1651 р., Хмельницький знову закликав на допомогу Юрія II, причому заявляв про свою готовність визнати його польським королем. Так само польські протестанти посилали заклики Ракоціям, а в інтересах перемоги євангелізму ці плани підтримував навіть Кромвель. Поширювалися чутки, що Юрій з братом Сігізмундом готують велике військо і підуть на Краків[46]. Але князі знову не відважилися на війну.

Відмова з боку Семигорода пошкодила планам Хмельницького і була безпосередньою причиною невдачі берестецького походу. Відносини між обома сторонами стали холодніші. Ще більше погіршилися вони після походу Хмельницького на Молдавію в 1652 р.,

а потім у зв'язку з нападом Лупула на Валахію. Юрій II, занепокоєний зростанням воєнного престижу Молдавії, став по боці Валахії, і листом з березня 1653 р. повідомив Хмельницького, що вступає у війну з Лупулом [47]. Так семигородські війська зустрілися у бою з українськими. Але Юрій пішов ще далі, уклавши воєнний союз з Польщею. Через те дружні відносини між Україною і Семигородом були зірвані і Юрій не відпустив на Україну гетьманського посла Михайла Суличича[48]. Трансільванія разом з Молдавією і Валахією утворили єдиний блок, ворожий Україні. Так плани Хмельницького, які будувалися на союзі з карпатськими князівствами, зазнали гострої кризи. Лише після об'єднання України з Росією Семигород був змушений знову шукати дружби з Хмельницьким.

Починаючи війну з Польщею, гетьман шукав також зв'язків з далекою Швецією. Завдяки перемогам Густава Адольфа у Тридцятирічній війні Швеція виросла в одну з наймогутніших європейських держав, тримала під своїм впливом Німеччину, мала майже необмежену владу над Балтійським морем, загрожувала Росії і Польщі. Хмельницький передбачав, що Швеція може почати війну з Польщею і бажав використати шведську допомогу для визвольної боротьби українського народу. Вже 1650 р. гетьман склав план комбінованого наступу на польські землі: Росія мала б ударити на Литовське Велике князівство, Ракоцій на Краків, а Швеція на Пруссію[49]. Вже тоді Хмельницький намагався зв'язатися з Швецією, але, мабуть, не одержав відповіді[50]. У 1653 р. гетьман вживав заходів, щоб вислати до Швеції посольство на чолі з полковником Кіндратом Бурляєм через російський кордон, але між Росією та Швецією були напружені стосунки і російський уряд відмовився пропустити послів[51]. Тісніші зв'язки між Хмельницьким і Швецією встановилися у 1655—1657 рр., коли король Густав вів війну проти Польщі.

Епізодичний характер мали відносини України з Бранденбургією, яка виростала у сильну балтійську державу і загрожувала агресією Польщі. Вже в середині 1649 р. поширилися чутки, що бранденбурзький курфюрст Фрідріх-Вільгельм порозумівся з Хмельницьким за посередництвом Юрія Ракоція. Такі звістки повторювалися в 1651 р. Але курфюрст рішуче їх заперечував[52]. Насправді ж дипломатичне листування між Фрідріхом-Вільгельмом та Хмельницьким почалося в період польсько-шведської війни.

З південноєвропейських держав у відносини з Хмельницьким і Україною увійшла Венеція, яка у той період перебувала у постійній війні з Туреччиною за впливи на Балканському півострові та сусідніх островах. Тому для неї важливим питанням було мати спільника проти Туреччини на Чорному морі, і венеціанські політики цікавилися морськими походами запорожців. Венеція добре знала сили Запоріжжя і в 1646 р., під час переговорів з Владиславом IV про антитурецьку лігу, через короля подала козакам допомогу на будівництво морських човнів.

Коли ж почалася Визвольна війна, Венеція уважно стежила за відносинами Хмельницького з Портою і жадібно ловила чутки про підготовку гетьмана до війни з Туреччиною. Нарешті венеціанський сенат вирішив увійти у безпосередні відносини з Хмельницьким.

Підготовку до переговорів було доручено венеціанському послові у Відні Ніколо Сагредо. Він зібрав вичерпну інформацію про Україну і самого Хмельницького та підшукав для посольства відповідну людину в особі Альберто Віміни, венеціанського підданого, який знав слов'янські мови. Посол мав насамперед дізнатися, чи можна сподіватися виступу Запорізького війська спільно з кримським ханом проти Туреччини, і запевнити Хмельницького, що Венеція готова затримати турецькі сили на морі й суші, а також надати козакам грошову допомогу. Посол повинен був прозондувати, чи запорожці не хотіли б порозумітися з Молдавією і Валахією та як би вони поставились до союзу з Польщею. Якщо Хмельницький не думає про війну з Туреччиною, посол мав завдання наштовхнути його на такий план. Він мав звернути увагу гетьмана на могутність венеціанського флоту, який упродовж 22 місяців блокував Дарданелли, не пропускаючи і найменшого човна. Якщо б козацький флот увійшов у Чорне море і блокував Константинополь, у султанській столиці виникло б народне повстання, що неодмінно призвело б до занепаду турецької держави. Посол мав перевірити, як Хмельницький сприймає ці плани та впевнитися, чи Венеція може на нього розраховувати; дізнатися, якої він вимагає допомоги і грошей[53].

Сагредо передав Віміні також грамоту, адресовану Хмельницькому, що починалася такими словами: «Ім'я вашої ексцеленції, відоме з незвичайної мудрості і особливої слави у всьому християнстві, залишається також у мене в такому високому ступені пошани, на яку безперечно заслуговує. Тому я бажав би добути честь поцілувати руку вашої ексцеленції і прошу наділити мене вашою прихильністю, за яку постараюся віддячитися справжніми послугами, якщо щастя дозволить мені їх подати... Я повинен привітати вас з великими надіями, які все християнство покладає на вас, і зі справою, яка дозволить зробити безсмертним ваше ім'я, приєднуючи до перемог і великих діл заслугу перед Богом»[54].

Віміна приїхав до Чигирина наприкінці травня 1650 р. Він передав доручення Сагредо згідно з інструкцією, причому підкреслив, що розгром Туреччини принесе довгождане визволення патріархові та християнам, які перебувають під турецьким ярмом. Хмельницький подякував за посольство і заявив, що вже раніше знав про воєнні успіхи Венеції. Він охоче взяв би участь у війні, якщо б мав упорядковані внутрішні справи і коли б міг довіряти Польщі: між поляками є багато таких, що загрожують помстою. Щодо хана, то хоч він союзник, але гетьман не може повністю йому довіряти. Та він не залишить плану турецької війни і передасть його на раду; він має надію, що Венеція буде підтримувати зв'язки. На заяву посла про те, що Венеція готова дати грошову допомогу, гетьман не дав відповіді. Хмельницький згадав про турецькі плани Владислава IV — він був послом від Запорізького війська; знає добре, як неохоче ставляться поляки до таких заходів. Радив порозумітися з Кримом, Молдавією, Валахією і Трансільванією.

Виговський, як військовий писар, розпитував посла, чому не вислано посольства від венеціанського сенату, а тільки від Сагреда. Віміна дізнався пізніше, що Хмельницький мав раду з старшиною відносно

пропозиції Венеції: всі учасники погоджувалися на морський похід, але гетьман не дав своєї згоди, поки не впевниться у вірності хана[55].

Венеціанському послу Хмельницький відповів листом 3 червня 1650 р. Він дякував за прихильність Венеції і заявляв, що в даний час не може прийняти її пропозицій. Король Владислав підготував війну проти турків і дав Запорізькому війську гроші на будівництво човнів. Але магнати не дозволили почати війну, і військо було змушене увійти в зв'язки з ханом. Венеціанська республіка повинна вислати послів до хана — якщо той погодиться на війну, то і запорожці готові прийти на допомогу Венеції[56].

Отже, Хмельницький не відкидав цілком венеціанського плану. Венеція вирішила продовжувати переговори, і у вересні 1650 р. до Варшави приїхав венеціанський посол Кавацца, щоб порозумітися з Яном Казимиром. Він мав нараду з Віміною — було обговорено справу нового посольства до Хмельницького від імені венеціанського сенату, а також до хана. Але дальший розвиток подій не дозволив здійснити цей план, і венеціанській дипломатії на залишилося нічого іншого, як чекати «сприятливіших умов»[57].

Пам'яткою посольства Віміни на Україну стали його історичні твори «Історія громадянських воєн у Польщі» та «Опис виникнення і звичаїв козаків», надруковані вже після смерті автора.

За відносинами Хмельницького з Туреччиною уважно стежила також Австрія, яка мала безпосередній кордон з Турецькою імперією і жила у постійній тривозі перед турецькою агресією. Так само, як Венеція, Австрія цікавилася морськими походами Запорізького війська. Її посол у Стамбулі передавав цісареві дуже точні відомості про українські посольства до султана[58]. Віденський двір у своїх інструкціях наказував послові підривати вплив Хмельницького в Порті[59], щоб не допустити ближчого порозуміння козаків з турками. Пізніше (1657 р.) цісар був змушений увійти в прямі відносини з Хмельницьким.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Соціально-економічні і політичні відносини на Україні в період Визвольної війни

СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

У процесі Визвольної війни відбулися величезні зміни у соціально-економічному житті України. Внаслідок селянських повстань і воєнних успіхів Запорізького війська магнати і велика шляхта були змушені залишити Подніпров'я, а разом з ними відступив також і весь державний апарат шляхетської Польщі. Втік, залишивши свої лівобережні латифундії, наймогутніший з українських магнатів, князь Єремія Вишневецький. Пізніше пани намагалися всілякими засобами — і воєнними, і мирними — повернути собі втрачені землі, але селянські повстання знову вимітали їх і не дозволяли надовго укріпитися в родових маєтках. Таким чином, в 1652 р. все Лівобережжя і Правобережжя остаточно були очищені від польських панів, а з феодального землеволодіння лишилися тільки маєтки православних монастирів і дрібної шляхти. Натомість поступово виникало і зміцнювалося землеволодіння козацької старшини.

Так у результаті першої хвилі Визвольної війни було тимчасово ліквідоване велике і середнє землеволодіння на підлеглій Запорізькому війську території, і великі простори земель перейшли в користування переможців, у тому числі й селян, козаків, дрібних міщан.

Про стан землеволодіння після Визвольної війни в загальних рисах можна довідатися з описів полків від 1654 р. У найточніше складеному описі Ніжинського полку перераховано 22 міста і містечка та 110 сіл, причому вказано, скільки населення в кожному з них склало присягу цареві. Тут названо кількість козаків і козацької старшини (сотників, осавулів, хорунжих, отаманів), кількість міщан (до яких зараховано також селян), кількість міської старшини (війтів, бурмистрів, сотських), дано опис церков, наведено імена попів, кількість ченців, а також людей, які жили в монастирях. Але зовсім не згадано панів, які б володіли якимсь селом чи містечком. Тільки при описі Максаківського монастиря зроблено таке зауваження: «А будував їм той монастир Адам Кисіль. До монастиря Адам Кисіль дав на монастирську потребу село Холми та село Ядутово, та село Високе: а нині в тих селах живуть козаки та міщани, а оброків їм не дають і всякі работи монастирські не виконують і зовсім не слухають. А скільки в тих селах міщан, про те вони не відають, що міщанами тими не володіють»[1]. Інший монастир, жіночий, в Макошиному, не мав ніяких «вотчин і селян»[2]. Отже, в Ніжинському полку не було великих землевласників.

У досить точному описі Білоцерківського полку в кількох містах згадується шляхта: у Білій Церкві — 38 чоловік, Настащі — 11, Боярці — 21, Кам'яному Броді — 5, Вишеві — 6, але підкреслено, що це були невеликі власники, саме дрібні шляхтичі. Про інші полки точних відомостей немає.

Колишні землевласники — шляхта, духовенство, міський патриціат — намагалися повернути собі землі, що належали їм у минулому, козацька старшина також прагнула розширити свої володіння. Про це мова йтиме в наступному розділі. Проте відзначимо, що хоч багато панів одержало гетьманські і царські надання, проте мало хто з них зумів цими землями повністю заволодіти, тому що народні маси вороже зустрічали всі спроби закріпити велике панське землеволодіння й узаконити феодальні порядки.

Деяке світло на результат цієї боротьби за землю проливають переписні книги 1666 р.[3], які охоплюють в основному Ніжинський, Переяславський і Київський полки з деякими селищами суміжних полків. Цей перепис мав на меті ввести нову систему оподаткування. В опублікованих книгах описано понад 300 міст, містечок і сіл. З цього числа в руках феодалів — монастирів і духовенства, козацької старшини і міського патриціату — було всього 53 населені пункти, тобто 17 проц. всього землеволодіння. Всі інші населені пункти, понад 80 проц., являли собою вільні міста, містечка і села, що не підлягали владі панів.

Суть цих перетворень була в тому, що після Визвольної війни на зміну великому феодальному землеволодінню прийшло дрібне землеволодіння козаків, міщан і вільних селян.

Аналізуючи різні можливі форми ліквідації феодальних латифундій, Ленін вказував, що цей процес може проходити або шляхом реформ, або шляхом революції — «маючи на чолі дрібні селянські господарства, які революційним шляхом усувають з суспільного організму «наріст» кріпосницьких латифундій і вільно розвиваються потім без них по шляху капіталістичного фермерства»[4]. Хоч у період визвольної війни процес знищення панського землеволодіння і не був завершений, все ж аграрні перетворення відбувалися в основному шляхом ліквідації магнатських латифундій.

Проте трудовим масам України не вдалося закріпити за собою здобуті позиції на тривалий час. Феодалізм не був ще остаточно знищений і незабаром почав наступ проти вільного селянства і козацтва. Вільні дрібні виробники поступово були закріпачені. «Слідство о маєтностях» 1729—1731 рр. визначає кількість всіх дворів на Лівобережжі в 56 тис., серед них «свобідних військових» було вже тільки 20 тис., тобто близько 36 проц. 1764 р. «свобідних» залишилося лише 1100 дворів[5].

Отже, в період Визвольної війни і в найближче після неї десятиріччя основною формою господарства на території, підлеглій владі Запорізького війська, було вільне дрібне землеволодіння.

Описи полків від 1654 р. дають змогу точніше охарактеризувати ці соціально-економічні зміни. У списках людей, що складали присягу цареві, розрізняють такі групи населення: шляхти 188 чоловік, козаків 64659, міщан 62454, монастирських прислужників 37, всього 127338 чоловік[6].

Основне населення на Україні складалося з двох груп, майже однакових за чисельністю — козаки і міщани. Козаки — це ті, які несли службу в Запорізькому війську. Щодо міщан, то це не тільки населення міст, але й вільні селяни. Значення терміну «міщани»

розкриває вищенаведена згадка про села Максаківського монастиря Холми, Високе[7], в яких монастирські піддані відмовилися від послуху монастиреві і жили як вільні люди — козаки та міщани. Це, очевидно, було типовим явищем: так само і по інших селах селяни, визволившись від панської влади, утворили групу вільного населення — козаків та міщан.

Чому саме в списках 1654 р. вільних селян було названо міщанами, ще остаточно не з'ясовано. Може ця назва виникла у зв'язку з тим, що вільні села запозичили дещо з устрою міст: сільську старшину звали війтами і, очевидно, це були виборні старшини, як у містечках. На той час містечка становили на східній Україні дуже поширену категорію населених пунктів. Багато містечок було недавно засновано, і вони нічим не відрізнялися від сіл: вільним селянам легко було тут оселитися і цим відгородити себе від кріпаків, приховати своє селянське походження. Але назва «міщани» щодо вільних селян не збереглася. Інколи їх називали прямо «вільними селянами». Така назва зустрічається в царській грамоті від 1654 р. сотникові Михайлові Махаринському на село Ілляшівці («селян вільних»)[8]. Але частіше селян звали «посполитими», «посполством», так вони називаються в універсалах Богдана Хмельницького[9].

Опис Ніжинського полку від 1654 р. дає відомості про склад населення окремих сіл: скільки в них жило козаків і скільки «міщан», тобто вільних селян[10].

Сотня	Село	Козаки	Міщани	Всього
Неназвана	Авдіївка	—	17	17
	Жуківка	—	34	34
	Дроздівка	—	24	24
Дівицька	Ковчинка	100	74	174
Березанська	Михайлове Городище	—	115	115
	Степанівка	—	23	23
	Волосківці	—	58	58
	Стольне	—	131	131
	Локнисте	—	41	41
Івангородська	Мартинівка	18	29	47
	Махнівка	62	11	73
	Максимівка	19	17	36
	Більмачівка	23	10	33
	Фастівці	—	46	46
Сиволозька	Онбиш	—	28	28
Ніжинська	Вересоч	55	99	154
	Хибалівка	23	47	70
	Кладківка	29	38	67
	Печище	9	63	72
Борзенська	Загорівка	73	91	164
	Плиски	54	38	92
	Красилівка	43	39	82
	Ядутин	15	—	15
	Холми	41	—	41
	Обтів	133	—	133
	Коношівка	—	37	37
	Оленівка	—	47	47
Шаповалівська	Шаповалівка	101	—	101
	Стрільники	41	—	41
	Старосвітське Городище	49	—	49
	Високе	27	—	27
	Миколаївка	30	—	30
Бахмацька	Старий Бахмач	139	61	200
Конотопська	Попівка	151	154	305
	Вирівка	163	105	268
Підлипенська	Підлипне	203	—	203
Батуринська	Митченки	136	188	324
	Красне	68	161	229
	Обначів	87	94	181
		1892	1831	3723

У цілому, по селах Ніжинського полку половину населення становили козаки, а половину — «міщани». Але в окремих сотнях співвідношення було різним: у селах Березнянської, Сиволозької та однієї неназваної сотень не було козаків, у селах Шаповалівської і Підлипенської сотень не було селян, в інших селах переважали або козаки, або селяни.

Саме як відбувався поділ сільського населення на козаків і «посполитих», показує універсал Хмельницького від 28 грудня 1648 р. підданим Печерського монастиря в с. Підгірцях. Гетьман писав, що в часи Визвольної війни частина селян не пристала до козаків, а піддалася під владу монастиря: «котрі з охоти своєї, під той час в козачество не хотячи, до того монастиря роботи і повинности відправляти удалися»[11]. Отже, козаками стали ті селяни, які на початку Визвольної війни добровільно вступили в Запорізьке військо, брали участь у війні і тим добули собі козацькі права. Але були й інші селяни, які на війну не пішли, а воліли піти під захист монастиря і виконувати підданські повинності; тільки пізніше, коли шляхта була розгромлена, ці селяни почали відмовлятися від обов'язків щодо монастиря і стали називати себе козаками; Хмельницький наказав цим «новим козакам» залишитися у підданстві монастирів.

Поділ на дві групи — козаків і селян проходив насамперед на основі майнових відносин. У джерелах часів війни 1651 р. є дані, що «бідні козаки» гостро виступали проти старшини, яка не вписала їх до реєстрового війська, а залишила в мужиках: «Запорізьких реєстрових козаків мало бути тільки 40 тисяч,— а їх, бідних людей,

і козаками не називали, а мужиками»[12]. Адам Кисіль у листі від 1651 р. зауважив, що за російський кордон збираються виходити «всі, що тільки були козаками,— а це були все заможніші селяни»[13]. Російські посли Стремнєв і Бредихін у своєму звіті 1653 р. розповідали про містечко Буки Уманського полку, що деякі козаки «за скудостью в козаках буть не захотіли і почали бути в міщанах»[14]. Такі ж відомості дає Генеральне слідство Стародубського полку від 1729 р., описуючи відносини, які створилися «по вигнанню ляхів»: «Як осіли люди, тогда можнійшиє пописалися в козаки, а подлійшиє осталися в мужиках»[15]. Зрозуміло, що до козацтва, до Запорізького війська, легше було вступити заможнішим людям; військову службу треба було відбувати власним коштом — мати свою зброю, коней, свої військові припаси, а це не всім було під силу. Але, очевидно, були й інші випадки: селянами могли залишатися і багаті люди, які не мали бажання ходити у важкі військові походи і воліли займатися господарством.

Незважаючи на поділ сільського населення на козаків і селян, між цими групами не існувало істотної економічної різниці. Як селяни, так і козаки були дрібними землевласниками, які жили власною працею, використовували свою продукцію в основному на власні потреби і лише частково — на продаж. У досліджених матеріалах дрібне козацьке і дрібне селянське землеволодіння згадуються поряд як один господарський тип.

Не маємо точних відомостей про те, наскільки після 1648 р. селянське землеволодіння зросло. Проте зростання його — факт безсумнівний. До війни 1648 р частина землі в кожному селі належала панові, який використовував її на потреби свого двору або як фільварок; друга частина була поділена між селян, які жили з неї, сплачували панові данину або відробляючи панщину. Після Визвольної війни селяни дістали змогу збільшити своє землеволодіння. Вони могли не тільки вільно господарювати на своїх наділах, а й збільшити їх, захопивши панську землю, ліси і інші угіддя.

Павло Алепський малює таку загальну картину: «Козаки, заволодівши країною, ділять землю між собою, вирубують ліси, випалюють коріння, і засівають землю збіжжям»[16]. У сучасних документах, зокрема в універсалах Богдана Хмельницького, знаходимо ряд даних про займанщину селянами і козаками панських земель. Так, в універсалі від липня 1650 р. до ніжинського полковника Шумейка Хмельницький згадує козаків, «которі на ланах панских збіжжя літа воєнного позасівали», та про таких, «котрі збіжжя по примирю сего літа на ланах панських сіяли ярину («воєнне літо» — це рік 1648, а «примиря» — Зборівський мир 1649 р.)[17].

У Чернігівському полку селяни захопили землю пана Олифіра Радченка у Постовбиці: «которие грунта некоториє обиватели прилеглиє, яко нам дано знать, неслушне і непотребне займают и ониє пустошаті собі привлащают і ониє от того, кому власне принадлежит природным правом, отривают»[18]. Під самим Черніговом селяни з Роїщ зайняли землю Лукаша Носачовича: «що там слободяне ройшкиє часть тых єго власных засіли грунтов»[19].

Під Лубнами, на сіножатях, які належали до війни лубенським бернардинам, поселилися селяни[20].

Селяни і козаки не тільки займали землі, залишені шляхтою і католицьким духовенством, а й порушували землеволодіння тих панів, які залишилися на Україні. Збереглися скарги православних монастирів на захоплення земель та інших угідь селянами.

Селяни з Глевахи, Малютинки і Юрівки на Київщині робили «великую шкоду в дуброве и лесах» Михайлівського Золотоверхого монастиря[21]. У Бузукові, теж на Київщині, частину землі, що належала до пасіки Печерського монастиря, захопили люди, «которие свої там мают грунти»[22]. «Обиватєлі» з Лісник і Ходосівки «своволенством взбужониє і никого ся не обавляючи, великиє шкоди чинят частим ловленєм риб» в Калинівщині та інших землях Видубецького монастиря[23].

Таке становище було і на Лівобережжі. Богдан Хмельницький універсалом від квітня 1656 р. «охороняючи грунта и поля, наданниє на монастыр гадяцкий», наказував, «жеби жаден с козаков і поспулства до тих грунтов і пуль монастырских не втручался і перешкоди отцом гадяцким не чинил»[24]. Захищаючи Батуринський монастир, гетьман повідомляє: «Іж дойшло нам відать своєволю і непослушенство от товариства нашего і кривди великиє чинячиє велебним отцом в Спаском полю і в тих грунтах, належних іздавна к тому монастирю»[25].

Ніжинський полковник Іван Золотаренко, захищаючи Микошинський монастир, наказував селянам с. Баби, «аби ся жадниє кривди і перепони в грунтах монастирских не діяли»[26]. Полковник Григорій Гуляницький надав тому ж монастиреві якісь шляхетські землі, але в березні 1656 р. зазначив, що ці землі зайняли козаки і селяни: «Нікотириє товариство и посполитиє люде недавними часи поля пахают панскиє завоеванниє во всіх трох роках»[27].

Селяни і козаки захоплювали також різні монастирські підприємства, особливо млини: так, селяни з Вільшанки робили «кривди і шкоди» Мгарському монастиреві у його млинах[28], а в млині Густинського монастиря козаки чи селяни мололи «без мірочки звичайної»[29].

Наведені відомості показують, що після 1648 р. дуже характерною була займанщина з боку селян і козаків земель, покинутих панами, або тих, які шляхта чи інші власники не в силі були утримати у своїх руках. Це не було цілком нове явище, бо у південних областях України вже від початку XVI ст. «непослушні» селяни чи козаки ломіць забирали старостинські, міські, монастирські землі і на них засновували свої господарства: але різниця полягала в тому, що таке займання панських земель тепер уже охопило всю територію, на якій укріпилася влада Запорізького війська — від р. Случ на заході до Слобожанщини на сході.

Конкретних даних щодо обсягу господарства сільських землевласників немає. Очевидно, середня селянська власність значно зросла і перевищила колишню середню норму, яка до 1648 р. дорівнювала четвертині лану. Найбільше зросли господарства заможних козаків і селян, які мали в достатній кількості господарський реманент, внаслідок чого їм легше було освоювати нові землі. Насамперед такі можливості мала сільська старшина — це відмічає перепис 1654 р. Козаків очолював отаман, інколи сотник, при ньому були осавул,

писар, хорунжий: на чолі селян стояли війт і сотські. Ця старшина користувалася різними — відповідно до посад — земельними угіддями, млинами тощо, а від поселян одержувала всякі данини і приносини, особливо за суд. Використовуючи працю селян і найманих батраків, старшина збільшувала свої землі, її землеволодіння із дрібного виростало до середнього і великого.

Дані про селянське господарство є в переписних книгах 1666 р. Перепис показує, що по окремих селах селян ділили на три групи: «пашенних» селян, які обробляли землю власною худобою, ремісників, «бобилів» — селян, які не мали робочої худоби. Дані з деяких сіл подані таблиці[30].

Привертає увагу відношення «пашенних» селян до «бобилів». Селяни, які мали своїх коней або волів, становлять 80—90 проц., «бобилі» рідко перевищують 20 проц., а інколи не доходять до 10 проц., всіх селян. Отже, значна кількість селян мала свою робочу худобу.

Перепис дає кількість робочої худоби в кожному селянському дворі. Цифри показують, що переважна більшість селян мала тільки одну—три голови худоби. Так, у с. Митченки серед 155 господарів було: з одним конем — 26, з одним волом—45, з конем і волом—32, з двома волами—10, з двома волами і конем—25. У с. Вертіївці на 144 селян було: з одним конем—23, з одним волом—31, з конем і волом—66, з двома волами і конем—20. У с. Синявка на 106 господарів по одному коню мали 42, по одному волу—22, по волу і коню—25, по коню і два воли—9. Селян, в яких було по чотири—шість голів робочої худоби, було в Митченках всього 16, Вертіївці — чотири, в Синявці — вісім, і тільки один селянин у Митченках мав шість волів і вісім коней[31].

Повіт	Село	Дворів			Всього дворів	Всього людей
		«пашенних»	ремісників	«бобилів»		
Батуринський	Митченки	163	3	54	220	393
	Красне	83	—	22	105	186
	Тростянки	33	1	8	42	62
Бахмацький	Курені	165	—	40	205	700
	Тиниця	32	—	3	35	67
	Городище	54	—	10	64	111
Конотопський	Сем'янівка	43	1	7	51	невідомо
	Попівка	171	—	30	201	«
Новомлинський	Головенька	80	2	74	156	«
	Пекарів	13	—	15	28	«
Ніжинський	Вересоч	22	—	10	32	«
	Берестовець	49	—	11	60	«
Борзненський	Кунашівка	48	—	13	61	«
	Шаповалівка	90	—	5	95	«
Менський	Феськівка	34	—	14	48	«
	Синявка	109	—	9	118	«

У цьому переписі нормою запрягу до плуга визначено 8 волів або 4 коней[32]. Отже, більшість селян, маючи малу кількість робочої худоби, не могла самостійно обробляти свою землю, а мусила спригатися з сусідами. Але треба зауважити, що перепис 1666 р. був складений у 1663 р., незабаром після нападу військ Яна Кизимира на Лівобережжя; можливо, що такий стан тваринництва був наслідком зв'язаних з війною руйнувань, а в мирний час селяни мали більше худоби. На жаль, за 50-ті роки XVII ст. немає ніяких даних для з'ясування цього питання.

«Бобилі», за переписом 1666 р., як уже зазначалось, це селяни, які не мали робочої худоби. Точніших даних про них небагато. У деяких документах відзначено, що «бобиль» має вола або коня, але «непашенного».

З цього видно, що хоч більшість селян і була забезпечена землею, все ж існував прошарок селянської бідноти, яка і в нових умовах не змогла вийти із злиднів. До 1648 р. була також значна кількість безземельних або малоземельних селян — «загородники», «підсусідки», «комірники» та ін., а частина селян навіть відірвалася від села і становила групу мандрівних «гультяїв», або «люзних людей». Ці групи існували і після 1648 р. Хоч і великі були простори незаселених земель, проте незаможні селяни далеко не завжди мали потрібні засоби — коней, худобу, землеробське знаряддя, а також зерно, щоб завести самостійне господарство. Вони й надалі залежали від багатіїв. До того ж під час довголітніх воєн, шляхетських походів і набігів татарів багато людей було розорено, садиби їх зруйновано і знищено, внаслідок чого вони дійшли до крайнього зубожіння: «В кого немає ні самопала, ні борошна, одежі не питай»,— так їх охарактеризував запорізький кошовий Барабаш[33]. Якщо ці люди залишалися на селі, вони потрапляли у залежність від багатьох козаків чи селян і ставали «підсусідками», «загородниками», «комірниками», «наймитами» та ін. Але частина їх залишала село і наймалася на роботу у великих господарствах, на промислах або вступала до Запорізького війська в ролі допоміжної сили.

У джерелах є деякі дані про різноманітну продукцію селянського і козацького господарства в часи Визвольної війни і після неї. За свідченням очевидців, більшість селянства і дрібного міщанства в цей період жила заможніше, ніж до Визвольної війни. Польські офіцери, які 1651 р. вели військо на Білу Церкву, розповідали про квітучий стан господарства за «козацькою лінією», тобто на території Запорізького війська; на цей розквіт вони звертали увагу, тому що українські землі, які залишилися під владою шляхетської Польщі, були зовсім розорені. Вони розповідали: «З-під Махнівки ми ішли на Беклівку, містечко, що лежить вже за лінією, якої вимагають для себе козаки, і там ми знайшли вже інший край: багато кіп на полі, достаток всякого хліба і по полях худобу». Приїхавши під Ружин, «тут уже зустріли немов обітовану землю, повну хліба і пасік». Саме містечко Ружин «повне старого збіжжя і іншої поживи, пива і меду»[34].

Павло Алепський, який проїздив Брацлавщину в 1653 р., писав, що траплялося йому їхати по дві і три години полями збіжжя, «дов-

гими і широкими, як море». Він захоплювався заможністю і добробутом населення, розповідав про великі лани різного хліба: пшениці, жита, ячменю, вівса, гречки, проса, а також льону, конопель та ін. «Кожну хату оточує сад, засаджений вишнями, сливами та іншими деревами, а посередині капуста, ріпа, петрушка, цибуля і таке інше». Він дивувався великій кількості коней, рогатої худоби, овець, свиней, а також домашньої птиці.

Швед Гільденбрандт, що проїздив через південну Брацлавщину 1655 р., писав: «І хоч як погано виглядали ці місця, ми, проте, могли якось улаштуватися. Мешканці кожної такої місцевості приносили нам незабаром курей, яйця, білий хліб, горілку, пиво, питний мед і овес та сіно для коней»[35]. Це стосується прикордонної території, населення якої дуже терпіло від частих ворожих нападів.

Венеціанський посол Альберто Віміна, який був у Чигирині 1656 р., оповідав, який великий урожай дала «падалиця» — зерно, що обсипалося на полі: «Я навряд чи повірив би такому явищу, якби не переконався на власні очі і не бачив на місці таких великих і багатих зерном снопів, яких в інших країнах не одержують при найдбайливішому обробітку». Він згадав також про значне поширення капусти й огірків [36]. Велике значення в селянському і козацькому господарстві мало бджільництво, як це видно із згадок про пасіки, лісові борті, медові дані і виробництво меду. Перепис 1666 р. дає відомості про данини від селян медом. У Новомлинському повіті селяни с. Головеньки давали дані медом по одному пуду, с. Ріжок — по 1,5 пуда, с. Токарів — по півпуда. У с. Жукинь Остерського повіту селяни мали свої «вотчини бортеві» і давали з них 15 пудів меду. Бортники існували також у багатьох селах Менського і Сосницького повітів[37].

Звертає на себе увагу велика кількість рибних озер. У Новомлинському повіті було їх 11, біля містечка Макошина — 13, у Сосницькому повіті — 10. Деякі озера віддавалися в оренду, в інших рибальство було вільне: «А рибу в них ловит всякий человек безоброчно»[38]. Було багато ставів. Павло Алепський розповідав: «Біля кожного містечка або села є став з дощовою або текучою водою». У с. Ісайки він нарахував 10 ставів з рибою.

Значну роль відігравали також степові промисли — ловецтво і рибальство. Згадувалося про них під час переговорів у Москві в березні 1654 р.: «Деякі запорізькі козаки, небагаті люди, ходять на промисли, рибні і звірині лови, на Низ і тим годуються, да на ті промисли ходять і міщани...»[39]. Від 1651 р. є згадки, що «багато козаків пішло за лисицями і в річки по рибу»[40]. Степові промисловці постачали також сіль з лиманів та селітру з розкопуваних могил.

У селах розвивалося сільське ремесло. Так, 1666 р. у Митченках Батуринського повіту були ткач, кравець і швець; у Тростянках — коваль; у Сем'янівці Конотопського повіту — швець; у Головеньках Новомлинського повіту — коваль. У Вертіївці Ніжинського повіту між «бобилями» було шість «цехових ремісників: три шевці, два кравці і один невизначеного фаху» [41].

У селянському і козацькому господарствах розвивалися також деякі галузі сільськогосподарських промислів, серед яких на першому

місці стояло млинарство. Павло Алепський свідчив, що млини існували при всіх ставах «в кожному містечку і маленькому селі». Під містечком Буками він бачив на одній гаті чотири млини, «з хитрими двигунами» та пристроями для різних робіт: помелу зерна, товчення крупи і солоду, пресування льону, валяння сукна[42]. У документах згадуються селяни або козаки, що були власниками млинів: так, 1652 р. Назар Петрович, мельник з с. Старої біля Конотопа продав свій млин з двома колами Грицькові Дергачовичу; 1653 р. корсунський козак Супрун Ступиченко продав млин, 1656 р. Тиміш Васильович, мельник з Липового біля Ромен, відписав свій млинок Батуринському монастиреві; 1657 р. старянський мельник Григорій Ламан продав свій млин з трьома колами[43].

Переписні книги 1666 р. подають деякі дані про власників млинів на селах:

Повіт	Селяни	Козаки	Селяни і козаки-/спільно/	Міщани	Монастирі	Неозначені	Всього
Батуринський	—	—	—	—	4	—	4
Березнянський	1	—	—	—	—	—	1
Борзнянський	2	—	—	—	—	—	2
Конотопський	3	—	3	1	—	1	8
Кропивенський	1	—	—	—	—	—	1
Менський	8	—	—	1	—	—	9
Ніжинський	1	—	—	—	—	—	—
Новомлинський	2	—	—	—	—	—	2
Піщанський	—	—	1	—	—	—	1
Сиволозький	1	—	—	—	—	—	1
Сосницький	10	3	2	11	1	—	27

Як видно з цього перепису, значна кількість млинів належала селянам. Звичайно це були невеликі млини, з одним або двома колами. Бувало, що власниками одного млина було кілька спільників. Так, у Козаричах Конотопського повіту млином володіли п'ять селян і два козаки, в Шабельниках Піщанського повіту — один козак і кілька селян. Деякі селяни спеціалізувалися на млинарському промислі і мали по кілька млинів: Левкові Антонову належали два млини в Деговій Менського повіту, Яремкові Максиміву — один млин у Величківці, другий — у Киселівці того ж повіту, Лаврін Василів і Юхим Колійників разом з «товаришами» держали три млини в Козаричах і ще будували нову греблю, а на ній два млини, причому це були чималі млини, з трьома мукомельними колами, із ступами і «вальниками». Мельники ставали найбагатшими селянами — це видно з кількості худоби, яку вони мали; наприклад, мельник Філонко Андріїв у Михайловому Городищі Березанського повіту мав шість волів і четверо коней[44].

Досить поширеним було виробництво спиртних напоїв. В умовах Зборівського миру зазначалося, що козаки мають право виробляти горілку і продавати її гуртом, але шинкувати їм не дозволяється. Проте цих обмежень не додержувались: козаки продавали горілку і в шинках, як це видно із скарг міст і монастирів. Київські міщани скаржилися, що «нікоторие своєволники горілки робят і ними шинку-

ют»; у гетьманських універсалах Пустинському монастиреві було наказано, щоб ніхто не втручався до монастирських шинків[45]. Згадані вище мельники із Старої мали свої «винниці».

Селяни і козаки збували свою продукцію на внутрішньому ринку і частково вивозили її за межі України. У Києві, наприклад, продавали горілку і тютюн[46]. На ярмарках Житомирщини було стільки худоби, що купували її різники, які приїздили з Полонного, розташованого за «козацькою лінією»[47]. Міщани з Норинська на Поліссі продали зерно у Литву[48]. Почепські будинки завезли до Брянська 100 возів поташу, видобутого з колишніх панських лісів[49].

Ці випадкові і неповні дані дозволяють тільки в загальних рисах охарактеризувати розвиток селянсько-козацького землеволодіння в період Визвольної війни.

Ясно одне: трудящі маси, в основному селяни і козаки, захопили в свої руки більшість земель, залишених панами. Селянсько-козацьке мале землеволодіння стало основним типом землеволодіння на Наддніпрянщині.

Селяни і козаки використали здобуті землі для сільського господарства, так розвинувши землеробство, що розквіт його дивував сторонніх спостерігачів. У зв'язку з землеробством розвивалися також деякі галузі сільськогосподарських промислів, наприклад млинарство і виробництво горілки, частина продукції дрібного землеволодіння йшла на ринок. З цього усього видно, що селяни і козаки, визволені з-під шляхетського гніту, зуміли успішно використати засоби виробництва, які перейшли в їхні руки.

Більшість селянства в межах Запорізького війська в той час жила заможніше, ніж на території, загарбаній польською шляхтою. Про це свідчить те, що на козацьку територію переселялися не тільки селяни з земель, які залишилися під владою шляхетської Польщі, а й російські кріпаки. Є відомості про те, що російські бояри вимагали від української адміністрації, щоб вона вживала заходів до повернення їм селян-утікачів[50].

Позитивним було і те, що Визвольна війна, знищивши на значній території України польський магнатсько-шляхетський гніт, ліквідувала крупне землеволодіння української шляхти та монастирів. Старшинсько-козацьке землеволодіння під час війни і в перші десятиріччя після неї не могло зайняти того становища, яке займало шляхетське землеволодіння в Польщі або дворянське в Росії. Все це позитивно вплинуло на становище селян і рядових козаків.

МОНАСТИРСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

Хоч феодальні порядки на Україні в ході війни були значно ослаблені, проте пани не втрачали надії знову підкорити колишніх підданих і взяти владу в свої руки. Історія розвитку суспільства не раз підтверджувала, що відживаючі класи завжди уперто захищають власні інтереси. До своєї мети феодали прямували різними шляхами — то відкритою боротьбою проти селянства, то різними підступами.

Головним захисником шляхетських інтересів на Україні був Адам Кисіль, який завжди плів інтриги серед козацької старшини

і намагався навіть Хмельницького схилити до згоди з шляхетською Польщею. Основне завдання, яке він собі ставив, це посіяти розбрат між козаками і селянством. Під час переговорів у Переяславі в лютому 1649 р. Кисіль закликав Хмельницького, щоб він «простого мужицтва під протекцію не брав і наказав слухатись панів», бо, мовляв, найкращий лад такий, «щоб мужики орали, а козаки воювали»[1]. Після Зборівського миру Кисіль переконував Хмельницького, що необхідно негайно скласти реєстр і виключити селян із Запорізького війська, бо, начебто, причиною повстання є селяни, які хочуть стати козаками. Шляхта погоджувалася таких селян відпустити: «Ті, що впросяться до реєстру, нехай здорові будуть козаками, хай ідуть до війська з своїм майном». Інші селяни повинні були підкоритися панам. «Хто хоче залишитися, щоб був послушний своєму панові, щоб не важився ніякої корогви підіймати і збирати куп». І на це гетьман повинен дати свої універсали «під військовою карою». Кисіль вимагав, щоб гетьман дозволив старостам і підстаростам селитися на Україні на старих місцях: «Адже нічого це не шкодить, що один слуга буде підстаростою в королівщині, або старостою в дідичних маєтках, все-таки вже зачнуть приходити прибутки, і буде знати, що вже мир і згода...»[2].

Такими хитрощами, поступово займаючи колишні свої маєтки і підкоряючи своїй владі селян, шляхта намагалася повернути собі панівне становище на Україні.

До цього ж прагнули всі магнати, велика шляхта і вище духовенство, а також частина козацької старшини, яка хотіла зайняти становище великих землевласників. Почалася запекла боротьба панів за землю і владу, яка привела до повного відновлення феодального землеволодіння, хоч і в дещо інших формах, ніж було раніше.

Першими повернули собі свої землі православні монастирі. Під час війни деякі з них опинилися в огні селянських повстань і були зруйновані. Так сталося з Густинським монастирем, який, за словами монастирського літопису, козаки «розграбовали, чернців окрутне мордовали, били і інших в смерть побили»[3]. Зруйнований був також монастир у Денешах на Житомирщині[4]. Інші монастирі, зокрема найбагатші київські монастирі — Печерський, Михайлівський, Флорівський — теж потерпіли від війни. Уціліли тільки їх основні садиби, щодо земель, то здебільшого їх доля була така ж, як і інших панських маєтків — їх захопили селяни і козаки. Прикладом можуть служити згадані вище села Максаківського монастиря.

Монастирі вжили термінових заходів, щоб повернути собі втрачені землі. Вже в червні 1648 р. в таборі Богдана Хмельницького з'явилися посланці Густинського монастиря[5], а слідом за ними й інших, прохаючи гетьманського захисту. Хмельницький одразу взяв їх під свою «протекцію і оборону»[6] та надав їм ряд оборонних універсалів. Таке прихильне ставлення до монастирів і церков Хмельницький пояснив в універсалі Богоявленському монастирю в січні 1651 р.: «Поневаж всемогущею своєю рукою десною Бог і створитель неба і землі сподобив мні неприятелей і гонителей всходной православной церкви, матки нашой, ляхов з України в Польщу далеко прогнати, старанє маю пильноє около благоліпія церквів божих і монастирей,

для розмноженя хвали божой»[7]. В універсалі Микольському Пустинському монастиреві в листопаді 1651 р. він зазначав, що Запорізьке військо завжди виступало на захист інтересів православної церкви: «Бо перед тим козаки морем і землею і шаблею с праци своєї вживленє міли і церкви божії надаряли»[8]. В інших універсалах він посилається на давності монастирського землеволодіння — «реферуючисе во всем до права давного»[9], що ці землі даровані монастирям «от благочестивих князей и панов побожних хрестиянских ктиторов»[10]. Гетьман і старшина прихильно ставилися до монастирів, беручи до уваги їх заслуги перед православною вірою, те, що православне духовенство переслідувалося шляхетською владою і частина його брала участь у Визвольній війні. Старшина вважала духовенство своїм союзником; церква мала великий вплив на маси. Допомагаючи монастирям зберегти їхні землі, старшина діяла і на свою користь, бо поряд з монастирським землеволодінням їй легше вдавалося зберегти і розширити маєтки.

Велику кількість універсалів Богдан Хмельницький видав київським монастирям. Як уже згадано вище, в грудні 1648 р. гетьман наказує підданим Печерського жіночого монастиря у Підгірцях та «новим козакам», що під час війни не хотіли іти в козацтво і пішли під владу монастиря, щоб «послушні були і работи всілякі виконували»[11]. Водночас гетьман віддав Флорівському монастирю села Великі і Малі Дмитровичі та Вишеньки[12].

У листопаді 1649 р. він заборонив козакам з Глевахи, Малютянки і Юрівки нищити ліси Михайлівського Золотоверхого монастиря[13].

Ряд універсалів одержав Микольський Пустинський монастир. У березні 1649 р. «ведлуг стародавних уживаня прав и привилеєв» гетьман дозволив монастиреві ловити рибу на плесах біля Городища і Максимівки[14]. У квітні 1650 р. він погодився на те, що монастир «за слушним правом» посилає свого урядника до Максимівки і Городища, «кгдиж тоє надано... на місце святоє од православних продков наших»[15]. У серпні 1650 р. Хмельницький заборонив будькому перевозити купців човнами через Рось, бо в Конончі монастир тримає свій пором[16]. У серпні 1651 р. він писав, що «яко іншой шляхте добра своє волно обиймат», так і Микольський монастир посилає своїх урядників до Максимівки, Городища та Веремїївки[17]. У травні 1652 р. наказав, щоб за давніми привілеями монастиря козаки, які мали свої садиби на монастирських землях в Ковалині і Дівичліску, платили монастиреві данини, «яко давний звичай бивал»[18]. У березні 1656 р. «для поратунку монастирского» Хмельницький дозволив збудувати млин у с. Совин, на р. Росі, і наказав, «аби оним в будованю того млина жадноє перешкоди і перенагабаня чинити ніхто не важился і не зборонял, также і до пожитков їх не втручался»[19]. У червні 1656 р. він закріпив за монастирем с. Копійковщина, або Павловичі, яке на монастир «през побожних ктиторов... єст фундованоє»[20].

Межигірський монастир одержав від Хмельницького у травні 1651 р. універсал на подарований мельником Михайлом Івановичем Харковецький ставок, де ченці почали будувати млин[21].

Печерському монастиреві Хмельницький у грудні 1651 р. дав оборонний універсал на хутір Бузуків, беручи до уваги «уневерсали от кілкадесят літ і прошлих гетманов Войска нашего Запорожского на тот грунт наданиє»[22]. У травні 1651 р. він наказав відмежувати монастирську пасіку від інших земель, щоб монастир не мав шкоди від сусідів, та зігнати тих, хто зайняв монастирські землі[23].

Захищаючи Видубицький монастир, гетьман у травні 1654 р. заборонив козакам з Лісників і Ходосівки ловити рибу в монастирських озерах в Калинівщині та інших урочищах[24].

У чолобитній церкві 1654 р. видубецькі ченці просили повернути їм села Ігнатківці та Ігнаткове, відписані Євстафієм Дашковичем, а зараз «от Трипольских отняти», а також лісницькі землі — Куликів, Гнилець, Кальний Луг, «котория землі на три милі в длину в праве описани, а от княжні Корецкой єсть насильством отнятиє»[25].

На Лівобережжі опікою гетьмана найбільше користувався Густинський монастир. Відомо 16 універсалів, які він одержав на охорону і збільшення своїх володінь. У червні 1648 р. Хмельницький дав наказ не чіпати монастирського майна і покарати «своєвільників», які пограбували монастир[26]. У липні 1648 р. гетьман погодився не брати до війська монастирських підданих з Маціївки і наказав не порушувати монастирських хуторів, пасік, лісів та сіножатей[27]. У жовтні 1649 р. він віддав монастиреві млин у Валках[28] і наказав селянам з Маціївки бути послушними монастиреві[29]. У липні 1652 р. він наказав повернути ченцям несправедливо відняті два кола в тому ж млині[30].

Узявши Максаківський монастир «под протекцію і оборону нашу», гетьман закріпив у травні 1651 р. за ним села Холми, Ядутин, Пральники, Високе, Красностов і Максаки[31]; це він підтвердив універсалом від жовтня 1654 р.[32], а в червні 1656 р. наказав не чіпати монастирських лісів і сіножатей[33].

Землі Макошинського монастиря охороняв наказний гетьман Іван Золотаренко універсалом від червня 1654 р.: «Гдиж таковоє міем росказаніє от єго милости пана гетмана Богдана Хмельницкого, абисмо того стеригали найбарзій, абися жадниє кривди и перепони в грунтах монастирских не діяли»[34].

За Батуринським Крупецьким монастирем Хмельницький у березні 1655 р. затвердив землі, відписані у свій час Осолінським. «Нічого в том не нарушаєм і не отиймаєм і тим універсалом нашим покріпляєм и ствержаєм»[35]; це були села Спаське Поле, Божок, Любитів, Заболотів, Озаричі «з отчиною, с сіножатьми, полями і зо всіма пожитками»[36]. У 1656 р. гетьман закріпив за монастирем млинок під Липовим, подарований ченцям мельником Тимошем Васильовичем[37].

У квітні 1656 р. Хмельницький залишив землі за Гадяцьким монастирем і наказав, «жеби жаден с козаков и поспулства до тих грунтов і пуль монастирских не втручалсе і перешкоди отцом не чинил»[38].

За Мгарським монастирем гетьман затвердив у квітні 1655 р. землі, надані Раїною Вишневецькою[39], а у травні того ж року — с. Вільшанку з монастирськими млинами[40].

Проте монастирі не задовольнилися тим, що забезпечили за собою землі, які їм належали до війни; використовуючи сприятливі

обставини, вони намагалися придбати собі нові маєтності. Насамперед вони вимагали для себе земель, які належали католицькому духовенству, а також частину тих земель, що залишалися без власників. Хмельницький ішов назустріч цим домаганням і щедро роздавав монастирям села і містечка.

Уже в грудні 1648 р. київський жіночий монастир Флора і Лавра одержав у володіння Великі і Малі Дмитровичі та Вишеньки, села, залишені паном Гуменецьким, і гетьман наказав селянам визнавати владу монастиря[41].

У січні 1651 р. гетьман віддав Богоявленському Братському монастиреві с. Мостища, яке належало київським домініканцям, «зо всіми приналежними грунтами, полями, сіножатми, лісами і всіми млинами і пожитками»[42]. У січні 1656 р. той самий монастир одержав єзуїтські маєтки Ксаверів, Мухоїди, Сарновичі, Обиходи, Базар, Плисецьке і Чорногородку під Васильковом[43]. У чолобитні до царя 1654 р. Братський монастир «просив закріпити за ним містечко Новосілку і три села, що їх залишив у заставі Адам Кисіль, за свій борг у сумі 10 тис. крб., а в зв'язку з тим, що містечко було знищене, він хотів замінити його на містечко Мену або Кобижчу. За борг шляхтича Воронича в сумі 1000 крб. монастир намагався одержати його землю у Ржищеві»[44].

Межигірський монастир у грудні 1653 р. одержав від гетьмана с. Чернин «с подданими... і со всіми пожитками і приналежностями, з давних часов до того села належачими»[45], а в березні 1656 р.— містечко Вишгород і села Петрівці та Мощони[46].

Михайлівському Золотоверхому манастиреві Хмельницький у травні 1654 р. віддав містечко Вигурівщину і наказав, щоб ігуменові «вцале вшелякиє пожитки доходили і жаден жеби грунтов тамошних і сеножат не займовал»[47]. У 1655 р. монастир одержав універсал на млин на р. Краснуші під Трипіллям[48]. У 1654 р. ченці просили царя затвердити за ними Вигурівщину і надати їм містечко Стайки, яке належало пану Брезовському, бо цей пан заволодів чотирма монастирськими селами, що відійшли від монастиря, «будучи за рубежем»[49].

Михайлівському жіночому монастиреві гетьман надав містечко Ходосівку і село Креничі, «аби они законници... могли гді хліба достать»[50].

У вересні 1656 р. Хмельницький затвердив новозаснований монастир на р. Ірдині і надав йому баклійські й орловські хутори «з приналежитостями їх», Старосілля баклійське з Будищами, Смольчинці орлівські з Будищами, з землями, полями і лісами,— з точним описом меж,— «варуючи того значне... аби в наданю нашом ніхто з войска нашего не важился тому містцу святому найменшої кривди чинити»[51].

Велику кількість земель одержали лівобережні монастирі. Ніжинський полковник Іван Золотаренко у грудні 1653 р. віддав у володіння Ніжинському монастирю млин у Нових Млинах, на р. Сеймі, а Хмельницький затвердив це[52]. У листопаді 1654 р. гетьман затвердив універсал ніжинського полковника, за яким монастиреві надано містечко Мрин і приналежні до нього села[53]. Ніжинський монастир одержав від Хмельницького також містечко Салтикова Дівиця і села Блистова, Стольне, Волосківці і Степанівка[54].

Макошинському жіночому монастиреві ніжинський полковник Григорій Гуляницький дав «до заживаня» деякі землі, залишені шляхтою — «поля панские завоеваніе»[55].

У квітні 1655 р. Хмельницький надав Батуринському монастиреві с. Хмелів «зо всім пожитком»[56], а в 1656 р.— с. Коренецька[57].

Ряд нових земель та угідь одержав Густинський монастир: у травні 1655 р. с. Полове[58], одне млинове коло у Валківському і мірочку в Шкурятишиному млинах[59]; у лютому 1656 р. дозвіл на вилов риби у Вовчих Озерах[60]; у квітні 1657 р. рішенням військового суду — с. Левки[61].

Мгарському монастиреві Хмельницький віддав у січні 1653 р. млин в Тишках[62], у червні 1656 р.— с. Лука і Хитці[63], в липні 1657 р.— луки, що належали бернардинам в Лубнах[64], і невідомо, коли саме — с. В'язівок[65].

Зібравши звістки про монастирське землеволодіння, маємо можливість скласти такий список затверджених і новонаданих монастирям земель:

Монастир	Землі		
	затверджені	нові	всього
Київський Флорівський	—	3	3
» Микольський Пустинський	8	—	8
» Богоявленський Братський	—	14	14
» Михайлівський Золотоверхий	1	3	4
» Михайлівський жіночий	—	2	2
Київський Видубицький	4	—	4
» Печерський	1	—	1
» Печерський жіночий	1	—	1
» Межигірський	1	4	5
Батуринський	6	2	8
Гадяцький	1	—	1
Густинський	2	3	5
Ірдинський	—	4	4
Макошинський	1	1	2
Максаківський	6	—	6
Мгарський	2	5	7
Ніжинський	—	7	7
	34	48	82

Цей список, звичайно, неповний, є дані тільки про частину монастирських земель, тут, наприклад, згадується тільки один маєток Печерського монастиря, який, проте, ще до 1648 р. володів кількома десятками сіл; отже, невідомо, як цей монастир відновив своє землеволодіння. Немає також відомостей про володіння білого духовенства, насамперед про численні землі київської митрополії. Тільки з нагоди

обрання Лазаря Барановича чернігівським єпископом Хмельницький універсалом від травня 1657 р. наказав, щоб ніхто «маєтностей, помененому єпископству належачих і где колвек знайдуючихся... отцу єпископу албо засланним на то от єго милости особам заєжджати і в посесію обирати не перешкожал»[66].

Не цілком з'ясованим лишається питання, чи справді монастирі і духовенство змогли взяти у своє володіння землі, надані їм гетьманськими універсалами. Цілком ясно, що монастирі вживали всяких заходів, щоб цього досягти, проте вони не завжди були в силі з цим справитись. Так, Микольський Пустинський монастир у квітні 1650 р. висилав свого «урядника» до містечок Максимівки і Городища з універсалом гетьмана, в якому наказано міщанам бути послушними монастиреві; або, очевидно, монастирський представник не добився нічого, бо в липні 1651 р. ченці знову послали свого «урядника» до тих самих містечок з новим гетьманським наказом міщанам підкоритися владі монастиря[67]. Селянам у Маціївці гетьман двічі наказував стати підлеглими Густинського монастиря[68]. Незважаючи на два універсали Хмельницького (від 1651 і 1654 рр.), селяни з Холмів, Ядутина та інших сіл не визнавали влади Максаківського монастиря[69]. І пізніше Холми лишалися вільним селом[70]. У багатьох універсалах є накази гетьмана, щоб ніхто не втручався до справ монастирських земель і підприємств — очевидно, такі випадки траплялися нерідко.

Проте треба гадати, що монастирі в основному здійснили свої прагнення і не тільки повернули собі давні землі, а й заволоділи новими, одержавши на них гетьманські універсали. Монастирське землеволодіння, таким чином, було збережене[71].

Ці успіхи духовенства мали великий вплив на відродження всього феодального землеволодіння. Був відкритий шлях, яким і інші середні та великі землевласники могли повернути втрачені землі. Цим шляхом пішла також шляхта.

ШЛЯХЕТСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

Повернення втрачених маєтків на Україні добивалися насамперед власники величезних наддніпрянських латифундій, зокрема, Вишневецький, Конєцпольський, Любомирський, Збаразький, а також Микола Потоцький і Калиновський після їх звільнення з татарського полону. Їхні військові загони стали основою шляхетських армій, які виступали проти «збунтованої черні». За умовами Зборівського миру Хмельницький з старшиною змушені були погодитися на те, щоб на Україні зберігалося шляхетсько-магнатське землеволодіння. Як тільки в січні 1650 р. мир був затверджений сеймом, шляхта, яка раніше втікала з України, почала повертатися до своїх маєтків. На Волинь повернулися Вишневецький, Корецький, Кисіль, на Поділля — Ланцкоронський і Калиновський; пани почали зразу ж розправлятися зі своїми підданими. Так, Самійло Корецький, незважаючи на амністію, оголошену королем, почав переслідувати учасників повстання — карати їх на смерть, сажати на палю[1].

Картину повернення шляхти досить повно змальовують житомирські актові книги[2]. На Житомирщину повернулися такі великі пани, як Немиричі, Тиші-Виковські, Стрибилі, Харленські, Катерина Флоріанова-Потоцька, Вороничі, Аксаки та дрібні — Липленські, Вишопільські, Суходольські, Ометинські, Залеські, Вусиновські. Деякі пани лише присилали своїх слуг, зокрема такі, як київський каштелян Максиміліан Бржозовський, ксьондз Єлець, засновник єзуїтської колегії у Ксаверові. Пани поверталися з своїми військовими ватагами, що складалися з різних елементів — слуг, козачків, бояр, драгунів, татарів, волохів. Ці ватаги охороняли панські сім'ї і використовувалися для приборкання селянської «сваволі».

Шляхта після свого повернення намагалася відновити експлуатацію в таких самих формах, як це було до селянського повстання, неначебто на Україні не відбулося ніяких змін. Шляхетські настрої добре характеризує перший запис у Житомирській актовій книзі в грудні 1650 р., коли шляхетський суд відновив свою діяльність. Писар не скупився на гострі слова, щоб змалювати «безбожність і сваволю», з якою груб'янський хлопський народ виступив проти шляхти, руйнуючи католицькі костьоли, убиваючи панів та захоплюючи панські землі, «...майже всі волості, маєтки, добра державні і шляхетські... всі достатки і багатства панів... мечем і вогнем поруйнували і сплюндрували»[3].

До актових книг шляхта подала ряд заяв про знищення і пограбування маєтків, про різну завдану їй шкоду, втрату документів, про виступи селян, але звичайно не називаючи імен винуватців, бо їх важко було дошукатися.

Пани проявляли незвичайну заповзятливість, щоб здобути найбільше «пожитків» від селян. Пан Воронич, повернувшись до містечка Троянівки «і там мешкаючи кілька місяців, повибирав всі чинші, осип, медові дані, інші всякі провенти[4] і пожитки з цього містечка, села Рудні та інших до них приналежних». Степан Немирич у с. Русаки узяв від селян «осівки, чинші, вівсяні осипи, медові дані, данинний льон, курей, гусей, червець, гриби, яйця, каплунів, вепрів, яловиці — данину щорічну за два роки». У Ставищах слуги Олександра Замойського, приїхавши до містечка, «зараз наказали здавати їм всякі податки і робити хлопам також у полях засіяне збіжжя, ярину на двірських ланах, зжату і нежату, ячмені, вівси, проса, гречки, як озимину, так і сіно у скиртах складене,— збіжжя борізне, вівси, жита, що між хлопами залишилися, також гроші на боргах, самого пшона по 17 мірок, розданих хлопам перед цією завірюхою, в коршмах напої, мірки в млині... відібрали і на свою користь повернути наказали»[5]. Характерне було те, що багато панів, бажаючи якнайбільше поживитися, не дотримували своїх умов з орендаторами, не допускали їх до орендованих сіл, а самі захоплювали все, що було можна,— а покривджені безуспішно подавали свої жалоби до суду. Особливим здирством відзначилась поміщиця Катерина Аксакова, яка зуміла одержати гетьманські універсали і розіслала слуг по своїх маєтностях на Правобережжі та Лівобережжі і протягом місяця встигла зібрати чинші, десятини, оренди грошима, зерном і худобою і все те відіслала до Польщі[6].

Пани з своїми військовими загонами досить безпечно доходили на київському Поліссі до Дніпра, а на півдні під Білу Церкву. Підбадьорена першими успіхами, шляхта намагалася переходити також на Лівобережжя, але лівобережне селянство особливо гостро ставилося до панів, і для переїзду туди потрібно було мати дозвіл гетьмана. Першим дістав такий дозвіл воєвода Адам Кисіль, який відігравав роль посередника між польським урядом та Запорізьким військом; але він мусив визнати, що послані ним слуги почували себе там «гістьми, не господарями», та що він не дістав ні гроша із своїх маєтків[7]. До Чигирина почали їздити посланці різних панів, прохаючи для себе оборонних універсалів; навіть найлютіші вороги Запорізького війська, Вишневецький, Конєцпольський, Потоцький, були змушені скоритися і вести переговори з гетьманом про повернення їм давніх земель[8]. Хмельницький рішуче відмовився пускати на Україну магнатів, він погоджувався тільки на те, щоб приїздили дрібніші пани або панські урядники, і то походженням українці, в супроводі невеликої кількості осіб[9].

Селянство вороже ставилося до панів, що поверталися до своїх садиб, відмовлялося виконувати повинності, гостро реагувало на всякі спроби відновити давнє «послушенство». Невдоволення мас набирало все грізніших форм, в деяких місцях були вбиті панські урядники. У серпні 1650 р. на Лівобережжі спалахнуло повстання, під час якого було знищено немало панів і панських слуг[10]. Ці події посіяли паніку також серед шляхти на Правобережжі, і воєвода Кисіль, що перебував у Києві, з трудом затримував панів від загальної втечі.

Новий наступ шляхти почався після Білоцерківського миру. Хмельницький і старшина були змушені прийняти умову, що Запорізьке військо обмежиться територією лише до королівщин Київського воєводства, а Брацлавське і Чернігівське воєводства окупує польське військо: щодо шляхетських земель, то було встановлено, що вони «мають бути вільні», а люди, що не увійшли до реєстру, «повинні залишитись у звичайному підданстві в королівських замках і при роботах». Шляхта поспішала використати свою перемогу і з усією суворістю запроваджувала умови миру. За короткий час Брацлавщина та Чернігівщина були зайняті польськими збройними силами, в усіх значних містах були розташовані застави по 100—200 жовнірів і під їх захистом шляхта поверталася до своїх маєтків. Панська влада була встановлена аж по Глухів, Конотоп і Прилуки. Пани за допомогою військових загонів почали гнобити селян, вимагаючи від них усяких данин і робіт, і навіть намагалися підкорити своїй владі козаків, не дозволяючи їм відходити з майном до реєстрових полків, як це було передбачено угодою у Білій Церкві[11].

Цей гніт і знущання викликали антишляхетський рух не тільки серед селянства, але і в рядах Запорізького війська. Весною 1652 р. польське військо вирізало містечка Липове і Рябухи Прилуцького полку. Тоді хвиля селянсько-козацьких повстань піднялася на всьому Лівобережжі і перекотилася на Правобережну Україну. Самовидець оповідав про ці події: «І в том року знову по городах много панов пропало, которие на свої маєтности понаєздили били,

бо знову оних поспольство позабивало»[12]. У зв'язку з цим польське командування було змушене забрати військові застави з Лівобережжя, а тоді й польська шляхта, позбавлена захисту, почала втікати з Наддніпрянщини.

Вирішальною подією був розгром польського війська Хмельницьким під Батогом 23 травня 1652 р. Внаслідок цієї перемоги відпала потреба додержуватись умов Білоцерківського миру і територія Запорізького війська була остаточно очищена від польських військових застав. Водночас було ліквідоване і землеволодіння польських магнатів і шляхти.

Проте ліквідована була тільки польська шляхта: залишилася значна кількість української православної шляхти.

Українська шляхта мала ті самі прагнення, що й польські пани, так само бажала здобути собі привілейоване землеволодіння і користуватися працею підданих, селян. Але водночас вона зазнавала утисків і переслідувань з боку польських панів і польської адміністрації та католицького духовенства, і тому частина української шляхти взяла участь у Визвольній війні. Коли ж внаслідок цієї війни польсько-шляхетські установи на Україні були ліквідовані, ця шляхта залишилася на своїй батьківщині і почала брати участь у будівництві української державності, намагаючись зайняти керівне становище у нових суспільно-політичних відносинах.

На території Запорізького війська залишилася досить велика кількість шляхти. Російський посол Кунаков 1649 р. мав відомості, що до війська Хмельницького належало 6 тис. шляхти[13]. У списках 1654 р. записано 188 шляхтичів, які присягли цареві[14]. З матеріалів Білоцерківського полку зберігся поіменний список шляхти; в Білій Церкві — 38 чоловік: Студенецький, Бовш, Яненко, Каменецький, два Яблонські, Копоть, 10 Мокіївських, Трущинський, два Ничагівські, два Стрихівські, Лунківський, Григорович, Яковлевич, Нагірний, Грибень, два Тишки, Кочкияда, Єремієвич, Тарасенко, Затинка, Шимонівський, Ходар, Медухівський, Занкіївський; у Настащі 10 чоловік: шість Новосельських, Занкевич, Троїцький, Сулина, Матвієвич; у Боярці — 21 чоловік: Сахетський, Луківський, Івачівський, два Жеребки, Імшеленський, Твердовський, Семенів, Толимський, Черкаський, Лупинський, Березівський, Бадівський, Зрайківський, Чмелівський, Гавратинський, Голохваст, Медведівський, Костянтинович, Царенко, Ценковський; у Кам'яному Броді — 5 чоловік: Мокіївський, Скримівський, Вачівський, Заренбахта, Щенецький; у Бишеві — 6 чоловік: Ясинський, Мостецький, Бутурецький, Янушевський, Хвальницький, Матвіїв[15]. Як видно із прізвищ, все це дрібна, незнатна шляхта. З інших джерел, наведених нижче, відомо, що вже на початку Визвольної війни до складу Запорізького війська ввійшла любецька шляхта, так само як і досить великі групи заможної шляхти на Чернігівщині й Стародубщині.

Козацька старшина ставилася вороже до магнатів і, навпаки, прихильно до дрібної і середньої української православної шляхти. Богдан Хмельницький у своїх промовах у Переяславі в лютому 1649 р., як уже згадувалось, погрожуючи знищенням польському панству, водночас погоджувався залишити на Україні шляхту, яка

визнає новий лад: «Не залишиться мені і нога жодного князя і шляхетки тут на Україні,— а схоче який з нами хліба їсти, нехай же Війську Запорозькому буде послушний»[16].

Шляхта, яка залишилася на Україні чи з власної волі чи то залежно від обставин, намагалася показати свою лояльність до нової влади. Хмельницький в оборонних універсалах, які видавав окремим шляхтичам, підкреслював їх прихильність до Запорізького війська: «Не бачачи ні в чом Війську нашему Запорозькому противного», «видячи зичливих щире Війську Запорозькому», «поважаючи зичливость противко нас, а не мній услуги противко церкви божой», «которие от початку войни щире служачи у Войску Запорожском, в кождих потребах добре ставают і за віру православную біутся»[17]. Багато шляхти служило у Запорізькому війську і там добилося чину отаманів, сотників, а то й полковників. Шляхетського походження були полковники Іван Богун, Іван Бруяка, Данило Виговський, Остап Гоголь, Михайло Громика, Григорій Гуляницький, Василь Дворецький, Антін Жданович, Михайло Зеленський, Михайло Криса, Михайло Кричевський, Григорій Лесницький, Іван Миньковський, Данило та Іван Нечаї, Павло Тетеря, Павло Хмельницький, генеральний суддя Самійло Зарудний і генеральний писар Іван Виговський. Зрозуміло, що козацька старшина, значна частина якої була шляхетського роду, прихильно ставилася до шляхти і, виходячи з класових позицій, допомагала задовольнити її класові прагнення.

Богдан Хмельницький видавав перші оборонні універсали українській шляхті починаючи з 1648 р. Перший відомий нам універсал торкається «шляхетного пана» Себастіана Снетинського: «Не бачачи ні в чом Війску нашему Запорозькому противного», гетьман забезпечує від військових наскоків його маєтки у Коростишеві і Городську, «або ли теж где би он перемещковал»[18]. У травні 1650 р. гетьман наказав кищинецьким міщанам підкоритися пану Геляшеві Пекулицькому, «яко державцу своєму». В декреті військового суду, що стосувався того ж пана, відзначено, що «по милости божой покой стал і всяким державцам пан гетман грамоты владетельниє подавал»[19]. Ці універсали відбивали щодо шляхти загальну політику, яка випливала із Зборівського миру.

Але більше універсалів за цей період не збереглося і, мабуть, їх було небагато. Воєнні події та антифеодальна боротьба селянства не давали шляхті змоги порушувати питання про повернення земель, що раніше їй належали. Це було предметом переговорів у Переяславі 1654 р., а також відбулося у Березневих статтях, що узаконювали існуючі соціально-економічні відносини на Україні, в тому числі й шляхетське землеволодіння.

У переговорах з В. Бутурліним у Переяславі старшина поставила вимогу, щоб її вільності не були порушені: «И хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маетности у себя имел, и тому б всему быть попрежнему»[20]. Отже, шляхта повинна була одержати свої давні права.

Про настрої та прагнення, які існували серед української шляхти під час переговорів у Переяславі, свідчить такий випадок. 12 січня 1654 р. до російського посла В. Бутурліна приходили якісь шляхтичі і домагалися, щоб «шляхта была меж казаков знатна, и судились бы по своим правом, и маетностям бы за ними быть попрежнему». Більше того, Бутурліну був переданий у писемному вигляді проект розподілу між шляхтою воєводських та інших посад. Коли ж посол заявив, що раніше гетьман цього не вимагав, шляхта почала просити, щоб про це все не говорити Хмельницькому, бо, як з'ясувалося, робилося це шляхтою «от своей мысли, а не по гетманскому приказу»[21].

Про впливовість цієї групи свідчить те, що в статтях, переданих послами Запорізького війська боярам 14 березня 1654 р., значилося: «Шляхта, которие в Росии обретаются и веру по непорочной заповеди христове тобе великому государю нашему... учинили, чтоб при своих шляхетцких волностях перебивали, и меж себя старших на уряди судовие обирали и добра свои и волности имели, как при королех полских бивало...» Цар і бояри цю вимогу задовольнили. У тому ж дусі була складена для шляхти царська грамота, якою, між іншим, дозволялось шляхті «маетностями своими владеть»[22].

Ці постанови стали юридичною основою для існування шляхетського землеволодіння на Україні. Хоч народні маси і далі ставилися до панів вороже і не визнавали їх влади, проте старшина, бачачи у шляхті свого класового союзника, захищала права шляхти і допомагала повернути їй колишні маєтки.

Богдан Хмельницький після Переяславської ради видав універсали шляхті в Настащі Білоцерківського полку, «маючи особливый респект на шляхту, обивателей настаских, здавна нам зичливих», гетьман звільняє їх від участі у війську і від військових повинностей, постоїв та попасів[23]. Як уже згадувалось, у списку приведених до присяги 1654 р. налічувалося в Настащі 10 чоловік шляхти; очевидно, дрібні землевласники. Те, що протягом 1654 р. вони одержали аж три гетьманські універсали, свідчить, з якою увагою гетьман ставився до малої шляхти.

Велику кількість універсалів для шляхти Богдан Хмельницький видав у 1656 і 1657 рр. Це був час, коли завдяки спільним виступам російських і українських військ шляхетська Польща остаточно була розгромлена й українські землі майже цілком були очищені від шляхетсько-польських застав. Це мало вплив і на ту шляхту, яка залишилася на території Запорізького війська: оскільки частина її до того часу орієнтувалася на шляхетську Польщу, то зараз ці надії були розбиті — українська шляхта стала вже на бік Запорізького війська. Тоді й український уряд ще більше наблизився до шляхти; Богдан Хмельницький відзначив це в універсалі від 23 червня 1657 р.: «Поневаж Бог всемогущій наклонил шляхту до Війска Запорізького, ми їх ласкаве принявши, їх маєтности і грунтов власних уживать, яко здавна уживали, позволилисмо»[24].

Своє ставлення до шляхетського землеволодіння гетьман яскраво проявив у забезпеченні, наданому пінській шляхті, де детальніше було означено права землевласників: «Спадковими маєтностями, що знаходяться в повіті Пінському, Мозирському і Турівському, як і деякі небудь в іншому якому-небудь окрузі, дозволяємо їм користуватися

з усіма доходами — однак хто виконає присягу вірності. Також ленні права, які б мали з давного надання від королів, вповні при кожному залишаються і будуть залишатися — це забезпечуємо з Військом запорізьким за нас і потомків наших. Тільки самі королівщини, старосту пінському та інші нашому приходові належні, будуть забрані з їх користування. Довічні ж надання повинні служити кожному до смерті, а після смерті кожного посесора повернуться до нашої диспозиції»[25]. Отже, шляхті залишено спадкові землі, ленні й довічні надання; колишніми королівщинами і землями, що перебували у тимчасовому володінні шляхти, розпоряджався гетьман. Цей розподіл земель на різні групи показує, як шляхта різними шляхами намагалася повернути собі давнє землеволодіння.

Універсали Хмельницького 1656—1657 рр. здебільшого стосувалися української шляхти Чернігівщини і Стародубщини.

У березні 1656 р. «видячи прихилних і зичливих щире Войску Запорожскому всю шляхту повіту Любецького», гетьман дав оборонний універсал любецькому сотникові Саві Унучкові та Артемові Красковському, залишаючи їх «при добрах власних отчистих, яко в привилеї от королей здавна наданом мают», причому підкреслює, що вони від початку війни щиро служили в Запорізькому війську, відзначилися у боях і добре захищали православну віру[26].

У червні 1656 р. Хмельницький затвердив за паном Олифіром Радченком село Постовбицю, беручи до уваги його службу у Запорізькому війську[27]; тоді ж затвердив він за Юрієм Бакуринським села Велику Вісь, Осняки, Гусинку, Буянки та ін. теж за вірну службу у Запорізькому війську[28].

На початку вересня 1656 р. Хмельницький видав універсали на право володіти маєтками кільком стародубським шляхтичам: Лаврентієві Борозні — на села Горськ, Клюси, Куршоновичі, Жолвідь, Медведове, Ярцове, Заничі, Бахаївське, Тростянське, Рощинське, Роєвське, Гарцеве, Хоромне з різними «пустошами» та будинок у Стародубі[29]; Мартинові і Федорові Воронам — на села Савостяновичі, Буки, Вадковичі, Туровичі, Бурновичі і будинок у Стародубі[30]; Михайлові та Іллі Рубцям — на села Курознів, Раженичі з млином, Бобки, Чорнооків, Брахлів з різними «отчинами», Полхів і Стобки[31].

У травні 1657 р., «маючи ми особливий взгляд на Павла Ярмултовского і зичливость єго в подданю нам фортеци биховской», гетьман повернув йому його с. Вербичі і шість волок та млин у с. Горбові на Чернігівщині[32].

У червні 1657 р. Хмельницький затвердив Катерині Грязній села Слабин, Янівку, Лукашівку, Стефанівку, Суличівку та Пересяжню на Чернігівщині[33]. Тоді ж за Лукашем Носачовичем було затверджено право на його «грунт» під Черніговом, «с которого передтим грунту конную отправовал в войску службу, а тепер в войску нашом также повинность належную отдавати маєт»[34].

Від Хмельницького одержали універсали ще й інші шляхтичі, які залишилися на Україні, так, Станіслав Кохановський, який став чернігівським сотником, дістав право на заснування слободи в Гучині і млин на р. Білоусі[35].

На деякі маєтки шляхтичі одержали царські грамоти. Так,

Остафій Виговський, батько генерального писаря, добився підтвердження на володіння своїми давніми землями, щурин Івана Виговського, Іван Боглевський — на містечко Глинськ і с. Княжа Лука, що йому здавна належали[36]. Шляхтич Іван Бирюцький в 1654 р. просив царя присудити йому с. Устя Бершаді, яке належало «ляхові» Янові Свідерському, що убив його шурина[37].

Надання шляхті прав на маєтки після 1654 р. характерне тим, що йшлося не тільки про землі дрібної шляхти, а й про великі володіння, в які входило по кілька сіл. Так, Ворони мали шість сіл, Грязна — шість, Рубці — сім, Бакурин — вісім, Борзна — 14. Якщо розмістити маєтки Борзни на карті, то вони протягнуться по лінії на 100 км довжиною (від Новозибкова до Мглина). Тут уже середнє землеволодіння переходило у велике, яке особливо зростало в останні роки життя Хмельницького, коли він, будучи вже хворим, не розв'язував багатьох справ, а фактичне керівництво було в руках генерального писаря Виговського і близької до нього старшини шляхетського походження. Ця група йшла на повне відновлення шляхетського землеволодіння. Порадником старшинської групи був один з українських магнатів Юрій Немирич, колишній власник 5 тис. дворів у Київському воєводстві. У першій половині 1657 р. він оселився в Чигирині і добивався повернення своїх втрачених маєтків і водночас вживав заходів, щоб політика козацької старшини стала сприятлива для шляхти. Група Виговського ішла тим самим шляхом і гетьманськими універсалами зміцнювала шляхетсько-панське землеволодіння.

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ

За збереження феодального землеволодіння активно виступила також козацька старшина, яка до 1648 р. володіла в основному хутора ми, невеликою кількістю орної землі та сіножатями, лісами, ставами й іншими угіддями. Ці землі заможні козаки здобували займанщиною неосвоєних грунтів або купівлею, а збільшували їх за рахунок «диких полів», вирубуючи ліси, засновуючи слобідки і нові хутори.

Після Визвольної війни перед старшиною відкрилися можливості ведення великого господарства. Займаючи вищі військово-адміністративні посади, старшина розпоряджалася величезними фондами майна, залишеного панами, які покинули Україну,— їх садибами і будинками, рухомим майном, землями і господарствами; козацька біднота нарікала, що «старшина всім тим лядським добром заволоділа»[1], а очевидці розповідали, що в руках окремих козаків були міхи срібла, скрині дорогого одягу, табуни коней тощо[2]. Маючи в руках великі грошові суми, старшина могла вкладати їх у різні буткові підприємства, насамперед у землю.

Старшинське землеволодіння зростало шляхом купівлі землі, гетьманських надань і царських привілеїв.

Збереглися деякі документи купівлі старшиною окремих земель. Так, брацлавський полковник Тиміш Носач 1652 р. купив у пана Яроша Черепинського хутір у Припоні Корсунського полку. Умова

про продаж-купівлю — рідкісний документ того часу — була такого змісту: «Року 1652 р. місяця жовтня другого дня. Переді мною, Миським Стадниченком, на той час наказним полковником Запорізького війська в Корсуні,— і при мені був пан Федір Калина, корсунський отаман, Іваш Ш...[3] і Івахнин Калько і інших козаків Запорізького Війська було немало. Ставши перед нами особисто, пан Ярош Черепинський і пан Тиміш Носач, полковник Запорізького війська брацлавський,— говорив [Черепинський] ті слова: «Пане полковнику і панове отамани, явно чиню цим моїм писанням, що я продав п. Тимошеві Носачу, брацлавському полковникові, хутір на Припоні з усіма приналежностями, а саме з ставком і озером і сіножатями і полем, тобто нивами і запустами, з усім і на усім, і халупу, що належить до цього хутора, за суму триста золотих; на що були люди добрі і віри гідні, вище названі сусіди, при цій продажі або і купівлі, від пана Черепинського; що так і я, пане полковнику, панове отамани, віддаляю сам себе, жінку і дітей своїх, близьких і далеких родичів своїх від того хутора, на вічні часи; вільно пану Тимошеві Носачу, брацлавському полковникові, дати, дарувати, продати і, як бажає, на найкращу свою користь повернути: що як ми погодилися і сторгували, так для ліпшої віри і більшого підтвердження казали руками своїми підписати і печать звичайну полкову притиснути. Діялося в Корсуні року і дня вище названого. Мисько Стадниченко, полковник Запорізького Війська корсунський. Отаман Федір Калина корсунський. Яків Семенович, підписок Браславського полку».

Водночас Ярошенко, син Яроша Черепинського, продав Носачеві свою сіножать і луку, на якій мав своє гумно, за 43 золоті[4].

Землями, залишеними польськими панами, розпоряджався військовий скарб, який продавав окремі села старшині. Так, у червні 1656 р. Богдан Хмельницький повідомив універсалом: «Іж на потребу войсковую взяли єсьмо осмь тисячей золотих польских у пана Павла Яновича Хмелницкого, за которую суму пустили єсьмо єму в спокойноє уживаньє маєтности пана Грузевича», села Бугаївку, Беркове, Масани і Бощівку в околицях Чорнобиля [5]. Того ж місяця шурин гетьмана Яким Сомко купив села Вороньків і Рогозів біля Переяслава: «Іж отдал до скарбу нашего войскового Яким Сомкович, товариш наш, суму певную за всі грунта панскиї, так воронковскиї, яко і рогозовскиї, за которими нивами суму отобравши, онії в посесію і в вічноє уживанє помененому Якимови подаєм»[6].

Другим джерелом розширення старшинського землеволодіння стали гетьманські надання.

У Березневих статтях 1654 р. військовій старшині було віддано «для прокормленья» доходи з млинів; так, по млину мали одержати військовий писар, військові судді, військові і полкові осавули та всі полковники; це мотивувалося тим, що полковники і писарі «росход великий имеют», а осавули «на услугах войсковых всегда обретаютца и хлеба пахать не могут»[7]. Також і гетьман надавав старшині млини: у травні 1656 р. він дав млин Оникієві Силичу[8], тоді ж звільнив від податків млин Павла Тетері[9].

Хмельницький дав старшині також деякі земельні володіння.

Так, військовий канцелярист Кость Мокрієвич одержав від гетьмана слобідку Ройську і села Сибереж та Ямище[10]; слабинський сотник Іван Димонтович — села Смолин і Максим[11]; миргородський полковник Григорій Лісницький — містечко Шишак[12]. Павло Тетеря мав наданий йому Хмельницьким двір в Переяславі[13]; лубенський осавул Левко Костянтинович, що відзначився в 1655 р. у бою під Городком біля Львова, за наказом гетьмана одержав двір у Лубнах і сіножаті біля Пісочної[14].

Збереглися два універсали Богдана Хмельницького від червня 1657 р., якими він повертав дітям померлого паволоцького полковника Івана Миньківського села Миньківка, Вербівка і Верхівня і призначив опікуном Михайла Івановича, який, «яко ближайший кревний догледати пожитки на виживленє потомков помененних збирати мает, нікого іншого ані з близьких, ані з далеких кревних не припускаючи»[15].

Окремі землі давали також полковники. Чернігівський полковник Іван Попович у квітні 1651 р., «видячи значниє услуги в полку нашом товариша нашого пана Оникия Силича, завжди при боку нашом на услугах войскових зостаючого і жадноє значноє потреби никогди не омешкиваючого», надав йому ниви Тополівщину, Кондратівщину і Сеньківщину на Старому Білоусі, «яко не маючиє жадного до себе поссесора, і нихто до них през літ килка з жадною належностю не одзивался»[16]. У 1657 р. чернігівський полковник Іван Абрамович дозволив Іванові Войцеховичу заснувати слободу, з якої пізніше виросло село Дубровна[17].

Тут слід також згадати про надання Богдана Хмельницького тим шляхтичам, які вступили до Запорізького війська, як, наприклад, Сава Уручко і Артем Красковський, Олифір Радченко, Михайло та Ілля Рубці, Лука Носанович, Станіслав Кохановський, Павло Ярмултовський та ін. Всі вони стали старшинами Запорізького війська і породнилися з козаками шлюбними зв'язками; так, Кохановський віддав свою дочку за військового канцеляриста Карпа Мокрієвича, а зятем Ярмултовського був значковий товариш Петро Ворошило[18].

Коли порівняти кількість універсалів Хмельницького для старшини, привертає увагу те, що надань для старшини було порівняно небагато, здебільшого це або невеликі вартістю надання (млини, доми), або надання незначним особам — сотникам, осавулам та ін. Невідомо, чи були випадки надання тій старшині, яка займала керівне місце в Запорізькому війську (за винятком Лісницького і дітей Миньківського), причому це не є наслідком відсутності архівних документів — тут виявилися характерні риси політики Богдана Хмельницького. Відомо, що селянсько-козацька маса з неприхованою ворожістю ставилася до спроб відновити феодальний лад і насамперед не погоджувалася на те, щоб козацька старшина створювала велике землеволодіння. Богдан Хмельницький повинен був зважати на цю обставину. Він хоч і не перешкоджав ростові старшинського землеволодіння, намагався утримати цей процес у таких формах, щоб вони не спричиняли народних виступів.

Проте більшість старшини не погоджувалася з цією поміркованою політикою гетьмана. Старшина мала в руках великі фінан-

сові засоби і шукала шляхів до дальшого збагачення. Головний шлях до цього на той час лежав через придбання земельної власності. Не знаходячи підтримки у Хмельницького, старшина намагалася здійснити свої плани поза плечима гетьмана, безпосередньо порозумітися з російським урядом. Російський уряд захищав тоді інтереси феодалів-кріпосників-дворян, боярів, вищого духовенства, посадських «лучших людей», які, налякані зростанням народних рухів, об'єдналися в один фронт. «Соборное уложение» 1649 р. зміцнило феодальне землеволодіння і посилило кріпосні права на селянство. Коли ж українська старшина звернулася до російських бояр у справі поширення свого землеволодіння, вона зустріла в них повне взаєморозуміння і співчуття. Царський уряд не відмовився допомогти українській старшині в її класових прагненнях.

Перші заходи в цьому напрямі зробили посли Запорізького війська, які у березні 1654 р. виїхали до Москви для оформлення умов об'єднання України з Росією,— генеральний суддя Самійло Зарудний та переяславський полковник Павло Тетеря. Вони одержали царські грамоти для Запорізького війська й української шляхти, які торкалися також землеволодіння, добилися надання Чигиринові статусу гетьманської столиці, особисто Хмельницькому — Суботова й інших селищ, а також Гадяча. А далі, використовуючи своє становище, посли випросили маєтності для себе: Зарудний — містечко Старий Мліїв «з селянами і зо всіма угіддями». Тетеря — містечко Смілу. Як виходить із заяви Тетері, обидва вони одержали ці землі потай від гетьмана: «Що про те і гетьман Богдан Хмельницький не відав»[19].

Успіхи послів заохотили й іншу старшину до поширення своїх землеволодінь за допомогою російського уряду.

Найбільше зуміла добитися родина Виговських. Генеральний писар Іван Виговський 1654 р. одержав «грамоти» на місто Остер з селами, містечка Козелець, Бобровицю, Трипілля, Стайки, села Городище, Лісовичі, Ківшувате «з усіма доходами та угіддями», а також місто Ромни з селами[20]. У 1657 р. він просив для себе маєтностей на Білій Русі, що належали раніше його тестеві новгородському каштелянові Богданові Стеткевичу, але в Москві йому відмовлено, бо ці землі «роздані шляхті присяжній, а від них назад взяти не можна»[21]. Данило Виговський дістав «грамоту» на місто Прилуки та містечка Бориспіль, Баришівку, Воронькiв, Басань, Білгородку, Рожів — з селами, доходами й угіддями. Костянтин Виговський одержав Козари і Кобижчу. Він просив для себе також маєтки його тестя Мещеріна на Білій Русі, але в цьому йому було відмовлено[22].

Дуже розширила свої володіння родина Золотаренків. Іван Золотаренко, наказний гетьман над полками, які брали участь у поході російських військ на Білу Русь, у вересні 1654 р. випросив собі царську грамоту на місто Батурин «зі всіма угіддями і селами», коли Батурин згорів, він одержав у серпні 1655 р. містечка Борзну і Глухів. Брат Івана ніжинський полковник Василь Золотаренко у травні 1655 р. одержав містечко Нові Млини «з селами, млинами і всіма угіддями на ріці Сеймі», а в серпні того ж року — містечко

Мену. Близький родич Золотаренків стародубський полковник Тимофій Оникієнко за свою «службу и раденье» просив собі містечко Сосницю «близько брата мойого наказного гетьмана Івана Никифоровича і містечка його Батурина, щоб мені жити близько від братів моїх Івана і Василя і одержав це містечко»[23].

Тимонівський сотник Михайло Махаринський, який їздив послом до Москви в серпні 1654 р., одержав государеву грамоту на с. Ілляшівка, яку тримав у заставі на 500 золотих від князя Четвертинського, а також на містечко Тимонівка-Дранка[24].

Київський полковник Антін Жданович 1656 р. просив царя дати йому грамоту на «пустуючі містечка» Обухівка, Германівка, Любеч та с. Королівка «со всеми издавна к ним принадлежностями»[25].

Це тільки неповні дані про землі, які старшина одержала від російського уряду. Є підстави гадати, що багато іншої старшини добивалося маєтків для себе. За дещо пізніший час, від 1658 до 1659 рр., є дані про те, що старшина вживала заходів, щоб за нею було затверджено різні маєтності: так, Самійло Зарудний одержав привілей на Мліїв і Шавулиху; генеральний обозний Тиміш Носач — на Капустину Долину, Деренковець і хутір Черепин; Данило Виговський — на Смілу; Костянтин Виговський — на Балаклію та Орловець; Григорій Лісницький — на Вільшану; Іван Ковалевський — на Сквиру і Романівку[26].

Наведені дані розкривають широку картину прагнень старшини утворити велике землеволодіння, зайняти місце давніх феодалів. Старшина намагалася здобути не окремі землі, а цілі округи з містами, містечками, селами, хуторами. Деякі старшинські родини (Золотаренки, Виговські) готувалися заволодіти суцільними територіями, які були «ключами» давніх панів. Старшинське землеволодіння охопляло найбільше Чернігівщину і середню частину Київщини, де збереглися шляхетські та монастирські володіння; очевидно, ці різні групи землевласників допомагали одна одній. Деяка частина старшини намагалася здобути собі землі на території старих козацьких полків — Канівського, Черкаського, Чигиринського, розраховуючи, мабуть, на те, що дисциплінованє реєстрове козацтво не наважиться виступати проти її землеволодіння. Майже не зустрічаються в джерелах дані про старшинські маєтки на Брацлавщині, тому, очевидно, що ці землі були зруйновані набігами польських шляхетських військ. Старшина також обминала Полтавщину, населення якої жило близьким до Запоріжжя життям і вороже ставилося до старшинського землеволодіння.

У зв'язку з цим виникає питання, наскільки надання, одержані старшиною, були фактично реалізовані, чи мали змогу нові власники на ділі володіти наданими їм маєтностями.

Відповідь дають заяви Павла Тетері, які він зробив російським боярам у Москві під час свого другого посольства у серпні 1657 р. На переговорах про надання маєтків військовому писареві Іванові Виговському на Білій Русі він заявив: «Хоч царска величність його, писаря, і батька його, і братів і пожалував, тільки вони тим нічим не володіють, опасаючись Війська Запорізького». Коли ж бояри почали заспокоювати Тетерю, що на Україну поїдуть цар-

ські посли «і про ті маєтності, якими кого царска величність пожалував, оголосять, і їм можна буде, з відома Війська Запорізького, тим всім володіти свобідно», то Тетеря заперечував проти цього. «І Павло Тетеря говорив, що царска величність у войско ні про що про те, чим хто від царскої величності нажалуваний, оголошувати не велів, тому що про те і гетьман Богдан Хмельницький не відав; а тільки у війську про те довідаються, що він писар з товаришами впросили собі у царської величності такі великі маєтності, то їх усех відразу поб'ють і почнуть говорити: вони зі всім войском царській величності служили і за нього, государя, помирали, а маєтності випросили собі вони одні, писар з товаришами. Та вони ж почнуть говорити, щоби всіма містами, які у Війську Запорізькім, володіти одній царській величності, а їм, крім заплати, нічого не треба». Тетеря ще раз заявив, що «у Війську Запорізькім володіти їм нічим не можна». Сам Тетеря також не володів наданим йому від царя містечком Смілою і навіть царську грамоту заховав у землі: «Дана йому царською величністю жалувана грамота на містечко Смілу, і та грамота була у нього схоронена в землю і зіпсувалася; він просив дати йому нову грамоту, «а у війську про те не заявляти»[27].

Свідчення Тетері показують, які труднощі зустрічали Виговські, Тетеря й інша старшина, що одержала царські грамоти потай, без відома гетьмана і Запорізького війська — вони не могли цих надань використати.

Є й інші відомості, які також підтверджують, що царські надання не реалізувалися і зберігалися у таємниці. Так, на маєтки, вже подаровані царем, з'являлися інші претенденти, просячи їх для себе. На містечко Стайки, надане Іванові Виговському, просив собі царської грамоти Михайлівський Золотоверхий монастир; містечко Кобижча, дане Костянтинові Виговському, бажав одержати Богоявленський монастир[28], Вороньків, подарований Данилові Виговському, купив у військового скарбу Яким Сомкович[29].

Інша справа була з маєтками, наданими відкрито, за дозволом Запорізького війська. Сам Богдан Хмельницький без перешкоди володів Суботовом та іншими селищами, які за ним були затверджені царськими грамотами[30]. Так само та старшина, що одержала на свої володіння універсали гетьмана або полковників, користувалася ними без перешкоди; це відбувалося під контролем Запорізького війська. Так, Данило Виговський володів містечком Сміла (Тясмин), про це згадували угорський посол Шебеші та шведський посол Гільденбрандт[31]. Але більше відомостей про фактичне володіння старшини наданими їй землями поки що не вдалося виявити.

Підсумовуючи дані про старшинське землеволодіння, треба відзначити, що хоч старшина докладала багато зусиль, щоб зайняти становище великих землевласників, проте її досягнення під час Визвольної війни і в перші роки після Переяславської ради були незначні. Впертий опір селянства і козацтва не дав старшині запровадити в життя її землевласницьких планів. У результаті більшість старшини залишилася при малому землеволодінні — будинках, млинах, хуторах, окремих селах.

На роль, яку відігравала старшина в усьому феодальному землеволодінні, вказує кількісне порівняння гетьманських і полковницьких надань окремим феодальним групам: монастирі одержали понад 80 маєтків, шляхта — близько 50, старшина — близько 20. Хоч ці цифри випадкові і неповні, але їх відношення показує, що старшина у своєму землеволодінні далеко відставала від духовенства і шляхти. Згодом це стало причиною того, що найвпливовіша старшинська група на чолі з Виговським почала шукати виходу в переговорах з польською шляхтою і польським урядом. Діставши з Варшави запевнення у наданні їй рівних прав зі шляхтою і забезпеченні повних прав на землю та на феодальні привілеї, ця група погоджувалася приєднати Україну до шляхетської Речі Посполитої, розірвавши зв'язки з Російською державою і ліквідувавши всі соціальні й політичні досягнення, які український народ здобув у Визвольній війні. Таким чином старшина сподівалася задовольнити свої класові інтереси, захопити землю і підкорити своїй владі маси селянства й козацтва. Ці плани активно й відкрито почав здійснювати Іван Виговський після смерті Богдана Хмельницького.

ОРГАНІЗАЦІЯ ФЕОДАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА

Феодальне землеволодіння на території Запорізького війська розвивалося в інших умовах, ніж давнє шляхетське землеволодіння. До 1648 р. магнати і шляхта займали провідне становище в економіці країни, володіли величезною кількістю землі, жорстоко експлуатували підлеглих їм селян, користувалися привілеями у торгівлі, мали державний апарат, що в усьому захищав їхні інтереси. Тепер же головну роль відігравало дрібне землеволодіння селян і козаків, які займали більшість землі, вели на ній господарство і вороже ставилися до спроб феодалів повернути втрачені маєтки.

За таких обставин більшість феодальних власників після 1648 р. становили невеликі пани, що володіли одним-двома селами, але існували також і великі землевласники. До них, зокрема, належали монастирі, а також частина козацької старшини.

У тогочасних документах згадуються різні угіддя і доходи феодального господарства. Межигірський монастир одержав с. Чернин «с подданими і со всіми пожитками і приналежностями, з давних часов до того села належачими, то єсть с данью медовою, ловами рибними, сіножатьми, борами і пущами»[1]. Михайлівському монастиреві було надано містечко Вигурівщина «с ставами, сіножатьми, озерами, полями і іншими всіми акциденціями... з арендами вшелякими, так пивними, яко медовими і горілчаними»[2]. Павло Хмельницький одержав чотири села «з млинами, ставами, полями, сіножатьми и с данью медовою і с деревом бортним і зо всіми грунтами и пожитками, до тих сел чотирох належачими, і з подданими на грунтах тамошних сидячими»[3]. Ці «пожитки» часто належали панові тільки юридично, бо селяни не визнавали його влади, самі користувалися його землями та угіддями, і тільки силою пан міг підкорити їх своїй волі.

Про плани самих панів свідчать надзвичайно цікаві з цього погляду заяви військового судді Самійла Богдановича Зарудногф і пере-

яславського полковника Павла Тетері в Москві у березні 1654 р. Обидва бажали мати свої маєтки «зі всіма землями і підданими і зі всіма приналежностями, полями, лісами, уходами та озерами», а також добивалися права беззастережно усім цим володіти: «І щоб ми були вільні у своїх подданних, могли як хочемо ними володіти, як ми самі, так діти і наслідники наші, котрі би мали від нас ті маєтності одержати, і щоб до них ніхто, крім нас і наслідників наших, ніякої справи не мав на вічні часи». Вони вказували також на шляхи розширення свого господарства: «Також щоб нам дозволено було на тих землях своїх... людей селити, млини ставити і різні пожитки, які раніше були і які самі можемо вымислити, приспособляючи без всякої в тому ні від кого перешкоди. Також і про те б'ємо чолом, щоб нам дозволено було різні напої для своїх же підданих держати, вино курити і відкуп, як звично на Україні, мати і при всьому тому звичаю, как в тому краю ведеться перебувати»[4].

Отже, ці видатні представники старшини всіма засобами прагнули до того, щоб установити феодальне землеволодіння, «як раніше було», підкорити трудящих і експлуатувати їх так само, як це робили колишні пани.

З інших документів відомо, як пани здійснювали свої класові прагнення.

Насамперед вони спрямували зусилля на те, щоб одержати всі маєтки, на які претендували. У цілому ряді гетьманських універсалів є накази, щоб селяни і козаки не використовували панських земель і підприємств, не перешкоджали панським урядникам. Універсалом ніжинському полковникові Шумейкові від липня 1650 р. гетьман наказав селянам повернути панам їх землі, щоб «которие на ланах панских збоже літа воєнного позасівали, знявши збоже, тепер ниви поотдавали»[5]. В універсалі від травня 1654 р. черкаському полковникові є наказ просто зігнати людей, які поселилися на монастирських землях: «А хто би що монастирского посіл, таковых зараз зжени, ваша милость»[6].

Землевласники вживали заходів, щоб визначити точні межі своїх земель: «Абисте пасеку тую, належачую до монастиря Печерского, от иних грунтов чужих отграничили, потрафляючи в тое аби тая пасека так тепер зоставала в околичностях своїх, яко за давних веков грунта ей приналежали»[7].

Для панів найважливішим було примусити селян до данин і робіт, які передбачалися давніми привілеями і новими гетьманськими універсалами. Але впертий опір селян змушував старшину іти на деякі поступки.

У чому полягали такі поступки, видно з листа одного з стародубівських панів Миколи Абрамовича до отаманів і всіх «мужів» Мглинської та Дронівської волостей у червні 1650 р. У багатомовному вступі пан намагався переконати своїх підданих, що залежність селян від пана встановлена Богом: «Бо він у відвічній своїй божественній постанові поклав на вас такий стан, що бути вам підданими, а не панами. І від початку світу предки ваші в цьому стані умирали і такому божому призначенню не противились і на панів своїх руки ніколи не піднімали, за що, без всякого сумніву, насолоджуються

на небі лицезрінням свого творця». Сучасні ж піддані, зазначалося в листі, впали у великий гріх, піднімаючи руку на свого пана. Але пан Абрамович вирішив простити їм їхні провини: всі гріхи великі кидаю в ріку Іпуть і пускаю за водою в море». Водночас пан пропонував селянам такі умови: «Що стосується полегшень у податках, то я розпорядився не вимагати того, що належить мені особисто, тобто чиншів, дупел, медів, до самої осені, хоч і сам я маю потребу, зазнавши так багато збитків у моєму господарстві. Але військові стації не можу вам подарувати, бо це належить не мені, а йде на утримання жовнірів; тому як неможливо жовнірам жити без хліба, так неможливо і мені подарувати вам їх стацію. Однак і в цьому я звелів зробити вам пільги: ввесь повіт давав, згідно з гетьманською постановою, по 11 золотих з диму — з вас же я звелів взяти тільки по 5 золотих; видайте ж їх зараз, обов'язково ради самих себе, бо краще, як це візьме підстароста, ніж після приходу військ почали б брати самі жовніри, що привело б до більшої втрати. Щодо мене, прошу лише, щоб ви для мене засіяли на зиму жито, згідно з моїми вказівками, даними підстарості, який розкаже вам все у подробицях. Нічого обтяжливого від вас не вимагаю і я певний, що ви до цього схилитеся і все це зробите; а я буду мати в цьому доказ, що ви щиро і насправді, а не на словах повертаєтесь до підданства та вірності мені, вашому панові. З цим передаю вас господу Богу, в його святу опіку, а він сам хай приведе вас до справжнього покаяння і хай покладе в серця ваші бажання, щоб ви жили в такому стані, в якому споконвіку хотів вас мати Бог, і щоб ви віддавали боже Богові, а панське панові»[8].

Подібні умови висували також інші пани. Від селян, які користувалися їхньою землею, пани звичайно брали десятину урожаю. Таку норму встановив навіть Хмельницький в згаданому вже універсалі ніжинському полковникові в липні 1650 р.: «Которие збоже по приданії сего літа на ланіх панских сіяли, ярину — аби десятую копу мирью дали»[9]. Так само універсалом від травня 1652 р. наказував козакам Ковалина і Дівичліску, що належали Пустинському монастиреві: «Хтоколвек з козаков на грунте монастирском оседлость має, повинен десятину дават на монастир зо всего збожа»[10]. Також ройські слобожани мали давати десятину Лукашеві Носачовичу[11]. Десятину платили і конотопці, які користувалися землею путивльського боярина Микифора Яцина; на суді конотопський війт заявив: «Хто пахал на земле прежде, давали єсма десятину»[12].

Пізніше пани намагалися взяти від селян данини натурою та грошові чинші за давніми нормами. Є відомості, що селяни з Ніжинського полку 1650 р. платили панам річний чинш[13]. У джерелах згадується медова дань у монастирському с. Чернині та в селах Павла Хмельницького, а в Ковалині і Дівичліску очкове — податок від вуликів[14].

Нарешті феодали бралися до найважчої справи — притягнути селян до обов'язкових робіт, тобто до давньої панщини.

Найшвидше вдалося підкорити селян монастирям, які користувалися особливими привілеями. Вже у грудні 1648 р. Хмельницький, як вище було згадано, наказав селянам з Підгірець, підлеглим

Печерського жіночого монастиря, «абисте яко ви поданиє так и тиє, которие с охоти своєє, под тот час в козачество не хотячи, до того монастиря роботи і повинности отправляти удалися, ... ігуменьї печерской... послушни били і р о б о т и всякиє отправляли»[15]. В універсалі 1656 р. селянам сіл Луки і Хитці, які належали до Мгарського монастиря, пропонувалося: «Приказуєм сурово вам всей громаді в тих сельцях, жеби до роботизни поміненим отцем мгарским билисте во всем помочними і аби ні в чом им спречними не були і от роботизни вшелякої не вимовлялися»[16].

Характерно, що в останньому універсалі панщинні роботи для монастиря називаються м'яко — «допомогти монастиреві»; очевидно, пани саме таким способом притягали селян до панщини, залучаючи їх спершу до різних допоміжних робіт. Як одну з таких допоміжних робіт документи називають лагодження гребель, наприклад, боршнянським селянам було наказано, «абисте, як перед тим, греблю монастирскую гатили, так і тепер послушними били»[17]. Інколи до такої роботи притягали навіть козаків. Так, при млині Батуринського монастиря під Липовим «греблю тую аби всі направляли, як козак, так міщанин»[18].

Про те, як важко було панам змушувати селян до панщини, свідчить розповідь судового возного про селянський опір на Львівщині в червні 1649 р., тобто тоді, коли там уже знову був встановлений шляхетський режим. Підстароста з Кам'янки-Струмилової викликав до себе селян з усіх сіл, щоб поставити вимогу відробляння панщини. «Наперед стала сілецька громада з війтом і присяжними. До цієї громади, а наперед до війта пан підстароста сказав такі слова: «Війте, маєш тут всю громаду?» Війт відповів: «Нема їх, тільки 13». Перерахував їх пан підстароста. Після цього пан підстароста питався: «А кілько їх може бути у вашому селі?» Війт сказав, що може бути близько 50. Потім питав пан підстароста: «Чому їх немає?» Сказав війт: «Не знаю я, чому, я з десятниками два дні наказував». Потім пан підстароста до них: «Дітки, самі знаєте, що до цього часу, закриваючись жовнірами, ви не відроблювали мені панщини, не віддавали податків, належних замкові, тепер уже нема жовнірів, корогва, яка всю зиму і до тепер лежала, вже вийшла; знаєте, що ми мало на замкових полях сіяли; тепер треба, щоб панщина від вас була і щоб ви віддавали замкові, хто що винен». Потім питав: «Скільки тепер з вашого села могло б виходити плугів?» Сказав війт: «У цьому тижні може бути два плуги, в другому тижні — один, у третьому — два, в четвертому — жодного, бо четвертої неділі робить кожний по три дні в тиждень».

Так само перед підстаростою стали й інші села. З Желдця з'явилося 22 селян з 80, з Дернова — тільки 4, з Руди — 8, з Батятич — 56, з Ланів — 14, з Купичволі не було жодного.

Підстароста дав наказ всім селянам виходити з плугами і боронами на роботу. Але переговори з селянами виявилися майже безрезультатними; з Дернова вийшло троє селян з плугами, та й то робили тільки один день, з Батятич — тільки один і також лише на один день роботи, з Купичволі не вийшов ніхто, з Сільця також не з'явився жоден, а десятники заявили, що «прийти на панське не хочуть»[19].

Так ставилися до панщини селяни Львівщини, де шляхетське панування вже було відновлене і де по селах військо підтримувало «порядок».

Ще важче було підкорити селян Наддніпрянщини, де позаекономічний примус викликав ще більшу протидію. Треба, однак, підкреслити, що і відомостей про панщинні роботи на цих землях збереглося мало. Немає також даних про те, щоб селянам наказували виконувати такі роботи. В універсалах Хмельницького, що регулювали земельні справи, а таких універсалів збереглася велика кількість, є тільки накази загального змісту: «Абисте во всем били послушними і вшелякую повинность ведлуг звичаю давного оддавали...», «...так, яко здавна, і тепер звиклоє послушенство отдавали...», «...ве вшелякой повинности знайдовалися и послушними... били...», «...в отдаванї повинностей звичайних аби спротивними не били»[20]. Але ніде нема прямих наказів виконувати панщину, ніде не визначено докладніше характеру робіт, їх тривалості та інших подробиць, звичайних в аналогічних документах за період до 1648 р. Очевидно, тогочасні настрої широких народних мас, їх протидія відновленню феодальних порядків не давали можливості прямо примушувати селян виконувати панщинні роботи. Обов'язки селян визначалися тільки в завуальованій формі, як «звиклоє послушенство», і дуже рідко вживався термін «роботизни». Але й щодо цього загального «послушенства», то селяни неохоче його дотримувалися, і в усіх універсалах є накази суворо карати непослушних.

Слід зазначити, що основна форма панського господарства того часу — фільварок — на території Запорізького війська майже не згадується. Про фільварки є тільки такі відомості: в 1652 р. Павло Тетеря продав «фільварок, або хутір свій власний», у Переяславі[21]; у 1657 р. ченці Мгарського монастиря зайняли «под фольварок» ліс під Лубнами[22].

Можна зробити висновок, що великі власники, не розпоряджаючись за нових умов даровою робочою силою, кріпосними селянами, не змогли організувати землеробського господарства у більших розмірах і були змушені залишати частину своїх земель у користування селян та задовольнятися десятиною з урожаю, якщо селяни ні хотіли її давати.

Деякі пани намагалися зміцнити своє господарство засновуванням слобід. Ця форма поселення у перші роки Визвольної війни служила організації вільних селян, і зараз пани, зокрема козацька старшина, хотіли використати її для заселення своїх земель. Війна змусила багатьох людей покинути насиджені місця, і вони шукали собі захисту в панів, які охоче бралися використовувати безбездомних людей у своїх інтересах. Зарудний і Тетеря у вищенаведеній заяві просили, «щоб нам дозволено було на тих землях своїх... людей селити, які будуть приходити»[23]. Тимонівський сотник Михайло Махаринський просив затвердити за ним зруйноване село Ілляшівка, «щоб я... міг на тій землі призвати людей вільних і безпритульних»[24].

Старшина заснувала ряд таких слобід. Чернігівський сотник одержав від Хмельницького універсали «на слободу Гучин осажовати...

а по... осаженю, людей на той слободці... тоею слободою диспонувати і владіти»[25]. У Юрія Бакуринського була «слободка вновь зачатая садить отцем єго Николаєм на дуброві Свинопуское»[26], Лукаш Носачович взяв під свою владу слободу, що заснувалася на його землі, і продав її Карпові Мокрієвичу[27]. Чернігівський полковник Іван Абрамович у 1657 р. дав дозвіл своєму приятелеві Іванові Войцеховичу осадити слобідку під Конотопом і закликати туди всіх, «хто із товариства Війська Запорізького бажає собі на слободу йти»[28].

Населення слободи на деякий час звільнялося від данин та інших обов'язків; отже, слобода не давала панові, який її осаджував, безпосередньої користі, але власники розраховували на збільшення доходів після закінчення пільгових років.

Не одержуючи прибутків від землеробств, великі землевласники звертали більшу увагу на сільськогосподарські промисли, що не вимагали багато робочих рук, а давали великі бариші.

Особливе значення мало млинарство, яке було тісно зв'язане з землеробством і дозволяло панам використовувати зернову продукцію малого землеволодіння. Всі великі землевласники мали свої млини. Відомі млини Густинського монастиря у Валках, Мгарського — в Тишках і Вільшаниці, Батуринського — в Липовому, Максаківського — в Холмах та інших селах, Богоявленського — в Мостищах, Ксаверові та ін., Межигірського — в Харківцях, Микольського — в Максимівці, Городищі, Вереміївці та на Росі, Михайлівського — під Трипіллям, Софійського — на Бовкуні. Як вже згадувалося, генеральна старшина і полковники одержували млини «для прокормленя», а крім того, старшина і шляхта мала млини в своїх господарствах.

Як заповзятливо пани займалися цим промислом, видно з даних про млин Густинського монастиря у Валках. У цьому млині ченці мали право користуватися двома колами, кам'яним і ступним. Але під час повстань селяни чи козаки захопили цей млин і використовували його для себе, не даючи на монастир «звичайної мірочки». Ченці добилися, що гетьман видав два універсали, якими їм поверталося давне право на користування двома колами в млині і заборонялося будь-кому молоти без «мірочки». Та вони не задовольнялися цим і випросили собі у гетьмана ще й третє коло і таким чином стали єдиними власниками млина. До того ж, вони добилися видання наказу, який зобов'язував селян с. Валок і сусідніх сіл гатити монастирську греблю. Але й це не задовольнило ченців: вони хотіли мати користь і з інших млинів і добилися права одержувати «мірочку» в Шкурятишиному млині[29].

Ще більші прибутки давало виробництво спиртних напоїв. Козаки, міщани, селяни, як уже згадувалося, наполегливо добивалися участі у цьому промислі, але панівні класи намагалися обмежити права народних мас і зберегти ці прибуткові промисли лише в своїх руках. Виробництво горілки і інших спиртних напоїв стало виключно державною монополією, і військовий скарб здавав цей промисел в оренду, насамперед старшині і заможним міщанам. У Києві виробництво горілки орендував магістрат і він переслідував «своєвольників», які тримали свої шинки. Київська «капітула» (соборне духовенство)

і Братський монастир мали право варити мед на деякі свята[30]. Михайлівський монастир мав медові і горілчані оренди у містечку Вигурівщина[31]. У джерелах згадуються шинки Микольського монастиря в Максимівці та інших селах[32]. Максимівський монастир користувався також «арендами шинковними»[33].

Раз тільки знайдено дані про рудні — на землях Унучка і Красковського біля Любеча[34]. У деяких місцях випалювали по лісах попіл — поташ, а гданські купці складали умови на його експорт[35].

Всі наведені дані свідчать, що тогочасні пани — духовенство, шляхта, козацька старшина, не маючи змоги одержувати прибутки від землеробства, використовували для цього різні сільськогосподарські промисли, які легше було організувати. Тут слід ще раз звернути увагу на те, наприклад, що Зарудний і Тетеря у своїх господарських планах не згадують про фільварки і продукцію хліба, а дбали про те, «щоб нам дозволено було... млини ставити і різні пожитки, які раніше були і які ми самі можемо приладить і вимислити...; щоб нам дозволено було різні напої для своїх же підданих держати, вино курити і відкуп... мати»[36]. Звідси видно, що хоч старшина прагнула одержати великі земл, проте основний дохід вона шукала не в землеробстві, а в сільськогосподарських промислах і тому звертала на них головну увагу.

У цих своїх планах феодали не могли розраховувати на використання осілого селянства, яке вороже ставилося до кріпосних повинностей, а мусили шукати собі такої робочої сили, яка підкорялася б їм беззастережно. Такі беззахисні елементи вони знаходили в тогочасних «люзних людях», гультяях, у тих групах населення, які були розорені війною, втратили свої садиби та майно і шукали хоч якого-небудь притулку і прожитку. Таких людей пани використовували й у землеробстві, і на різних промислах. Так, ченці Густинського монастиря на своєму хуторі у Маціївці «для помочи своєї приспособили людей убогих»[37]. У с. Підгірцях Печерського жіночого монастиря знайшлися люди, «которие с охоти своєє, под тот час в козачество не хотячи, до того монастиря роботи і повинності отправляти удалися»[38]. У Максаківському монастирі, за даними від 1654 р., працювало 30 «монастирских работников»[39]. Біднота працювала наймитами і пастухами, робітниками у броварнях, винокурнях, поташевих будах, селітряних майданах, як згадував Самовидець[40]. Що наймана праця була поширеним явищем у господарстві, про це свідчить Самовидець, який пише, що в 1649 р. стільки людей пішло на війну, «же трудно било о наймита»[41].

Як видно із наведених даних, козацька старшина й інші великі власники шукали різних способів, щоб за нових умов влаштувати своє господарство і розвинути його якнайуспішніше. Але повного успіху вони не досягали. На перешкоді їм стояли селянсько-козацькі маси, які з ненавистю ставилися до відродження феодального ладу і не давали панам змоги організувати велике землеволодіння. Це були непримиренні табори, між якими загострювалися класові суперечності.

МІСТА

У реєстрах Запорізького війська 1649 р. зазначено, що на території Київського і Брацлавського воєводства є 90 містечок, про які не згадується у джерелах за попередній час; можна припустити, що значна частина їх виникла вже у період Визвольної війни. Особливо це стосується понад 60 містечок, які внесені у списки 1654 р. У Київському полку це, зокрема, Карпанівка, Рожівка, у Паволоцькому — Дзюньків, у Білоцерківському — Лесевичі, Синявка; у Вінницькому — Війтівці, Потуш, Севастянівка; у Брацлавському — Василівка, Вербич, Вишківці, Війтівка, Демківка, Дністрова Кам'янка, Думитрашкова Кам'янка, Косаринці, Кусноньки, Пісочин, Рашків, Сарапанівка, Серчинське, Стратіївка, Хрестища, Хрустова, Щурівка, Яланець, Яруга; в Уманському — Бандурівка, Демівка, Кириївка, Манчулка, Мшарова, Орадівка, Псарівка, Степанівка, Стражгородок, Сушківка, Хрестипіль, Цимерманівка, Ягубець; у Канівському — Кононча; у Корсунському — Водяники, Гуляйполе, Кальниболото, Капустина Долина, Сахнівка, Тарасівка; у Чигиринському — Власівка, Воронівка, Кам'янка, Пиво, Суботів, Федорівка, Чигирин-Діброва; у Ніжинському — Піски, Мрин; у Миргородському — Баранівка, Жигимонтове, Сміла, Яреськи; у Полтавському — Більськ, Котельва, Черкаська Грень[1]. Деякі з цих поселень існували вже раніше, а тепер здобули статус містечок. Згадаймо хоча б Суботів, який 1647 р. був ще хутором, а в 50-ті роки XVII ст. називався вже містом[2]. Характерно, що більшість нових містечок виникла на південних окраїнах заселеної території, на краю «диких піль» — у Брацлавському, Уманському, Корсунському, Полтавському полках. Очевидно, кількість міст і містечок зростала у зв'язку з необхідністю зміцнити Україну у воєнному відношенні.

Про кількість населення цих міст і містечок можна довідатися зі списків людей, які складали присягу 1654 р[3]. Ці списки не мають даних з усіх полків, тому і невідома кількість населення таких найбільших міст, як Київ, Чернігів, Ніжин та ін. Збереглися дані про 100 міст і містечок, а саме: Білоцерківського полку — 17, Канівського — 8, Корсунського — 18, Миргородського — 16, Ніжинського — 22, Полтавського — 19.

У кожному місті записано кількість козаків і міщан, які склали присягу. Це, очевидно, самостійні заможні господарі, власники дворів чи будинків. Не маючи інших даних для визначення населення міст, можна прийняти цифри перепису за дані про кількість будинків (дворів) у кожному місті і на цій основі провести такий поділ міст на групи за кількістю будинків:

Міста з кількістю будинків	Полки						Всього
	Білоцерківський	Канівський	Корсунський	Миргородський	Ніжинський	Полтавський	
61— 100	1	1	1	1	1	—	5
101— 200	3	2	3	6	3	1	18
201— 300	3	1	5	3	2	4	18
301— 400	4	1	3	3	4	4	19

Закінчення табл.

Міста з кількістю будинків	Полки						Всього
	Білоцерківський	Канівський	Корсунський	Миргородський	Ніжинський	Полтавський	
401— 500	2	1	1	1	3	—	8
501— 600	2	—	1	1	2	—	6
601— 700	1	—	2	—	2	—	5
701— 800	—	—	—	—	2	3	5
801— 900	—	—	1	1	3	1	6
901—1000	—	—	—	—	—	2	2
1001—2000	1	—	—	—	—	4	5
2001—3000	—	1	—	—	—	—	1
Неозначені	—	1	1	—	—	—	2
Разом	17	8	18	16	22	19	100

Наведені дані свідчать, що більшість міст (68 проц.) мала 100—500 будинків, якщо рахувати по шість жителів на один будинок, то такі міста могли мати населення від 600 до 3000 чоловік, тобто були тільки містечками. Але треба відзначити, що вже не зустрічаються містечка, які мали б по 20—30 будинків, як це було частим явищем на Київщині за переписом 1640 р.

Більше 500 дворів чи будинків мали такі міста:

У Білоцерківському полку — Біла Церква (1149), Ставища (677), Кам'яний Брід (552), Синявка (527) дворів; у Канівському полку — Канів (2577); у Корсунському полку — Вільшана (838), Богуслав (669), Лисянка (607), Звенигородка (565) дворів; у Миргородському полку — Миргород (824), Лохвиця (523) двори; у Ніжинському полку — Погар (900), Бахмач (873), Мена (859), Березна (732), Батурин (710), Конотоп (684), Салтикова Дівиця (608), Сосниця (557), Стародуб (538); у Полтавському полку — Подольськ (1606), Веприк (1507). Мабуть, ці цифри охоплюють не саме міське населення, а також населення сіл, які присягали в сотенному місті: Полтава (1333), Гадяч (1158), Зіньків (908), Лютенка (906), Ряшівка (708), Опішня (653), Лукомль (608), Черкаська Грень (606) дворів.

В умовах такого значного скупчення населення міста ставали центрами розвитку господарського життя.

Записки Єрлича дають уявлення про хід цієї боротьби в Києві. З 11 по 14 грудня 1648 р. «за спонуканням деяких духовних і міщан» почався наступ на шляхту, що переховувалася в Києві; багато шляхти було тоді вбито і потоплено. 5 березня 1649 р. «недобитки» шляхти разом з ксьондзами і ченцями тікали з Києва, сподіваючись зустрітися з королівською комісією, що поверталася з Переяслава, але міщани разом з козаками захопили втікачів по дорозі і деяких потопили в Дніпрі, інших же пощадили на прохання митрополита[4]. У травні 1649 р. київський житель Полегенький, який служив цирульником у Хмельницького, приїхавши до Києва, став одним з активних організаторів руху проти шляхти, в який включилися полки війська, що йшли у похід на поляків; військо оточило все місто і міщани знищили решту шляхти — до 300 чоловік.

У липні 1651 р. були якісь виступи з боку козаків з полків Ждановича і Гаркуші проти міщан, але про характер цих виступів точних відомостей немає[5]. У червні 1652 р., коли на Лівобережжі спалахнуло селянсько-козацьке повстання і польські полки почали переходити на правий берег Дніпра, в Києві готувався якийсь виступ проти шляхти; але Адама Киселя, що був київським воєводою, було попереджено і він, «не чекаючи дня, зараз вночі почав втікати; шляхта, побачивши це і дізнавшись, за ним, куди хто міг, утікала, а хто лишився до полудня, того вже з Києва не випустили»[6].

З цих описів видно, що боротьба велась в основному проти шляхти і католицьких ксьондзів. Кисіль на самому початку повстання повідомляв, що з Києва «втекли всі знатніші як духовні, так і світські обидвох релігій», а залишилося тільки поспільство[7]. Очевидно, всі ці рухи спрямовувалися взагалі проти «знатніших», тобто проти заможного населення. Згадка про цирульника Полегенького вказує, що рух очолювали незаможні елементи з «поспольства».

В інших містах відбувалися такі самі виступи, але про них є відомості тільки загального характеру, а саме, що було знищено шляхту та орендаторів[8].

Внаслідок Визвольної війни у складі населення міст сталася важлива зміна: частина міщан перейшла до Запорізького війська, перетворившись таким чином у козаків. Ці зміни відбив перепис 1654 р. Розподіл міського населення по деяких містах показано на таблиці:

Полк	Місто	Козаки	Міщани	Шляхта	Всього
Білоцерківський	Біла Церква	991	120	38	1149
	Ставище	312	365	—	677
	Насташка	122	140	11	273
	Боярка	89	245	21	354
	Рокитне	171	188	—	359
	Триліси	79	60	—	139
Канівський	Канів	2119	458	—	2577
	Ржищів	267	51	—	318
	Бубнівка	394	12	—	406
Корсунський	Корсунь	81	26	—	107
	Стеблів	351	15	—	366
	Богуслав	610	59	—	669
Миргородський	Миргород	708	116	—	824
	Лубни	340	134	—	491
	Хорол	266	89	—	355
	Лохвиця	270	249	—	523
Ніжинський	Борзна	197	351	—	548
	Бахмач	405	468	—	873
	Конотоп	327	256	—	583
	Батурин	436	274	—	710
	Глухів	286	105	—	391
Полтавський	Полтава	471	862	—	1333
	Лукомль	365	243	—	608
	Богачка	134	234	—	368
	Опішня	337	316	—	653

Наведені дані відбивають величезні зміни у складі населення міст: козаками стала в деяких районах половина населення, в інших — навіть більше 60—80 процентів.

Обидві групи, міщанська і козацька, мали різне управління. Міщани підлягали владі війта з бурмистрами, козаки в менших містах — владі отамана, в більших — сотника або полковника. Часто ці дві форми влади виступали разом. Так, наприклад, 1649 р. з Почепа до путивльського воєводи звернулися з листом сотник Микола Гулановський і війт Семен Ширай[9]. У Бориспільському міському суді засідали разом сотник і отаман Запорізького війська та війт і бурмистри від міської громади[10].

У більших містах населення, як і раніше, поділялося на патриціат середньозаможне міщанство та поспольство — бідноту, залежну від обох перших груп.

Достатньої кількості матеріалів для характеристики економіки міст за період Визвольної війни немає, і тому доводиться використати дані за дещо пізніший час — згадані вище переписні книги 1666 р.

У 1646 р. міста і містечка ділилися на два головні типи — міста з землеробським характером господарства і міста з розвинутим ремеслом і торгівлею. Щодо першого типу міст, є дані про те, що в місті Бахмачі в Бахмачівському повіті торгових і промислових та ремісничих людей немає; про Басань зазначалося, що «в ньому живуть пашенні люди, торгових міщан немає»[11], те ж сказано про Бобровицю та ін.[12] Таких міст, в яких розвивалося тільки землеробство, було, проте, небагато. Але і по інших містах, які мали розвинуте ремесло і торгівлю, землеробське населення становило значний процент: у Батурині на 365 міщан було 75 «пашенних», які мали 31 коня, 128 волів, і 23 плуги; у Конотопі на 236 міщан було 102 «пашенні» з 46 кіньми, 195 волами і 36 плугами; у Ніжині міщани мали 607 волів, у Березні — 158 коней і 315 волів, у Борзні — 97 коней і 234 воли, у Мені — 231 коня і 282 воли та ін.[13]

Землеробство в містах велося в такій формі, як і на селі; більшість міщан мала одного-двох волів або одного-двох коней і тільки у невеликої кількості було по шість-вісім волів чи коней. Землеробство у таких містах відігравало важливу роль.

Проте більшість міст мала вже розвинуте ремесло і торгівлю. Перепис 1666 р. дає для деяких міст повні статистичні дані про розподіл міщан за фахом (Батурин, Конотоп, Нові Млини), про інші міста є неповні матеріали, які, однак, дозволяють зробити приблизні підрахунки про стан ремесла і торгівлі у більших містах:

Місто	Міщан всього	Ремісників		Купців	
		всього	у процентах	всього	у процентах
Київ (частина)	684	209	30	30	4
Ніжин	709	188	27	40	6
Сосниця	567	133	23	10	2
Нові Млини	527	93	16	150	49
Березна	477	98	20	35	7
Конотоп	474	24	10	26	13
Мена	381	31	8	6	2

Закінчення табл.

Місто	Міщан всього	Ремісників		Купців	
		всього	у процентах	всього	у процентах
Батурин	365	36	10	90	24
Козелець	357	79	22	16	5
Остер	354	138	39	15	10
Переяслав	274	109	39	73	26
Борзна	257	63	23	8	3
Носівка	254	18	7	—	—
Бориспіль	219	35	16	8	3

Як показують ці дані, ремесло найрозвинутішим було в Острі і Переяславі (39 проц.), у Києві, з якого збереглася тільки частина перепису,— (30 проц.), у Ніжині (27 проц.), в Сосниці і Борзні (23 проц.) і ін.

Як центри торгівлі, де зосереджувалися купці, звертають на себе увагу Нові Млини (49 проц.), Переяслав (26 проц.), Батурин (24 проц.). Треба зауважити, що ремісників і купців у містах було, очевидно, більше, бо у переписі не зазначено занять для значної частини населення. Нема в цих відомостях даних про ремісників з числа козаків, які займалися торгівлею.

Міське ремесло відзначалося великою диференціацією. У харчових промислах названі різники, м'ясники, сальники, ковбасники; мельники, мірошники, крупники, гречаники; олійники, масляники; пекарі, перепічники, хлібники, калачники, пирожники, сластьоники; пивовари, солодовники, винники, бражники, медівники, шинкарі. До цієї групи слід віднести також воскобійників, свічників, мильників. Обробкою шкіри займалися кожем'яки, гарбарі, кушніри, лимарі, шаповали, шевці, чоботарі; обробкою рогу — гребінники. Волокно обробляли ткачі і панчішники. Одяг шили кравці. Дерево обробляли теслі, бондарі, бочарі, колісники, стельмахи. Окремими фахівцями були кошельники, ситники, дігтярі. У мінеральних промислах були зайняті гончарі та склярі. У металообробній галузі згадуються ковалі, шабельники, слюсарі, котлярі, цинники, дзвінники, пушкарі, золотарі. До людей вільних фахів належали: цирульники, музики (цимбалісти, скрипалі), малярі (в тому числі іконники, або богомази). Для прикладу можна навести дані з окремих міст. У Києві в двох відомих нам «статтях» згадуються: 7 різників, 4 мельники, 3 гречаники, 1 олійник, 7 пекарів, 6 перепічаїв, 7 хлібників, 1 калачник, 1 пивовар, 2 мильники, 18 кожем'яків, 1 лимар, 15 кушнірів, 34 шевці, 2 гребінники, 3 ткачі, 2 панчішники, 9 кравців, 3 ковалі, 1 шабельник, 1 слюсар, 1 дзвінник, 2 золотарі, 6 гончарів, 5 теслів, 2 бондарі, 2 колісники.

У Переяславі налічувалося 10 різників, 6 мельників, 5 олійників, 5 пекарів, 10 шинкарів, 1 свічник, 1 гарбар, 15 кушнірів, 2 шаповали, 22 шевці, 3 ткачі, 4 кравці, 11 ковалів, 3 шабельники, 4 котлярі, 1 гончар, 1 бочкар, 1 ситник, 1 дігтяр.

У джерелах згадуються такі фахівці в Острі: 3 різники, 12 перепечаїв, 1 пивовар, 1 винник, 1 солодовник, 2 шинкарі, 5 кожем'яків,

1 гарбар, 4 кушнірі, 3 шаповали, 1 лимар, 23 шевці, 3 теслі, 5 бондарів, 2 дігтярі, 7 гончарів, 10 ковалів, 1 шабельник, 2 слюсарі, 2 золотарі[14].

У великих містах ремесло було зосереджено в цехах. У Переяславі 1654 р. існували цехи: овчинний (кушнірський), кравецький, ковальський, м'ясницький, шевський, колісницький, хлібницький (пекарський), гончарний, токарний, бочарний, теслярський і «постевальний». Вони мали свої статути, в яких, між іншим, було застережено, що «захожі і безцехові, без відома цехмистрів і інших братів, не мають робити ні в місті, ні за містом, ні по селах, під заповідю (пенею) 10 золотих»[15]. У матеріалах про Ніжин в 1666 р. згадується ковальський цех, в якому було 25 майстрів різних спеціальностей: ковалі, пушкарі, щабельники, дзвінник. У Носівці записаний «цехмистр коваль» Троцко [16], у Борисполі — кушнірський цехмистр Андрій Мухомор[17].

У менших містах і містечках, напевне, так суворо не додержувались цехового статуту. Визвольна війна, руйнуючи давні установи, послабила також цеховий регламент, і нецехові ремісники дістали можливість вільно займатися своїми промислами. Зокрема, у Запорізькому війську розвинувся ряд ремесел, зв'язаних з виробництвом зброї, пороху та інших воєнних матеріалів.

Поряд з ремеслом по містах існували різні промисли, які переробляли в основному сільськогосподарську сировину, наприклад млинарство, виробництво спиртних напоїв, виробництво воску та ін.

Про розвиток млинарства у містах є цінні дані в переписі 1666 р. Тут подано не тільки загальну кількість млинів, їх власників, але також вміщено їх технічні характеристики.

Ці дані узагальнено в таблиці:

Місто	Власники млинів					Кола		Ступи	
	Міщани	Козаки	Міщани і козаки (спільно)	Монастирі	Всього	Хлібні	Ступні	Крупʼяні	Сукновальні
Баришівка	5	—	—	—	5	9	2	—	—
Батурин	7	5	—	—	12	31	8	—	—
Березань	1	—	—	—	1	?	?	—	—
Бобровиця	3	—	—	—	3	3	—	—	—
Борзна	3	—	—	—	3	6	2	—	1
Гельмязів	1	—	—	—	1	2	—	—	—
Гоголів	1	—	—	—	1	1	—	—	—
Заворичі	1	—	—	—	1	1	—	+	—
Золотоноша	2	1	—	—	3	5	1	—	—
Іванґород	—	1	—	—	1	2	—	—	—
Кобижча	2	—	—	—	2	2	—	—	—
Київ	6	—	—	11	17	18	—	—	—
Козар	3	2	—	—	5	5	—	—	—
Козелець	6	2	—	—	8	14	6	22	15
Конотоп	2	—	—	—	2	2	4	—	—

Закінчення табл.

Місто	Власники млинів					Кола		Ступи	
	Міщани	Козаки	Міщани і козаки (спільно)	Монастирі	Всього	Хлібні	Ступні	Крупʼяні	Сукновальні
Кропивна	1	—	—	—	1	1	—	—	—
Макошин	1	—	—	—	1	1	—	—	—
Мена	2	—	—	—	2	4	2	12	7
Ніжин	3	1	—	—	4	6	2	3	1
Нові Млини	7	—	—	2	9	21	2	—	—
Носівка	4	—	—	—	4	6	2	—	—
Остер	11	8	2	—	21	32	13	42	21
Переяслав	2	—	2	1	5	14	2	—	—
Піщане	1	—	—	—	1	1	1	1	1
Сосниця	4	1	—	—	5	9	3	11	6

Як бачимо, найбільшим центром млинарства був Остер, що мав 21 млин, далі йшли Київ з 17 млинами і Батурин з 12 млинами. Але київські млини мали примітивне устаткування — всі вони були з одним мукомельним колом, без ступ. Краще устатковані були батуринські млини, які мали по два-три мукомельні кола, а деякі і ступи. В Острі ж налічувалося 11 млинів міщанських, 8 козацьких і 2 міщансько-козацькі. Більшість з них мала не тільки мукомельні кола, а також і ступи — для виробництва крупи і для валяння сукна: 42 просяних і 21 сукновальну. Дехто мав по два млини, як, наприклад, міщанин Іван Ященко і Іван Баглай та козачка-вдова Мариця Лопечиха. В Острі держали свої млини також київські міщани Купріян Філонов і Богдан Войнич.

У цілому ж у міському млинарстві перше місце займали міщани, які в усіх відомих з наведених джерел містах мали 70 проц. млинів, далі йшли козаки (18 проц.) та монастирі (12 проц.).

У переписі 1666 р. налічувалось всього 173 млини; з цього числа у містах було 118 млинів, тобто 68 проц. До того ж міщани володіли 12 млинами по селах, отже, в цілому міста займали провідне місце.

Поряд з млинарством велике значення мало виробництво горілки та інших спиртних напоїв. Вони вважалися монополією і здавалися в оренду. На прибутках з них наживався міський патриціат. Але в період Визвольної війни проявляється з боку козацтва тенденція ліквідувати цю монополію міст. Запорізьке військо у Зборівських пунктах 1649 р. здобуло собі деякі права в цій галузі: «Горілкою козаки не мають шинкувати, окрім того, що зроблять понад свою потребу — це вільно їм буде продавати гуртом: шинкування ж меду, пива та інше має бути за звичаєм». Цей свій привілей козаки використовували також у містах, причому в далеко ширшому обсязі,— взагалі незважаючи на міські права. Але такого самого права добивалися для себе й інші групи міського населення. Так, київські ремісники одержали право варити двічі на рік, на свята по чотири

каді меду і продавати його. Так само київська соборна капітула і Братський монастир одержали універсали Богдана Хмельницького з дозволом ситити мед на річні свята[18]. Ці окремі права різних груп обмежували і розхитували давню монополію патриціату.

Перепис 1666 р. дає дані про розвиток спиртного промислу в різних містах. У Києві був міський бровар, окремі міщани мали солодівні і винокурні. У Баришівці згадується один шинкар, у Батурині — два шинкарі, у Носівці — один пивовар, у Березній — один солодовник і два шинкарі, у Борзні — вісім шинкарів та один винник, у Борисполі — три шинкарі, у Воронькові — один пивовар, в Івангороді — один шинкар, у Козельці — один пивовар та один винник, у Конотопі — чотири шинкарі, в Мені — один пивовар, у Ніжині — чотири шинкарі, один винник, два пивовари, чотири солодівники, у Нових Млинах — вісім шинкарів, у Носівці — один пивовар, в Острі — два шинкарі, один пивовар, один винник, один солодовник, у Переяславі — один з бурмистрів «держить мед і пиво».

Базою для медоваріння служили численні пасіки, які постачали також віск. Воскобійні були в Києві, Переяславі, Козельці. У деяких містах розвинувся сукнярський промисел. Про це йдеться у згадках про «вальники» і сукновальні ступи: у Борзні, Козельці, Мені, Ніжині, Піщаному, Сосниці, а найбільше в Острі, де в 13 млинах налічувалась 21 сукновальна ступа.

Рідше зустрічаються в матеріалах дані про гути для виробництва скла. Під Києвом була гута Видубецького монастиря, в Конотопі гуту держав «ремісник-гутник» з трьома товаришами. У Сосницькому повіті було дві міщанські гути[19].

Переписні книги 1666 р. подають деякі дані про розшарування міщанства на три «статті» — за податком, який вони зобов'язані були платити з диму, тобто з двору. Найбагатші міщани, яких зараховано було до першої статті, платили 1 карбованець, середньозаможні з другої статті — по півкарбованця, з третьої — по чверть карбованця. Узагальнивши ці дані по окремих містах, одержимо таку таблицю:

Місто	Статті			Всього міщан
	I	II	III	
Переяслав	66	84	124	274
Воронків	37	58	18	113
Бориспіль	64	82	73	219
Баришівка	62	69	11	142
Кобижча	37	36	44	120
Носівка	89	117	50	256
Олишівка	45	21	20	86
Всеволож	33	58	24	115

Отже, найзаможніші міщани становили 30 і більше проц. населення. Це були справжні багатії. Так, наприклад, у Переяславі до цієї групи належав війт, який мав стільки землі, що для її обробітку тримав 8 волів; сюди ж входили 6 мельників, які мали власні

млини; кілька прасолів-чумакав; 7 багатих грецьких купців, які, очевидно, були у торгових зв'язках з Туреччиною, кілька місцевих купців і крамарів; власники броварень, медоварень і шинків; нарешті, кілька заможних ремісників. Ця міська верхівка держала в своїх руках управління міста — посади війта, бурмистрів, райців.

«Середня стаття» складалася частково з крамарів і прасолів, але більшість її становили ремісники. До останньої, «меншої статті», належали незаможні ремісники і група людей, які «не пашуть і не мають промислів». У Києві була ще й четверта «стаття», до якої залічувалися ті, що сплачували податок нижче четвертини карбованця; половину цієї групи становили ремісники різних спеціальностей, другу половину — люди, фах яких не зазначено. Незаможні міщани звалися «бобилями», так само, як незаможні селяни.

У деяких містах кількість «бобилів» була дуже велика: у Переяславі — близько 45, в Батурині — 47, у Нових Млинах — понад 50 проц. Більшість серед них становила справжня біднота. У Батурині на 167 «бобилів» записано понад сто «бідних людей»: це ткачі, кравці, шевці та інші ремісники і люди, що жили по чужих хатах і заняття яких не зазначено. У деяких містах згадуються робітники: у Нових Млинах — два, в Борзні — чотири. Іноді в матеріалах зазначається, що біднота — це люди «захожі»[20]. Ця міська біднота й становила «зачатковий пролетарський елемент»[21].

Слід відмітити, що в переписних книгах 1666 р. наводяться відомості тільки про посполите населення, а про козаків є лише окремі дані. У той час значна частина козацтва займалася ремеслом, промислами і торгівлею.

Патриціат і заможне міщанство в період Визвольної війни намагалися зберегти свої давні міські права. Їх вимоги в основному зводилися до того, щоб, по-перше, закріпити давні міські привілеї, зокрема, самоврядування з виборним війтом і бурмистрами, і весь міський устрій; по-друге, звільнитися від державних податків і військових обов'язків; по-третє, зберегти монополію на ремесла, міські промисли і торгівлю; по-четверте, розширити свої землеволодіння.

Так, 1654 р. Київ добився від царського уряду затвердження магдебурзького права, з вільним вибором міської старшини; одночасно місто звільнялося од військової служби, виконання робіт для київського замку, вислання підвід, сплачування мита по всій країні та на 10 років — від податків. Крім того, Київ зберіг давнє право складу[22], свободи ярмарків, право на вільне виконання ремесел цехами, виробництво спиртних напоїв, вільне рибальство в певних місцях та ін., а також добився затвердження землеволодіння міста й окремих міщан[23].

Міщани Переяслава теж вимагали від Москви ствердити їх привілеї, звільнити від мит на ярмарках і від висилання підвід, дозволити місту брати податок за варіння пива і сичення меду та мостове, повернути місту передмістя і приміські городи[24]. Місто Ніжин просило затвердити йому привілеї, звільнити від обов'язків давати «сталцію» і висилати підводи, забезпечити землеволодіння міста[25].

Міський патриціат теж добивався поновлення й збільшення свого землеволодіння. Універсалом від червня 1653 р. Хмельницький закрипив за Києвом «грунти і сіножаті», які «мають наданіє і ониє правами держат»[26]. Тоді 1654 р. київські міщани порушили перед царем справу «про свої землі, що їм в предках від князів російських дані, а потім відняли від них ксьондзи і шляхта римської віри»; представники міста подали список населених пунктів, на які претендувало місто: містечко Димер — 150 дворів, село Демидово — 50, Козаровичі — 30, Глібівка — 20, Ясногородка — 15, Холми — 15, Туровичі — 5, Мокрець — 15, Петрівці — 25, Приорка і Мостища — 40, р. Котир, на якій стоять млини, Сирець з млином, Креничі — 15, Криківщина — 15, Вигурівщина — 10, Рожівка — 20. Російський уряд відмовив міщанам, доручивши київським воєводам розглянути тільки справу «біскупського кінця» в Києві, що його від міста забрав київський біскуп і справу з млином на р. Котирі[27].

Більших успіхів добився Чернігів. Новообраному чернігівському війтові Іванові Скиндеру в листопаді 1653 р. гетьман надав млини Лопатинський і Застриженський та затвердив його власний Куквічицький, а на міські потреби дав перевіз озера і міські млини[28]. У березні 1650 р. чернігівський полковник Мартин Небаба, «ведлуг упадку мещан черниговских», надав місту млини білоуський, горілий, рижиківський, грицьків і попівський[29]. Ніжинській ратуші 1666 р. належали села Плоске, Хороше Озеро, Крути, Синяки, Печі і Кагарлик; ніжинський війт мав села Колісники, Кукшин і Мельники, ніжинський писар — села Мостище та Хибалівку і млини під Ніжином; невідомо тільки, чи були ці села зв'язані з посадами війта і писаря, чи надані їм у власність[30].

Взагалі міський патриціат всіма способами намагався зберегти старий лад з такими його особливостями, як цеховий устрій, право складу, монополія на деякі промисли, особливо на спиртні, окремі права міщан у торгівлі, а також зберегти владу над селянами. Правда, посади війтів у великих містах займають нові люди: в Києві — Богдан Сомкович, у Чернігові — Іван Скиндер[31], але ця зміна осіб не приводила до зміни системи — патриціат залишався на своїх старих позиціях.

Проте вже не самі міщани розв'язували справи міста, цим займалася також й інша група міського населення — козаки.

Козацтво жило в містах і раніше. У ряді міст Наддніпрянщини, де стояли полки реєстрового Запорізького війська, козаки становили більшість населення, а в інших містах і містечках проживало немало людей, що «козакували», і тільки суворими репресіями шляхта стримувала дальше зростання цієї групи. Коли ж у період Визвольної війни 1648—1654 рр. був знищений польсько-шляхетський режим, частина міського населення, що тяжіло до козаччини, влилася в міські сотні Запорізького війська. Правда, кількість козаків не в усіх містах була однакова. Майже цілком були заселені козаками старі центри козацтва — Черкаси, де налічувалося 13 сотень; Канів, де було 9 сотень; Корсунь, який мав 11 сотень і багато малих містечок. У великих містах козаки становили меншість населення; наприклад, у Києві було сім сотень, у Чернігові — три, в Ніжині — шість, у Переяславі — шість. Більшість населення цих міст становили міщани.

На відміну від села, де звичайно козаками ставали заможні селяни, у містах лише у виняткових випадках багаті міщани йшли до Запорізького війська, як, наприклад, ніжинський Іван Золотаренко, чернігівський Мартин Небаба, волинський Михайло Тиша та деякі інші[32]. Заможним міщанам вигідніше було залишатися в місті, користуючись міським правом, яке давало їм великі економічні переваги, і вони на військову службу не поспішали. Треба думати, що козаками ставали середні і незаможні міщани, зокрема, міська біднота, яка сподівалася врятуватися від злиднів та різних повинностей.

Козаки з їх соціально-економічними прагненнями були в місті новим елементом. Вони не визнавали ніяких обмежень у землеволодінні, в організації сільського господарства, в ремеслах і промислах, у торгівлі. Козаки вели боротьбу проти шляхетського ладу і так само вороже ставилися до старого міського устрою. Неминучі були конфлікти між козацтвом і міщанством, зокрема, між козацькою старшиною і міським патриціатом. Активною стороною була козацька старшина, яка намагалася підкорити міста владі Запорізького війська і використовувати міщан у своїх інтересах. Скарги міщан показують характер цієї боротьби.

Насамперед виникали суперечки про землю. Київські міщани, як вже згадувалося, добивалися, щоб їм було повернуто колишні міські села («А нині тими землями володіють козаки»)[33], а також млин на Котирі («А володіє нині тим млином київський полковник»)[34]. У самому Києві козаки привласнювали собі деякі землі й сіножаті, які належали київському магістратові. Хмельницький універсалом від 1653 р. наказував, щоб «ніхто самовільно як з козаків, так і з посполства, не спокушувався косити»[35]. Міщани скаржилися, що козаки вимагають від них виконання різних військових повинностей, особливо ж висилання підвід. Богдан Хмельницький універсалами від 1652 і 1655 рр. звільнив київських міщан «од вшеляких непотребних датков і даваня подвод»[36]. Переяславські міщани просили окремого царського привілею на те, «чтоб многими тяжестями не були томлені, как во время війни, како ні приєхав старший чи от какого старшего высланний, то розния вимислы чинят і много кормов вынужают і ініяя многия тяготи накладают, также подводами нас нестерпимо мучат»[37]. Ніжинські міщани також нарікали на військові «корми» і вимагання підвід[38].

Крім того, козаки порушували монополію міста на виробництво і продаж спиртних напоїв. У 1654 р. київські міщани скаржилися, що в Києві «нікоториє своєволники горілки робят і ними шинкуют»[39]. Хмельницький своїм універсалом наказав, «аби се жаден од того часу горілкою шинковати не важил, а мещаном київским перешкодою не бил».

Козаки не зважали на права цехів і вільно займалися ремеслами в місті, на що вказують досить численні згадки про козаків-ремісників у міських сотнях Запорізького війська. Так, наприклад, у Білій Церкві, за реєстрами 1649 р., серед козаків було два ковалі, кравець, кушнір, калачник, два гребінники, ткач; крім того, очевидно, з наявністю ремісників зв'язано було виникнення таких прізвищ, як Кравченко, Шевченко, Бондаренко, Котляренко та ін. Вище було наведено дані

про захоплення козаками млинів у містах: у Батурині з 12 міських млинів у руках козаків було п'ять, в Острі з 21 — вісім, у Козельці з восьми — два і т. д.

Наведені дані показують, в якому напрямі козацтво впливало на розвиток міст: козаки порушували міське землеволодіння, монопольні галузі міських промислів, цехові привілеї, вимагали від міщан різних військових повинностей і таким чином підривали авторитет міських установ. Наступ на міста ішов в основному з боку козацької старшини, яка, використовуючи становище військової влади, прагнула взяти міське життя під свій контроль. Проти старих міських установ виступала також козацька «чернь». Скарги міст на «своєвольників», які викошували міські сіножаті і без дозволу курили горілку, стосуються, звичайно, не старшини, а простих козаків. Хмельницький в універсалі говорить про «своєвольників» «як з козаків, так і поспольства». Цілком зрозуміло, що прості козаки і міське «посполство» виступали разом проти патриціату, в руках якого були і міські землі, монопольні підприємства і різні угіддя. Бідне козацтво і маси незаможних міщан активізувалися для боротьби проти шляхти та багатого міщанства, які бажали держати під своїм впливом економічне життя.

ТОРГІВЛЯ

Ліквідація найгостріших форм шляхетської експлуатації сприяла зростанню господарської активності широких мас. Наслідком цього став прискорений розвиток сільського господарства та міських промислів. Приріст обсягів виробництва продукції був таким високим, що частина її вже йшла на ринок — як внутрішній, так і зовнішній.

Торгівлею почали займатися як безпосередні виробники — козаки, селяни, міські ремісники, так і козацька старшина та міський патриціат. З'явилися купці різних категорій. Головними центрами торгівлі були міста. За переписом 1666 р., у Нових Млинах, наприклад, було 150 купців, що становило 28 проц. міщан, у Батурині — 90 купців (25 проц.), у Переяславі — 73 (27 проц.), причому треба взяти до уваги, що ці дані охоплюють тільки міщан, не враховані тут купці-козаки, що проживали в містах.

Серед купців існувала певна спеціалізація. Одні торгували хлібом, худобою; інші сіллю, горілкою, ще інші тютюном, так звані «тютюнники», або «табачники»[1].

Характерною рисою міської торгівлі була наявність великої кількості дрібних крамарів, які продавали свій крам на «лавках». У торгівлі брали участь також жінки. Павло Алепський розповідав: «Жінки продають у прегарних крамницях різні парчі, соболі та інше; вони гарно одягнені, зайняті своєю роботою»[2]. Українські шинкарки їздили з горілкою навіть за російський кордон, до Путивля[3].

Було багато дрібних мандрівних купців, які розносили товар у «коробках», вони звалися коробійниками, коробочниками, або просто коробочками. Деякі з них мали коней, розвозили крам возами по селах.

За переписом 1666 р., коробійників було: у Ніжині — 11, в Сосниці — 8, у Козельці — 6, у Березній, Нових Млинах й Острі — по 5, у Борзні — 3, в Переяславі — 2, в Баришівці, Конотопі і Мені — по одному. У Києві (в тій частині перепису, яка збереглася) згадано 6 коробійників.

У великій кількості виступають у містах торговці сіллю, які звалися прасолами, або чумаками, а також коломійцями, бо вони привозили сіль з Коломиї, на Підкарпатті. У Переяславі їх було 39, у Березній — 34, у Ніжині — 24, у Києві — 20 (лише між незаможними міщанами, бо частину перепису, як уже зазначалось, загублено), в Острі — 10, в Борзні — вісім, у Борисполі — сім, у Козельці і Конотопі — по шість, у Золотоноші — чотири, у Кобеляках і Мені — по два. Між чумаками відбувався процес майнового розшарування: виділялись багата верхівка — люди, які мали по шість-вісім коней «для промислу», і значна кількість незаможних, які, очевидно, були залежні від багатіїв.

У містах виникло велике купецтво, яке торгувало поза межами України. Про Київ є найменше відомостей, бо київські міські книги не збереглися, тільки випадково в інших документах згадуються імена знатних міщан. До великих купців належав, зокрема, Іван Тетерівський, який у 1649 р. їздив на ярмарок у Свинському монастирі, біля Брянська[4]. У 1650 р. він разом з іншим купцем, Петром Котовичем, поїхав з товаром до Польщі, але там був заарештований, і Хмельницький дипломатичним шляхом добився звільнення[5]. З великих київських купців згадуються ще Василь Мезенський, Федір Іванович, Андрій Зосимович, які вели торгівлю з Росією[6]. З багатьох купців, очевидно, складалося посольство, яке 1654 р. їздило до Москви просити затвердження привілеїв для міста Києва[7]. У Переяславі, за переписом 1666 р., до першої «статті», тобто найбагатших міщан, належали купці Кирило Савонович, Богдан Михієвич, Петро Велков, Павло Іванович Волошенин та інші, а також ряд купців-греків — Іван Томара, Христофор Петрович, Павло Растанов, Іван Козмович, Остафій[8]. У Ніжині найбагатшими купцями були греки Павло і Степан Юр'євичі, які одержали від Хмельницького окремі привілеї на торгівлю[9].

Торгівля відбувалася на торгах і ярмарках. Кожне місто мало свої торгові дні, наприклад, у Переяславі торг проходив у понеділок і в п'ятницю. Ярмарки відбувалися по два-три рази на рік і тривали довго, звичайно по два тижні. По три ярмарки на рік було в Батурині, Баришівці, Борзні, Борисполі, Ніжині, Нових Млинах та інших містах і містечках[10].

Павло Алепський писав: «У козацькій країні ярмарки відбуваються безперервно, від початку до кінця року, кожного свята, кожної пори року буває ярмарок в тому чи іншому місті». За його словами, найбільший ярмарок на Україні був у Печерському монастирі; він порівнює його з найбільшими російськими ярмарками в Брянську, Архангельську та інших містах[11]. Міста брали з купців різні збори: мито, возове, мостівщину, помірне, повідерщину та ін.[12] Київ добивався для себе в Москві підтвердження права складу «на всякі купецькі проїжджі товари»[13], але навряд чи міг його використати в нових обставинах.

З кожним роком торгівля набувала щораз ширших розмірів. У 1653 р. до Хмельницького, що перебував з військом на Поділлі, вирушив з Білої Церкви великий караван купців і підвод з харчами для армії[14]. Провадились великі торгові операції, наприклад, Хмельницький продав 2 тис. мір жита і значні транспорти поташу[15]. Очевидно, були купці, що мали великі капітали, якщо вони могли купувати таку велику кількість товарів. Але поряд з великими купцями торгівлю вело багато дрібних міщан, козаків і селян. У 1648 р. міщани з Норинська на Поліссі продали зерно, зібране з панських фільварків, вартість якого визначалася в сумі 5470 золотих[16]. До Путивля приїздило за один раз по 20—30 возів з горілкою[17]. Будники із Стародубщини продали до Брянська сотні возів поташу[18].

Густа мережа ярмарків і часті переїзди купців з одного міста до другого дуже пожвавлювали торгівлю на Україні. Торгові шляхи з'єднували віддалені області. Київські купці їздили до Львова, львівські — до Києва[19]. Є відомості про те, що Тиміш Хмельницький виряджався з Чигирина до Коломиї за сіллю[20]. Богдан Хмельницький окремим універсалом від 1657 р. взяв під опіку м. Львів і наказав усім військовим частинам, щоб «з людьми міста Львова, як з власними нашими поводилися та у всякій торгівлі купецтву не робили перешкоди»[21]. Внутрішній ринок України все більше набирав характеру крайового, національного ринку.

У нових формах розвивалася також торгівля із закордоном. Україна була землеробською країною і в мирний час мала для експорту багато хліба та інших продуктів сільського господарства. Але довголітня війна, яку вела Україна проти шляхетської Польщі, набіги польських загонів, а пізніше й татарів, зруйнували господарство Правобережної України так, що не вистачало хліба для населення. Лівобережжя, яке потерпіло менше, постачало харчі для війська. Тому тільки окремі райони експортували хліб і худобу, а більше значення мав вивіз горілки, тютюну та деяких продуктів лісового господарства, зокрема поташу і дьогтю. Україні не вистачало промислових товарів, особливо сукна й інших тканин, господарського знаряддя, металевих виробів, галантереї та ін. Усе це треба було привозити з-за кордону.

Змінилися шляхи експорту й імпорту України. Внаслідок війни з Польщею розірвалися торгові зв'язки з західними країнами, які до того часу вивозили з України сировину, а постачали їй промислові товари. Зате вже на початку Визвольної війни, а особливо в 1654 р. Україна встановила міцні політичні стосунки з Росією. Це мало великий вплив на всю економіку, а особливо на торгівлю. Українські товари вийшли на російський ринок і навпаки — російські купці почали постачати Україні потрібні їй товари. Зміцніли також торгові зв'язки України з Молдавією, Туреччиною, Кримом.

Як вище було сказано, хліб з України експортувався тільки в окремих випадках. Вже згадувалось про вивіз шляхетського збіжжя міщанами Норинська в 1648 р. Небагато українського хліба йшло в Крим, бо кримські татари допомагали Запорізькому війську, і Хмельницький був змушений дозволити їм купувати хліб та інші харчові продукти в українських містах[22]. Водночас гетьман заборонив

продавати хліб у Польщу[23]. Пізніше після возз'єднання України з Росією загроза з боку шляхетської Польщі стала меншою, господарство України почало відроджуватися, внаслідок чого з'явилася можливість розширити експорт сільськогосподарських продуктів за кордон. З документів 1657 р. відомо, що Київ, Переяслав та лівобережні міста вели значну торгівлю з Білоруссю — до Слуцька та інших міст вивозили збіжжя, м'ясо, рибу та інші товари водою і сухопутдолом. Київські міщани відправили великий караван з Кисва Дніпром — 50 байдаків з хлібом та іншим товаром[24].

Розширювався також експорт худоби. У червні 1648 р. купці з Мени вели 200 волів на ярмарок в Свинському монастирі, біля Брянська[25]. Того ж року грек Дмитро Юр'евич з Красного, Ніжинського полку, гнав 191 вола через Брянськ і Калугу до Москви[26]. На ярмарках на Житомирщині купували худобу різники з Полонного, яке було за «козацькою лінією»[27]. Певний час за кордон йшли також коні, але згодом Хмельницький заборонив вивозити їх, бо вони були потрібні у війську[28].

Чимале значення в експорті України мали й інші продукти сільського господарства. Зокрема, російські купці охоче купували на Україні конопляне прядиво[29], а також тютюн. Відомо, правда, що російські власті торгівлю тютюном не заохочували, навіть забороняли[30]. Ще більшими транспортами йшла до російських міст з України горілка. Російський посол Лопухін 1657 р. передав Хмельницькому скарги путивльських воєвод на те, що з українських міст приїздять до Путивля шинкарі й шинкарки і привозять у великій кількості горілку — по 20—30 возів і більше, чим шкодять доходам «кружечного двора». Воєводи намагалися їх відігнати від міста, але шинкарі нікого не слухали[31]. Українську горілку і тютюн продавали у Брянську, Хотмизьку, Вольнім та інших російських містах[32]. У 1655 р., наприклад, до Шклова, воєнної ставки царя Олексія, приїхала валка, яка привезла на 25 возах 28 бочок горілки і чотири сувої тютюну[33].

З інших сільськогосподарських продуктів згадується бджолиний віск: ніжинський козак Корній 1649 р. привіз до Брянська 40 каменів воску[34]. За російський кордон йшла також деяка кількість селітри: хотмизький воєвода Болховський у тому ж році купив у «литовських людей» 44,5 пуда селітри[35]. З України привозили також воєнну здобич. Кияни Єфимій Григорович і Дмитро Федорович 1649 р. привезли до Калуги продавати півпуда срібного лому, годинники, турецькі сідла та ін.[36] На ярмарок у Брянську козаки і селяни привозили всякий одяг та срібний, мідний й олов'яний посуд — купували це московські та інші купці[37].

Велике зацікавлення в купецькому світі викликав український поташ. Українські магнати напередодні 1648 р. по-грабіжницькому нищили ліси, здобували попіл, який великими транспортами висилали до Балтійського моря. Коли ж у Визвольній війні магнатські латифундії були ліквідовані, вивіз поташу припинився. Приготовлені на експорт запаси перейшли в розпорядження військового скарбу або залишилися в руках будників, які випалювали ліси. Недостача поташу у Центральній і Західній Європі призвела до того, що закордонні купці

почали шукати шляхів, щоб знову оживити цю прибуткову ділянку торгівлі. Почалася боротьба за український поташ між різними купецькими групами.

Першими виявили ініціативу гданські купці, капітали яких були вкладені у виробництво поташу в магнатських латифундіях. Купці Данило Рика і Генріх Маркварт скаржилися російському послові Кунакову, що в 1648 р. вони закупили смальцугу і поташ в Новгороді-Сіверському, Стародубі, Почепі, Глухові, Ромнах, Переяславі, в маєтностях Киселя, Вишневецького, Абрамовича, Пісочинського, Олександра Конєцпольського, але повсталі селяни вивезли і продали цей поташ у Трубчевську, Брянську, Путивлі і Комарицькій волості[38]. Гданські купці шукали також прямого зв'язку з Хмельницьким, що викликало незадоволення польських магнатів: «Він забирає всі міста, ліси й поташеві буди, а гданські купці сміють вступати з ним у переговори, без відома його королівської милості і Речі Посполитої і посилати до нього послів»[39].

Невідомо, чи зуміли гданські купці договоритися про цей поташ. Є лише дані, що Хмельницький за поташ з мліївських маєтків Конєцпольського взяв у Молдавії 200 тис. талярів[40]. Не маємо відомостей, чи в Молдавії також діяли гданські капітали, чи цей поташ потрапив до рук якоїсь іншої купецької групи.

Одночасно українським поташем зацікавилися російські купці. У Росії видобуток поташу був на високому рівні і займав значне місце в експорті на західноукраїнський ринок. Російське купецтво спробувало забезпечити свій внутрішній ринок поташем з сусідніх районів України. Одним з перших організаторів цієї справи був московський купець Іван Митрофанович Кадашовець, кабацький відкупщик у Трубчевську. У березні 1649 р. він їздив до Почепа і там купив у сотника Борзянського полку Криська Прокоповича 50 бочок поташу[41]. Наприкінці 1649 р. він виїхав знову на Україну купувати поташ, одержавши на це універсал Хмельницького[42]. На початку 1649 р. купували поташ у прикордонних містах Сіверщини також московські купці Олексій Іванович Рагозін і Ларіон Федоров[43]. Одночасно їздили за поташем брянські пушкарі: Іван Каменєв та Іван Пенчюков купили 40 бочок поташу в с. Макушині у наказного борзянського полковника Петра Забіли, Томило Пенчюков — 45 бочок в с. Погарі у сотника Павла Шоха, той же Томило і Федос Кольцов — 31 бочку в с. Почепі у сотника Криська Прокоповича[44]. Свої права на ці запаси пред'являв стародубський маршалок і почепський державець шляхтич Гаврило Керло, який твердив, що цей поташ коштував йому 300 тис. золотих, на вимогу шляхтича брянський воєвода проводив слідство, але російські купці мали оформлені купчі, і куплений поташ, мабуть, залишився при них[45]. Запаси поташу перевозили до Трубчевська і Брянська водним шляхом — Десною.

Велике значення для української торгівлі мав російський імпорт. На першому місці стояв ввіз «пушних товарів», цінних хутер. У списку «московських товарів» від 1654 р., на які було накладено мито, згадуються соболі, соболі-пупки, куниці, лисиці[46]. У 1652 р. до Москви їздив купець Григорій Мануйлович, посланий Тимошем Хмельницьким «для куплі розних шуб»[47]. Росія постачала також

шкіри, особливо юхту, а також сукно, полотно, металеві вироби. Згаданий уже Іван Тетеревський купив на ярмарку в Брянську «юфатного красного товару»[48]. Другий купець Василь Мизинський віз з Росії сорок шість куниць, 200 лисиць і лосині шкіри[49].

Ченці київського Межигорського монастиря купували в Москві чорне «сермяжне» сукно, біле і фарбоване полотно та ін.[50] Миргородський полковник Матвій Гладкий бажав купити в Москві малярські матеріали; здійснити цю справу взявся Федір Хлоров Осетров, син хотмизького боярина, «яко человік значний, у нас тут на Україні часто биваючи, там у столици материї і краски, водлуг реєстру, єму поданого от маляра, накупивши, і тут до Миргорода обіщался привезти»[51]. Посли Запорізького війська Кіндрат Бурляй і Силуян Мужиловський закупили в Москві книги, причому немалу кількість, бо просили, щоб цар «звелів їм дати під книги 2 підводи, а коли вкладуться на одну, то другу відпустять»[52].

Особливе значення мав ввіз харчових продуктів, насамперд хліба, який ішов у рахунок допомоги з боку Російської держави на початку Визвольної війни.

Окремо ще треба згадати про ввіз солі з території Російської держави. Бували роки, коли Україна, у зв'язку з воєнними подіями, була позбавлена можливості ввозити сіль з підкарпатських солеварень та причорноморських і кримських озер. Тоді сіль приходила тільки з Тору на Донеччині: на соляні промисли їздило туди багато козаків, які за дозволом російських воєвод варили там сіль[53]. У 1654 р. київські російські воєводи просили прислати сіль з «царських городів», бо на київському ринку солі не було[54].

У період Визвольної війни постійний торговий обмін здійснювало населення прикордонних російсько-українських областей. З таких прикордонних міст і містечок, як Ромни, Гадяч, Зіньків, Веприк, Красне, Почей, весь час їздили козаки і міщани до Путивля, Хотмизька, Трубчевська і особливо до Брянська на ярмарки; з другого боку і російські купці з прикордонних міст відвідували українські ярмарки[55]. Російські купці їздили до Києва, зокрема такі видні московські купці, як Перфілій Зеркальников, Прокофій Татарин, брянський купець Тимофій Тиков та ін.[56] У свою чергу українські купці бували в Москві, Калузі, Царево-Алексеєві та інших російських містах[57].

Торгівля між братніми народами проходила в атмосфері доброзичливості і взаєморозуміння з обох сторін. Російський уряд 1649 р. погодився звільнити українських купців від мита. Хмельницький, з свого боку, дав згоду на вільний приїзд російських купців на Україну і на безмитну їх торгівлю.[58]

Обидві сторони намагалися мирним шляхом розв'язати непорозуміння, які виникали між окремими купцями. Так, у 1650 р. оскільський воєвода затримав транспорт товарів, які віз київський купець Василь Мезинський. Щоб відомстити, Мезинський, за допомогою козацьких сотників, ув'язнив кількох російських купців, які були на ярмарках у Гадячі і Ромнах. Для з'ясування цих непорозумінь на Україну приїхав видний російський купець Перфілій Зеркальников. Хмельницький наказав провести слідство, запевнив, що справа стала без його відома, і мирно задовольнив купців обох сторін[59].

Частими гостями на Україні бували молдавські, волоські й угорські купці[60], але про характер їх торгівлі немає точних відомостей. Коли внаслідок воєнних подій Наддніпрянщину було відрізано від галицьких солеварень, українські купці привозили сіль з Молдавії. Так, під час весілля Тимоша Хмельницького з Розандою в 1652 р. до Ясс прибуло 400 возів за сіллю[61]. Тоді ж якийсь шляхтич (чи, може, козацький старшина) проводив до Умані 150 возів молдавської солі[62]. Певне значення для південних районів України мала торгівля з Кримом. Кримські татари продавали коней, худобу, овець, а купували на Україні хліб та інші продукти[63].

Значний імпорт різноманітних товарів йшов з Туреччини. Цій торгівлі сприяли часті турецькі посольства до Чигирина, бо з кожним послом, під охороною дипломатичної недоторканості слідували каравани купців. У 1654 р. через Бендери і Чечельник проїздив великий турецький караван — 100 возів з товаром[64]. Торгівлю вели турки, вірмени і найбільше греки. Частина цих товарів через Україну йшла до Російської держави. У митному універсалі від 1654 р. згадувалися як турецькі товари шовк, килими, завої, пояси, мусульбеси, киндяки[65]. На ярмарку в Прилуці грецькі купці з Румелії і Карамелії продавали шовки, шалі, перські килими, білу габу[66]. У Києві згадуються перські матерії і бавовняні тканини, червоний сап'ян. Турецькі купці возили також південні фрукти і східне коріння: фіги, ізюм, мигдалі, шафран, а також рис, тютюн і багато іншого.

Торгівля такими товарами давала великі прибутки купцям, і в Чигирині виник проект урегулювання торговельних відносин з Туреччиною за допомогою спеціального договору. Проект договору мав назву: «Пакти з царем турецьким та Військом Запорозьким і народом руським, які повинні бути щодо торгівлі на Чорному морі»[67]. Документ цей належить, очевидно, до початку 50-х років XVII ст., коли зв'язки Хмельницького з Портою стали систематичнішими. Зміст статей цього проекту свідчить про проблеми, що тоді виникли в галузі торгівлі. У проекті накреслювались такі умови:

1. Султан дає «козацькому війську і землі його» свободу плавати і торгувати на Чорному і Білому (Середземному) морях, по всіх островах, портах, ріках і містах.

2. Султан звільняє українських купців від мит і податків на 100 років (у крайньому разі — на 30—50 років), а після закінчення цього строку вони платитимуть такі ж мита, як турки.

3. Султан дозволяє влаштувати «складні доми» по містах і портах, де мають жити українські купці.

4. У Стамбулі перебуватиме резидент Запорізького війська, який має захищати скривджених козацьких купців, а в одному з портових міст України — резидент султана, який даватиме паспорти козацьким галерам і кораблям.

5. Запорізьке військо збудує кілька портових міст нижче порогів і в гирлі Дніпра для торгівлі і забезпечення моря від «своєвільників».

6. Якщо хто самовільно пішов би на море, Запорізьке військо покарає його, проте це не повинно шкодити торгівлі.

7. Якщо мир буде порушено, козацькі й турецькі галери повинні разом відшукувати і карати порушників угоди.

8. За провини проти султана з боку козацької галери буде покараний старший галери, але склад галери й інших кораблів не повинен за те відповідати.

9. На випадок аварії галери біля турецького берега врятовані речі мають бути повернені власникам.

10. У справі боргів козацькі купці користуються такими ж правами, як турецькі.

11. Султан не буде використовувати козацькі кораблі для своїх потреб, а забезпечить їм вільний приїзд і від'їзд.

12. Майно купця, який помер у султанській державі, належить його спадкоємцям.

13. Обом сторонам дозволяється відкрито викуповувати бранців і обидві сторони зобов'язані віддавати перебіжчиків: козацькі купці — туркам, турки,— «коли б який вільний челядник або невільник утік з козацької галери»,— козакам.

Проект цей свідчить про всебічно розвинену торгівлю на Україні в розглядуваний період. З різних причин цей проект договору не було здійснено.

Визвольна війна викликала глибокі зміни в економіці України, зокрема в торгівлі. Торгівля перейшла до рук українського міщанства і козацтва. Водночас змінилися і торгові шляхи. Розрив зв'язків з Польщею був причиною того, що Україна позбулася однобічної залежності від торгівлі з балтійськими країнами, в якій були зацікавлені польські пани. Україна почала орієнтуватися на тісні торговельні зв'язки з Російською державою, з якою її зв'язували глибокі економічні інтереси. Почав складатися єдиний загальноросійський ринок, в якому Україна зайняла важливе місце як посередник у торгівлі між Росією, з одного боку, та чорноморськими і балканськими країнами — з другого. Це сприяло зміцненню економічного потенціалу України.

ПОСИЛЕННЯ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ І ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Формування нових соціально-економічних відносин проходило в умовах зростання класової боротьби. Все чіткіше поділялися два ворожі класові табори — феодальний, до якого входили козацька старшина, українська шляхта, міський патриціат, вище духовенство, і народний, антифеодальний, який становили маси селянства, рядове козацтво, бідніше міщанство.

Класова боротьба між експлуататорами і експлуатованими не припинялася і в часи війни. У літописі Самовидця,— а його автор належав до заможних верств українського населення,— зазначалося, що на той час заможним людям доводилося багато терпіти від посполитих, а найбільше від «гультяйства»[1]. Один з представників козацької старшини полковник Головацький заявив селянам, які були в козацькій армії під Зборовом, що вже їм «досить воювати з панами, пора йти гречку сіяти»[2].

У мирний час класові суперечності проявлялися особливо яскраво. Народні маси, визволившись від польсько-шляхетської влади, стійко захищали здобуте у війні право на вільне землеволодіння, не хотіли брати на себе ніяких кріпосних обов'язків — данин, чиншів, робіт, бажали «бути вільними і нікому не підлягати, не мати над собою панів»[3]. Феодальна верхівка, з свого боку, намагалася зберегти колишні соціальні відносини, зайняти місце польських панів, «щоб бути впевненими у своїх підданих»[4].

Виступи народних мас проти козацької старшини набрали широкого розмаху восени 1649 р. і на початку 1650 р., коли, на основі Зборівського миру, мав бути складений реєстр Запорізького війська і шляхта одержала дозвіл повернутися на свої колишні землі. Селяни мусили визнати владу панів і повернутися до «звичного послушенства». Все це викликало хвилю обурення проти старшини і навіть проти самого гетьмана. Російський посол Кунаков повідомляв, що до Хмельницького «приходили мужики... понад 50 тисяч і хотіли його убити: «Для чого без нашої ради з королем помирився?»[5] Про це ж писав і Голінський: «Мужики, чернь, зібравшись у кількадесят тисяч, оточили Хмельницького, бажаючи дістати його і козацьку старшину за те, що погодилися з королем; мужики не хочуть іти на згоду, тільки щоб були вільні і нікому не підлягали»[6]. У квітні 1650 р. Кисіль відзначав: «Чернь така роздратована, що готова піддатися кому-небудь, щоб тільки не нам, своїм природженим панам»[7]. Тоді ж Микола Потоцький писав про Лівобережжя: «По-старому мужики бунтують, не хочуть виконувати послушенства»[8]. Тільки великими зусиллями старшині вдалося скласти реєстр Запорізького війська, але селянський рух не припинявся. Він знову посилився наприкінці серпня 1650 р., в той час, коли козацькі війська вирушили у похід на Молдавію. З приводу цього Кисіль писав з Києва 31 серпня: «Як тільки полки вирушили... роздратована чернь повстала знову»[9]. Але селяни тоді виступали головним чином проти польської шляхти, яка поверталася до своїх колишніх маєтків.

Знову загострилися відносини між народними масами і старшиною під час укладення Білоцерківського миру в 1651 р. Маси селянствы бажали продовжувати війну з шляхетською Польщею, а старшина пішла на угоду з польськими панами, погоджуючись на нове скорочення реєстру і на відновлення шляхетського землеволодіння.

Селянсько-козацькі маси вимагали, щоб їм дали одяг, коней і гроші на прожиток, «бо старшина всім тим людським добром заволоділа тому чотири роки. А як козаки з королем мирилися, то їх віддано панству в підданство по-давньому; реєстрових козаків мало бути 40 тисяч, а їх, бідних людей, і козаками не називали, а мужиками...»[10]

Тогочасні спостерігачі вказували на виступи «черні», «голоти», «гультяйства», «люзних людей», які збиралися в окремі «своєвільні купи» і нападали на шляхту і старшину.

Під час переговорів з польськими комісарами під Білою Церквою у Запорізькому війську піднялися «великі бунти» простого козацтва, яке не хотіло погодитись на мир із шляхтою і на обмеження реєстру. Козаки дорікали навіть гетьманові: «Ти нашими головами славу і багатства добув, а тепер ідеш на згоду, з реєстру викреслюєш, продаєш

нас ляхам, які нас за шию будуть брати»[11]. Були чутки, що десять тисяч «нещасної голоти» присяглося ударити на білоцерківську заставу і побити старшину і польських делегатів[12]. І справді, як тоді говорили, «чернь» часто нападала на шляхетських послів і старшина мусила охороняти їх життя.

Незадоволення мас особливо гостро проявлялося під час складання нового реєстру, передбаченого Білоцерківським миром. Реєстр Запорізького війська мав бути зменшений наполовину; доводилося виключити з війська 20 тисяч реєстрових козаків, а також всіх нереєстрових і добровольців, які брали участь у війні. Приблизно до 100 тисяч чоловік мали залишити військо і повернутися до «послушенства» панам. Але ця величезна маса не хотіла підкоритися: «Не хочуть бути при ріллі по-давньому, а кажуть, що вони всі разом за віру християнську стояли і кров проливали»[13]. При складанні реєстрів справа дійшла до відкритих виступів. На Лівобережжі під час нового перепису виник «великий шум», козаки заявляли, що не хочуть бути під владою поляків, а бажають перейти під царську руку[14]. Селяни, виключені з реєстру, зібралися таборами на річках Хоролі, Пелі і Ворсклі і стояли там чотири тижні. Пізніше частина їх оселилася «слободами» на цих річках, частина попрямувала за російський кордон, на Слобожанщину. Як селянські ватажки того часу згадуються Чорнолихо і Вдовиченко[15]. У селянському русі брала участь також частина козацької старшини — полковники: миргородський Матвій Гладкий, прилуцький Семен (прізвище невідоме), корсунський Лукіян Мозиря; вони були засуджені польською військовою комісією і страчені у квітні 1652 р.[16] У деяких районах Правобережжя повсталі відверто виступили проти козацької старшини. «Так убили білоцерківського полковника Громику, що хотів утихомирити ті їх галаси, і інших багатьох, що хотіли відвести їх від тих бунтів»[17].

Але селянські виступи були стихійними, розрізненими, не знайшли ширшої підтримки і врешті-решт старшина силами реєстрового війська ліквідувала загони «своєвільних». Частина повстанців подалася шукати притулку і прожитку поблизу татарського кордону[18].

З новою силою селянський рух спалахнув у середині 50-х років XVII ст., коли козацька старшина та інші панівні групи, вважаючи свою класову позицію міцною, почали відбирати у селян і козаків колишні панські землі. У травні 1654 р. ченці Видубицького монастиря скаржилися, що «обиватєлі» з Лісних і Ходосівки на Київщині «своєволенством взбужениє і нікого ся не обовляючи», виловлюють рибу в монастирських озерах[19]. Від жовтня 1654 р. збереглися скарги Максаківського монастиря на Чернігівщині на своєвольників, що роблять монастирю шкоду; те саме повторилося в червні 1656 р.[20] У березні 1655 р. та травні і червні 1656 р. Батуринський монастир скаржився на «своєвольство і бунти» селян та «кривди великі» від них[21]. У квітні 1656 р. козаки і селяни захопили частину землі Гадяцького монастиря[22]. У червні 1656 р. пан Олефір Радченко, власник Постовбиці на Чернігівщині, скаржився, що деякі «обиватєлі», «неслушне» і «безпотребне» займають його землі та їх «пустошат і собі привлащают»[23].

Таких відомостей є багато і вони показують, що селяни і рядові козаки вороже ставилися до відновлення феодального землеволодіння, а в окремих місцях стійко боролися проти нього.

У листі від 26 серпня 1654 р. Хмельницький повідомив путивльського воєводу Зюзіна, що «в Гадячі і в Веприку та інших містах деякі бунтівники, вчинивши смуту і багато зла наробивши», перейшли на російську територію. «Також багато тих своєвольників на Тор без відома нашого ідуть і там збираються». Гетьман просив воєводу ув'язнювати і карати цих людей, а їх майно відбирати для «царської казни»[24]. Точніших відомостей про ці події немає, але вже те, що цей рух охопив кілька міст і що учасників його звинуватили в сваволі і вбивствах, свідчить про загострення класової боротьби на Україні в той час.

Невідомий нам рух «свавільників» почався також у березні 1655 р. Хмельницький писав про це боярину Василю Шереметєву: «Ми тому з Чигирина виїхали, що багато козаків на Запоріжжя кож і на Дон йти хотіли, яких ми затримали і по містах ловити звеліли і смертю карати, якщо би держати без волі нашей мали»[25].

У листі від 7 червня 1656 р. Хмельницький писав цареві Олексієві, «що великі бунти почалися було від донських, а полковником у них був Гришка Неглядін, котрий багатьох бражників і своєвольників зібрав, і хотів на нас рать підняти». Гетьман наказав цих своєвольників розгромити, а бранців затримав до царського указу, бо «коли б тих своєвольників зібралося більше, то вогонь би великий загорівся, що вони так говорили, ніби нині ви тішитесь, а ми через рік вас воювати будемо»[26]. Старшина вважала цей рух дуже небезпечним — це видно з того, що сам гетьман приїхав до Гадяча, щоб організувати оборону прикордонної смуги від наступу повстанців.

Взимку 1656—1657 рр. почався новий рух проти старшини з центром на Запоріжжі. У Києві розповідали, що тут збирається багато козаків-своєвольників: хочуть іти на Чигирин, на гетьмана, на писаря, на полковників і на всяку іншу старшину, щоб пограбувати і побити за те, що вони з усіх міст, з оренд і з сіл збирають собі великі доходи і з цього багатіють, а козакам нічого не дають[27].

Отже, цілком ясно, що причиною цього руху було загострення класових суперечностей між незаможним козацтвом і старшиною. Козаки, зібрані на Запоріжжі, готувалися до походу на Чорне море разом з донцями. Коли гетьман хотів їх затримати, вони відповіли, що городові козаки досить збагатилися, а вони самі давно не мали здобичі. До руху пристало також місто Кременчук; одним з ватажків називали якогось Ланту. Але навесні 1657 р. на Запоріжжя було вислано військо, і влітку повстання було придушено, а ватажки покарані на смерть[28].

На загострення суперечностей між козацькою масою та старшиною вказують також й інші джерела. Російський козак Новокрещенов, який влітку 1656 р. проходив через Україну, чув від паволоцького полковника, що в «козацькому війську є багато бідних козаків і ці козаки нарікають на гетьмана, що вони, живучи вдома, дуже збідніли»[29]. У таборі Юрія Хмельницького в липні 1657 р. козаки нарікали на кривди, що вони їх зазнавали від старшини, яка збагатіла

і хотіла панувати[30]. Це загострення суперечностей призвело до громадянської війни, яка спалахнула після смерті Хмельницького. Богдан Хмельницький провадив свою політику в такому напрямі, щоб не допустити до зіткнення двох протилежних класових таборів.

Щоб з'ясувати становище Хмельницького, треба взяти до уваги два моменти: по-перше, що він був представником козацької старшини, і, по-друге,— вождем Визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі.

Хмельницький належав до заможної верхівки Запорізького війська. Ще до 1648 р. він мав свій хутір Суботів і невелике село Новосельці. Пізніше, після ліквідації шляхетського землеволодіння, збільшив свої землі, займаючи великі простори «пустинь» на верхів'ях Тясмина, Інгула та Інгульця, заснував нові села Кам'янку і Бірки та приєднав до своїх володінь містечка Медведівку і Жаботин. Мав також свій дім у Чигирині. У 1654 р. одержав від царя місто Гадяч з приналежними до нього селами. Як гетьман, він мав також у користуванні Чигиринське староство, яке давало доходи з оренд, млинів, перевозів, виробництва поташу та ін.[31]

Зрозуміло, що як представник старшини, він підтримував усі ті групи, які були за феодальний лад — шляхту, багате міщанство, верхівку духовенства. Коли взяти до уваги класову приналежність Хмельницького, стане цілком зрозуміло, чому гетьман так багато роздавав монастирям, шляхті, міським патриціям, козацькій старшині і повсюдно придушував селянські заворушення.

Водночас найглибшим прагненням Хмельницького — керівника українського народу у Визвольній війні і видатного державного діяча — була боротьба з шляхетською Річчю Посполитою. Гетьман ненавидів магнатсько-шляхетський режим і всіма силами намагався його знищити. Він розумів усі труднощі цієї війни, усвідомлював, що самому Запорізькому війську не під силу зломити жорстокий опір шляхти, що на боротьбу з смертельним ворогом треба організовувати всі сили українського народу, насамперед селянство, яке прагнуло визволитися з-під феодального гніту, або, принаймні, звести до мінімуму свою залежність від панів. Хмельницький з старшиною знали, що селяни не зречуться цих вимог і тільки за таких умов спільно з козацтвом боротимуться проти панів.

Вигнання польської шляхти з України, удар, якого було завдано феодальному гнітові повстанням, дали можливість для створення такого союзу. Про його існування Хмельницький заявив у Переяславі 1649 р., рішуче підкресливши: «Допоможе мені вся чернь по Люблін, по Краків, і я не відступаю її і не відступлю, бо це права рука наша...»

Хмельницький виконував це своє зобов'язання. Він стояв близько до народних мас і щиро співчував їх долі. Відомо ряд заяв, в яких він ставав на захист народу, виступав проти експлуатації з боку шляхти і магнатів, проти шляхетських знущань над «убогими людьми», «невинними душами».

У листі до польських комісарів від 19 серпня 1648 р. він ганьбить князя Вишневецького, який «нерозумно і легкодушно пірвався на нас, не по-християнськи і не по-рицарськи над народом нашим

християнським, невинними душами, люте тиранство і жорстокість вчинив»[32].

В універсалі від 12 грудня 1648 р., повідомляючи шляхту про перемир'я, Хмельницький заявив: «Вимагаємо, щоб ваша милость вже також... не задумували ніякої злоби ані до своїх підданих, ані до нашої руської релігії... А якщо мав би який упертий і злобний вдатися до пролиття нашої християнської крові або до мордування убогих людей,— коли до нас дійшла б така відомість, той сам розірве спокій і мир»[33].

Під час переговорів у Переяславі в лютому 1649 р. гетьман з великим обуренням говорив, що польські магнати почали карати селян, а на Поліссі Януш Радзивілл одного з повстанців наказав покарати смертю на палі[34].

Після Зборівського миру у листах до Кисіля від жовтня 1649 р. Хмельницький вимагав, щоб воєвода попередив шляхту, аби «помсти занехали» та «скромно поводилися», а селянам, яких прийнято до Запорізького війська, не забороняли продавати майно та їхати до війська[35].

У записці до короля в листопаді 1649 р. гетьман писав: «Їх мость панове обиватели України і інші не мають чинити ніякої кари над своїми підданими, хоч би і деякі були в той час у війську»[36]. Те саме він повторював у заяві до короля у листопаді 1650 р.: «Це також до ушей вашої королівської милості передаємо, що руський народ зазнає великих переслідувань від панів як духовних, так і світських. Низько просимо, щоб не чинили ніякої помсти»[37].

У листах до Миколи Потоцького в жовтні 1651 р. Хмельницький вимагав, щоб Калиновський, який залишався на Україні, «не казав зразу людям докучати, бо краще помалу приручивши, привести все до давнього звичайного результату»[38]; вимагав, щоб на Брацлавщині польські війська «простим людям занадто не докучали»,— щоб пан Славковський, який одержав Черкаське староство, «з підданими зразу лагідно поступав»[39].

Ведучи вимушені переговори з магнатами, Хмельницький водночас у таємних листах підтримував настрій селян, запевняючи їх, що незабаром знову почне війну з панами. Так, у грудні 1651 р. були відомості, що гетьман вислав універсали до Брацлавського воєводства, «щоб піддані протягом зими терпіли те підданство, й обіцяв їм, що це ярмо до весни знищить»[40]. У березні 1652 р. Калиновський писав королеві, що хоч Хмельницький дає універсали на розташування польського війська на Лівобережжі, але водночас «приватними листами підбурює своєволю»; хоч він погодився скласти реєстр, однак «боронить випищиків від підданства і стації»[41].

В універсалі від 24 березня 1652 р. Хмельницький висловлював співчуття селянству, підкреслював, що протягом тривалого часу «майже кожен чоловік на всій Україні користувався вольностями, і трудно буде йому про це забути, що був паном над своїм паном і на війні велів панові рівнятися з собою», і що тепер знову йти у підданство «не пристоїть»[42].

Всі ці дані вказують на дуже близькі стосунки і щире ставлення Хмельницького до народних мас. Пообіцявши селянству, що від нього

«не відступає і не відступить», він дотримував слова і ставав на захист селян кожного разу, коли гніт панів особливо посилювався.

Хмельницький не тільки на словах підтримував народні маси в їх прагненнях, але також як вождь Визвольної війни створив умови, в яких селянство могло знайти забезпечення своїх інтересів.

Насамперед треба відзначити те, що велика кількість селян і дрібних міщан увійшла до складу Запорізького війська. З самого початку Визвольної війни кожен, хто брав участь у боротьбі, ставав козаком, вільною людиною. Хоч пізніше, під тиском польських панів, був проведений реєстр, але його не дуже дотримувалися, а згодом зовсім ліквідували. Сам Хмельницький не погоджувався на обмеження кількості війська реєстром: вже зазначалось, як у Переяславі 1649 р. він заявив польським комісарам: «Нащо писати кілько? Кілько нас стане, хоч би сто тисяч! Буде стільки, скільки я скажу!»[43] Вступ до Запорізького війська був вільний. У 1654 р. російський посол Протасьєв повідомляв царя: «Нині, государь, вони, козаки, зібралися проти твойого государевого неприятеля великим збором — хто був і не козак, і той нині козак, а всі вони ставляться у рівність з козаками»[44]. За таких обставин значна кількість селян мала змогу здобути собі козацькі права. Деякі селяни переселялися у містечка, до яких був вільний доступ кожному, і користувалися там міськими правами. Нарешті вільними стали селяни тих сіл, власники яких були знищені; такі села організовувалися як вільні селища, на зразок містечок, і жителі називали себе міщанами.

Хмельницький усвідомлював свою роль у визволенні українського народу. На козацькій раді в червні 1653 р. він зазначав: «Знаєте, браття, що я за православну віру... і за вас, браття, від ляхів прийняв багато бід. З ласки божої я вас... їм у зневагу не дав, і багатьох збагатив і вільними зробив»[45]. В іншій промові до козаків висловився: «Не зарікаюся нарядити вас так, як сам ходжу!»[46]

Але феодальний лад до 1648 р. не знав категорії вільних селян, і після Визвольної війни селяни залишалися вільними тільки до часу, поки на них не заявили своїх прав пани, які одержали привілеї на колишні землі. Тут стикалися діаметрально протилежні класові інтереси — з одного боку — селян, з другого — феодалів.

Ці суперечності повинен був вирішити гетьман. Хмельницький, як представник старшини, не міг не стояти на захисті інтересів соціальної верхівки і не визнавати прав панів на селян, без яких існування панського господарства вважалося неможливим. До того ж, у руках феодалів була вся влада на Україні, весь державний апарат, і не можна було нехтувати інтересами цієї керівної групи. З другого боку, неможливо було порушувати права, що їх народні маси здобули собі у Визвольній війні. Кожна спроба з боку феодалів примусити селян до колишніх повинностей викликала гострий опір, який міг розвинутися у антифеодальні виступи і навіть повстання.

Тому, щоб не дати класовим суперечностям перейти у відкриту боротьбу, Хмельницький намагався їх згладити. В основному він погоджувався на існування панського землеволодіння, і давав охоронні універсали монастирям, українській шляхті і козацькій старшині, дозволяючи їм користуватися повинностями селян. Але водночас він

намагався стримувати ріст цього феодального землеволодіння, щоб запобігти незадоволень народних мас. На це вказує наведена вище заява Тетері в Москві 1657 р. про те, що старшина не може взяти у своє володіння земель, наданих царем, «опасаясь Войска Запорожского». Хмельницький погоджувався на те, щоб малі і середні землевласники володіли своїми землями, але вороже ставився до зростання великого землеволодіння — до виникнення нових «королев'ят».

Хмельницький не дозволяв також, щоб пани забирали землі селян чи рядових козаків. Зберігся такий гетьманський наказ:

«Богдан Хмельницький, гетьман з його царської величності Військом Запорізьким.

Ярмоло! Скаржилися нам Охрім Троць і Байбузиха, що ти сіножать успадковану ними від предків у селі Байбузах, відібравши без будь-якої причини, собі привласнив і не хочеш віддавати, немов ти її для нас привласнив. Тому суворо наказуємо тобі, щоб ти цю луку згаданому Охрімові негайно, не чинячи ніякого опору, повернув, а його ніколи не турбував. Нам нічого чужого не потрібно. Даний з Чигирина, дня 12 липня 1656 р.

Якщо нас не послухаєшся, то обов'язково мусиш негайно до нас прибути.

Богдан Хмельницький, рукою власною»[47].

Як видно з наказу, той Ярмола був на службі у гетьмана і діяв начебто в його інтересах; але Хмельницький став на захист селянина чи козака, і заявив рішуче: «Ми чужого не потребуємо». Але як важко було захистити простих людей від експлуатації, показує інша справа, зв'язана з гетьманським землеволодінням: при невідомих нам обставинах була забрана пасіка козака Шульганя в Чорному Лісі біля Чигирина і приєднана до гетьманського господарства. Тільки через багато років Юрій Хмельницький заплатив за цю землю її власникам[48].

З окремих висловлювань Хмельницького видно, що він бачив можливість ослаблення суперечностей між феодалами і селянами в тому, щоб пани не вимагали від селян панщинних робіт, особливо зненавиджених селянством, а задовольнялися самими чиншами, тобто грошовими оплатами. З такою пропозицією Хмельницький виступив в універсалі до польських селян від травня 1651 р., який зберігся тільки в скороченому вигляді:

«Богдан Хмельницький... Відомо чиню всім підданим Польської Корони, що за щастям і благословенням від господа бога нам даним, підбивши під силу і владу нашу держави тої ж Польської Корони, обіцюю звільнити вас від тягарів і роботизни. Будете тільки на самих чиншах, у всяких вільностях, так, як шляхта була. Тільки щоб ви нам додержали віри, як наші руські піддані, щоб ви кидали своїх панів, повставали проти них, та громадилися до нас в якнайбільших купах»[49].

Звільнення селян від панщинних робіт було на той час справою цілком реальною. Як уже зазначалось, панам, практично, ніде не вдавалося присилувати селян до панщини, вони задовольнялися переважно грошовими чиншами і данинами натурою. Можна гадати, що спираючись саме на ці факти Хмельницький вважав можливим обіцяти

польським селянам, що вони будуть «тільки на самих чиншах», а щодо інших повинностей матимуть «всякі вільності».

Польський уряд також знав, що від селян на Україні пани не можуть взяти нічого, крім чиншів. Про це свідчить «перелесний» (обманний) універсал Яна Казимира від 4 травня 1655 р., посланий на Україну для того, щоб прихилити на свій бік селян. У ньому король обіцяв козацькій старшині шляхетські привілеї, а «людей менших і сільських, що пильнують господарства, після того, як вийдуть слободи, постановити на самих легких чиншах, звільнити їх від роботи на ріллі й обов'язку давати підводи і дозволити їм вільне виробництво пива та горілок і шинкувати ними»[50].

Ці різні заходи мали одну мету — не допустити, щоб соціальні суперечності переросли у відкриту соціальну боротьбу. Хмельницькому вдалося, принаймні на деякий час, затримати цю боротьбу, спрямувати зусилля українського народу на боротьбу проти польсько-шляхетського гніту. Він у багатьох випадках ставав вище вузькокласових інтересів панівних верств на Україні. Сучасники гетьмана зрозуміли ці прагнення вже після його смерті, коли відносини змінилися, коли козацька старшина з Виговським на чолі виступила проти народних мас і вирішила силою підкорити їх собі. Тоді стало ясно, що Хмельницький йшов іншим шляхом. Один з керівників народних мас Іван Безпалий 1659 р. висловлювався з похвалою про гетьманство Хмельницького, за якого «меж нами, войском кошевим і городовим такой междоусобной брани не бивало, толко брат за брата, а товариш за товариша, вірне і любовне всі єсмя вкупі жили»[51].

Проте весь розвиток суспільних відносин України йшов у напрямі посилення становища феодалів та поступової ліквідації прав, здобутих народом у Визвольній війні. Заходи Хмельницького, спрямовані на те, щоб затримати зростання панського землеволодіння і захистити селян, не могли мати тривалих успіхів.

ЧАСТИНА
ЧЕТВЕРТА

Богдан Хмельницький — державний діяч

ПРОЦЕС СКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

В обстановці гострої класової боротьби, що розгорталася на Україні, все тісніше згуртовувалася феодальна верхівка. Полковники, сотники, отамани, інша старшина захоплювали найкращі землі, ліси та угіддя, залишені польською шляхтою, привласнювали більшу частину воєнних трофеїв, різні промисли, торгівлю, купували будинки в містах, втручалися в справи міст. Поряд з козацькою старшиною виступали й інші заможні групи. Рештки шляхти вступали до Запорізького війська, добивалися старшинських посад і таким чином зберігали свої маєтки. Під захист старшини пішли і православні монастирі, щоб збільшити своє землеволодіння. Тісні зв'язки з старшиною підтримував також міський патриціат.

Між цими заможними панівними групами не було повної солідарності, бо кожна з них мала свої інтереси. Так, наприклад, шляхта прагнула добитися панівного становища в Запорізькому війську, щоб «була між козаків знатна»[1]. Існували значні незгоди між міською верхівкою та козацькою старшиною. Але коли треба було придушити виступи «поспільства», всі ці групи відразу об'єднувалися. Це було особливо помітно під час переговорів представників Запоріжжя з російським урядом у 1654 р.: козацька старшина захищала насамперед інтереси своєї групи, але водночас підтримувала прагнення шляхти, духовенства, міського патриціату, не забуваючи навіть про вимоги орендарів[2]. Таким чином виник союз всіх заможних груп на Україні, які утворили єдиний класовий фронт проти народних мас. Ця феодальна верхівка почала організовувати новий державний апарат.

Для державності, що складалася на Україні у період Визвольної війни, характерні ті ж самі риси, що й для інших державних формувань у класовому суспільстві. Чутки про намір козацтва визволити Україну з-під польсько-шляхетського гніту й утворити свою державу — «Руське князівство» — поширювалися в польських урядових колах ще в перші місяці Визвольної війни.

Микола Потоцький уже в березні 1648 р., як тільки прийшли перші звістки про повстання Запорізького війська, писав королеві, що козаки не тільки прагнуть усунути встановлену Річчю Посполитою владу, «але також хочуть необмежено панувати на Україні, складати договори з іноземними монархами і те все робити, що їм подобається»[3]. Через два місяці, перебуваючи в татарському полоні, Потоцький дізнався від Тогай-бея, що козаки вимагають, «щоб по Білу Церкву мали незалежну і відокремлену державу»[4]. В інших документах вимоги Запорізького війська передаються так: «Щоб по саму Білу Церкву воєводів і старостів не було, тільки хочуть, щоб їх країна могла називатися вільним козацьким князівством»[5].

До Львова дійшли вісті, що Хмельницький «в Білій Церкві створив центр війни,... титулуючись руським князем»[6].

Брацлавський воєвода Адам Кисіль у листі від 31 травня 1648 р. після перших перемог Хмельницького писав: «Страшенна зміна речей настала у нашій батьківщині: знищене і наголову розбите військо Речі Посполитої, обидва гетьмани стали нещасними в'язнями...Як із заходом сонця наступає темрява, так зі смертю нашого короля зразу загас мир, щастя і слава Речі Посполитої, настало нечуване лихо і вічний занепад, коли батьківщину нашу непереможну супроти турецького султана і багатьох інших монархів завоював один зрадник-козак, з'єднавшись з поганством. Тепер раби панують над нами, він творить нове князівство. Нещасливі наші браття в раптовій небезпеці кидають свої гнізда і будинки, а інші — найдорожчу сім'ю та втікають всередину королівства. Звідки ішла сила батьківщини у військах, податках, людях і маєтках — ці всі українні провінції противник проголошує своїми власними здобутками шаблею... Із відомого на ввесь світ центра волі творить своє панування. Нерозумна чернь, захоплена тим, що він лютує тільки проти шляхетського стану, а її щадить, відчиняє йому міста і замки, вводить як переможця-тріумфатора, переходить у його підданство. Він проголосив Київ своєю столицею і хоч повтікали всі знатні, як духовні, так і світські обох релігій, наказав поспольству, яке залишилося, готуватися до його приїзду[7]. За словами Кисіля, Хмельницький «призначив собі гетьмана на прізвище Топигу, а сам вже робить себе володарем чи князем»[8].

Маршалок польського сейму Лещинський у липні 1648 р. обурювався, що «невиданий козачок, останній виродок Речі Посполитої, у своєму задумі хотів заснувати руську монархію»[9].

Ці різнорідні відомості вказують, що вже на самому початку Визвольної війни на Україні ходили чутки про те, що запорожці хочуть заснувати своє князівство. Як видно із свідчень Потоцького, ці чутки виходили від самих козаків, але автентичних заяв представників Запорізького війська від того часу не збереглося. Відомо тільки, що вже після битви під Корсунем на визволеній території була проголошена влада Запорізького війська, що у всі визволені міста були призначені полковники, сотники й отамани, які виконували також адміністративні функції[10].

Тільки після переможного походу влітку і восени 1648 р. Хмельницький почав відкривати свої політичні плани. У промовах до польських комісарів у Переяславі в лютому 1649 р. він заявив:

«Правда те, що я мала і незначна людина, але Бог дав мені, що я є одновладцем і самодержцем руським...Шкода говорити! Було багато часу переговорювати зі мною, коли мене Потоцькі шукали, гонили за Дніпро, на Дніпрі, був час після жовтоводської і корсунської іграшки, був на Пилявцях і під Костянтиновом, був на останок під Замостям і коли я від Замостя шість тижнів ішов до Києва. Тепер вже часу нема. Я вже доказав, про що ніколи не думав, далі докажу, що задумав. Виб'ю з лядської неволі ввесь руський народ, а що перше я воював за шкоду і кривду свою, тепер буду воювати за нашу православну віру... За кордон на війну не піду, на турків і татарів шаблі не підніму, досить маю на Україні, на Поділлі і Волині, досить вигоди, достатку і пожитку в землі і князівстві своєму, по Львів,

Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи! А будуть і за Віслою кричати, знайду я їх там напевно. Не залишиться мені нога жодного князя і шляхетки тут на Україні; а схоче котрий з нами хліб їсти, хай буде послушний Запорізькому війську».

Хмельницький говорив ще про «удільну, відрізану державу», та «виповів ляхам Україну і навіть всю Русь»[11].

Про розрив зв'язків з Польщею Хмельницький говорив російському послові Унковському у квітні 1649 р. «Нині в Польщі і в Литві обрали на королівство Яна Казимира... а нас Господь від них позбавив: короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували, а вони до нас про те не писали і не присилали, і ми волею божею тим від них стали свобідні...» Хмельницький говорив, що погодиться на мир з Польщею, якщо буде певний, «що їм, ляхам і Литві до нас, Запорізького війська, і Білої Русі»[12] діла нема і «поступились би мені і Війську Запорізькому всій Білій Русі по тих границях, як володіли благочестиві великі князі, а ми в підданстві і в неволі бути у них не хочемо...»[13] У листі до царя Олексія Михайловича 22 квітня 1649 р. Хмельницький писав: «Про те Бога молимо, щоб ляхи і жиди більше над православними християнами не володарювали, оскільки вони, як хитрі, здавна звикли кров християнську розливати і зраду чинити»[14].

Ці заяви свідчать, що гетьман вважав державні зв'язки з Польщею розірваними як внаслідок Визвольної війни, так і через те, що Запорізьке військо не присягало новому королеві. На українських землях організовується «удільна держава», а Хмельницький став «самодержцем руським», тобто незалежним володарем. Він заявляв, що визволить з-під влади Польщі весь український народ, а державні кордони визначав по Львів, Холм і Галич, тобто так, як колись проходили володіння великих князів.

Козацька старшина підтримувала заяви гетьмана. Унковський довідався, що польських послів з Переяслава відіслали тому, «що гетьман і Військо Запорізьке і вся Русь Київська під владою польського короля і панів бути не хочуть»[15]. Полковник Джалалий заявив польським панам: «Майте ви свою Польщу, а Україна нехай козакам буде!»[16]. Полковник Мужиловський розповідав у Москві, що після перемоги над шляхетською Польщею Україна «стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська», що «в цих місцях живуть собою вільно». Він запевняв, що «козаки будуть далі наступати в польські землі і для визволення християнської віри будуть з неприятелями своїми поляками боротися всією силою, щоб їм всі ті місця, де живуть люди православної християнської віри, від поляків визволити, щоб люди православної віри були вільні, а полякам щоб до цих міст не було діла»[17].

З політикою Хмельницького солідаризувалися широкі маси. Селяни вимагали припинити переговори з Польщею і продовжити війну, «щоб віра руська поширювалася і панів не мала над собою»[18]. Посланець Киселя, Ласко, побувавши на Наддніпрянщині в травні 1649 р., повідомляв: «У тих сторонах і в церквах нема короля»[19], а «іншої влади не чувати, окрім гетьмана з Військом Запорізьким»[20].

Виконуючи плани відокремлення України від Польщі, Хмельницький орієнтувався на допомогу Російської держави і вів жваві дипломатичні переговори з Москвою[21].

У новій війні з Польщею 1649 р. гетьман планував цілком розгромити шляхту і визволити Україну з-під її влади. Він образно висловився щодо цього: «Стіна з стіною удариться, одна впаде, друга останеться»[22]. Але, як уже зазначалося, зрада хана під Зборовом не дала здійснити ті плани. У Зборівських переговорах Хмельницький був змушений визнати владу короля.

Проте згідно із Зборівським миром три наддніпрянські воєводства — Київське, Брацлавське і Чернігівське — були залишені під владою Запорізького війська і до них заборонялося вступати коронним військам. Так була визнана окрема козацька територія, якої з початку Визвольної війни вимагало Запорізьке військо. Зборівський мир обмежив склад козацького війська до 40 тис. чоловік, але це була все ж велика армія, фактично незалежна від Польщі, армія, яка могла захистити країну від іноземних вторгнень. Маючи відокремлену територію і велике військо, Хмельницький міг не дотримуватись тих умов Зборівського миру, які обмежували владу Запорізького війська. Так, він не погодився на відновлення польсько-шляхетської адміністрації на Наддніпрянщині. Тільки формально дозволив Киселеві, як київському воєводі, оселитися у Києві, але настільки обмежив коло його діяльності, що воєвода фактично не мав ніякої влади.

Зате в 1649—1650 рр. Хмельницький енергійно зміцнював козацьку адміністрацію, проводячи поділ країни на полки і сотні, які стали територіальними одиницями управління. Полковники, сотники і міські отамани здійснювали не тільки військову, а також і цивільну владу в своїх районах. У серпні 1649 р. брянський воєвода писав до Москви, що російські купці купують поташ «у черкаських полковників і сотників, котрі нині володіють тими містами і всіма шляхетськими домами»[23]. Було організовано різн ланки державного апарату — фінанси, оподаткування населення, охорону торгівлі, суд. Хмельницький вступив у дипломатичні зв'язки з сусідніми державами. Так у ході війни створювалися основи державності України.

Несприятливі наслідки берестецької кампанії 1651 р. на деякий час припинили розвиток державного життя України. Білоцерківським миром територію Запорізького війська було обмежено до одного Київського воєводства, а саме військо — до 20 тис. чоловік; Брацлавщину і Чернігівщину окупували польські війська і до окремих міст повернулася шляхетська адміністрація.

Але перемога над Батогом у 1652 р. перекреслила Білоцерківський мир. Знову вся територія по Случ була очищена від шляхти і тут була відновлена козацька адміністрація. Хмельницький провадив свою лінію відокремлення України від Польщі. Один з польських агентів, єзуїт Щитніцький у жовтні 1652 р. одержав від молдавського воєводи Лупула такі відомості про плани гетьмана: «Задум Хмельницького — панувати абсолютно і незалежно, не підлягаючи ніякому монархові, і володіти всією землею, яка починається від Дністра і йде до Дніпра і далі, до московського кордону. А якщо Річ Посполита дуже

його притиснула б, хоче податися під протекцію Москвитина,— що є тієї самої релігії»[24].

У 1652—1653 рр. козацько-старшинська влада на Україні зміцнювалася, зростав авторитет і сила її адміністрації. Чухівський сотник Сахно Войчик у листі до одного з російських воєвод звертав увагу на те, що на Україні немає вже польської адміністрації, а владу здійснює гетьман: «Пишеш до нас, у нашу землю за тим християнином... тоді не до нас пишеш, до старост та до підстарост, котрі уже третій рік як за Віслу поутекали. А до господаря нашого не пишеш, до пана Богдана Хмельницького, гетьмана всего Війська Запорізького, і пана Мартина Небаби, полковника чернігівського, также Війська Запорізького. Тоді живіть з нами дружно і знайте як писати»[25]. Цим козацька старшина підкреслювала, що Україна відокремилася від Польщі і має власне управління. Від часу битви під Батогом у гетьманських універсалах вже ніде не згадувалось, що Запорізьке військо підлягає королю — Хмельницький підписувався «гетьман з Військом Запорізьким»[26].

Державний апарат на території України створювався під особистим керівництвом Богдана Хмельницького. Він вкладав всю свою енергію у боротьбу з шляхетською Польщею і водночас уміло використовував економічні сили країни для ведення війни. При Хмельницькому виникла сильна старшинська група, яка допомагала йому в організаційній роботі. В основному це були люди, які разом з Хмельницьким готували повстання, як керівники брали участь у Визвольній війні. До них приєднувалися ті, хто виявляв хист до роботи в різних галузях державного життя.

Старшина не була однорідною. Як видно з деяких матеріалів, в її середовищі існували дві основні групи: перша, яка репрезентувала «старовинне» козацтво, і друга, до складу якої входили вихідці з шляхти. До першої групи належали заможні козаки, учасники давніх селянсько-козацьких повстань. Вони близько стояли до мас козацтва, співчували їх прагненням, з ненавистю ставилися до шляхетської Польщі і вбачали порятунок для України в союзі з Російською державою. Другу групу становила старшина, яка походила з української шляхти. Спочатку вони не брали участі у Визвольній війні, а лише згодом приєдналися до козацтва; вони ставилися неприхильно до магнатського режиму, але все ж не зрікалися своїх шляхетських привілеїв і бажали втримати владу над селянством. Ця група готова була йти на згоду з польськими панами, оскільки Річ Посполита надала б їй деякі привілеї. До Росії ж вона ставилася з недовір'ям.

До першої козацької групи належали полковник Федір Вешняк, Кіндрат Бурляй, Филол Джалалий, Лукіян Мозиря, Матвій Гладкий, Іван Богун, генеральний обозний Іван Чернята і ряд молодших полковників, які вийшли з козацтва. Джалалий, Вешняк і Чернята проявили свої антишляхетські настрої в гострих виступах проти польських комісарів у Переяславі в лютому 1649 р.[27]; Гладкий і Мозиря заступалися за «поспільство» і були навіть покарані на смерть[28]; Іван Богун з особливою енергією організовував оборону України від наступу польської шляхти в 1651—1654 рр.; Бурляй, як посол у Москві, проявив себе палким прихильником возз'єднання України з Росією.

Найяскравішими представниками шляхетської групи були Іван Виговський і його брат Данило, Григорій Гуляницький, Михайло Криса, Григорій Лесницький, Павло Тетеря, Самійло Богданович Зарудний. Тетеря і Зарудний проявили свої шляхетські прагнення, коли, як вже зазначалось, просили, «щоб були впевнені у своїх підданих»[29]. Гуляницький організував якийсь виступ шляхти проти Хмельницького[30]. Криса під Берестечком перейшов до польського табору[31]. Лесницький і Тетеря очолювали опозицію у Переяславі проти присяги цареві[32]. Керівником шляхетської групи був Іван Виговський, який не виступав відкрито, а діяв більше через свого батька, братів і приятелів. Будучи військовим писарем, що давало йому широкі повноваження, він висував на старшинські посади шляхту і добивався того, що під кінець гетьманування Хмельницького більше половини полковників були з шляхти. З другого боку, шляхта підтримувала Виговського і допомогла йому здобути гетьманську булаву після смерті Хмельницького.

Симпатії самого Богдана Хмельницького були на боці козацької групи. Це видно з того, що найближчими товаришами гетьмана були «старинні» козаки, полковники Федір Вешняк, «найкращий полковник і дорадник гетьманський»[33], і Филол Джалалий, який «невідлучно перебував при ньому»[34]. Водночас Хмельницький мусив рахуватися із шляхетською групою, в якій було найбільше освічених людей і різних спеціалістів, яких необхідно було використати в державному апараті. Але гетьман міцно тримав у руках обидві групи і не дозволяв їм вступати у боротьбу між собою. Завдяки авторитетові гетьмана новий державний апарат виступав як єдиний і однорідний.

Тодішній соціально-політичний лад нагадував становий устрій, в якому різні стани мали свою окрему організацію. Перше місце займав козацький стан, організований у Запорізьке військо, причому фактична влада була в руках козацької старшини. Свій окремий устрій мали також міста, що користувалися самоврядуванням, православна церква, яка зберегла свої окремі церковні установи; шляхта також прагнула зберегти свою станову організацію. Цей становий поділ помітний особливо виразно у «статтях», що їх посли Запорізького війська передали російському урядові в березні 1654 р.: за кожним станом зберігалися його права.

У цьому становому устрої козацтво здобуло панівне становище завдяки тому, що мало могутню військову організацію. Коли на Україні був ліквідований польсько-шляхетський державний апарат, старшина Запорізького війська взяла в свої руки адміністративні функції — почала управляти всією країною. Спершу це управління мало військовий характер, але пізніше почало поширюватися в різних сферах суспільного життя — охоплювало цивільну адміністрацію, судочинство, земельні справи, фінанси і фактично набрало характеру дій державного апарату. Інші соціальні групи не мали такої широкої організації, яка могла б охопити всю територію, і були змушені визнати державне керівництво козацької старшини і задовольнятися самоврядуванням у межах своїх станових установ.

Перша справа, яку козацька старшина повинна була вирішити при організації нової державності, було визначення кордонів України.

Богдан Хмельницький у своїх виступах перед польськими послами у Переяславі 1649 р. так визначив територію, на яку повинна була поширюватись діяльність козацької адміністрації: «по Львів, Холм і Галич», тобто мав на увазі всю територію, заселену українським народом, аж до західних її окраїн. Він посилався на те, що до цих земель сягала влада давніх князів. Хмельницький вважав визволення українських земель з-під влади Польщі справою особливої ваги і протягом свого гетьманства постійно вживав заходів, щоб західні землі включити до території Запорізького війська.

Але ці широкі територіальні прагнення здійснити не вдалося. Зрада кримського хана під Зборовом в 1649 р. змусила Хмельницького іти на компроміс з польською державою — задовольнитися територією трьох воєводств — Київського, Брацлавського і Чернігівського. У королівській «декларації» так говорилося про місця, в яких мало перебувати Запорізьке військо: «Від Дніпра почавши, з цієї тут сторони, в Димері, Горностайполі, Коростишеві, Паволочі, Погребищах, Прилуках, Вінниці, Брацлаві, а звідтіля від Брацлава до Ямполя, до Дністра, також від Дністра до Дніпра...з другої ж сторони Дніпра в Острі, в Чернігові, Ніжині, Ромнах аж до московського кордону і Дніпра»[35]. З реєстрів Запорізького війська 1649 р. видно, що прикордонними містами на заході, в яких стояли козацькі застави, були: Овруч, Кам'янобрід, Коростишів, Івниця, Борщагівка, Погребище, Прилуки, Вінниця, Браїлів, Станіславчик, Пеньківці, Копистерин, Мурафа, Шаргород, Садківці, Чернівці, Стіна, Ямпіль[36]. Кордон проходив від Поділля річкою Мурафою, а на Волині не доходив до р. Случ.

Хмельницький разом із старшиною докладав багато зусиль, щоб демаркаційну лінію на межі з Польщею перетворити у справжній державний кордон. У розмові з російськими послами в листопаді 1649 р., розповідаючи про наслідки війни з Польщею, він відзначив, що «рубіж вони між собою утворили»[37], а Микола Потоцький з ненавистю говорив про те, що козаки «широко і гордо» вимірювали цю прикордонну лінію[38]. Цей кордон був укріплений військовими заставами, які контролювали будь-який рух, і в тогочасних джерелах мав назву «козацької лінії», або просто «лінії»[39]. Цей кордон був ліквідований Білоцерківським миром 1651 р., але тільки на короткий час, бо після перемоги Хмельницького під Батогом 1652 р. польські війська відступили на захід і кордоном знову стала попередня «лінія». На це вказують списки міст, що належали до Запорізького війська у 1654 р.; козацькі застави пересунулися навіть дещо на захід, на Поділля[40]. Проте справжні умови для визволення всіх українських земель настали лише пізніше — після возз'єднання України з Російською державою.

Кордоном з Литовським Великим князівством служила колишня північна межа воєводств Київського та Чернігівського, вона проходила на Правобережжі вздовж притоки Прип'яті р. Словесною на Лівобережжі — вздовж р. Іпуті, займаючи також Стародубський повіт, який раніше належав до Смоленського воєводства.

З Російською державою Україна межувала по лінії давнього російсько-польського кордону. На території Запорізького війська були міста Почеп, Погар, Новгород-Сіверський, Глухів, Ромни, Гадяч, Полтава, на російській території — Севськ, Путивль, Недригайлів, Лебедин, Охтирка. Цей кордон обидві сторони приймали без жодних застережень і мирним шляхом розв'язували прикордонні конфлікти.

На півдні кордон з Молдавією проходив Дністром, від Туреччини — «дикими полями», від Криму — нижнім Дніпром.

Тут, на півдні, в період Визвольної війни українське населення почало просуватися далі в степову смугу. До 1648 р. заселена територія України доходила в основному тільки до лінії Рашків — Умань — Чигирин — Полтава. У період Визвольної війни у південній смузі було збудовано багато нових замків та укріплених містечок, які стали базою для походів на незаселені степи. У цей час ряд нових поселень виник на прикордонні сильно заселеної Брацлавщини[41]; недалеко від Умані виросло нове місто Торговиця, яке служило центром торгівлі з Кримом[42]; на південь від Чигирина нові «слобідки» входять у лісові простори Нерубая, Бовтиша та Чорного Лісу[43]; біля Полтави осідають густі слободи[44]. Значно зросло населення Запоріжжя, стародавньої території степових промислів[45]. Тривалий період відносного миру з Кримом і Туреччиною сприяв мирному заселенню степів. У переговорах з Портою Хмельницький мав намір заснувати кілька портових міст на нижньому Дніпрі для торгівлі на Чорному морі[46].

У цілому територія України, яка перебувала під владою Запорізького війська — від р. Случі на заході до російського кордону на сході, та від басейну Прип'яті на півночі до степової смуги на півдні займала близько 200 тис. км^2. Для цієї території вживалася стара назва — Русь, Руська земля. Хмельницький у розмові з Арсенієм Сухановим 1650 р. говорив: «Я і себе віддаю йому, государеві, і всю землю руську...»[47] У листі до волинської шляхти він заявляв, що миру не буде, «поки Русь не буде, як від віків бувало»[48]. Але для території, яка перебувала під владою Запорізького війська, була необхідна окрема, точна назва. Деколи всю країну називали Запоріжжям, зокрема так її називали російські посли («Привіз тобі листи із Запорог піддячий Іван Фомин»[49] — насправді з Чигирина). З розгортанням Визвольної війни щораз більшого поширення набула народна назва — Україна. Прийняв її також Богдан Хмельницький. У наказі послу до Москви Гаркуші в квітні 1654 р. він заявив, що не може приїхати до царя: «Не можу тому, що вся Україна нанівець би зійшла»[50]; в наказі Ждановичу в листопаді того ж року він писав, що повертається з військом із західного фронту, «щоб Україна недолимою залишалася»[51], в наказі Кондратенкові у грудні того ж року Хмельницький зазначав: «Ляхи ні про що не печуться, тільки, щоб Україну завоювати»[52]. Після Переяславської ради 1651 р. російський уряд прийняв для України назву «Малої Росії», і її було включено до царського титулу: «Всієї Великої і Малої Росії самодержця»[53]. Ця офіційна назва зустрічається також інколи в документах Хмельницького та в урочистих виступах, особливо духовенства[54].

Державною емблемою України був старий герб Запорізького війська — козак з шаблею при боці і рушницею на лівому рамені. Такий герб був на печатці Богдана Хмельницького у трьох варіантах. Перша печатка, діаметром 32 мм, з написом «Печать воиска его королевской млсти Запорозького» вживалася в 1648—1651 рр.; друга, діаметром 31 мм, з написом такого ж змісту, з деякими змінами у написанні:

«Печать воиска его королевское мілості запорозкого» належить до 1652—1654 рр.; нарешті, третя, діаметром 37 мм з написом: «Печать царского величества Малои Росиі воиска запорозкого», прислана з Москви після 1654 р., служила Хмельницькому весь час і перейшла до його наступників по гетьманству[55].

Щодо прапора Запорізького війська — не з'ясовано точно, як він виглядав у той період. У перші роки Визвольної війни військо користувалося старими коргвами, одержаними від польських королів: голубою з біло-червоним орлом — від Владислава IV і червоною з білим орлом і двома «руськими» хрестами — від Яна Казимира[56]. Пізніше, коли настав розрив з Польщею, корогви з орлом були ліквідовані. Очевидець, який під час облоги Львова 1655 р. бачив 34 козацькі корогви, свідчив, що жодної не було з польським білим орлом[57].

Точних відомостей про те, як саме виглядала корогва Запорізького війська пізніше, немає. Під Львовом 1655 р. за Хмельницьким несли нову червону корогву, але невідомо, з якими емблемами, а над самим гетьманом — одну корогву з його гербом Абданк, гаптованим на білій китайці і другу, із зображенням архангела Михаїла, який пробиває наскрізь змія — мабуть, прапор міста Києва[58]. Павло Алепський бачив гетьманську корогву з чорної і жовтої шовкової тканини, зшиту смугами[59]. У Переяславі в січні 1654 р. російські посли від імені царя передали Хмельницькому корогву, на якій були образи Христа, Богородиці, святих Антонія, Феодосія і Варвари, але невідомо, чи були на ній якісь інші емблеми[60].

На визволеній території України виник новий державний апарат. Прототипом його стали установи, що існували на Запорізькій Січі. Як уже зазначалось, К. Маркс розглядав Січ як республіку, в якій вся влада належала Запорізькому війську. Головним органом влади була рада. Кожен козак міг на ній виступати і голосувати. Але фактично радою керувала військова старшина, яка сходилася на вужчу раду і готувала рішення. Рада обирала гетьмана й іншу старшину і мала право знімати їх з посад. Рада також вирішувала головні військові і господарські справи, здійснювала судочинство. Обраний радою гетьман мав широку військову і виконавчу владу, аж до права карати козаків на смерть.

Вже з перших десятиріч XVII ст. устрій Запоріжжя був частково переведений у «волость» або в «городи» — райони, де стояли полки Запорізького війська. «Городова» старшина — полковники, сотники, городові отамани — мали не тільки військову владу над козаками свого округу, але її управлінню підлягало також все «непослушне» населення, яке не визнавало королівської і шляхетської адміністрації. Вже у ті часи польські магнати били тривогу, що козаки «ані магістратів у містах, ані старостів, ані гетьманів не слухають, самі собі права видумують, самі урядників і вождів встановлюють і немов у великій державі іншу державу творять»[61].

Але насправді тільки у процесі Визвольної війни, після перемог над шляхетськими військами, на всій території Наддніпрянщини було встановлено козацький державний апарат з його законодавчими, адміністративними і судовими функціями.

У перші місяці Визвольної війни головним органом влади вважалася рада всього Запорізького війська. За давніми січовими звичаями, вона мала вирішувати найважливіші військові і політичні справи. Після корсунської перемоги у Білій Церкві відбулася велика рада за участю всього війська — 20 тис. козаків, якщо вірити тогочасним джерелам. Ця рада розглядала справу перемир'я і переговорів з польським урядом та питання відносин з Кримом[62]. Друга загальна рада була наприкінці червня 1648 р. в Чигирині; вона також вирішувала актуальні політичні питання відносин з Польщею та Кримом і приймала російського гінця[63]. У листопаді 1648 р. під Замостям рада обговорювала питання, пов'язані з посольством Яна Казимира до Запорізького війська[64].

Іноді загальна рада звалася також «чернецькою», тому що участь у ній брала вся «чернь», тобто все військо. Вона відбувалася за давніми запорізькими звичаями. Скликали раду довбиші, б'ючи в литаври, барабани. Учасники ради ставали у широке коло, а місце посередині займала старшина — гетьман під бунчуком, генеральна старшина, полковники. Раду очолював гетьман, а за порядком наглядали військові осавули. Формального голосування не було, присутні виявляли свою згоду вигуками.

Чернецька рада проходила завжди бурхливо, «серед галасів і фурій». Рядове козацтво не раз на таких радах проявляло свою рішучість вести війну з шляхетською Польщею, з підозрінням та вороже зустрічало мирні переговори. Угодовська політика старшини зустрічалась на раді гострою критикою. Народні маси використовували раду як арену для розрахунків зі старшинськими колами.

Через свій народний характер рада була для старшини невигідна. Павло Тетеря, представник шляхти серед старшини, висловився про раду, що вона «шкідлива», бо викликає «замішання»[65]. Тому старшина намагалася ліквідувати загальну військову раду. І в міру того як у Запорізькому зійську старшина займала все більше панівне становище, «чернецьку» раду скликали рідше. Так, не скликалась рада після повернення Хмельницького з походу у грудні 1648 р. У травні 1649 р. планувалася рада у справі переговорів з Польщею, було призначено для неї і місце на Масловому Ставі, пізніше — під Білою Церквою, але ця рада не відбулася[66]. Старшина не скликала також загальної ради ні під час переговорів з Яном Казимиром під Зборовом, ні після зборівського походу. Внаслідок цього серед козацьких мас почало проявлятися незадоволення гетьманом. «Чернецької ради не скликає і не знаємо, куди він іде»[67],— заявляли козаки про Хмельницького. За деякими відомостями, після Зборівського миру до Хмельницького приходили селяни, яких начебто зібралося понад 50 тис., і запитували: «Для чого без нашої ради з королем помирився?»[68] Видно, що народні маси постійно прагнули брати участь у раді і вирішувати на ній політичні питання, так, як це водилося за традицією на Запоріжжі.

Від пізнішого часу маємо лише деякі відомості про загальну раду. У березні 1650 р. у Києві була рада, на якій Хмельницький висловлювався про відносини з Польщею[69], але вона, мабуть, мала локальний характер. Під час походу 1651 р. гетьман «ударив у бубни на чернецьку раду», на якій військо мало вирішити, чи миритися з

Польщею; військо вигуками заявило небажання вести переговори[70]. У таборі під Берестечком, коли Хмельницького захопили татари, старшина скликала військо для обрання наказного гетьмана і для переговорів з польським командуванням[71]. У 1653 р. кілька разів скликалися ради, на яких обговорювали питання про відносини з Туреччиною і Кримом, нарешті — про приєднання до Російської держави[72], але не знаємо напевно, чи це були ради загального характеру. Остання відома нам загальна рада — це історична Переяславська рада 8 січня 1654 р.

«Чернецька» рада втратила своє значення також через те, що на багатолюдних зборах важко було проводити ділові наради і дискусії та організувати впорядковане голосування. Така рада насправді була тільки всенародним мітингом, учасники якого висловлювали свої погляди лише вигуками. Через те Хмельницький скликав загальну раду рідко, тільки для таких справ, при розгляді яких не потрібні були довгі міркування і дискусії, а йшлося лише про те, щоб добитися на широких зборах схвалення підготовлених пропозицій. Рішення такої ради зміцнювало авторитет гетьманської влади. Були спроби запровадити представницьку систему, тобто скликати на раду не всіх козаків, а тільки їхніх представників. Такий характер мала вже рада 1632 р. в Корсуні, на яку закликали «із всіх українських міст виборних черкас по п'ять чоловік»[73], а також історична Переяславська рада в січні 1654 р. Можливо, такі ради з виборними делегатами Хмельницький скликав частіше, але про них немає точних відомостей; представницькими могли бути ради в 1652 і 1655 рр., про які згадується нижче.

Водночас зі зменшенням ролі загальної ради зростало значення ради старшини. Це було характерною ознакою перегрупування класових сил і свідчило про зростання ролі козацької старшини.

Хмельницький скликав раду старшини дуже часто. Так, наприкінці травня 1648 р. гетьман мав таємну раду з осавулами, мабуть, і з іншою старшиною, на якій обговорювали пункти переговорів з Польщею[74]. У квітні 1649 р. вночі відбулася рада з полковниками, на якій було ухвалено почати мобілізацію[75]. Місце переговорів з польською комісією у травні 1649 р. гетьман мав визначити на раді з полковниками[76]. У листопаді 1649 р. Хмельницький їздив до Корсуня на раду — мабуть, лише із старшиною[77]. У жовтні 1650 р. мала відбутися рада полковників і всієї старшини для розгляду таких справ: видача цареві самозванця Тимошки Акундінова, відповідь на польське посольство, призначення послів до Варшави, прикордонні справи з Росією[78]. У грудні 1650 р. рада полковників з козаками вирішила питання війни з Польщею[79]. Але на раді в березні 1651 р. частина старшини виступила за мир[80]. У червні та липні 1651 р. Хмельницький скликав кілька разів ради старшин, на яких складались плани оборони від наступаючих польських військ[81]. У квітні 1652 р. Хмельницький закликав на раду до Чигирина «всіх полковників, осавулів, сотників і всіх козацьких урядників»; на цій раді було вирішено розірвати мир з Польщею[82]. Ради старшини відбувалися влітку і восени 1653 р. та під час походу проти польських військ[83]. 7 січня 1654 р., перед загальною радою у Переяславі, Хмельницький мав раду з

полковниками і генеральною старшиною[84]. Наприкінці травня в Корсуні відбулася рада Хмельницького з полковниками і сотниками, на якій між іншим вирішувалася справа «показанщини» — податку від виробу горілки[85]. У вересні 1656 р. в Чигирині був «сейм» Хмельницького з полковниками і всією старшиною, на якому було вирішено готувати військо[86]. У першій половині 1657 р. відбулися ради старшини у справі відносин з Швецією, Польщею та Трансільванією[87]. Як видно, старшинська рада розглядала, головним чином, питання війни і миру і в меншій мірі інші питання, які, напевне, вирішувалися безпосередньо гетьманом та старшиною.

До складу старшинської ради входили в першу чергу полковники і генеральна старшина. Полковники згадуються завжди на першому місці; очевидно, завдяки своїй чисельній перевазі вони відігравали провідну роль у раді. Деколи старшинська рада збиралася у розширеному складі: у весняній раді 1652 р. згадуються як учасники також сотники і «всі козацькі урядники»; в раді 1654 р. в Корсуні — сотники, в раді у червні 1656 р. — згадані «всі начальні люди». Маємо також дві звістки про участь у раді людей, які не були козаками: у раді в грудні 1656 р. згадані «голови сіл і міст»[88], у раді навесні 1657 р.— війти і бурмистри[89]. Це дуже характерно: щоб зміцнити своє становище, старшина почала залучати на свій бік міську і сільську верхівки.

Водночас це свідчило про те, що старшинська рада з вузько-станового, козацького органу поступово перетворювалась у загальнодержавну установу.

Раду старшини гетьман скликав листами, які розсилав військовий писар. Деколи заздалегідь складався порядок нарад, як це відомо про жовтневу раду 1650 р. Основні питання нарад висував, очевидно, гетьман, але й старшина могла порушувати від себе деякі справи; так, на травневій раді 1655 р. полковники і сотники підняли клопотання про «показанщину». Лишається нез'ясованим питання, чи старшинська рада збиралася тільки у випадку особливої потреби, чи були певні обов'язкові терміни для її скликання. Відомо, що рада сходилася найчастіше навесні, після Великодня, а також перед новим роком, проте є мало підстав твердити, що ці дати мали обов'язковий характер; лише в пізніші часи, під кінець XVII ст., старшинська рада збиралася обов'язково на Великдень і на Різдво або Водохрещі.

Рада старшини вважалася обов'язковою установою, яку гетьман повинен був шанувати. Сам Богдан Хмельницький говорив польським послам у Переяславі 1649 р.: «Що стосується комісії, то трудно її заразпочинати і відбувати. Війська вкупі немає, полковники і старшини далеко, без них не можу і не смію нічого робити»[90]. Так само в лютому 1651 р. Хмельницький писав Киселеві, що мирний з'їзд не міг відбутися, тому «що нескоро дали нам знати, полковники через віддаленість місць не могли так швидко з'їхатися, без яких трудно нам... починати цю комісію»[91]. Під час переговорів про роздачу царської плати війську в серпні 1654 р. Хмельницький заявив російському послові Протасьєву, «що в нього ще з того розпису з полковниками не договореність; а як він з полковниками про те домовиться, і він, гетьман, пришле... про те звістку»[92].

Проте в останні роки життя Хмельницький скликав старшинську раду рідше і не ставив всі справи на її розгляд. Переяславський полковник Тетеря в серпні 1657 р. скаржився в Москві, що гетьман веде сам, без контролю, фінансові справи, і вимагав, щоб російські бояри спонукали його «зібрати полковників, осавулів і всю старшину і зробити раду»[93]. Так само Виговський, коли його обрано гетьманом, говорив старшині: «При небіжчику Богдані Хмельницькому ради і поради між нами ніякої не бувало» — й обіцяв вести всі справи спільно з старшиною[94].

Старшинська рада була головним органом влади на території Запорізького війська. Вона розв'язувала всі основні законодавчі, адміністративні, господарські, військові та зовнішньополітичні справи. Скасування шляхетського адміністративного і судового апарату та встановлення нової адміністрації, нового судочинства та нового права було узаконено головним чином в основному рішенням старшини. Вся організація війська була проведена старшиною. До компетенції старшинської ради належали також питання миру і війни, мирних переговорів, встановлення дипломатичних відносин.

Венеціанський посол Віміна, який мав нагоду спостерігати в Чигирині діяльність старшинської ради, відзивався з пошаною про український «сенат». «За зовнішнім виглядом та за поведінкою козаки здаються простими, але вони не дурні і не позбавлені жвавості розуму. Про це можна судити з їх мови і способу правління. Бо обговорення політичних справ являє собою арену, де пізнаєш людей, які вони в громадських зібраннях... Із тієї юрби неосвіченого народу складається суворий сенат, на якому є присутнім і гетьман... У сенаті козаки обмірковують справи, підтримують свій погляд без сварки і з метою допомагати загальному добру. Якщо признають кращою думку інших, то не соромляться цього, без упертості відмовляються від власного погляду і приєднуються до більш правильного»[95].

Весь державний апарат очолював гетьман: він скликав загальну раду і раду старшини, керував ними, брав участь у обговоренні питань і винесенні рішень ради, виконував ці рішення; він очолював адміністрацію, за його підписом виходили найважливіші розпорядження і накази; він брав участь у судочинстві і розглядав скарги на нижчі суди, організовував фінанси, очолював військо, за участю старшинської ради починав війну і вів мирні переговори; керував дипломатичними зв'язками з іноземними державами.

У своїй основі влада гетьмана була обмежена. Семигородський князь Юрій Ракоцій так характеризував устрій України, порівнюючи його з устроєм Семигорода: «Ми є абсолютний володар — ніщо, крім смерті, не може змінити нашого становища, і правимо ми персонально. У них же справа стоїть інакше: збереження гетьманства або зміна його залежить від доброї волі підвладних, і гетьман не має персональної влади»[96].

Але Хмельницький як керівник Визвольної війни українського народу здобув собі такий авторитет, що фактично його влада була непорушна. Він сам розумів своє виключне становище. У розмовах з російськими послами 1649 р. він відзначав, що «волею божою послідньому в человіціх мені звелено над Військом Запорізьким і над Білою Руссю[97] у війні цій начальником бути і над ляхами і над Литвою перемогу здобути»[98], а польським послам він заявив, що став єдиновладцем і самодержцем Русі[99].

Маси українського народу визнавали цей авторитет Хмельницького і «в усьому покладалися на гетьмана»[100]. Козацькі сотники і отамани високо підносили владу гетьмана і в листуванні з російськими воєводами давали йому титул «государя», тобто незалежного володаря; деякі з них починали свої листи словами: «Божою милостию великого государя нашего Богдана Хмельницького, пана гетьмана всего Війська Запорізького»[101]. Бачачи величезний авторитет Хмельницького, деякі сучасники припускали, що він, нарешті, проголосить себе князем Русі. Такі здогади поширювали Кисіль та інші польські магнати[102]. Пізніше держави, які намагалися прихилити гетьмана на свій бік, заявляли про готовність визнати його князем. Такі пропозиції виходили і від Порти[103], і від Швеції[104].

Хмельницький відмовлявся від цих почестей, заявляючи, що йому «на господарстві бути не пристоїть — не тієї природи людина»[105]. Свої особисті прагнення він виявляв тільки в тому, що бажав забезпечити спадкоємство гетьманства для своїх синів — спершу для Тимоша, пізніше — для Юрія.

Керівні військово-адміністративні посади займала військова, або генеральна старшина. На Запоріжжі це був військовий штаб гетьмана; в нових обставинах цей штаб почав виконувати, крім своїх військових завдань, також адміністративні функції. Немає точних відомостей про те, хто призначав генеральну старшину,— мабуть, гетьман за згодою старшинської ради. Під час Визвольної війни, як уже зазначалось, були такі генеральні посади: обозний, два осавули, два судді та писар. Військовий хоружий, бунчужний та підскарбій у той час ще не належали до генеральної старшини[106].

Генеральний обозний та генеральні осавули виконували в основному військові функції. Обозний мав зв'язок з адміністрацією лише в тому, що вів реєстр війська[107], отже, в його руках частково був перепис населення. Генеральні осавули організовували військову раду і брали участь у прийомі іноземних послів[108]. Про генеральних суддів згадаємо нижче.

Єдиним генеральним урядовцем, що виконував тільки адміністративні функції, був військовий писар, який очолював гетьманську канцелярію. Генеральним писарем протягом усього гетьманства Богдана Хмельницького був Іван Виговський, який за молодих літ був намісником Луцького староства, пізніше — писарем при комісарі реєстрового війська і свій адміністративний досвід використав при створенні нової адміністрації. При гетьмані була організована військова або гетьманська канцелярія[109], яка стала центральною установою гетьманського діловодства. У 1657 р. в ній працювало 12 канцеляристів[110], усі з освітою і знанням мов. Вони були також перекладачами. У військовій канцелярії розглядалися найважливіші справи адміністративного і військового характеру — звіти і листування полкової і сотенної старшини, справи міст, прохання і скарги окремих людей. На різноманітність діловодства вказують гетьманські універсали, які виготовляла канцелярія, були тут накази старшині у військових

справах, призначення полковників, мобілізаційні накази, затвердження і надання маєтків козацькій старшині, шляхті, духовенству, підтвердження прав міст, торгові справи, як, наприклад, встановлення мит і надання окремих привілеїв купцям, рішення у церковних справах, оборонні універсали для різних осіб, проїзні універсали для послів та ін. З гетьманської канцелярії виходили також листи до полковників та іншої старшини з відповідями на їх запитання і з результатами з'ясування різних справ. Отже, нова адміністрація охоплювала широке коло питань, глибоко вникала в життя суспільства і добре справлялася зі своїми завданнями, але вирішення справ виявляло інколи класовий характер державного апарату: адміністрація часто ставала на захист старшини і шляхти — проти народних мас.

Виговський, як генеральний писар, мав великий вплив на розв'язання державних справ. Він став близьким порадником гетьмана як у питаннях адміністрації, так і дипломатії. Хмельницький утаємничував його в найсекретніші справи, єдиного його допускав до переговорів з іноземними послами, доручав йому самостійно вирішувати важливі справи. «Жоден полковник не знає, що думає Хмельницький, тільки Виговський»[111]. «Виговський абсолютно всім рядить, не доповідаючи, відправляє послів»[112]. Так різні спостерігачі характеризували діяльність генерального писаря. Вплив Виговського зріс після берестецької битви. «Виговський опанував серце і розум Хмельницького і керує ним, як батько сином»[113],— повідомляв один з польських послів з-під Білої Церкви 1651 р. Виговський використовував своє становище для корисливих цілей. Шляхта нарікала, що за універсали з дозволом повернутися до маєтків він брав по 100—200 червоних золотих[114]. Виговський вступив у зв'язки з російськими послами і погодився постачати їм різні секретні документи за винагороду соболями, які просив доставляти йому таємно, без відома гетьмана[115]. Також він вимагав від російського уряду надань на землі і, як вже було сказано, добився собі права на величезні землі. Водночас він підтримував таємні зв'язки з польським урядом. Виговський став багатою людиною, взяв собі жінку з аристократичної білоруської родини Стеткевичів і готувався взяти булаву після Хмельницького. Але ці заходи стали відомі Хмельницькому, і старий гетьман почав з недовір'ям ставитися до Виговського і навіть наказав його ув'язнити[116]. Але спритний писар зумів заспокоїти Хмельницького[117] і далі залишався на становищі гетьманського дорадника і заступника[118]. Генеральна старшина виконувала фактично функції міністрів[119]; це зауважували іноземні посли, називаючи генерального писаря канцлером[120]. Але генеральна старшина не перетворилася у справжній уряд, не розвинула своїх функцій виконавчої влади. На заваді стало те, що всю повноту влади зосереджував у своїх руках Хмельницький, який не дозволяв своїм помічникам діяти самостійно. Він навіть дрібні справи розв'язував особисто. Так, коли в 1649 р. царський посол Григорій Унковський скаржився на «кривди» на кордоні, гетьман зараз же наказав військовому писарю Виговському писати наказ прикордонній старшині і сам продиктував зміст універсалу[121]. Надаючи 1652 р. універсал цехові музик на Лівобережжі, гетьман у власноручній дописці висловлював жаль, що це далеко, «жебим я сам могу вшелякую перестрогу межи вами учинить», і наказав музикам бути послушними цехмистру[122]. Управління країною повністю було зосереджено в руках гетьмана. У 1650 р. путивльські воєводи вимагали від миргородського полковника Матвія Гладкого, щоб він створив суд для розв'язання прикордонних непорозумінь. Гладкий відмовився: «Про що я не знаю і розпоряджень від його милості пана Богдана Хмельницького, гетьмана Війска...Запорізького, не маю. А так, о чом вам потребно, пишіть до його милості пана гетьмана до Чигирина; коли мені розкаже його милость пан гетьман до вас зослати, відразу я зошлю людей розумних, письменних, а без наказу пана гетьмана не почну нічого»[123].

Якщо полковники не виконували наказів гетьмана, він гостро картав їх. Чернігівському полковникові Мартину Небабі він писав 1650 р.: «Багато з ваших сторін вістей недобрих писано, і всі вони не від кого йдуть, тільки від тебе одного. Знати, що ще військових справ не знаєш!» Гетьман докоряв полковникові, що він не стримує свавільників і погрожував: «А коли ти цього пильнувати не будеш, а з ними спілку триматимеш..., то й ти сам одної кари з ними будеш вартий»[124].

Централізація управління в руках гетьмана проявлялася також у тому, що столицею України стало незначне до того часу місто Чигирин, де жив Богдан Хмельницький. Лист до Донського війська від червня 1650 р. підписаний: «Дан з города столечного Чигирина»[125]. Павло Алепський писав: «Ми питали, чому гетьман не живе в якомусь кращому місці, і на це нам відповіли, що гетьман вибрав Чигирин своєю резиденцією, тому що лежить він на кордоні з татарами... це найцентральніше місце і до Дніпра тільки дві милі»[126]. Але назву столиці зберіг також старий Київ, і Хмельницький називав його так само «місто наше столечное»[127]. Пізніше, 1655 р., навіть виник план зробити Київ царською столицею[128].

Територія України поділялася на полки і сотні. І полк і сотня означали не тільки окрему військову одиницю, але також територію, на якій ця одиниця комплектувалася. Як уже згадувалось, 1649 р. було 16 полків; згодом був організований Паволоцький полк, а також у прикордонних смугах почали утворюватися полки Турово-Пінський, Білоруський, Подільський і Волинський. Площа полків була неоднакова. Старі полки, як Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, займали простір у 2—3 тис. км^2, полки, що виникли у період Визвольної війни, були вдесятеро більші, наприклад, Київський полк займав 20 тис. км^2, Ніжинський — понад 30 тис. км^2. Територія полку поділялася на 10—20 і більше сотень також неоднакових розміром. Адміністративними центрами сотень були міста, містечка і великі села. Новий адміністративний поділ, проведений козацькою старшиною під керівництвом Хмельницького, відрізнявся від старого поділу тим, що територію України було поділено на невеликі адміністративні округи. Колишні воєводства і повіти Речі Посполитої займали великі за площею території, на яких важко було здійснювати виконавчу владу. Козацькі полки і сотні мали менші території, і тому адміністративним органам легше було управляти ними. Перевага козацької адміністративної мережі проявилася в тому, що всі накази з Чигирина дуже швидко доходили до віддалених місцевостей і виконувались без затримок.

Полковники, поряд з військовою владою, виконували адміністративні завдання на території свого полку. Насамперед розпоряджалися всім земельним фондом, який складався з колишніх королівщин та земель, залишених шляхтою. Полковники розподіляли ці землі насамперед між козаками, які за службу не одержували платні грішми. Рядовим козакам були надані невеликі наділи приблизно такого розміру, як у середніх селян. Старшина забирала цілі села, млини, корчми та ін. Частину земель полковники давали містам, монастирям та духовенству.

У зв'язку з земельними наданнями полковники визначали також обов'язки селян і міщан щодо полкової старшини, постачання сіна, підвід та ін.

Полковники мали завдання забезпечувати дотримання порядку у земельних справах, тобто оберігати велике землеволодіння від «свавільних» селян і козаків, не дозволяти їм захоплювати старшинських, шляхетських і монастирських лісів, пасік, млинів та ін., а коли народний рух набирав гостріших форм — придушувати його військовою силою. Ця сторінка діяльності полковників найяскравіше розкриває характер нової адміністрації.

Полковники організовували також фінансову справу на підлеглій їм території. Вони проводили збір податків до військового скарбу, віддавали в оренду підприємства, збирали орендну плату. Полковники також збирали податки з ярмарків.

Повноваження полковників у земельних та фінансових справах ставили під їх контроль також міське господарство і давали їм змогу втручатися у внутрішні справи міст.

Полковники були головними представниками військової та адміністративної влади на території полку і виконували доручення гетьмана і старшинської ради. Вони розв'язували багато справ цілком самостійно і на своїй території мали великий авторитет. Наприклад, брацлавський полковник Данило Нечай очолював селянсько-козацькі маси у боротьбі проти польських магнатів і завдяки цьому користувався такою широкою популярністю і таким впливом у своєму полку, що «хотілося йому бути другим гетьманом»[129]. Чернігівський полковник Степан Пободайло після Білоцерківського миру 1651 р. здійснював власну політику щодо шляхти, не хотів вивести війська із Чернігівщини і підтримував селянські протишляхетські рухи[130]. Таку ж роль відігравав у своєму полку ніжинський полковник Іван Золотаренко.

На території сотень адміністративну владу виконували сотники, в окремих містах і селах — отамани. Цікаво, що поряд з отаманами, які виконували тільки військові функції, виникли окремі «городові» отамани з самою тільки адміністративною владою. Городові отамани в деяких містечках були, як згадується в джерелах, уже в 30-ті роки XVII ст.[131], а під час Визвольної війни вони набули особливого значення. Через те що вся вища старшина йшла на війну, сотники, городові отамани, які залишалися по містечках «для порядку»[132], брали у свої руки всю адміністративну владу. В одному документі від 1657 р. їх роль визначено так: «В кожному місті отаман городовий є першим урядником, де намісника немає, повинні отамана слухати і всі козаки», і далі додано: «такий порядок є у всіх містах наших і в самому Чигирині, столиці Війська Запорізького»[133]. З 1649 р. є ряд відомостей про городових отаманів у таких містах Лівобережжя, як Ромни, Опішня, Конотоп, Красне, Глухів. Вони вели листування з прикордонними російськими воєводами у різних питаннях, які стосувалися прикордонних справ[134].

Нова козацька адміністрація зайняла місце колишнього польсько-шляхетського управління. Сотник Пилип Уманець 1633 р. писав до сєвського воєводи: «А тепер у нас за ласкою божою... тут у всім краю сіверському ні воєводи, ні старости, ані писаря немає. Боже дай, здоров був пан Богдан Хмельницький, гетман усього Війська Запорізького! А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю»[135].

Допоміжним органом низової адміністрації були місцеві ради. Оскільки загальна місцева рада вже не скликалася, то на місцях полковники, сотники й отамани часто збирали козаків своєї округи, щоб обговорити з ними військові, адміністративні і судові справи. Так, у квітні 1649 р. миргородський полковник Матвій Гладкий скликав нараду старшини і козаків свого полку і передав їм гетьманський наказ виходити у похід[136]; у червні 1649 р. веприцький отаман Іван Скиба зібрав раду для розгляду судової справи[137].

У містах, особливо великих, зберігся старий устрій магдебурзького права. На чолі міста стояв війт, при якому допоміжні функції виконували бурмистри, райці і лавники. За універсалом Хмельницького чернігівський війт Іван Скиндер мав «містом радити і правити волго чернігівський війт Іван Скиндер мав «містом радити і правити волосчанами, здавна до міста належачими...і їх судити, порядки винайдовати»[138]. Війта вибирало все «поспільство», міські жителі і затверджував його гетьман. Влада війта була довічна[139].

Але давній устрій був порушений тим, що частина міщан стала козаками і перейшла під владу полковника, сотника або городового отамана. Козацька адміністрація вважала себе співгосподарем міста і намагалася взяти у свої руки керівництво над усім населенням. Міський патриціат захищався і з свого боку прагнув взяти під свій вплив козацтво. Характерним щодо цього було місто Почеп на Чернігівщині. Наприкінці 1648 р., коли взаємовідносини між козаками і міщанами ще не були стабілізовані, почепський війт Семен Шарай прийняв титул отамана Запорізького війська, а далі «дозорця» міста Почепа і всієї волості. Але у квітні 1649 р. посаду почепського дозорця зайняв сотник Запорізького війська Микола Тулановський, і Шарай лишився з титулом міського війта[140]. Як уже згадувалось, козацька старшина і козаки захоплювали міські землі, сіножаті, млини, шинки й обмежували міське господарство. У малих містечках, які не мали міського устрою, вплив козацтва був ще більшим і козацька адміністрація стояла на першому місці, і міський війт мусив їй підкорятися.

Ще помітнішим поділ населення на різні суспільні групи був у судочинстві. Кожен стан мав свій окремий суд. На першому місці стояли козацькі суди. Козацьке судочинство грунтувалося на давніх звичаях Запоріжжя. «Де б наше козацтво не знаходилось, хоч би і три козаки,— два одного мають судити»,— зазначалося в «пунктах» під Зборовом 1649 р.[141]. Те ж повторялося в березневих «статтях»

1654 р.: «Де три чоловіка козаків, тоді два третього повинні судити»[142]. На Запоріжжі суд відбувався на загальній військовій раді, в якій брали участь всі козаки. Залишки такого народного суду збереглися у нижчому козацькому суді. Вепринський отаман Іван Скиба в червні 1649 р. повідомляв бобриківського воєводу, як він покарав козака, що непристойно висловився про царя: «Я учинив велику раду, а в тій раді були діти боярські Ігнатій Влезков з товаришами і бачив кару, як був битий комишиною»[143].

Разом з тим як «чернецька» рада занепадала і зростала роль старшини, судочинство також почало переходити до рук старшини. Судову владу мали всі керівники місцевої адміністрації. В універсалі від грудня 1648 р., забороняючи чіпати майно Себестіана Снетинського, Хмельницький наказував: «...чого всього полковникове, а де немає полковників — сотникове і отаманове... перестерігати будуть і то все суворе без жодного милосердія, на горлі, до мене не отсилаючи, чинити мають»[144]. Судив особисто полковник або сотник, але в деяких полках і сотнях були також окремі полкові і сотенні судді[145]. Козацьким судам підлягали не тільки козаки, але також міщани і селяни, особливо за убивство, розбій, крадіж та ін.[146].

Найвищий суд був при гетьмані. До його складу входили два генеральних судді та судовий писар. Генеральний суд розглядав апеляції, які надходили від полкових і сотенних судів, а також деякі справи, з якими прохачі йшли просто до гетьмана. Відомо про декрет військового суду від 1650 р. в справі шляхтича Іляша Пекулицького, який обвинувачував своїх підданих у непослуху. Суд наказав, «щоб по сему приговору йому, вищейменованому державцю, ті піддані всякое послушаніе віддавали, не чинячи бунтів і мятежів і своєволі»[147].

У книзі бориспільського міського «уряду» є відомості про апеляцію до гетьмана. Один з міщан, Остап, незадоволений судом міського отамана і бурмистрів, «апелював до його милості пана гетьмана, добродія нашего великого, і пізвав Йосифа з сином до Чигирина, до пана гетьмана. А коли приїхали вони до Чигирина і прийшли до пана гетьмана, то його милість пан гетьман відіслав до панів суддів, щоб вислухали їх справу і розсудили. Що теж пану нове судді розсудили і декретом прикрили», далі подано зміст декрету[148].

Інколи гетьман посилав окремі судові комісії для вирішення справ особливого значення. Так, у 1656 р. на вимогу російського уряду київський полковник Антін Жданович був посланий від його милості пана гетьмана для слідства в різних місцях, а саме: хто таких розшукувати і розправу чинити і кожного винного; на ждановича розслідував такі справи: чому військова застава залилу білоруського полковника; непорозуміння, які виникли між запорізьким та російськими військовими частинами; факти різних розбоїв і грабежів. Слідство тривало цілий місяць у Ніжині, Борзні,

Чаусах і Могилеві білоруським. Після слідства Жданович деяких винних покарав, інших виправдав і їх справи відіслав на вирішення гетьману, а дещо залишив на розсуд місцевих полковників[149]. Антін Жданович, вже як генеральний суддя, приїздив також 1656 р. до Борисполя і взяв участь у засіданні міського суду[150].

У 1657 р. Хмельницький послав від себе Петра Дорошенка і доручив йому розслідувати разом з прилуцьким полковим суддею, на чиїй землі «засіло» село Левки: гетьманський посланець присудив село Густинському монастирю[151].

Козацькі суди займали найзначніше місце в судочинстві Наддніпрянщини — вони охоплювали справи, які до 1648 р. належали городським судам, і проявляли тенденцію поширювати ще більше коло своєї компетенції. В їх практиці, взамін станового, складалося загальностанове судочинство, в якому головну роль відігравала козацька старшина.

Після Зборівського миру на короткий час були відновлені колишні шляхетські суди. Так, Адам Кисіль, як київський воєвода і королівський комісар, у березні 1650 р. відновив давнє судочинство у Києві. Головним був городський суд, у книги якого вписували навіть деякі документи Запорізького війська: реєстри, королівські привілеї та ін.[152] Шляхетські суди мали залишитися також після приєднання України до Росії, про що зазначалось у березневих «статтях»: «Судді земські і городські через тих урядників, котрих вони самі собі добровільно оберуть, повинні бути відновлені, як і раніше було»[153]. Проте фактично ці суди занепали, а їх повноваження перейшли до козацького суду. Церковний суд залишився без змін, але він поширювався тільки на внутрішні справи духовенства.

Широке коло дій мали міські суди в містах магдебурзького права. Вони підтримувались і гетьманськими універсалами, і «статтями» та царськими привілеями 1654 р. Хмельницький навіть розширював повноваження міських судів: наприклад, універсалом від 26 жовтня 1655 р. він передав міському судові своєвільних козаків, «которие би без писання нашего з пірначами наїхавши, вимисли якісь починали... теді ми кожного такого, яко своєволника, тому ж маєстратові київському і до нас не одсилаючи, строго карати позволяєм»[154].

Заслуговує на увагу створення Хмельницьким окремого суду для грецьких купців. Універсалом від 2 травня 1657 р. гетьман наказував, аби в сторону грецьких купців, іншими товарами приїжджаючих, до права полковників і сотників, а де справуючих альбо перемешкиваючих, до права полковників, осавулів, козацького і міського потягать не важился! З полковників, осавулів, отаманів, війтів, бурмистрів аби жаден о них судить і декретами откривать не сміл, строго навпоминаєм: але аби, яко звичай есть у чужих краях, сами межи собою в справах купецких вшелякие справи розсужали і челядь викрочную[155] судили, і послуг заслуг карали»[156]. Такий окремий суд мали ніжинські греки, які були об'єднані в грецькому братстві.

Для нового посилення феодально-кріпосної системи характерним було те, що робилися спроби відновити домінальний суд. Надаючи в 1653 р. Межигорському монастиреві село Чернин, гетьман писав: «А непослушних вольно будет превелебному отцу ігуменови і чернцом, до того монастира належачим, карати, яко подданих міста святого, водлуг проступков їх»[157]. Так само він писав Братському монастиреві в 1656 р.: «єжели би хто... послушним бить не хотіл і подданства не отдавал, таковых ми от отця ректора і братії помененного монастира зосланим сурово карать позволяєм»[158]. Організація нового державного апарату вимагала великих фінансових засобів. Цікаво, що український уряд роздобув ці засоби швидко і в достатній кількості. Господарсько-фінансовою політикою керував сам Хмельницький. Він і тут показав себе талановитим організатором, зумів підібрати собі здібних співробітників і разом з ними організував фінанси України — «військовий скарб».

У фінансовій справі Хмельницький спирався на ті групи суспільства, що займали керівне становище в економічному житті,— на козацьку старшину, яка репрезентувала середнє й велике землеволодіння, і на велике купецтво. На це вказують імена людей, які очолювали фінансовий апарат.

У документах 1654 р. згадується як «гетьманський підскарбій» чигиринський козак Іван[159]. Це Іван Ковалевський, якого в інших джерелах названо «майордомом» гетьмана[160]. Він належав до близьких порадників Хмельницького, «брав участь у всіх нарадах і секретах гетьмана»[161], був генеральним осавулом, їздив у складі посольств. Він був представником заможного козацтва — пізніше він одержав містечка Сквиру і Романівку[162]. Напевно, фінансовим радником гетьмана був також переяславський полковник Павло Тетеря, який належав до дрібної шляхти; до Визвольної війни він брав участь у збиранні «поборів» у Київському воєводстві і згодом, як посол до царя в 1657 р., запропонував план реорганізації податкової системи[163]. Проте невідомо, чи Хмельницький використовував ці його знання. Тетеря й інша козацька старшина прагнули до створення великого землеволодіння і зв'язували з ним широкі господарські плани. Фінансовий апарат повинен був використати впливи цієї заможної верстви для державних потреб.

Важливу роль в організації фінансів України відіграв також міський патриціат, зокрема велике купецтво. Вище зазначалось, що Хмельницький з великою увагою ставився до міст — звільняв їх від військових обов'язків, захищав від «свавільників», збільшував міські привілеї, заступався за міщан, які за кордоном зазнали кривд, піклувався про торгівлю, інколи закликав міську верхівку на старшинські ради. Всі ці заходи мали на меті залучити міста до участі в новому державному апараті, насамперед використання коштів міщан для потреб державних фінансів. Ця політика мала успіх. Міста давали гетьманському урядові допомогу, якої він вимагав. Так, київські міщани передали до військового скарбу доходи з оренди, які раніше сплачували воєводі[164]. Також в інших містах війти і бурмистри збирали податки за дорученням полковників. Маємо натяки на те, що міщани брали пряму участь у фінансовому апараті:

так, «підскарбієм» чернігівського полковника Мартина Небаби був Яків Федорів, «жилець» міста Борзни, очевидно, міщанин[165].

Точніші відомості є про участь в організації військового скарбу великих купців-греків. У квітні 1654 р. Хмельницький призначив «екзактором», тобто збирачем прикордонних мит, Остафія Остаматенка. Справжнє прізвище його було Астаматій. Це був за походженням грек, який мав звання «постельника» при дворі молдавського воєводи Василя Лупула[166]. Він жив на південному кордоні України, в Умані та інших містах і звідти надсилав звіти до Чигирина[167]. Те, що Хмельницький доручив йому таку важливу справу, свідчить, що Астаматій був з нею обізнаний і до того ж був заможною людиною, бо збирачі мита насправді були орендарями цих доходів і зразу ж сплачували державі зумовлену суму. Молдавія вважалася в той час країною з розвинутою торгівлею. Астаматій, очевидно, був одним з видатних фінансових ділків, і Хмельницький використав його для потреб військового скарбу.

Ще один грек, Феодосій Томкович зі Львова, згадується в листі Хмельницького до львівських міщан від березня 1657 р. як «екзактор» військового скарбу[168]. Це був багатий купець, який цікавився політичними питаннями.

У тісних зв'язках з Хмельницьким були також інші греки: Григорій Мануйлович у 1653 р. за дорученням Тимоша Хмельницького їздив у торгових справах до Москви[169], ніжинські греки Павло і Степан Юр'євичі одержали від гетьмана окремий торговельний привілей[170], на гетьманській службі деякий час перебував також відомий грек Іван Петрович Тафралій. Це були великі купці, які вели широку торгівлю на Україні і одночасно підтримували зв'язки з Росією і балканськими країнами. Вони володіли великими капіталами: для прикладу можна згадати, що Тафралій в одному випадку втратив 10 тис. крб. — величезну на той час суму[171]. Хмельницький мусив рахуватися з цими багатіями, допомагав їм, і за це купці-греки підтримували фінансову політику української адміністрації.

Про організацію військового скарбу відомо небагато. Наскільки можна здогадуватися, в той час «військовий скарб» не було ще відділено від гетьманського і всю фінансову справу контролював тільки гетьман. При підскарбію допоміжні завдання виконував завідувач оренд; 1651 р. ці обов'язки виконував якийсь Дима, спритна людина, «недурний до гаманця»[172]. Були також нижчі фінансові агенти[173]. Важливу роль відігравали «екзактори», тобто збирачі податків та інших державних доходів[174]. У полках фінансові справи було покладено особисто на полковників[175]. Є дані про те, що звільнений з полковництва в 1654 р. київський полковник Євтихій Пішко не хотів передати «збірних грошей» новому полковнику[176]. 1657 р. роменський бурмистр їздив до миргородського полковника, «возив до нього за ренту гроші»[177]. У деяких полках були полкові підскарбії. Так, підскарбієм чернігівського полковника Небаби 1654 р. був Яків Федорів (Федоренко), житель Борзни[178]. У Ніжинському полку працював «ревізор скарбу військового» Романовський; це — Роман Ракушка-Романовський, відомий пізніше підскарбій Брюховецького[179].

Поповнення фінансів йшло з трьох основних джерел: з земельного фонду, з доходів від промислів і торгівлі та з податків.

Після ліквідації польської влади на Україні залишилася без власників велика кількість земельних ділянок: королівщини, тобто державні землі, маєтки магнатів і шляхти, землі католицького духовенства. У трьох воєводствах — Київському, Брацлавському та Чернігівському — королівщинам належало приблизно 450 міст і сіл, магнатам і шляхті — близько 1400, католицькій церкві — понад 50. Ці землі частково були захоплені селянами і козаками, частково перейшли у відання військового скарбу. Насамперед були використані королівщини. Хмельницький відзначив це в «асекурації», даній 1657 р. пінській шляхті. Він залишив за шляхтою колишні королівські надання, але королівщини приєднав до військового скарбу: «Самі тільки королівщини, що належать Пінському староству і нашому приходові, будуть забрані у них»[180]. На Наддніпрянщині залишені шляхетські та інші маєтки також перейшли в користування скарбу. Це був великий земельний фонд, який міг дати великі значні фінансові доходи. Проте відносини складалися так, що більшість земель була передана старшині та козакам, які не одержували ніякої платні грішми, і на утримання діставали тільки земельні наділи. Так, Чигиринське староство було приєднане «до булави», тобто віддане гетьману, а Гадяцьку королівщину Хмельницький одержав у власність від царя. До посад генеральної старшини та полковників були прикріплені млини. Окремим старшинам були надані села і містечка. Частина земель була віддана монастирям. Таким чином, ті землі, які могли давати державному скарбові постійні прибутки, перейшли у приватні руки, тобто були втрачені для держави. Проте деяку частину земель скарб продавав. Так, уже згадувалось про маєтки, куплені Павлом Хмельницьким і Якимом Сомковичем. Так само 1653 р. Павло Тетеря, як переяславський полковник, продав козаку Федору Бонаренкові опустілий хутір у Борисполі «на порятунок долгов полку нашего»[181].

Державний скарб черпав значні доходи з сільськогосподарських промислів. Млини, винокурні, броварні, корчми, лісові «буди» та інші підприємства, що належали раніше королівщинам або шляхті, скарб забрав у власність держави. Інколи державний апарат сам управляв цими підприємствами. Так, є відомості, що було організовано продаж поташу з буд у Борзнянському (пізніше Ніжинського) полку, де полковником був Мартин Небаба. За дорученням полковника, цю справу вели у Борзні наказний полковник Петро Забіла разом з сотником Левоном і полковим підскарбієм Яковом Федоровим, у Погарі — сотник Павло Шох і писар Іван Красковський, у Почепі — сотник Крисько Прокопович, спеціально посланий полковником для продажу поташу. Ці представники полкової старшини видавали купцям «купчі листи» з підписами і печатками[182].

Для державного скарбу було вигідним віддавати різні промисли в оренду. Орендування поширилось на Україні ще до 1648 р. як у королівщинах, так і в приватних маєтках. Але при організації нової державності воно набрало характеру окремої фінансової системи, яка охоплювала різні галузі економічного життя. Павло Алепський

відзначав, що Хмельницький «віддає в оренду всі митні оплати купців на кордонах своєї держави, і доходи з меду, пива та горілки»,— і що цього вистачає на всі державні витрати[183]. Посланці Кокенгаузена в 1650 р. розповідали, що гетьман не хоче повернути нецпольського магнатам їх земель: «...Все на себе поорендував десятою частиною дешевше, ніж ходили аренди раніше»; «взагалі займає всі міста, ліси і поташові буди»[184]. Пізніше, в 1678 р., гетьман Іван Самойлович, вводячи оренди, посилався на те, що так було при Хмельницькому, «як давно бувало за небіжчика славної пам'яті Богдана Хмельницького...»[185].

Оренда охоплювала різні промисли. На першому місці стояло виробництво спиртних напоїв. В універсалі для Києва від 13 січня 1654 р. гетьман виступає проти людей, які самовільно виробляли горілку: «Же там нікоторие своєвольники горілки робят і шинкують, через що ущербок скарбові нашому войсковому дієтсе»[186]. Універсалом від 9 січня 1654 р. Хмельницький дозволив ченцям Братського монастиря ситити мед: «В чом так арендарі тамошние, яко і жаден аби перешкодою не були»[187].

Орендували також і млини. Надаючи 22 січня 1653 р. Мгарському монастиреві млин на Тишках, гетьман наказував: «Арендари жеби зараз той млин їм попустили, єжели оний в аренді, а їм в том дефалката слушная будет»[188], тобто орендарі одержать знижку з оренди. Універсалом від 15 травня 1655 р. Хмельницький надав Густинському монастиреві третє коло в млині у Валках, забираючи його з оренди: «Тоє третеє коло од аренди оддаляєм..., варуючи, жеби болш арендар до кола справи не міл», «а щосмо одвернули коло од арендара, теди в нагороду того кола при експірованю аренди тому орендарови, що держит аренду, дефалкати обецуємо»[189]. Затверджуючи 1 травня 1656 р. за Батуринським монастирем млин у Липовому, гетьман заявив: «І ми тот же млин із оренди визволяєм» та наказуємо старшині, черні, поспольству та орендареві не втручатися до млина[190].

В оренду здавали також деякі інші підприємства. Так, універсалом від 10 жовтня 1656 р. гетьман залишив при ратуші міста Козельця «возовоє, помірноє, дьоготь, воскобойню і поведерщину» і наказував, щоб до цих «пожитків» не втручалися старшина, козаки й орендарі[191].

Через відсутність відповідних матеріалів важко з'ясувати, як саме оренди були організовані з технічного боку. Очевидно, головні оренди були в руках ратуш чи магістратів міст. Так, відомо, що Київ держав оренду спиртних напоїв — пива, меду і горілки[192]. Переписні книги 1666 р. показують, що так само й інші міста мали свої оренди: Гоголів платив 50 крб. «за ранду», до якої належав також млин; Березна — 20 крб.; Остер — 140 крб. разом з млином; Мена і Сосниця — по 160 крб.[193] Так само і деякі монастирі держали свої оренди: Михайлівський Золотоверхий монастир одержав від гетьмана Вигурівщину «з орендами вшелькими, так пивними, яко медовими і горілчаними»[194]; Максаківський монастир мав «аренди шинковие і озерние»[195], так само, як і Микольський Пустинний Монастир[196].

Але поруч з магістратами і монастирями, що були великими орендарями, існували також окремі орендарі, які брали оренди на

власне ім'я. У переписі 1654 р. в Лубнах згадувалося «4 человека рындарей»[197]. Напевно, вони були і в інших містах. Орендарі згадуються в багатьох універсалах Хмельницького. Це були, очевидно, багаті козаки й міщани, які жили з самих оренд. Вони орендували різні дрібні підприємства, такі, як млини, винокурні, шинки та ін. Як видно з документів, вони втручалися навіть до господарства міст і монастирів, пильно захищаючи свої інтереси; вони не дозволяли нікому вести підприємства поза орендою, а особливо переслідували дрібних продуцентів — козаків, міщан, селян,— які для своєї потреби курили горілку, варили пиво та ін. Серед народних мас оренди викликали ненависть і, як уже згадувалося, 1657 р. мали місце виступи проти старшини, яка розбагатіла з оренд.

Державний скарб одержував також доходи із торгівлі. Існував ряд внутрішніх торгових зборів, що їх платили на торгах і ярмарках, як «возове» — від возів, «помірне» — мабуть, від мір збіжжя, «повідерщину» — від продажу відрами спиртних напоїв, а на дорогах — «мостове», «перевіз», нарешті, різноманітні мита[198]. Більші міста, як Київ, Переяслав та інші, гроші від цих зборів брали на свої потреби, менші містечка платили їх до скарбу і тільки іноді, за окремим дозволом гетьмана, залишали їх собі, як, наприклад, Козелець. Повністю належали скарбові кордонні мита: «індукта» від ввезення товарів та «евекта» — від вивозу.

Цінним джерелом для дослідження цієї галузі фінансів України є універсал Богдана Хмельницького від 28 квітня 1654 р. про встановлення мита на чужоземні товари. Потребу цього податку універсал аргументував збільшенням державних витрат: «...маючи великий росход на людей чужоземних, а приходов мало маючи». «Проте углядівши, як здавна перед тим бивало, дальсьмо екзакцію скарбовую од купцов чужоземских, то єсть од греков, ормянов и турков, Євстафієви Стаматаєнкові, которую повинен вибирати і отдавати до скарбу нашого войскового». Стаматаєнко, чи, точніше, Остаматенко — це згаданий вище грек Астаматій. Оплаті підлягали товари «московські» і «турецькі», які привозились на Україну, чи вивозились за її межі. Тариф на товари був такий:

1) «московські» товари: від сорока соболів — 6 золотих; від сорока пупків соболиних — 2 золотих; від сорока куниць — 2 золотих, від бунта лисиць — 2 золотих; на інші товари з кожних 100 талярів битих — 5 золотих;

2) «турецькі» товари: від шовків, коберців, килимів, завоїв, поясів, мусельбесів, киндяків та інших «дрібних і різних» товарів — з кожних 100 талярів битих — 2 таляри левкові биті; від кіпи габи — по леву; від золота, срібла, дорогого каміння, перлів — з кожних 100 талярів битих — 5 золотих.

Від оплати мита не були звільнені також купці, які їхали при чужоземних послах.

Чужоземні товари, привезені самовільно місцевими купцями, підлягали конфіскації. Половину товару одержував військовий скарб, половину — збирач мита. Всі старі оборонні універсали, надані купцям, були скасовані, «аби і найменший ущербок скарбові нашому войсковому не бил»[199].

Проте гетьман деколи звільняв купців від мит та інших торгових зборів. Універсалом від 15 березня 1657 р. він дозволив київським міщанам вести торгівлю з Старим Биховом, і при цьому наказав, «мит жадних торгових і подачок аби у них не витягано»[200]. Універсалом від 16 червня 1657 р. дав дозвіл ніжинським грекам Павлові і Степанові Юр'євичам торгувати «безмитне»: «аби оддавши екзаторови нашому належачую повинность, до жадного розних екзацкий плаченя примушани не били»[201].

Поряд із спеціальними доходами, які давали земля, промисли і торгівля, головним джерелом прибутків державного скарбу були загальні податки, якими було обкладене все населення. Ці податки були встановлені універсалами Хмельницького, які, на жаль, до нас у цілому не дійшли.

Про податки є кілька окремих згадок. Навесні 1649 р. козаки, які потрапили у полон, оповідали: «Чинші вибирають на Україні, по чотири таляри з отчини кожного господаря, Хмельницькому на цю війну»[202]. У грудні 1650 р. «Хмельницький вибрав стацію по всій Україні, аж до лінії: кожен дав по пів-восьмачки збіжжя, як козак, так і мужик, за універсалами Хмельницького, що має великі витрати і силу послів у себе»[203]. Під Норинським на Житомирщині навесні 1651 р. городові отамани збирали на плату татарам по 12 золотих з кожного дому, «що селяни давали з великою охотою»[204]. Після Берестецької битви 1651 р. полковник Богун «від селян по талярові збирав на татар»[205]. Відомості, які є від 1652 р., ніби селяни платили по 50 золотих від плуга[206], очевидно, неправдоподібні.

Деякі інформації про податки на Україні дав російським боярам полковник Павло Тетеря, який був послом до Москви 1657 р. Бояри питали його, чи на Україні збирають податки на утримання війська, як це було проектовано в 1654 р. Тетеря відповів, що «тих приписаних поборів до цього часу не збирано». На питання, чи цих поборів вистачило б на утримання війська, він відповів: «На плату Запорізькому війську цих поборів буде і забагато... А хоч би ці побори збирали з кожного селянського двора по золотому польському, або і по два, і цього збереться немало — про це він (Тетеря) знає певно, тому що сам збирав побори у Київському воєводстві і зібрав з Київського воєводства 120 тис. золотих польських, а руських рахувати 20 тис. карбованців, а якщо точно вибирати б, то з цього Київського воєводства було б і 50 тис. червоних золотих. А в Ніжинському і в інших повітах полковники збирають із двора по два і три золоті...»[207]

Відомості ці далеко не повні, через що податкову систему того часу можна охарактеризувати тільки в загальних рисах. Податок називали побором або стацією. Мабуть, побір — це був постійний податок, який називали ще «подимним»[208], а стація — надзвичайний податок, який ішов в основному на плату війську. Податки бували різні за розміром — від одного золотого до 12. Інколи податок сплачували зерном. Одиницею оподаткування служив двір, тобто господарство. Податки платили в основному селяни і міщани, але в одному з документів від 1650 р. згадується, що податки сплачували і козаки.

Оподатковували також тих, хто виробляв спиртні напої. Цей податок називався показанщиною від горілчаних казанів. Його платили і козаки, як це було відзначено в універсалі від 22 травня 1654 р.: «Аби всі звичайне, як і всюди, так козаки, яко і месчане, кром жадного спротивленясе, оддавали»[209]. Козацька старшина вживала заходів, щоб звільнитися від показанщини. Борзненський сотник Петро Забіла 3 червня 1655 р. писав про це до полковника Івана Золотаренка: «Відомо чиню, що полковники, сотники українські просили пана гетьмана о волность от подати показанщини, для чого і я услиша о том, дерзнул просити, і о том бил словесний розговор с паном писарем і с паном гетманом, і в том полк наш Сіверской весь от той подати свободних учинил і в том і в руку дал мені писемцо для памяти до вашей милости...»[210]

Павло Алепський у своєму описі України запевняв, що населення не платить ніяких податків: «Ніхто не бере з них (козаків) ні десятини, ні нічого подібного — вони вільні від усього; і в такому становищі знаходяться всі піддані країни козаків: не знають ані податків, ані гарачу, ані десятини. Хмельницький віддає в оренду всі митні збори на кордонах своєї держави, а також доходи з меду, пива і горілки — за 100 тис. динарів митним поборцям. Цього йому вистачає на цілий рік, більше він не бере нічого»[211]. Це, очевидно, відомості неправильні, бо з інших джерел відомо, що населення платило різні податки. Але в розповіді сірійського мандрівника цікаве те, що він згадує тільки збори з оренд, а інших доходів скарбу взагалі не називає; з цього можна зробити висновок, що оренди були найголовнішим доходом українського скарбу і в порівнянні з орендами безпосередні податки мали менше значення.

Про суму доходів скарбу немає точних даних. Микола Потоцький 1650 р. твердив, що Хмельницький «має на рік більше, як п'ять міліонів доходу»[212] в польських золотих. Сума доходів з оренди, яку наводив Павло Алепський, становила 100 тис. динарів, або червоних золотих, тобто 550 тис. польських золотих (червоний золотий дорівнював на той час 5,5 польського золотого). Тетеря визначав побори з самого Київського воєводства у 50 тис. червоних золотих, тобто 275 тис. польських золотих. Коли додати ще побори з інших воєводств та інші доходи, то й тоді цифра в п'ять мільйонів буде занадто перебільшена.

Скарб витрачався в основному, як зазначав Хмельницький, «на утримання послів і на всякі військові потреби»[213].

Витрати на дипломатію були дуже значні, і тому для забезпечення їх Хмельницький в грудні 1650 р. встановив стацію і в квітні 1654 р.— мито на чужоземних купців. Які суми одержували українські посли, що виїздили за кордон, про це немає ніяких даних. Чужоземні посли одержували на Україні харчі, підводи, послуги та ін., а крім цього, ще й подарунки грішми. Так, російський посол Григорій Неронов 1649 р. одержав «в дорогу на корм» 50 єфимків, Василь Унковський 1650 р.— 90 малих єфимків, Родіон Стрешнев 1651 р.— 130 левків[214]. Австрійський посол Парцевич 1657 р. дістав всього 18 талярів[215]. Це були невеликі суми, але разом з іншими витратами на державні справи вони становили значні суми.

Утримання війська забезпечувалося в основному земельними наділами. Але вища військова старшина й адміністрація одержували також платню грішми: генеральний писар — 1000 золотих, генеральний обозний — 400, військові судді — по 300, судовий писар — 100, гетьманський бунчужний — 50, гарматний хорунжий — 50, полкові хоружі — по 50, сотницькі хоружі по 50 золотих. Така плата була затверджена березневими «статтями» 1654 р. Делегати Запорізького війська пропонували видавати плату також полковникам і полковим осавулам по 200 золотих, сотникам — по 100, іншим старшинам — по 50, рядовим козакам — по 30 золотих. Але це потребувало величезних коштів (до 2 млн золотих), і справа лишилась нерозв'язаною[216].

Щодо грошей, то на Запоріжжі найпоширенішою була польська монета — золоті, таляри, червоні золоті; з 50-х років XVII ст. все частіше зустрічаються російські гроші — рублі і єфимки; в обігу були також турецькі гроші — леви або левки[217]. Російський посол Кунаков, на основі розповіді якогось татарина, 1649 р. передав, що Хмельницький карбував власну монету: «А в Чигирині учинив Богдан Хмельницький минзу і гроші робить; а на тих нових грошах на одній стороні меч, а на другій стороні його Богданове ім'я»[218]. Подібні відомості є в листі подільського воєводи Станіслава Потоцького до Яна Казимира від 29 жовтня 1652 р.: «Хмельницький втручається в права влади вашої королівської милості: карбує гроші»[219]. Про це писала «Gazette de France» від 21 грудня 1652 р.: «Козацький гетьман почав карбувати на Україні окрему монету на свій лад, чим викликав протест польського короля». Ці дані з незалежних джерел вказують, що Хмельницький, очевидно, вжив заходів до того, щоб карбувати українську монету. Можливо, що спеціальні дослідження нумізматичного матеріалу підтвердять вірогідність цих відомостей.

У цілому фінанси України були організовані успішно, в досліджених матеріалах ніде не згадується, що військовий скарб зазнавав особливих труднощів. Досі не знайдено достатніх даних про ставлення населення до згаданих зборів і податків. Проте Україна, яка вела тривалу війну з шляхетською Польщею, не могла піднести рівень добробуту населення. Визнавав це сам Хмельницький, порівнюючи Україну з іншими державами: «Не маю я багатої держави, як інші, угорський і мунтянський (князі) — маю тільки воєнний люд». Так само він висловлювався і щодо молдавського воєводи: «Він має багато грошей, а я багато людей»[220].

Ці думки вказують, що при організації державного апарату Хмельницький звертав особливу увагу на два фактори — фінанси і військо, але силу України вбачав саме у війську.

Очолюючи процес складання української державності, Хмельницький протидіяв надмірному зростанню станових привілеїв окремих соціальних груп, старався підпорядкувати їх єдиному державному апарату. Так, він не давав Запорізькій Січі зайняти окреме, вище становище у війську. Січ мала старі традиції керівництва Запорізьким військом і на початку Визвольної війни відіграла важливу організаційну роль. Але коли згодом центр управління перейшов до

Чигирина, Січ не могла вже зберегти колишнього керівного становища — вона ставала конкурентом влади старшини. На Запоріжжі збиралося головним чином незаможне козацтво, яке звідти виступало проти старшини. Щоб знищити цю опозицію, Хмельницький зайняв Січ реєстровим військом, маючи там довіреного кошового отамана, який постійно присилав до Чигирина інформації про становище на Запоріжжі[221]. Січ стала одним з прикордонних військових пунктів.

Владі гетьмана підлягали також шляхта, міщанство і духовенство.

Шляхті взагалі не вдалося зберегти своїх станових прав, хоч вона й одержала новий привілей від царя Олексія Михайловича. Дрібна шляхта увійшла у ряди Запорізького війська, заможніші шляхтичі приєдналися до козацької старшини. Є відомості, що 1653 р. в опозицію до Хмельницького стали два полковники-шляхтичі — Гуляницький і Хмелецький, «добре пам'ятаючи своє походження і свій колишній стан», але Гуляницький був змушений шукати захисту в монастирі, а Хмелецький був убитий під час сварки з полоцьким війтом[222].

Міста зберегли самоврядування, але тільки у своїх внутрішніх справах. У всіх важливих питаннях вони підлягали владі гетьмана, який розв'язував справи міського землеволодіння, організації зовнішньої торгівлі, оподаткування міст, затверджував вибори міської старшини та ін. Міський патриціат, хоч і висловлював невдоволення, змушений був підкорятися гетьманській владі, і навіть київські міщани не наважувалися без відома гетьмана висилати посольства до царя[223].

З особливою увагою Хмельницький ставився до духовенства. Захист православної віри був одним з головних закликів у Визвольній війні, і після перемоги над Польщею православна церква здобула собі привілейоване становище. Гетьман брав під свою опіку духовенство та монастирі і щедро наділяв їх землею. Але вище духовенство з митрополитом Сильвестром Косовим на чолі все-таки вороже ставилося до Запорізького війська і підтримувало зв'язки з польськими магнатами. Адам Кисіль заохочував опозицію православної ієрархії, твердячи: «Не треба благочестя нашого покладати на силу козацьку, бо коли благочестя постане зброєю, то зброєю й упаде»[224]. Косів 1651 р. зрадив запорожців, здавши Київ військам Радзивілла[225], а 1654 р. не хотів визнати рішень Переяславської ради, заявляючи, що «він з духовними людьми живе сам по собі, ні під чиєю владою»[226], Хмельницький на ці виступи митрополита відповів: «Ти, отче митрополите, якщо в доручених нами справах не будеш стояти проти ляхів і якщо задумав би інакше нашу раду перемінити і що нове дозволити понад нашу волю,— то напевно будеш у Дніпрі!»[227] За словами гетьмана, митрополит не повинен боятися покласти життя за православну церкву, бо «хоч він за православну, християнську церкву й постраждає, то він від Господа Бога прийме вінець...»[228] Врешті-решт Косів мусив визнати, напевно, на словах, владу Хмельницького, «нині нашої землі начальника і повелителя»[229].

Хоч Хмельницький завжди захищав православну церкву, проте

йому не була чужа і терпимість до інших вірувань. У розмовах з Косовим у листопаді 1649 р. гетьман висловлювався про релігійні справи так: «Непристойна і тяжка справа, коли хто притягає неохочих до своєї віри і у вільному королівстві приневолюють, як і хто повинен вірити. Це було здавна і аж до цього часу. Більше ж ми не хочемо бути тяжкими для уніатів. Хай вони вірують, як хотять, бо королівська величність має у своєму королівстві людей різних вір. Але нехай нам повернуть всі церковні скарби, не даровані уніатам, здавна наші, насиллям у нас відняті»[230]. Так само у листі до шляхти Волинського воєводства 1 листопада 1650 р. Хмельницький вимагав, щоб православній церкві були повернуті всі угіддя і майно, «а з їх мостей (панів) хто хоче і як хоче, нехай вірить, нам нічого до цього — ми свого, не чужого вимагаємо»[231].

Поряд з правами і привілеями окремих станів на Україні існували також деякі права загального характеру, якими могло користуватися все населення. Таким було право вільного приходу на Україну і вільного відходу. Коли 1650 р. російський уряд вимагав видати «вора» Тимошку Акундінова, Хмельницький пояснював, що це неможливо зробити: «Тут козаки, вільність різна: людині вільно до нас приїхати звідусюди і жити безпечно; віддати мені його без військового відома не можна. Хто де в яку землю не прийде, тих людей не віддають». На настійливі вимоги російського посла Унковського Хмельницький рішуче відповів, що видати самозванця не може: «Знаю я те, що мені від війська даром не пробути; а знаєш сам: с черню хто домовиться, коли стануть? і від них мені стільки говорено буде: хто тобі велів віддавати із війська людей вільних в неволю? У нас тут що на Дону: хто звідкіль не прийде, видавати не можна»[232]. На Переяславській раді, проголошуючи приєднання України до Росії, Хмельницький заявив: «А якщо хто з нами не згідний, тепер куди хоче вільна дорога»[233].

Проте право вільного приходу і відходу, яке існувало в старому побуті Запоріжжя і Дону, не могло зберегтися при розвитку нових феодально-кріпосних відносин. На Україну тікали селяни з російських земель, шукаючи собі вільного життя, але російські бояри вимагали повертати їм утікачів, і козацька старшина допомагала їм в розшуках[234]. Українські селяни і козаки великими групами переселялися на російську територію, на Слобожанщину, і гетьманський уряд рішуче виступав проти цих переселень[235]. Так право вільних переходів фактично було обмежено.

Гетьманський уряд захищав і тих українських громадян, які перебували поза кордонами України. У листі до Яна Казимира від 20 березня 1650 р. Хмельницький заступився за купців Івана Тетерівського та Петра Котовича, яких у Польщі «безвинно в'язницею мучать і до цього часу не пускають»[236]. У листі від 28 червня 1656 р. гетьман просив царя Олексія повернути козакові Ніжинського полку Тимофієві Стопському жінку і дітей, захоплених князем Семеном Горчаковим[237].

Державний апарат керував не тільки внутрішніми справами України, але також її дипломатичними відносинами. Зовнішньою політикою України керував сам Хмельницький. Політичні експозе,

які він давав російським та іноземним послам[238], виявляли, що гетьман мав не тільки дуже точні відомості про події в Польщі, Криму, Туреччині, карпатських князівствах, але також стежив за політикою Швеції, Німеччини, Австрії, Італії та інших західноєвропейських країн, збирав потрібні відомості через своїх послів та агентів, користувався відомостями, які привозили чужоземні посланники. Зібрані відомості він умів використати для політичних цілей — своїми рішеннями захоплював ворогів зненацька.

Всі найважливіші питання зовнішньої політики Хмельницький вирішував на старшинській раді. З-поміж старшин він вибирав найближчих співробітників, яким давав дипломатичні доручення. Перше місце серед них займав Іван Виговський як генеральний писар. Він вів діловий бік переговорів, був завжди присутній при розмовах з іноземними послами, складав листи, умови, інструкції для українських послів та ін. Поряд з ним видатне становище займав генеральний суддя Самійло Богданович Зарудний, який очолював посольства 1650 р.— до Варшави, 1652 р.— до Москви, 1653 р.— до Константинополя. У 1654 р. він, як представник старшини, вів переговори з російськими послами у Переяславі та їздив з посольством до Москви; 1655 р. склав умову з ханом під Озірною, 1657 р. був посланий до Семигорода, щоб закінчити переговори з Ракоцієм. По декілька разів очолювали посольства до різних країн інші старшини. Зокрема, Федір Вешняк — до Варшави і Москви, Кіндрат Бурляй — до Москви і невдало — до Швеції, Максим Нестеренко — до Литви і Польщі, Силуян Мужиловський — до Москви, у Литву і до кримського хана. Послами їздили в різні країни також Герасим Яцкевич, Михайло Суличич, Семен Савич, Іван Кравченко, Павло Тетеря, Іван Ковалевський та інші. Відомо близько сотні імен старшин, які виконували дипломатичні місії.

Допоміжними кадрами у дипломатії служили канцеляристи гетьманської канцелярії, тобто писарі, секретарі, які їздили з послами.

Хмельницький залучав до дипломатичної служби також іноземних фахівців, зокрема греків. Найвидатнішим з них був згаданий вже Іван Петрович Тафралі. Він перебував на російській дипломатичній службі ще з 20-х років XVII ст. і брав участь у складанні мирного договору між Росією і Туреччиною[239]. До Чигирина він приїхав 1649 р. і з того часу часто бував на Україні. Хмельницький передавав через нього листи до російського уряду і в одному з листів до царя відзначив, що Тафралі — «муж значний»[240]. Далі гетьман залучив його до участі у своїй дипломатії. У 1650 р. Тафралі їздив до Константинополя в складі українського посольства, а повернувшись, поїхав знову до Москви з листами гетьмана. У 1651 р. був гетьманським послом до волоського воєводи Матвія Басараба[241]. У червні 1651 р. у бою під Берестечком він потрапив у польський полон і три роки перебував у неволі у Варшаві. 1654 р. повернувся на Україну і за дорученнями гетьмана їздив до Москви. У 1655 р. перебував при Хмельницькому під Львовом і мав їхати послом до Швеції[242]. Знаючи добре Росію, Тафралі допомагав Хмельницькому у його відносинах з російським урядом.

На дипломатичній службі у Хмельницького перебував деякий

час грек Ілля Мануйлович, двоюрідний брат корінфського митрополита Йоасафа; гетьман посилав його до Москви і до Молдавії[243]. Грек Юрій Константинович виконував якісь доручення гетьмана в Москві 1654 р. [244]

Характерним типом «мандрівного дипломата» був грецький чернець Данило Калугер, який видавав себе то за афінянина, то за уродженця Оливної Гори. З невідомих причин він залишив свою батьківщину і виїхав до Франції. Перебував у Парижі, а потім переїхав до Швеції і вступив на шведську службу. Деякий час виступав як чернець-«калугер», але пізніше скинув чернечу рясу, одягнувся в «німецький» одяг і присвоїв собі пишне прізвище Олівеберг-де-Гренкані. Вперше на Україну приїхав у 1654 р. У 1655 р. Хмельницький прийняв його як бувалу людину на дипломатичну службу, і Данило Калугер почав називати себе «послом найсвітлішого гетьмана Хмельницького». З-під Львова 1655 р. гетьман послав його до Карла Густава, щоб налагодити з королем прямий зв'язок; посла вирядженo з військом Данила Виговського, який разом з російськими частинами йшов здобувати Люблін; з Любліна Данило Калугер перебрався до Варшави. Хоч він і виконав своє доручення, проте Хмельницький не був ним задоволений, і Данило Калугер знову перейшов на шведську службу. З його листів і записок видно, що він не обмежувався даними йому дорученнями і робив від себе необдумані заяви або складав фантастичні плани. Так, шведському королю він без будь-якої на те підстави без погодження з Хмельницьким, заявив, що гетьман готовий розірвати дружбу з Росією і стати на сторону Швеції; так само без відома гетьмана він видав королю план походу на Туреччину. Це, мабуть, і послужило причиною, що Хмельницький далі не вдавався до його послуг. Один з угорських дипломатів скарав про Данила так: «Це найбільший хитрун і інтриган цих країн, що привів у замішання ці сторони»[245].

Хмельницький користувався допомогою греків головним чином тому, що вони знали іноземні мови, що було необхідним у зносинах з різними країнами. Проте багато хто з старшин теж володів латинською мовою, яка була мовою дипломатії у Середущій і Західній Європі. Латинською мовою написані листи Хмельницького до Семигорода, Венеції, Австрії, Швеції, Бранденбурга. Латинською мовою і сам Хмельницький і інші старшини вели переговори з чужоземними послами. У Молдавії і Валахії знали українську мову, так само можна було по-українському говорити в Криму. Для зносин з Туреччиною було потрібне знання турецької мови; знали її козацькі «бути» — перекладачі[246], які вивчали іноземні мови. Так, «малий» Іванко Нечай, за дорученням брацлавського полковника Данила Нечая, чотири роки жив у Криму, щоб навчитися татарської мови[247].

Гетьман посилав за кордон послів для ведення переговорів і гінців для пересилання дипломатичних листів.

Посольство складалося з кількох осіб, але, звичайно, тільки один посол мав право вести переговори. Рідше очолювали посольство два посли, які мали однакові права, наприклад, Зарудний і Тетеря — до Семигорода 1656 р., проте інколи це викликало незгоду між послами.

Посли завжди одержували листа гетьмана до глави держави, в яку виряджалося посольство. Якщо була небезпека, що листування може потрапити в руки ворога, гетьманський лист містив тільки загальні думки, а найістотніше посол передавав усно. Поряд з листом до глави держави гетьман посилав також листи до членів уряду або осіб, які мали вплив на політику, з проханням підтримати його. Так, посли до Росії везли листи думним боярам, до Польщі — сенаторам, до Туреччини — візирам. Виговський, як генеральний писар, також посилав свої листи, найчастіше думним дякам. Інколи доповненням до листа гетьмана були записка або прохання («пе-тіта») від всього Запорізького війська, але підписував їх гетьман.

Послам давали також писемну інструкцію або «наказ», де перелічувались питання, що їх посли мали з'ясувати в ході переговорів, або подати їх до відома даному урядові. Так, наприклад, наказ Филонові Гаркуші від березня 1654 р. складався з таких пунктів: 1) вступна частина, 2) закінчення переговорів у справі «вольностей», 3) передача листа цареві, 4) інформація про наступ польських військ, 5) повідомлення про облогу Буші поляками і волохами, 6) звістки про російського посла до Молдавії, 7) пояснення причини, чому гетьман не приїхав до Москви[248].

Посли повинні були точно виконати дані їм доручення. Була давня запорізька приказка: «Посол як міх — що всипали в нього, те висипали»[249]. У згаданому наказі Гаркуші було застережено послів: «А берегтися того, щоб, коли про одну річ двічі запитувати стануть, слово в слово відповідати»[250]. Але коли йшлося про розгорнуті переговори, посли діставали широкі повноваження, навіть право складати і підписувати договори.

Складання договору вимагало довгого часу, щоб договірні сторони могли домовитися про свої зобов'язання та обговорити всі деталі. Прикладом можуть служити переговори в 1656 р. про складення договору з Ракоцієм, який був ініціатором у цій справі. У лютому 1656 р. семигородський посол Степан Люц передав Хмельницькому «асекурацію» князя, в якій він зобов'язувався не допомагати ніякими засобами ворогам Запорізького війська — ані військом, ані грішми, ані союзами[251]. Ця заява Ракоція стала основою для дальших переговорів. У квітні до Трансильванії їздив як посол Іван Брюховецький, щоб, за словами гетьманського листа, «виведену з фундаментів приязнь нашу, далі будувати твердо»[252]. У липні приїхав до Чигирина Франц Шебеші, щоб, за дорученням Ракоція, «приязнь двох народів, вихованців Марса, закріпити урочистими договірними актами»[253]. Після переговорів гетьман із старшиною підписав «диплом», в якому Хмельницький дав зобов'язання, що «ми ніколи, ні з якого приводу, ні за чиїм-небудь наказом або жаданням не будемо неприятелями ні самому князеві, ні його наступникам, ні його державі і підвласним народам, ані його сусідам-союзникам, а саме мешканцям і воєводам обох Волощин — Молдавії і Валахії — доки вони непохитно будуть зберігати приязнь і союз, складений з князем. Не підіймемо зброї ні за плату, ні за яким-небудь іншим приводом прямо чи посередньо, ані не дамо помочі, ані не дозволимо наймати чи набирати жовнірів, ані не допустимо переходу через

наші землі їх неприятелів, коли такі виявляться. Їм на шкоду ніяких переговорів, договорів, змов не будемо чинити, навпаки, коли такі дійдуть до нашого відома, ми завчасу дамо їм знати. У всьому щиру приязнь і вірність договорам з князем і його наступниками, з його підданими і союзниками свято збережемо і подбаємо про збереження нашими підданими»[254].

З цим документом поїхали до Семигорода як посли генеральний осавул Іван Ковалевський та канцелярист Іван Груша. Посли приїхали до Семигорода в той час, коли до Ракоція прибули шведські посли з пропозиціями спільного виступу проти Польші та поділу земель Речі Посполитої. Щоб забезпечити собі допомогу Хмельницького, Ракоцій погодився на всі умови, які поставив гетьман, сам особисто 7 вересня 1656 р. присягнув на договір і так само семигородські магнати дали свої присяжні грамоти. Князь заявив «під вірою і присягою, що після того, як Бог всемогучий привів до щасливого наслідку наші заміри щодо складення приязні з найсвітлішим гетьманом і всім Запорізьким військом і нас зробив нерозлучними, ми від цього часу зобов'язані запобігати всякій втраті і шкоді війська; не будемо замишляти ніяких змов з іншими державами на його шкоду, ні самі, ні через які-небудь підставні особи, і ніякими приманами не дамо ввести себе на такі замисли...; навпаки, коли б хто-небудь схотів іти війною на гетьмана і військо, його наступників і підвладних, ми самі і наші наступники зобов'язуємось негайно, як тільки одержимо відомості про будь-які ворожі замисли, їх оповістити, остерегти і спільними силами цих ворогів сумлінно відбивати; хто тільки хочби найменшим ділом показав себе ворогом нашого присяжника, ми тому також покажемо неприязнь і матимемо спільних ворогів і приятелів. А коли б від яких-небудь сусідніх держав з яких-небудь причин була зроблена будь-яка кривда найсвітлішому гетьманові і Запорізькому війську або наступникам його і ми були оповіщені про це, ми самі, вельможі і радники держави нашої, обов'язуємось зараз обоз вислати, поміч прислати, поживу і всякий для війни потрібний припас давати і так спільно відбивати від спільних кордонів наших всяких неприятелів,— особливо, коли б хто-небудь хотів наложити руку на їх православну віру, яку вони від предків своїх тримають і зберігають». Далі князь зобов'язувався запобігати всяким непорозумінням і мирно розв'язувати суперечки[255].

Підписані грамоти привіз до Чигирина семигородський посол Ласлав Уйлакі. Проведено ще додаткові переговори про формальний бік зобов'язань, і 18 жовтня 1656 р. гетьман із старшиною уклали союз з семиградським князем[256]. У тогочасному українському тексті грамота союзу має заголовок «Примірья княжати седмикгродцкого з єго милости паном гетманом і всім Войском Запорозьким вічно постановленное»[257].

Хоч обидві сторони прагнули якнайшвидше закінчити переговори, все ж минуло 9—10 місяців, поки договір був складений. Причиною цього було повільне пересування посольств: подорож з Чигирина до семигородської столиці — Феєрвара тривала в середньому місяць, так само довго доводилося їхати послам і до інших держав.

На поїздку, наприклад, з Чигирина до Москви посли витрачали 23—24 дні, а спішні гінці — 13—14 днів[258]. Внаслідок такої повільності переговорів дипломатичні плани часто не здійснювались. Бувало, що поки посли проїжджали туди і назад, загальна політична обстановка докорінно змінювалася.

Хмельницький, зважаючи на це, розв'язував політичні питання швидко. «У них (козаків) нема звичаю вести довгі переговори»,— писав шведський посол[259]. Проте старшина дуже пильно приглядалася до документів, які подавали їй іноземні дипломати. У переговорах з Ракоцієм старшина поставила рішучу вимогу, щоб присягу на договір склали також семигородські вельможі, а не тільки князь: «Бо князі міняються, а союз не може стояти, коли він не скріплений землею»[260]. Коли семигородські посли не привезли присяги з підписом і печаткою князя, старшина відмовилася заприсягти договір: «Князь не може вимагати від нас більше, ніж сам зробив. Ми не хочемо брати ярма на наші шиї! Князь не завоював нас шаблею, як молдаван і мунтян, ми з доброї волі хочемо мати з ним союз!»[261]

Численні документи, які збереглися до нашого часу, свідчать про те, що гетьманська канцелярія повністю оволоділа різними прийомами тогочасної дипломатії та успішно їх застосовувала. Заслуговує на увагу те, що українські канцеляристи, серед яких були освічені, з великим досвідом працівники, вміли пристосовувати стиль окремих листів до звичаїв тих країн, з якими їм доводилося вести листування. У листах до царя і російських бояр вони додержувались усталених титулів і етикету, але ділову частину листа писали простою розмовною мовою, так само, як це було в російських листах. У листах до польського короля вони наслідували шляхетську багатослівність і витончену ввічливість, вживали, наприклад, такі вирази, як «вірні піддані», «покірні слуги» та ін. Листи до західних правителів писалися в пишномовному стилі. Майстерно складений лист-відповідь венеціанському послові Сагредо — діловий, стриманий, написаний з володарською достойністю, чистою латинською мовою.

Хоч і різні люди оформляли гетьманське листування, все ж, як це відчувається у листах, складанням їх керував сам Хмельницький, який завжди вмів у звичайні, відповідні до встановлених традицій форми документів вкласти гострий політичний зміст. Це особливо відчувається в листах до польського короля і польських панів. Коли гетьман був змушений підтримувати з ними мирні відносини, він цю миролюбність підкреслював, але в той же час він хоч однією гострою фразою давав зрозуміти, що ніколи не поступиться. У листі до Станіслава Ланцкоронського від червня 1652 р. він пропонував Польщі мир, але лист закінчив словами: «Якщо не було б ласки його королівської милості, пана нашого милостивого і всієї Речі Посполитої, неминуче прийшов би розлив християнської крові з обох сторін і знищення землі його королівської милості, а ми, все втративши, мусили б шукати іншого постороннього володаря». У листі до коронного гетьмана Станіслава Потоцького у вересні 1653 р. він просив затримати похід польських військ і мимохідь зауважив: «...бо якщо війська наблизились би, мусило б бути не без розливу крові»[262].

Польські пани не завжди орієнтувалися у цих складних дипломатичних ходах гетьмана і не помічали грізних застережень у його мирних заявах. Захоплений 1653 р. у польський полон фастівський сотник «дуже глумився з короля і ляхів, які такі легковірні, що вірять, коли Хмельницький присилає з покорою»[263]. Краще розбирався у дипломатії гетьмана литовський гетьман Радзивілл, який так висловився про ставлення польської шляхти до гетьмана: «Коли нам Хмельницький диктував свою волю, ми це звали приниженою суплікою»[264].

Постійні дипломатичні зносини з різними країнами викликали своєрідний церемоніал прийому іноземних послів, який склався при дворі Хмельницького. Назустріч особливо важливим посольствам висилали почесну сторожу, яка вітала послів і проводила їх до гетьманської столиці. Послам надавали приміщення і харчування. З привітанням від гетьмана приходив хто-небудь із старшини, найчастіше генеральний осавул, деколи старший син Хмельницького. На другий день після приїзду посольства знову приходили представники старшини проводити послів на аудієнцію до гетьмана. Посли їхали верхи, на парадно прибраних конях: видніших послів супроводила почесна варта з козаків. Російські посольства їхали в такому порядку: попереду піддячий, який віз царську грамоту, далі — сам посол з своїм почтом, а позаду — козацьке товариство. Посли спішувалися з коней при ганку гетьманського будинку, тут виходив їм назустріч генеральний писар з іншою старшиною і проводив до «світлиці». Недалеко від дверей зустрічав послів гетьман, часом з синами. Посол виголошував привітальну промову і передавав гетьманові листа від свого володаря, а також вручав привезені подарунки. Російські посли запитували про здоров'я гетьмана, він дякував і в свою чергу питав про здоров'я царя. Далі генеральний писар уголос читав привезений лист. Після цієї церемонії Хмельницький запрошував послів «хліба їсти» і в цій же кімнаті приймав їх. На бенкеті гетьман проголошував тост на честь володаря, який прислав посольство, а також на честь послів і в цей же час салютували з гармат. Після бенкету старшина проводила послів до їх господи.

Наступного дня посли приїздили знову до гетьмана для переговорів. Гетьман запрошував їх до окремої кімнати і там у присутності одного тільки генерального писаря вислуховував пропозиції послів, обговорював їх і давав свої відповіді. Переговори тривали кілька днів. Посли, звичайно, просили, щоб їх не затримували довго.

На останню, прощальну аудієнцію посли приїздили також в оточенні старшини. Гетьман прощався з ними, передавав запечатаного листа, наділяв послів подарунками, часом і грішми, і давав прощальний бенкет. З Чигирина послів проводила почесна варта, деколи з військовою музикою, а до кордону їх супроводили провідники.

У ті часи було прийнято давати подарунки під час дипломатичних прийомів. Хмельницький обдаровував послів породистими кіньми та дорогоцінною зброєю. Російський посол Унковський одержав від гетьмана лук з сагайдаком, Віміна — майстерно зроблену рушницю, орнаментовану золотом і сріблом. Іноземні посли теж привозили гетьманові дарунки від своїх володарів. Російські посли завжди

наділяли гетьмана і старшину дорогоцінними соболями. Цісар Фердинанд передав Хмельницькому срібний позолочений кубок. Султанські посли привозили дорогий одяг, шаблі та іншу зброю, коней. Державний апарат під керівництвом Богдана Хмельницького охопив різні галузі соціально-економічних і політичних відносин України. Були створені основні органи державної організації: керівна влада, адміністрація, судівництво, фінанси, військо, дипломатія. Ця організація постійно поширювалася й обіймала все нові області життя країни.

Незважаючи на всі ці успіхи, робота державного апарату ускладнювалася тим, що він створювався у той час, коли точилися безперервні війни і з заходу загрожували напади польської шляхти, з півдня — татарів.

Для захисту країни необхідно було утримувати в бойовій готовності багато війська, що відривало велику кількість населення від господарських робіт. Внаслідок ворожих нападів і пересувань військ господарство занепадало, маси селян жили в нужді, покидали зруйновані села, шукаючи кращого життя.

У такій обстановці ряд установ, що створювалися, так і залишилися в зародковому стані. Новий устрій, що виникав на Україні, не був оформлений ніякими конституційними постановами чи іншим законодавством. Компетенції різних органів влади не були точно визначені. Влада гетьмана базувалася на звичаях і на самому авторитеті Хмельницького. Законодавчі функції належали частково загальній раді, частково — раді старшини. Адміністрація все ж мала старовний, козацький характер і не могла зразу охопити все управління країною.

Козацька старшина з першого погляду була ніби єдина, але насправді, як уже зазначалося, серед неї була шляхетська партія, яка прагнула до угоди з Польщею. У такому стані державність України не змогла набрати закінчених форм.

Але Хмельницький усі свої здібності, сили й авторитет використовував для зміцнення державного апарату України, визнання її незалежності.

Шляхетська Польща нізащо не хотіла зректися своєї влади над Україною. Польські магнати прагнули знову підкорити український народ. Шляхетська дипломатія всюди, де тільки мала змогу, підривала авторитет Хмельницького. Так, під час переговорів у Львові в серпні 1653 р. польські представники намагалися переконати російських послів, що Хмельницький «побусурманився»[265]. З другого боку, польські дипломати вели інтриги проти гетьмана в Константинополі[266].

Словом, український уряд зустрічав постійні перешкоди на міжнародній арені в справі визволення України з-під іноземного гніту.

Як уже зазначалося, Хмельницький вживав усіх дипломатичних заходів з однією головною метою: знищити найгрізнішого ворога українського народу — шляхетську Польщу. В одному листі до царя Олексія Михайловича він так пояснював свою політику: «Ляхи шукають різних способів, щоб Україну загарбати — домагаються помочі цісаря християнського, німців, угорців, волохів, турків,

татарів,— так і нам не годиться відганяти від себе тих, що до нас здавна з своєю приязню приходять, а навпаки, треба таких шукати»[267].

Різні сусіди України дуже рано вступили в дипломатичні зв'язки з Хмельницьким і, таким чином, визнали фактично виникнення нової держави. Це торкається Туреччини, Криму, Молдавії, Валахії, Семигорода, Венеції та ін. Ставлення цих держав до незалежності України відбивалося у титулах, якими вони величали Хмельницького. Венеціанський посол титулував гетьмана «ваша світлість»[268], цісарський посланник — «світлий і вельможний»[269], трансільванський князь — «найсвітліший»[270], шведський король — «ваша світлість» або «найсвітліший»[271]. Це не були титули, якими називали самостійних володарів, у них відчувалася дипломатична стриманість. Тільки Порта, яка боялась козацьких походів на Чорне море, не відмовляла гетьманові у володарському титулі; султан адресував листи до Хмельницького так: «Славі князів християнського народу, вибраному між володарями Месії, гетьманові козаків Богданові Хмельницькому, якого кінець хай буде щасливий»[272].

Отже, своїми дипломатичними заходами Хмельницький майже досягнув мети: добився ізоляції Польщі і встановив добрі сусунки з рядом сусідніх держав. Він забезпечив Україні допомогу Криму, досяг прихильного нейтралітету Туреччини і Семигорода, змусив Молдавію розірвати союз з Польщею, готував союз з Швецією, зав'язав дружні відносини з Венецією. Молода українська дипломатія в різних країнах протидіяла впливам шляхетської Польщі. Проте ці відносини мали допоміжний характер.

Хмельницький з самого початку Визвольної війни бачив, що український народ власними силами не зможе захистити своєї незалежності і тому, будучи політично передбачливим, зразу ж почав орієнтуватися на Російську державу, поставивши перед собою завдання встановити з нею тісні зв'язки.

ЗВ'ЯЗКИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З РОСІЄЮ ДО 1654 р.

Найважливішим наслідком політики Богдана Хмельницького стало об'єднання України з Росією. Це була справа важлива як для українського, так і для російського народу.

Відмінність між Росією, яка переживала період економічного і культурного піднесення, і Польщею, яка вже в середині XVII ст. проявляла ознаки економічного і культурного занепаду, була такою очевидною, що це привернуло увагу сучасників. Віленський купець Данило Пулховський у розмовах з російським послом Кунаковим 1649 р. висловлювався так: «Нині Москва стала мудра і згодом стане ще муріша: упорядковано військо рейтарського строю — багато полків; також на Україні всі люди звикли до військового ладу і вивчені наново, чого раніше ніколи не бувало, а Хмельницький з ними одної віри. А Польща тепер за лихою панською незгодою у розладді і польські та литовські війська побиті козаками та своїми мужиками, а інші збідніли і в страху, жовніри ж тільки свою країну плюндрують

і від козаків завжди втікають і ніде проти них не встоять. У них також у державі через хлібний недорід голод і їм звідусіль стало тяжко. А на сеймі між панами радами і повітовими послами нема доброї згоди; пани рада піднялися в пиху в зажерливість і в грабіж, а на майбутнє собі і Речі Посполитій нічого доброго не готують. А духовенство найбільше збирає собі скарби і про нїщо інше не дбає, а своїх грошей для забезпечення Речі Посполитої нітрохи дати не хочуть»[1]. Річ Посполиту роздирали внутрішні суперечності. Богдан Хмельницький від імені всього Запорізького війська у першому листі до Олексія Михайловича 8 червня 1648 р. писав: «Зичили бихмо собі самодержця господаря такого в своей землі, яко ваша велможность...»[2] Те саме Хмельницький повторював у інших листах до російського уряду, показуючи себе прихильником централізованої держави[3]. Так і козацтво у своїх визвольних прагненнях шукало допомоги у Російської держави. На виникнення таких тенденцій впливало також, без сумніву, близьке знайомство запорожців з Донським військом, яке користувалося певною опікою і захистом з боку царського уряду, а також і становище, в якому перебували переселенці з України на російській Слобожанщині. Селянські маси України, які вели боротьбу проти польсько-шляхетського гніту, підтримували прагнення козацтва.

Козацька старшина також була за порозуміння з Росією, вбачаючи в російській допомозі гарантію повного визволення з-під влади магнатів. Заможна старшинська верхівка, яка не могла збегрети своїх «вольностей» в Польщі, шукала співчуття у російського дворянства і бажала здобути собі під владою царя таке ж становище, яке мали дворяни. Виговські, Тетеря, Зарудний та інші представники багатої старшини знаходили підтримку в російських дворян і за їх допомогою прагнули забезпечити собі класові привілеї.

Українські міщани також стояли за близькі зв'язки з Російською державою, бажаючи позбутися соціально-економічних обмежень, якими шляхта сковувала міста. Російський ринок у своєму зростанні охоплював все ширші простори і притягав до себе також Україну і Білорусь. Торгові зв'язки з Росією надзвичайно пожвавлювали українсько-білоруську торгівлю. Віленські купці у своїй записці 1621 р. писали, що «більшість купців Литовського князівства і вся Русь живилася Москвою, поки була в мирі»[4]. Торгівля між Росією та Україною досягла ще більшого розвитку. Коли почалася Визвольна війна, російський уряд відкрив кордон для торгівлі з Україною, а за вивіз багатьох товарів зовсім не брав мита. Коли ж настав момент возз'єднання України з Російською державою, такі великі міста, як Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин, висилали своїх послів — купців і представників цехів — для підтвердження своїх прав, у чому і досягли успіхів.

Особливе зацікавлення до зносин з Росією проявляло православне духовенство. Православна церква на Україні і Білорусії перебувала у стані безправ'я і жорстокого гніту, зазнавала стількох знущань і гонінь, що духовенство, особливо нижче, палало ненавистю до шляхти, до католйцтва та унії і прагнуло приєднання до

Росії, де православна церква мала пануюче становище. Спільність релігій відіграла певну роль у зміцненні дружби українського народу з російським.

Отже, прагнення до тісних зв'язків між Україною і Росією мали всенародний характер, відповідали інтересам різних груп населення, проте шлях їх здійснення був дуже складним. Царський уряд ще задовго до Визвольної війни мав відомості про прагнення українського народу до дружби з російським народом, не знаючи, в якому саме напрямі розвиватиметься рух, розглядав це питання, зрозуміло, з своїх класових позицій. Царизм, експлуататорські класи Росії бачили співчуття російських трудящих до антифеодальної боротьби, що її вів український народ. Яскравим проявом цього було те, що донські козаки, російські селяни та городяни брали активну участь у Визвольній війні українського народу. Одночасно в 1648—1654 рр. відбувалися повстання у багатьох містах Росії. Усе це свідчило про спільне прагнення трудящих мас Росії та України до визволення з-під феодально-кріпосницького гніту. Російським боярам було відомо, що ті суспільні групи на Україні, які послідовно і рішуче висловлювались за возз'єднання України з Росією — селяни, козаки, міщани,— боролися проти феодального гніту; ті ж самі класові сили були рушієм антикріпосницьких рухів і в Російській державі; отже, виходячи зі своїх класових інтересів, російські бояри критично розглядали можливість союзу з тими групами українського народу, які виступали проти феодального ладу, ухилялися від конкретних рішень.

Перешкодою служило також складне міжнародне становище Російської держави. Справа приєднання України займала визначне місце у російських політичних планах, тим більше, що з цією проблемою зв'язувалося питання про боротьбу за Чорноморське узбережжя. Але це не було на той час єдиним, важливим питанням — Російська держава прагнула також повернути собі доступ до Балтійського моря, що було незвичайно важливим для дальшого економічного і політичного розвитку країни. Коли ж почалася Визвольна війна українського народу і Україна висловилась за приєднання до Росії, російський уряд повинен був вирішити, яке з цих питань поставити на перше місце.

Допомога Україні означала війну з Польщею. Російський уряд все ще перебував під впливом невдалої війни з Польщею в 1633—1634 рр. Ця поразка і Поляновський мир на довгі роки спрямували активність зовнішньої політики Росії. Російський уряд був переконаний у тому, що Польща є сильною державою, і уникав будь-яких суперечок з нею, точно додержувався всіх умов миру, щоб не дати польському урядові приводу для нової війни.

Коли Хмельницький поставив перед російським урядом питання про приєднання України, йому довелося усувати багато перешкод, які стояли на цьому шляху, і насамперед переконати російські урядові кола, що шляхетська Польща на той час була в стані внутрішнього розкладу, та що спільними силами Росії й України можна її перемогти. Хмельницький здійснював цю політику з незвичайною наполегливістю і послідовністю і нарешті досяг успіху.

Російський уряд одержав перші звістки про Визвольну війну від Адама Киселя, який був тоді київським каштеляном, а згодом став брацлавським воєводою. Як недавній учасник комісії для складання польсько-російського договору, Кисіль мав знайомих між російськими прикордонними воєводами і використав це, щоб у тенденційному дусі інформувати їх про виступ Запорізького війська. У листі до путивльського воєводи Юрія Олексійовича Долгорукого від 23 лютого 1648 р. він писав, що польське «кварцяне» військо прийшло в козацькі міста, «тому що козаки черкасці одного пулковника свого чигиринского зрадили»[5]. У листі від 17 березня того ж року Кисіль повідомляв точніше: «що деяка частина, тисеча або малощо більше своєвольників козаків черкасців, збігла на Запоріжжя; а старшим у них простий холоп, нарицається Хмельницький; і думають донських козаків підбити на море; а то би було обом великим господарям наших і їх великих господарств нарушенням мира з турским султаном». Кисіль заявляв, що разом з Потоцьким «о том ворі промишлять будем; а коли втече з Запоріжжя на Дон, і там би його не приймати, не щадити, на море не пустити»[6]. Так Кисіль намагався настроїти російський уряд проти козаків і розбудити підозріння, немов би вони можуть становити небезпеку і для Російської держави. Він зневажливо ставився до повстання: «Варто знати то милостям вашим, що ніколи холопская рука, найпаче же зрадників, не може виступати проти свого господаря; і той холоп наш, зрадник черкаський, з дружиною своєю в сих днях ще не втече в Крим... полем і Дніпром на нього пішло військо наше». Якщо ж татари схотіли б дати козакам допомогу і рушили на королівські землі — «гострими польськими шаблями, дасть Бог, стинати поганськіє глави будем»[7].

Повідомляючи путивльського воєводу Плещєєва 1 травня про оточення польського війська під Жовтими Водами татарами (про Хмельницького він не згадує), Кисіль закликав прикордонних російських воєводів прийти на допомогу полякам, згідно з мирним договором, який передбачав взаємну допомогу на випадок татарського нападу[8]. Російський уряд визнав ці вимоги правильними і 20 травня дав наказ хотмизькому і севському та іншим воєводам рушити у похід на польську територію[9]. Так Кисілеві мало не вдалося, за допомогою тенденційно висвітлених даних, ввести в обман російський уряд й спрямувати російські війська проти визвольної боротьби українського народу. Але дальший розвиток повстання перешкодив здійсненню цих планів зрадливого магната.

У той час російські воєводи одержали вже правдиві дані про події на Україні від людей, яких спеціально посилали для збирання відомостей — дрібних торговців, стрільців та ін. Ці відомості докорінно відрізнялися від інформацій Киселя. Російський уряд дізнався, що повстання не було виступом лише невеликої групи козаків, а стало великим народним рухом, що польські війська були розбиті під Жовтими Водами і Корсунем, що все Лівобережжя звільнено від шляхти, що селянство захоплено вітало переможців і масами вступало до війська і, нарешті, що козаки ведуть війну проти польських загарбників за те, «що віру християнську ламали і багатьох християн побивали і силою до ляцької віри приводили»[10].

Сам Хмельницький знайшов нагоду вислати свої листи до російських воєвод і таким чином зв'язався з російським урядом. З Черкас 8 червня 1648 р. він послав першого листа до царя Олексія Михайловича[11].

«Наясніший, велможний і преславний цару московський, а нам велце милостивий пане і добродію!» — таким титулом, незвичайним для царської дипломатії, яка звертала велику увагу на церемоніальний бік листування, починається гетьманський лист. Тільки пізніше козацька канцелярія перелічувала всі титули «пресветлого царского величества». Гетьман повідомляє, що мав намір через своїх посланців побажати цареві «доброго здоровя» і передати свій низький поклін і робить це через посланця, висланого російським воєводою до Киселя. Хмельницький повідомляв царя про успіхи у боротьбі за стародавню грецьку віру і за вольності, оповідав про перемоги під Жовтими Водами і Корсунем. Згадуючи про смерть Владислава IV, він писав: «Так розумієм, же с причини тих же незбожних неприятелей єго і наших, которих єсть много королями в земли нашой...» Далі йшла особливо цікава політична заява: «Зичили бихмо собі самодержця господаря такого в своєй землі, яко ваша царская велможность, православний хрестиянський цар, азали би предвічное пророчество от Христа Бога нашего ісполнилося, што все в руках єго святоє милости»[12].

Коли літом 1648 р. Хмельницький писав цей та інші листи, Запорізьке військо ще не розірвало зв'язків з Польщею і вважало себе залежним від короля. Тому слова про те, що військо бажало б мати такого володаря, як цар, означали те, що цар стане польським королем і тим самим візьме під свою владу Запорізьке військо. У листах до російських воєводів у липні 1648 р. Хмельницький висловлював ці бажання цілком виразно: «Зичимо єго царскому величеству того, штоби он тепер час мает,— на ляхи ішол воєвати, азали би дал Бог, штоби он ляхом і нам паном и царем бил одноє віри греческоє, яко православний цар християнский, штоби ти ляхове за нашу віру з нами болшей бится і наступовати не важилися. Ми вам желаєм всего доброго і цареви вашему государствованья і королевства польского... Што ми зичим, аби в таком разі православний цар ваш Олексій Михайлович о тоє панство полскоє могл постарати»[13]. Так Хмельницький закликав Олексія Михайловича на польський престол, враховуючи ті конкретні обставини, що саме тоді помер Владислав IV і в Польщі мали обрати нового короля.

Але треба ще зауважити, що слова про «предвічное пророчество ...што все в руках єго святоє милости» мають ширший зміст,— нібито натякають на можливість приєднання України до Росії. Не виключено, що перед Хмельницьким і його сподвижниками виник такий план, але поки що вони не висловлювали його, а заховували за фразами про містичне «пророцтво».

Закликаючи царя Олексія на польське королівство, Хмельницький водночас висунув пропозицію, щоб російські війська негайно прийшли на допомогу Запорізькому війську і спільно з ним ударили на Польщу. «В чом упевняєм ваше царскоє величество, єсли би била на то воля божая а поспєх твуй царский зараз, не бавячися, на панство

тоє наступати, а ми зо всім Войском Запорозким услужить вашой царской велможности готовисмо... А меновите будет то вашому царскому величеству слишно, єсли ляхи знову на нас схотять наступати, в тот же час чим боржей поспешайся і з своєй сторони на їх наступати, а ми їх за божею помощу отсул возмем»[14].

Хмельницький послав ще одного листа цареві[15], але змісту його не знаємо. На обидва листи царський уряд не відповів, не вважаючи можливим з огляду на мир між Росією і Польщею вести офіційні переговори з Запоріжжям. Тільки російська прикордонна адміністрація за згодою уряду вела листування з гетьманом та з старшиною прикордонних полків у різних справах. Російський уряд поки що не зацікавився також проектом обрання Олексія Михайловича польським королем. Повернувшись з походу проти Польщі в кінці 1648 р., Хмельницький продовжував шукати шляхів для переговорів з російським урядом. Після розгрому військових сил шляхетської Польщі він вважав Україну звільненою з-під влади польської держави: «Ми волею божиєю от них стали свободни»[16]. Виходячи з таких обставин, він повів переговори з російським урядом уже з інших позицій — приєднання України до Російської держави.

Нових заходів Хмельницький вжив за посередництвом єрусалимського патріарха Паісія, який наприкінці 1648 р. приїхав на Україну. Перебуваючи в Києві, Паісій проявив прихильне ставлення до визвольних прагнень українського народу, урочисто привітав гетьмана, коли він в'їздив до Києва, підносив авторитет Хмельницького, титулуючи його «князем Русі». Водночас він звертав увагу Хмельницького на небезпечність союзу з кримським ханом і підтримував його у прагненні увійти в тісні зв'язки з Росією. Паісій бував уже в Москві, мав там деякий вплив, і, їдучи знову до російської столиці, він погодився допомогти гетьманові зв'язатися з царським двором. Разом з Паісієм поїхав полковник Силуян Мужиловський, який дістав від Хмельницького наказ повідомити царя про прагнення Запорізького війська. Таким чином, Силуян Мужиловський був під час Визвольної війни першим посланцем у Москву від українського народу.

Паісій у переговорах з боярами в січні 1649 р. передав побажання Хмельницького в такій формі: «А нині вони, гетьман і все Військо Запорізьке веліли йому, патріарху, бити чолом царській величності, щоб він, великий государ, зволив Військо Запорізьке держати під своєю государевою рукою, а вони, черкасці, йому, государю, будуть кам'яною стіною, і щоб він, государ, допомогу подав ратними людьми, а вони, черкасці, йому, государю, знадобляться... І гетьман говорив, що він весь в його государевій волі, як государ йому звелить, так він робити радий, і про те у гетьмана буде сейм, а сейму пришлет до государя послів...»[17].

Бояри спочатку вважали Мужиловського тільки провідником патріарха і не хотіли допустити його до царя, але полковник заявив, що гетьман вислав його «з великою справою» і дав йому таємний наказ; незважаючи на вимоги бояр, він не хотів вести з ними переговори і заявив, що «за гетьманським наказом, може передати свої доручення тільки цареві», «а нині замкнуті уста його». Мужиловський добився нарешті аудієнції у царя, під час якої Олексій Михайлович,

за дипломатичним ритуалом, «звелів питати про здоров'я Богдана Хмельницького». Це було перше офіційне звернення царя до гетьмана, важливе як початок тривалих зв'язків. Мужиловський мав змогу сказати привітальну промову, але, на жаль, не зберігся її зміст[18]. Потім він вів переговори з боярами і склав для них записку про початок Визвольної війни[19]. Значення його посольства полягало в тому, що російський уряд безпосередньо зустрівся з одним із учасників війни і на основі його даних міг оцінити події на Україні.

Відповідь російського уряду на пропозиції Хмельницького була стриманою. Після прощальної аудієнції у травні 1649 р. князь Олексій Михайлович Львов і думний дяк Михайло Волошенінов передали Паісієві таку царську заяву: «Що у нього, великого государя нашего, у його царської величності, з великими государями, королями польськими и великими князями литовськими, із короною Польською, з Великим князівством Литовським вечний договір и його царський величності своїх государевих ратних людей на поміч Війску Запорізькому дати и Війська Запорізького з землями в царської величності сті сторону прийняти не можна, і вечного договору ниякими мірами порушити не можна. А коли гетьман Хмельницький и все Запорізьке Військо своєю силою у короля і у панів здобудуть свободу і захочуть бути в підданстві за великим государем нашим, за його царською величністю без порушення вічного договору, і великий государ наш, його царська величність, його гетьмана і все Військо Запорізьке пожалує під свою, царської величності руку прийняти звелить»[20].

Проте водночас російський уряд вирішив вступити в дипломатичні відносини з гетьманом. Наприкінці січня 1649 р. було вислано до Хмельницького гінця Василя Михайловича з першим царським листом, в якому цар наполягав, щоб Запорізьке військо в спокої жило з ляхами і щоб більше кров християнська не розливалася. Це було зв'язане з мирними пропозиціями Олексія Михайловича, який бажав своїм посередництвом припинити війну між Річчю Посполитою і Запорізьким військом[21].

Хмельницький прийняв гінця з великими почестями в Переяславі, під час переговорів з польською мирною комісією, а в листі від 8 лютого 1649 р. відповів, що хоч поляки і прийшли з мирними заявами, але польські пани знищили багато міст і жорстоко розправляються з населенням, тому досягти з ними угоди важко. Хмельницький повторював заяву, вислану Паісієм: «А ми, як раніше, так і нині бажаєм того, щоб ваша царська величність нам ...государем и царем, як православне світило, и самодержець... учинився. А коли війну з нами почнуть, на них від Смоленська войском своїм благословив наступати»[22].

У квітні 1649 р. приїхав до Чигирина царський посол Григорій Унковський, з яким вернувся з Москви також Мужиловський. У розмовах з російським послом Хмельницький викладав план спільного наступу, а саме: щоб царські війська ударили на Литовське велике князівство, а українські, разом з кримським ханом — на Польщу; тоді литовські пани самі будуть просити царя, щоб він став їм володарем. Унковський передав гетьманові інформацію про пози-

цію російського уряду, пояснюючи, що цар може прийняти гетьмана і Запорізьке військо під свою руку тільки тоді, коли вони визволяться «без порушення вічного договору». Хмельницький відповів, що Запорізьке військо не обирало нового короля і не присягало йому і що так «ми стали від них вільні». Саме Григорію Унковському він висловив бажання, яке вже наводилося вище: «А ми царської величності милості шукаєм і бажаєм тому, що від Володимирового святого Хрещення одна наша благочестива християнська віра з Московською державою і мали єдину владу. А відлучили нас неправдами своїми и насиллям лукавіе ляхи»... Хмельницький говорив з жалем: «Думаємо собі, що великому государю ми, православніе християни, негідні і милостивим до нас бути не хоче і від своєї милості нас відганяет, в нашому разаренні ратними людьми нам не помагає» ...Унковський заявив, що закиди гетьмана несправедливі, бо цар прихильно ставиться до Запорізького війська: російські війська не пішли на допомогу Польщі, хоч польські пани цього вимагали, і коли на Україні настав голод, цар дозволив вивозити туди хліб, сіль й інші товари[23].

У травні 1649 р. вислано до Москви перше велике посольство на чолі з чигиринським полковником Федором Вешняком, який у 1648 р. очолював посольство Запорізького війська до Варшави. Саме в цей час на Україні здійснювалися значні заходи, спрямовані на підготовку до війни з Польщею. У листі до Олексія Михайловича Хмельницький знову порушив питання про військову допомогу: «Благослови, яко православний государ, раті своєй на наступців наших і за віру православну наступити». Він заявляв: «Ми бога про те молимо, щоб ваша царська величність, яко правдивий и православний государ, над нами царем и самодержцем бул... У нас під милість і оборону свою і всю Русь, нині... проти ляхів сокупляючися візьми»[24].

Посольство Вешняка було прийняте в Москві з почестями, але російський уряд не змінив своїх попередніх позицій. У листі до Хмельницького від 13 червня 1649 р. Олексій Михайлович похвалив гетьмана і Запорізьке військо за бажання служити йому, але знову заявив, що Росія зв'язана договором з Польщею і що цар зможе прийняти Запорізьке військо під свою владу тільки тоді, коли «королівська величність тебе, гетьмана, и все Військо Запорізьке визнав вольним без порушення вічного договору»[25].

Проте хоч російський уряд вважав за необхідне точно виконувати зобов'язання щодо Польщі, успіхи Визвольної війни мали свій вплив на російські правлячі кола і викликали їх увагу до України, що зростала як значна політична сила. Це видно з листа Олексія Михайловича до гетьмана, написаного у прихильному тоні. Російський уряд подав Україні допомогу в такій формі, яка не могла дати достатніх підстав польському урядові звинувачувати російський уряд у невиконанні встановлених умов.

Так, насамперед вже в 1648 р. не було виконано зобов'язання щодо подання з боку Росії військової допомоги полякам проти татарів, яка насправді за наміром польських панів мала бути використана для придушення селянсько-козацьких повстань на

Україні. Хмельницький з перехоплених листів російських воєвод дізнався про воєнну готовність російських військ і зразу ж висловився проти цієї мобілізації, вважаючи її ворожим актом щодо Запорізького війська: «Що з людом немалим на кордоні скупчившись, на татарів, а більше на самих нас хотіли ви ляхам помагати»[26]. Лист Хмельницького, а також інші відомості, що надходили з України, переконали царя у дружньому ставленні повсталого українського народу до Росії. Цим можна пояснити вказівки прикордонним воєводам заспокоїти Хмельницького, пояснивши, що мобілізація була проведена для захисту російського кордону, а не проти Запорізького війська. «А що нібито на вас хочемо стояти, то це сказав вам неприятель християнської віри, щоб цим в православній християнській вірі сварку учинити. І ви би наперед від нас того не мислили і побоювання ніякого не мали; від вас нічого дурного не чекаємо і побоювання не маєм тому, що ви з нами одної православної християнської віри»[27]. Російський уряд вважав відмову допомоги полякам доказом своєї прихильності до Запорізького війська, що Унковський та інші російські посли особливо підкреслювали[28].

Хмельницький з задоволенням сприйняв ці заяви; «з приязню і любов'ю християнською нашої православної віри, же ляхам на нас помагати не хочете...»[29]. Ця політика Російської держави відкрила шлях до її тісних і дружніх зв'язків з Україною.

Проявляючи до Запорізького війська свою прихильність, російський уряд погодився подати Україні економічну допомогу хлібом та іншими харчовими продуктами. Коли саме це було вирішено — точно не знаємо. Торопецький воєвода одержав відносно цього розпорядження з Разрядного приказу 17 березня 1649 р. Унковський у квітні цього ж року в розмовах з Хмельницьким підкреслював значення цієї допомоги: «Хай царській величності відомо буде, що у вас, в Запорізькій землі, хліб не родився і саранча поїла, а солі за войною нізвідки привозу не було і від війни в Запорізькій землі велике разоренне учинилося. Царська величність тебе, гетьмана, и все Військо Запорізьке пожалував, хліб і сіль і всякіе товари у своїх государевих городах купувати вам і в Запорізьку землю пропускати і Війська Запорізького різних чинів людям приїжджати велів. А тільки би великий государ вас, Запорізького Війська, не пожалував в нинешнє разоренне і в войну, і в хлібний недорід хліба і солі в своїх государевих городах купувати і до вас в Запорізьку землю пропускати не велів, і у вас би в Запорізькім Війську багато померло з голоду і проти поляків за хлібним недородом стояти були би не в силі»[30]. Хмельницький дякував за цю допомогу в листі до царя Олексія Михайловича від 22 квітня 1649 р.: «Также і за велику милість твоєї царської величності чолом б'ємо, що ваша царська величність звелив по милості своїй нашу Україну зі своєї держави запасами всякими вільно купцям проїжджати. А ми послали до полковників наших пограничних, що смирно сохранялись з містами пограничними твоєї царської величності в дружбі між собою, яко християни жили. А хто би своєвольний був і мав якусь шкоду чинить, таких ми указали єсьмо горлом карать»[31]. Унковському гетьман також заявив, що він і все Військо Запорізьке царська величність на його

государевій милості, що він дозволив у своїх государевих містах Запорізькому Війську хліб і сіль і всякі товари купувати і з торгових їх людей податку брати не велів, чолом б'ють, і обіцяв також звільнити російських купців від мит[32].

З інших джерел відомо, що ввіз із Росії на Україну досяг великих розмірів і відбувався суходолом і водою; ввозили м'ясо, рибу, сіль, а в першу чергу хліб, по 100 і 200 четвертей за раз. Згодом населення прикордонних російських міст скаржилося, що там через такий великий експорт дуже піднялися ціни на хліб[33]. Російський ввіз був великою допомогою Україні під час війни і зв'язаної з нею господарської розрухи. Яким Єрлич у своїх записках розповідав про голод і дорожнечу навесні 1650 р. і зауважував: «І то сила Москва допомагала, бо ж московський цар дозволив своїм сюди, за кордон, возити і продавати хліб і нашим їздити за кордон і купувати у них — з цього і був поратунок»[34].

Проте Хмельницький, високо оцінюючи економічну допомогу Російської держави, не задовольнявся лише нею і чекав від Росії виступу проти Польщі. Це було основним прагненням Хмельницького. Відмова у військовій допомозі з боку російського уряду хвилювала його. Починаючи знову війну з Польщею влітку 1649 р., він був змушений відновити угоду з Іслам-Гіреєм, внаслідок зради якого довелося скласти Зборівський договір, що зовсім не відповідав прагненням українського народу. Пригнічений невдачею, Хмельницький шукав причини її в тому, що цар не подав йому військової допомоги. Своє незадоволення він відверто висловлював у розмовах з представниками Росії, які його відвідували[35].

Восени 1649 р. і протягом 1650 р. відносини між Хмельницьким та Росією перебували в дещо напруженому становищі, і кожен раз доводилося їх налагоджувати. Кримський хан настирливо вимагав від гетьмана, щоб Запорізьке військо надало татарам допомогу для походу на російський кордон. Чутки про це викликали сильне занепокоєння російських прикордонних воєвод[36]. Але Хмельницький рішуче заявив, що не збирається допомагати татарам і стримує хана від його наміру йти на російські землі. У листі до вольнівського воєводи Арсеньєва він писав 29 вересня 1649 р.: «Того не буде, щоб вони, царики татарські, побратавшися з нами, мали православную Русь і віру нашу воювати, бо ми постановили, аби они православним християнам дали покой». Але до цих слів він додав звичайні застереження: «А ви нам обещали помощь дати, однако не дали. А естьли би опять надобно било, не чините так...»[37].

Ці заяви Хмельницького справили добре враження в Москві, і в листопаді 1649 р. до Чигирина приїхав російський посол Григорій Неронов з царським листом до Хмельницького. Олексій Михайлович висловлював подяку за те, що гетьман відмовив ханові в допомозі для нападу на російські землі, і, з свого боку, закликав гетьмана, щоб він надалі повідомляв про наміри татарів: «І служба ваша у великого государя... забутою ніколи не буде». Посол Григорій Неронов особливо підкреслював значення православної віри та релігійну спільність: «Він, гетьман, и все Військо Запорізьке з нами єдиновірні православні християни, і йому, гетьману, про спокій

християнський помишляти і самоволних людей приборкувати. А то йому, гетьману, и самому відомо, що православна християнска віра сіяє в Московській державі і стоїть, як стовп непохитний, а вони с нами — єдиновірні православні християни, і він, гетьман, і все Військо Запорізьке з поляками війну вели и билися за істино православную християнську віру, і всесильний Господь Бог, по їх правді, на поляків милість свою і ласку їм подав. І він бы, гетьман, як за православную християнську віру стояти почав, так і нині про спокій християнський помишляє и Московську державу від татарського злого умислу оберегає»[38]. Отже, Неронов у переговорах з Хмельницьким поставив на перше місце справу православної віри, спільної для російського і українського народів. Але при цьому він підкреслював, що головним осередком православ'я є Московська держава, де православна віра стоїть як «непохитний стовп». З цього він робив висновок, що Хмельницький, як оборонець віри, винен захищати її центр, Російську державу — забезпечувати її від ворожих замислів татарів.

Ці думки, очевидно, справили позитивне враження на гетьмана. Хоч у розмовах з послом він ще ремствував на те, що цар не подав йому військової допомоги, проте все-таки заявив, що не буде ставитися вороже до Російської держави: «що він... на державу Московську і на інші держави і міста, що під його государською високою рукою, не посягає і в майбутньому ніколи посягати не буде», і що вишле послів до кримського хана, щоб той і сам не ходив і своїх людей не посилав на російські землі. Своє незадоволення Хмельницький переніс на донських козаків, зазначаючи, що, мовляв, вони не подали Запорізькому Війську допомоги під час війни і своїми походами розсварюють його з кримським ханом. Але наприкінці гетьман заявив, що не буде мститися на них, хоч і вимагав, щоб цар не дозволяв донцям у цей час ходити на Крим[39].

У перші місяці 1650 р. російський уряд був стривожений мобілізацією українських полків на допомогу кримському ханові; знову пішли чутки, що татари готуються до виступу проти Росії. Але згодом з'ясувалося, що Хмельницький висилав ханові допомогу проти черкесів; цей похід і не відбувся, бо черкеси самі дійшли згоди з Кримом. Хмельницький заспокоїв царя листом від 1 липня 1650 р.: «Дійшли до нас відомості, ніби ваша царська величність мав розуміння про неприязнь нашу, про яку ми не мислили і тепер не мислимо, як і в давні часи в приязні застаєм»[40].

До деякого напруження відносин між Москвою та Чигирином привело перебування на Україні самозванця Тимошки Акундінова, який видавав себе за сина царя Василя Шуйського. Насправді це була, як висловлювалися російські посли, «людина простого і незнатного роду злодюжка»,— родом з Вологди, раніше він був піддячим у Москві, але, учинивши різні зловживання, втік у Литву, а далі перебував у Константинополі і Римі. У 1650 р. він приїхав на Україну, назвавши себе Іваном Васильовичем Шуйським. Хмельницький ставився до нього легковажно, називаючи його «малою людиною», але Акундінов почав потайки готувати політичну інтригу, зв'язався з давнім російським емігрантом, чернігівським поміщиком

Борисом Грязним, вів переговори з Киселем і збирав біля себе ватагу однодумців, проголошуючи, що піде походом на Москву. Для російського уряду поява самозванця була нестерпним фактом, і царські посли Петро Протасьєв та Василь Унковський вимагали від Хмельницького, щоб він видав Акундінова. Але гетьман відмовився, спираючись на вільний лад України: «Тут козаки — воля кожному; вільно у нас людині приїхати звідусіль і жити безпечно; видати його без військового відома не можна». Він обіцяв розв'язати справу на раді полковників. Але Акундінов налякався і втік в Угорщину. Так цей дипломатичний інцидент було ліквідовано[41].

Справу Акундінова, так само як чутки про військову допомогу кримському ханові, козацька старшина і сам Хмельницький використовували як засіб для дипломатичного тиску на російський уряд, щоб добитися зміни російської політики щодо України, а саме, щоб схилити Росію до розриву миру з Польщею. Незважаючи на всі відмови, Хмельницький наполегливо вимагав допомоги російським військом: «Хочби для слави було в нього з шість або з десять тисяч государевих ратних людей, і він очистив би польську землю государеві»[42].

У 1649 р. розпочалися у Варшаві переговори про затвердження «вічного перемир'я» між Російською державою і Польщею. Російський посланець Григорій Кунаков, який у Варшаві готував приїзд «великих» послів, зібрав багатий матеріал про внутрішнє становище Польщі і ставлення Речі Посполитої до Запорізького війська. Джерелом інформації служили йому, між іншим, розмови з запорізькими послами, з представниками міщан, як згаданий вже Пулховський, та з деякими королівськими службовцями, що передавали послові державні «секрети». Загальні враження Кунакова склалися не на користь Польщі. Він спостерігав незгоду між магнатами, анархію серед шляхти, незадоволення мас населення. Він приходив до висновку, що польське військо не змогло б устояти проти російських полків. «А якщо з військом царської величності з'єднається Богдан Хмельницький, то буде крайняя Речі Посполитої погибель»[43]. Кунаков інформував, що Польща веде віроломну політику щодо Росії: Ян Казимир дав дозвіл ханові переходити через свої землі — тобто йти на Москву. Польща така ослаблена, повідомляв він, що цар може ставити їм всякі вимоги,— поляки ні в чому не відмовлять. Можна також легко розірвати мир з Польщею[44], вважав Кунаков.

Інформація Кунакова мала чимале значення для дальшого розвитку переговорів між російським урядом і Хмельницьким. Кунаков подав переконливі дані про те, що становище Польщі вже далеко не таке, в якому вона була в 30-х роках XVII ст., а, навпаки, внаслідок війни з Україною вона знесиліла і виявляє ознаки внутрішнього розкладу. Такий стан Польщі зменшував небезпеку з її боку і давав російському урядові можливість повести проти неї рішучішу політику. Росія не мала вже потреби приховувати своє прихильне ставлення до Запорізького війська й України. Але ці зміни у російській політиці сталися не зразу. Хмельницький мав відомості про негативний для Польщі звіт Кунакова; вони надійшли, очевидно, через запорізьких

послів, які в той час були у Варшаві (Вешняк, Гиря) і мали зв'язки з російським послом. На цій основі Хмельницький з старшиною розраховували на те, що цар незабаром розірве мир з Польщею. Однак російський уряд не піддався першим враженням і вирішив вислати до Варшави для переговорів Григорія Пушкіна та інших великих послів. Ці посли влітку і восени 1650 р. у переговорах з польським урядом ставили дуже гострі вимоги: покарати на смерть висуватців порушення царських титулів (серед них Вишневецького і Конєцпольського) та сплатити 500 тис. червоних золотих за ці зневаги[45]. Український посол Богдан Пешта, що тоді перебував у Варшаві, підтримував ці вимоги Росії і заохочував російських послів не відступати; він повідомив росіян, що король закликав гетьмана до походу на російські землі[46].

Однак ця непримиренна лінія не була російським урядом витримана до кінця. Польські пани пішли на поступки — і російські посли погодилися не розривати миру. Про справжні причини прийняття цього рішення немає певних відомостей. Можна тільки гадати, що Росія не почувала себе підготовленою до війни з Польщею і російські політики вирішили поки що дотримуватися миру.

Проте Хмельницький не залишав своїх спроб переконати російський уряд у необхідності війни з Польщею. У листопаді 1650 р. до Чигирина приїхав один з видних представників російського духовенства фундатор Московського Троїцько-Сергіївського монастиря Арсеній Суханов, а разом з ним прибув також назаретський митрополит Гавриїл. В інтимних розмовах з ними Хмельницький схвильовано висловлював свої погляди на становище України: «Святі отці, отче митрополите і ти отче Арсенію, послухайте. Давніше посилали ми до його милості государя своїх послів, просили допомоги і били чолом, щоб государ нас пожалував, прийняв під свою царську державу: І государ було говорив нам гарно, й прийняв добре, а так не учинив, як нам сказав, і ми після того знову послали, й государ сказав нам інакше, ніби вічний мир з королем, ніби государ не може нам помагати. А сьогодні через вас, духовних людей, я ще раз усно посилаю, щоб нам ласку зробив, прийняв нас під свою царську державу і поміч нам подав. А я государю буду служить, щоб нас государ не пустив до бусурман... Я себе віддаю государеві і всю землю руську, та і польську землю йому очищу і татари на государеву землю не підуть, і турок помириться, і всім сусідам государ буде страшний, а ми йому, государеві, на тому присягнемо...»[47].

Хмельницький намагався підказати цареві, якими шляхами можна розірвати мир з Польщею. Він просив передати відомості, одержані з Молдавії, що до Криму поїхав польський посол з пропозицією, щоб хан ішов походом на Росію, причому король, з своєї сторони ударить на російські землі. Гетьман підкреслював це «лукавство лядське, що вони присягою не дорожать». Польський уряд легко порушує договори, бо «папа їм все дозволяє». Царя може звільнити від присяги православне духовенство. «Якщо государ ставить собі за гріх на таку справу благословлять його чотири вселенські патріархи з усім своїм православним собором, і за государя стане Бога молити вся грецька країна і всі православні. І в цій клятві його розрі-

шать... Мені це відомо, бо пише до мене про це вселенський патріарх Царгорода Парфеній і єрусалимський Паісій, а всі благочестиві цього бажають греки, серби, болгари, волохи і мунтяни, щоб нам всім бути у з'єднанні. Відступник папа благословить ляхів у всяких присягах і ляхи на це надіються, тим паче... наші благочестиві патріархи і весь священний собор і ченці можуть государя розрішити, особливо в цій добрій справі, тому що ми благочестиві будемо в дружбі»[48].

Ці гарячі заяви Хмельницького не залишилися без відгуку в Москві. Суханов у своєму звіті доброзичливо передав свої враження про Україну. З одного боку, він відзначив щирі прагнення Хмельницького перейти під царську руку, причому гетьман відкривав перед Росією перспективи поширення впливів на Балкани; з другого, він вказував на небезпеку, яка полягала в тому, що, не маючи допомоги від Російської держави, Хмельницький змушений буде рахуватися з вимогами Туреччини і Криму. До Суханова, як представника духовенства високого рангу і довіреної людини, уважно прислухалося царське оточення, і його місія мала позитивний вплив на російсько-українські відносини.

У січні 1651 р. до Хмельницького приїхав у посольстві думний дяк Ларіон Лопухін. Приїзд цього видатного дипломата вказував на те, що російський уряд дуже серйозно ставиться до перспективи державного об'єднання України з Росією. Головною справою, яку доручено Лопухіну, було пояснити гетьманові характер переговорів з Польщею. Посол мав заспокоїти Хмельницького тим, що хоч цар поки що не може порушити «вічної згоди», але він посилає нове посольство до короля з приводу недодержання поляками царських титулів та що він більше не буде терпіти фактів порушення договору. Отже, виникала надія, що може відбутися розрив Росії з Польщею. Це було значним зрушенням у російській політиці, а що про це повідомляли гетьмана, це був доказ довір'я до нього[49].

Російський уряд переконався, що Польща, ослаблена Визвольною війною українського народу, вже втратила давню силу і перестала бути грізною для Росії. Деякий вплив могли мати й інформації Хмельницького про підготовку короля і кримського хана до війни проти Росії. Лопухіну було доручено добути листи Яна Казимира, в яких він закликав татарів і Запорізьке військо до походу на російські землі[50].

Про те, що російський уряд у своїй політиці щодо України зайняв рішучішу позицію, свідчило скликання Земського собору, установи, яка збиралася тільки для вирішення найважливіших політичних питань, у даному разі — для розгляду позиції Російської держави у відношенні до Польші та України. Собор почав свої наради 19 лютого 1651 р. Перед ним було поставлено два питання: чи цар може розірвати «вічну згоду» з Польщею та чи може він прийняти у підданство Запорізьке військо. Духовенство на своїй нараді ухвалило: І коли король польський в тій справі проти хресного цілування мирного вічного договору... не справиться і виновних не покарає... то свята велика соборна апостольска церква за великіе королівські неправди и за порушення хресного цілування і вічного договору може дозволити тобі государю... царю... Олексію Михайловичу на

прийняття в подданство запорожского гетьмана[51]. Відповіді представників дворянства і міст не збереглися, але вони були, очевидно, такого ж змісту,— давали повноваження цареві розірвати договір з Польщею та прийняти Запорізьке військо під царську владу.

Це були рішення принципового значення. Постанови Земського собору давали змогу російському урядові звільнитися від невигідної «вічної згоди» з Польщею, що протягом довгих років не дозволяла Росії проводити активну політику на західному фронті. Особливе значення мало те, що православна церква звільнила царя від присяги, яку російські бояри вважали непорушною, і тому відмовлялися надати допомогу Україні. Рішення Земського собору давали повноваження російському урядові повести переговори з Хмельницьким у справі приєднання України.

Маючи підтримку Земського собору, російський уряд зразу ж рішуче змінив політику щодо Польщі і відмовився в будь-чому допомагати їй.

У квітні 1651 р. польські посли подали пропозицію, щоб Росія разом з Польщею почала війну з Кримом як союзником Запорізького війська. Російський уряд поставився до цього негативно. Бояри заявили, що запорізькі козаки підняли повстання за православну віру, зазнаючи нестерпних образ, бо король і пани рада переслідували православних, проявляючи в той же час терпимість до всіх інших вірувань. Цар радив королеві помиритися з козаками без пролиття крові і заявляв про свою згоду стати у цій справі посередником. Він застерігав короля, що на випадок війни з Польщею Запорізьке військо готове піддатися під владу хана або султана і що це загрожувало б великою небезпекою Польщі і Росії[52]. Відмовляючись від надання допомоги Польщі, російський уряд водночас проявив свою прихильність до України тим, що погодився пропустити українське військо через російську територію до Литовського великого князівства. У травні 1651 р. брянський воєвода дістав наказ з Москви не перешкоджати козацьким полкам перейти із Стародубщини через Брянський повіт на Рославль. Цей похід відбувся у червні: 4 тисячі кінноти під проводом полковника Тарасенка з обозами перейшли російську територію і несподіваним наступом здобули місто Рославль. Коли польський уряд запротестував проти цього, з Москви пояснили, що це був самовільний похід козацтва, нібито без згоди царського уряду[53]. Прихильне ставлення російського уряду до України не змінилося і після поразки Запорізького війська під Берестечком. Навпаки, можна припускати, російський уряд був занепокоєний ростом сил Польщі і вважав за необхідне підтримувати Україну.

У липні 1651 р., коли Хмельницький організував оборону проти наступу польських військ на Білу Церкву, у ставку Хмельницького в Корсунь приїхав, повертаючись з Москви, назаретський митрополит Гавриїл. Він заявив Хмельницькому, що «наказано йому, гетьманові, його государеву милість і заступництво об'явити», і вручив про це записку «білоруським письмом», тобто українською мовою. У цьому документі повідомлялося про те, що цар відмовив Яну Казимиру в допомозі проти Запорізького війська тому, «що... його царська

величність християнський государ, а вони, запорізькі черкаси, одної православної християнскої віри люди. І великому государеві на єдиновірних своїх православних християн посягнути і війну на них почати не доведеться і вперед того не буде». Хмельницький з великим зворушенням прочитав записку і з сльозами дякував, «що великий государ... захистив від єретиків і від лихих поганців, від поляків, святі церкви... і над ними, православними християнами, над всією Малою Руссю, свою государеву ласку і заступництво показав і польських послів відправив не з їх задоволенням...»[54].

Україна переживала тоді критичний момент, готуючись відбити новий наступ польських панів, і підтримка з боку російського уряду була для Хмельницького дуже цінною. Гетьман запевнив, що вишле до Москви своїх послів, «знатних людей» і буде просити, щоб цар прийняв Україну під свою руку. «Вони... великим прагненням бажають бути під його високою государською рукою, так само, як у великого государя... в його Російській державі перебувають всяких чинів люди у підданстві і в усій його государевій волі. І на те всією Малою Руссю, духовного чину і всяких світських чинів люди, міщани і козаки, дамо на себе договірне письмо, за руками, з великим укріпленням, як великому государеві, царському величеству годиться і на цьому складемо присягу от велика до мала»[55].

Записка, привезена Гавриїлом, містила, очевидно, також якісь конкретні пропозиції, і тому Хмельницький говорив про оформлення відносин з Російською державою у вигляді «договірних статтей». У розмові з російським послом Григорієм Богдановим, який приїхав разом з Гавриїлом, військовий писар Іван Виговський заявив, що саме він поїде в Москву та що він «з гетьманом і з усім Запорізьким військом складе договір і поїде з повноваженням». А якщо цар прийме їх під свою руку, «він про всі статті стане домовлятися, на яких статтях цьому бути»[56].

Виговський просив, «щоб великий государ конечно зволив зараз же прийняти всю Малу Русь, православних християн, тому що всі одностайно молять Бога і хочуть бути під його високою рукою». Він вказував на вигоду, яку Російська держава матиме з приєднання України: «Великому государеві, за його государським щастям, до його великої, просторої і багатолюдної Московської держави, без війни і без кровопролиття буде велике прибільшення, і государ оволодіє багатьма землями і містами, і з цих міст, з міщан і з усяких чинів людей та з їх торгових та з усяких інших промислів государській казні буде великий прибуток». При цьому підкреслювалось, що приєднання України матиме великий вплив на Польщу: польський король не тільки не зможе розв'язати війни проти Росії, а буде змушений просити миру і піде на всякі поступки, а якщо цар захоче послати на Польщу крім Запорізького війська свої військові сили, Польща та Литовське велике князівство і без війни стануть підданими Росії і будуть під государевою рукою, тому що Польща і Литовське велике князівство і від них одних, козаків, «живуть у великому страху і чекають собі великого знищення». Виговський зобов'язався доставляти російському урядові всякі інформації і з того часу, за посередництвом путивльських воєвод, передавав до Москви

різні вісті політичного характеру[57]. Такі думки і міркування про міжнародне значення державного об'єднання України з Росією були у гетьмана і його оточення.

Російський уряд вивчав справу об'єднання України з Росією з різних боків. Крім звичайних політичних агентів і простих «лазутчиків», які збирали відомості про стан України, сюди приїжджали також особи, до думки яких прислуховувалися керівні кола Москви.

Так, на Україні з'явився грек Іван Петрович Тафралій, який відігравав значну роль у переговорах між Росією і Туреччиною в 20-х роках XVII ст. та славився як вмілий дипломат. Як вже згадувалось, він приїхав до Чигирина 1649 р. в справі Акундінова; тоді ж він здобув довір'я Хмельницького, і гетьман користувався його посередництвом у переговорах з російським урядом. Тафралій приділяв велику увагу справі приєднання України до Російської держави; його співробітник чернець Павло так писав про нього і гетьманові говорили, і мали з того гетьман і ми велику радість»[58]. 1651 р.: «А ми з Іваном Петровим бажаєм, щоб бути єдиній владі,

Хмельницький високо оцінив Тафралія, назвав його «значною людиною»[59] і пізніше, як вже було згадано, не раз ще залучав його до своєї дипломатичної служби.

Кілька разів бував на Україні видний московський купець, «гостинний сотник» Перфилій Зеркальников. Тоді ще молода (народження 1623 р.), освічена людина, він був зв'язаний з відомим культурним діячем Федором Михайловичем Ртищевим. До Визвольної війни Зеркальников, мабуть, учився в Києві, бо 1649 р. просився відпустити його до Києва доучуватися латині. У травні того ж року його було послано до Києва з дорученням Ртищева привезти в Москву з України учених, знавців мов для виконання літературних робіт. Протягом місяця він виконав своє завдання і направив до Москви двох учених ченців Братського монастиря Арсенія Сатановського та Єпифанія Славинецького[60].

Вдруге Зеркальников їздив на Україну 1650 р. «для торгового промислу» і прожив тоді у Києві три місяці; з його звіту відомо, що він мав зв'язки з митрополитом Сильвестром Косовим, печерським архімандритом Тризною та іншими впливовими киянами; повернувшись до Росії, він передав урядові зібрані ним відомості політичного характеру[61]. У березні 1651 р. Зеркальников одержав доручення поїхати до Богдана Хмельницького з царською грамотою «для обидных дел»[62], але про результати його подорожі немає точних даних. У січні 1652 р. він їздив до Чигирина знову з царським листом у справі пограбування одного з російських купців у Ромнах. У своєму звіті Зеркальников змалював тривожне становище, в якому перебувала Україна.

Це був час, коли після Білоцерківського миру половина території Запорізького війська була окупована польськими військами і шляхта жорстоко мстилася учасникам Визвольної війни. Повідомляючи російський уряд про це становище, Зеркальников звертав увагу уряду на заяви старшини про необхідність об'єднання України з Російською державою. «Коли ж царська величність його, гетьмана, і всього Війська Запорізького нині під свою государеву високу

руку прийняти не ізволить, і в тому їх Бог розсудить, а вони, черкаси, вже ніякому государеві у підданство не підуть. І угорському і кримському наперед не вірять, для того, що вони дружили більше з польським королем, а з ними, черкасами, поводилися все з оманкою. І нині скільки їх сили не буде, а проти неприятелів своїх стояти вони будут, а вітчизни своєї і церков Божих не відступлять»[63].

Зеркальников був представником великого російського купецтва, яке брало участь у торгівлі з Україною; його діяльність відома нам тільки фрагментарно, але його часті приїзди на Україну вказують, що він відігравав важливу роль на цьому етапі російсько-українських переговорів[64].

Від Запорізького війська у той час приїжджав до Москви ряд послів: у січні 1651 р. Михайло Суличич, у вересні 1651 р.— Семен Савич, на початку 1652 р.— Савич і Мозиря[65], але матеріали про ці посольства, на жаль, не збереглися.

У березні 1652 р. до Москви прибув посол — наказний полтавський полковник Іван Іскра. У важкій обстановці жорстокого гніту з боку окупаційних польсько-шляхетських військ Хмельницький знову порушив питання, чи погодився б цар прийняти під свою руку Запорізьке військо з його територією, що межувала з Російською державою. Отже, йшлося не про всю територію України, а тільки про прикордонну смугу Лівобережжя. Але російський уряд знову посилався на статті договору з Польщею і запропонував, щоб Запорізьке військо піддалося цареві тільки саме, без території, причому для поселення його виділялися безлюдні землі над Доном і Медведицею. Така пропозиція була для Хмельницького, очевидно, неприйнятною[66].

Перемога під Батогом 23 травня 1652 р. поліпшила становище України. Польські війська залишили окуповані землі, і Хмельницький повернувся до своїх широких планів. У грудні 1652 р. він вислав до Москви нове посольство на чолі з генеральним суддею Самійлом Богдановичем Зарудним, який був одним з найвпливовіших серед старшин (незадовго перед тим їздив послом до Варшави). З ним вели переговори провідні російські дипломати — думний дяк Михайло Волошенінов та Алмаз Іванов, а також Григорій Пушкін як спеціаліст у польських справах. Зарудний заявив коротко, що «такий їх справи початок і кінець», щоб цар прийняв Запорізьке військо під свою руку. «Під королівською рукою бути та з іншими іновірцями єднатись не хотять і полякам ні в чому не вірять»[67]. Гетьман заявляв про свою згоду негайно розірвати союз з Кримом[68]. Але на випадок, коли російський уряд не прийме цих пропозицій, Хмельницький одночасно висунув мінімальні умови, які зводилися до того, щоб цар взяв на себе посередництво у мирних переговорах Запорізького війська з польським королем[69].

Російський уряд вважав таку постановку питання в даний момент єдино можливою для себе і погодився на посередництво. Російський посол Яків Лихарєв у січні 1653 р. привіз Хмельницькому царську заяву, «що хоче він, государ, для православної християнської віри і святих Божих церков... міжусобиць їх з поляками заспокоїти миром через своїх государевих великих послів»[70]. Хмельницький передав послові свої мирні пропозиції з підписом і печаттю[71]. В їх основі, очевидно, лежали статті Зборівського договору, на який гетьман посилався у тогочасних переговорах з Польщею.

Тоді ж Хмельницький повідомив своїм листом Яна Казимира, що для більшого успіху переговорів «упросили ми з нашої сторони царя й. м. московського..., щоб цю справу підняв своєю повагою і наші прохання, що стосуються віри, церков і вольностей, ласкаво і милостиво зволив передати»[72].

Але Ян Казимир відкинув мирні пропозиції Запорізького війська і знову вирушив походом на Україну. У цей період Хмельницький кілька разів скликав раду старшини для розгляду головних питань політики України. Старшина висловилася за возз'єднання з Росією. Про це оповідав один з козаків: «Богдан Хмельницький збирав своїх полковників на раду і питався їх, якої землі царю або королю поклонитись і бити чолом, щоб їх прийняв у своє царство. І подконики сказали Хмельницькому на раді, що вони хочуть поклонитись тобі, православному християнському государю, а іншим государям, невірним царям і королям служити і в їх вірі бути не хочуть»[73].

Для дальших переговорів у квітні 1653 р. Хмельницький вислав до Москви у посольство полковників Кіндрата Бурляя і Силуяна Мужиловського. Посли заявили, що Запорізьке військо не вірить у мир з поляками, «бо вони в правді своїй ніколи не стоять». Якщо цар бажає повести переговори через великих послів, то просив негайно вислати гінця до короля, щоб затримати війну. Посли знову порушували справу про те, що цар «велів гетьмана з усім Військом Запорізьким прийняти під свою государеву високу руку та подав би їм допомогу проти їх неприятелів поляків порадою та своїми ратними людьми». Посли звертали увагу російського уряду на те, що турецький султан і кримський хан кілька разів закликали Запорізьке військо у своє підданство, але воно бажає мати володарем тільки російського царя[74].

Переговори з українськими послами вели князь Семен Васильович Прозоровський (він до того був путивльським воєводою, вів листування з Хмельницьким і, очевидно, вважався обізнаним із становищем України), окольничий Богдан Матвійович Хитрово та думні дяки Ларіон Лопухін і Алмаз Іванов, а також Григорій Пушкін. Це було коло осіб, які готували рішення російського уряду щодо України. Російські політики були переконані, що Польща не змінить своїх агресивних намірів щодо України і буде продовжувати війну. Водночас вони бачили, що Туреччина і Крим, добре розуміючи важке становище Запорізького війська, посилюють свій натиск на Україну і намагаються посилити на неї свій вплив. Російським політикам було також ясно, що козацька старшина, не маючи з боку Росії допомоги проти Польщі, може піддатися цим ворожим для Росії впливам. Щоб не допустити цього, потрібно було негайно прийняти сміливі рішення. Можна гадати, що ті дипломати, які вели переговори з українськими послами, відчували близьку небезпеку і відповідно висвітлили цю справу в своєму звіті урядові та схилили його до нових рішень у питанні відносин з Україною. Ці нові рішення були прийняті під час перебування посольства Бурляя в Москві.

ві у квітні 1653 р. і тому здається можливим зв'язувати їх саме з цим посольством.

Наприкінці квітня 1653 р. виїхали до Польщі «великі посли» князь Борис Репнін-Оболенський та інші. Вони дістали наказ витягати від короля рішучих заходів у справі пропусків у царських титулах; разом з цим посли мали порушити справу про переслідування православної віри в польській державі. Було очевидним, що поляки не задовольнять вимог російського уряду, і це мало послужити причиною до розриву дипломатичних відносин. Якщо Росія звільнилась би від договору з Польщею, тоді цар мав би змогу взяти Запорізьке військо під свою руку та надати Україні військову допомогу.

Для схвалення цих важливих змін у політиці Російської держави Олексій Михайлович 25 травня 1653 р. скликав новий Земський собор. Перед представниками «всіх чинів людей» було знову поставлено питання, чи приймати Запорізьке військо під царську руку. Присутні на нараді дали позитивну відповідь: «І про те всяких чинів люди всі єдинодушно говорили, щоб черкас прийняти». Але ухвалення резолюцій відклали до повернення Репніна-Оболенського з посольства[75].

Про свої рішення російський уряд визнав необхідним негайно повідомити Хмельницького. Це завдання доручили послам Артемону Матвєєву та Іванові Фоміну, які виїхали з Москви разом з Бурляєм і Мужиловським, наприкінці травня 1653 р. Посли заявили в Чигирині, що цар ще раз, через великих послів, закличе Яна Казимира помиритися з Запорізьким військом; коли ж король цієї поради не візьме до уваги, цар буде зброєю обороняти Запорізьке військо і православну віру[76]. Проте, поки посли приїхали на Україну, до Москви надійшли тривожні вісті про переговори Хмельницького з Туреччиною. Під час нового походу проти військ Яна Казимира, в середині червня 1653 р., Хмельницький схвильовано заявив російському гінцю Сергію Яцину: «Ми чекаємо царської ласки до Запорізького війська, чекаємо своїх послів — та бачу я, що не діждуся царської ласки до себе, не доведеться мені вийти з рук бусурманських невірних! За гріхи мої доводить мене Бог бути під владою невірного царя, його слугою!». Виговський пояснював це критичне становище Запорізького війська словами: «Якщо повної ласки государя нам не буде з нашими послами, то нам крім турецького султана нема куди подітися». Саме тоді приїхав з широкими пропозиціями турецький посол і чекав рішення Хмельницького про перехід України у підданство Туреччини[77].

Російський уряд із звіту Яцина відчув небезпеку і вирішив дати Хмельницькому позитивну відповідь на його давні прохання, не чекаючи результату посольства Репніна-Оболенського. До гетьмана вислали стольника Федора Лодиженського з грамотою Олексія Михайловича від 22 червня 1653 р. У грамоті було наведено доставлені Яцином звістки про турецьке посольство та про скарги Хмельницького на царську неласку, і далі йшла така важлива заява: «І ми, великий государ... побажавши, щоби християнська віра у вас не занепала... і великого пастиря Христа Бога нашего стадо умножалось, яко же глаголят: і буде єдине стадо і єдин пастир — ізволили вас прийняти під нашу царської величності високу руку... А ратні наші люди, по нашому царської величності указу, збираються і до ополчення шикуються»[78].

Хмельницький приїхав на короткий час до Чигирина, щоб тут зустріти російських послів. На царську грамоту він відповів листом від 9 серпня 1653 р., в якому дякував, «що не будемо відставлені з-під міцної руки твоєї царської величності», і заявляв, що «іншому невірному цареві служити не хочемо». Він повідомляв, що на Україну іде польський король «з усією силою лядською» та просив, щоб цар «скорою і сильною раттю нам руку допомоги послати ізволив»[79].

Найпершим завданням Хмельницького було одержати якнайшвидше російську військову допомогу, щоб відбити наступ польських військ. У цій справі гетьман вислав у серпні до Москви посла полковника Герасима Яцкевича[80]. У листі до патріарха Никона він просив надіслати «скорейшую й прескорейшую рать»[81]. Виговський у листі до думного дяка Ларіона Лопухіна звертав увагу на те, що турецький посол ще не від'їхав, чекаючи відповіді на султанські пропозиції, і литовський великий гетьман Радзивілл двічі пропонував гетьманові мир[82]. У вересні знову послом від гетьмана в Москву поїхав чигиринський отаман Лаврін Капуста; Хмельницький просив прислати хоч три тисячі війська і повідомляв, що татари перейшли на бік короля і підступили під Білу Церкву. Капуста повідомив, що турецький посол все ще перебуває в Бірках, біля Чигирина[83]. Всі ці інформації мали, очевидно, завдання попередити російський уряд про складне політичне становище, в якому опинилася Україна.

Цар своїми листами заспокоював гетьмана[84]. Піддячий Іван Фомін, який приїхав до Чигирина в серпні 1653 р., повідомив Хмельницького, що як тільки повернеться посланий до Польщі Репнін-Оболенський, «відразу його государевий указ вам буде». Хмельницький просив не баритися і подати яку-небудь допомогу з Путивля. Він запевняв, що, коли прийдуть російські війська, він зараз підніме до боротьби Білорусь та окуповані поляками російські області: «Якщо царська величність ізволив би їх прийняти скоро й прислав своїх ратних людей, гетьман відразу пошле свої листи в Оршу, в Могилів і в міста до білоруських людей, які живуть під Литвою... І ті білоруські люди відразу стануть битися з ляхами, а їх буде з 200 тисяч»[85].

У вересні 1653 р. виїхали на Україну посли стольник Родіон Стрешнєв і дяк Мартем'ян Бредихін. Їм доручалося підтримувати на Запоріжжі добрий настрій, «щоб... були надійні без всяких сумнівів», та повідомити, що російське військо у найближчих містах вже зібрано, а в дальших готується. Посли мали встановити, якими шляхами російські війська підуть на Україну та поповнюватимуть запаси харчів. Усе це свідчило, що російська армія вже серйозно готувалася до війни проти Польщі.

20 вересня навздогін послам вислали царський наказ, щоб вони поспішали на Україну, «не гаючи ніде ні миті», та повідомили гетьмана, що великі посли вже виїхали з Польщі, а як тільки вони прибудуть до Москви, «наш милостивий указ про нього, гетьмана, і про все Військо Запорізьке буде відразу. І вам би сього, гетьмана,

і все Військо Запорізьке нашою царської величності милостю обнадіяти»[86].

Так, після довгих заходів Хмельницький підходив до здійснення своїх планів. Для боротьби, яку український народ вів з шляхетською Польщею, необхідна була дружня допомога Російської держави, і Хмельницький весь час намагався створити спільний російсько-український фронт проти Польщі. Він був переконаний, що об'єднання Запорізького війська з могутніми військовими силами Російської держави утворить таку непереможну силу, якій не зможуть чинити опір ні Польща, ні Крим, ні Туреччина.

На початку своєї діяльності Хмельницький думав, що зможе порівняно легко домогтися допомоги з боку Росії. Проте, хоч російський уряд незабаром зумів оцінити велике значення Визвольної війни українського народу і хоч він прихильно ставився до боротьби Хмельницького, однак все-таки не вважав за можливе втручатися у справи війни України з Польщею. Щоб схилити російський уряд на свій бік, Хмельницькому довелося докласти багато зусиль.

Насамперед він робив наголос на значенні спільності православної віри для двох народів. Гетьман настійно ставив перед російським урядом питання про обов'язок захисту православної церкви, яка зазнавала всяких утисків з боку католицької Польщі. З цією метою він вміло використав видних представників духовенства — патріарха Паісія, назаретського митрополита Гавриїла, московського ігумена Арсенія Суханова. Їх посередництво виявилося дуже успішним, бо вони могли безпосередньо викласти ці думки московському патріархові Никону, який мав великий авторитет в Москві, як глава Російської церкви. Під впливом духовенства гасло захисту православної віри було використано російським урядом у його відносинах з Україною.

Далі Хмельницький намагався розбити поширені в російських політичних колах переконання про силу шляхетської Польщі та вірність її, як союзника Росії. Легенду про могутність Речі Посполитої вже розхитали блискучі перемоги Запорізького війська. Але Хмельницький і старшина подбали ще і про те, щоб російським політикам вказати на внутрішній розклад Польщі, егоїзм магнатів, сваволю шляхти, релігійну нетерпимість, віроломність польських панів і недодержання ними договорів. Із звіту російського посла в Польщі Кунакова видно, який великий вплив мали такі заходи; Кунаков на основі розмов з українськими послами, з якими він зустрічався у Варшаві, дав урядові нищівну характеристику Речі Посполитої.

З другого боку, гетьман та інші особи з української адміністрації у розмовах з представниками Росії вказували на те, яку велику користь дасть Російській державі приєднання України. Воно зміцнить внутрішнє становище Росії і сприятиме зростанню її міжнародного авторитету. Вони підкреслювали, що за допомогою Запорізького війська Росія зможе приєднати Литовське велике князівство, підкорити своєму впливові Польщу, ослабити Крим, добитися миру з Туреччиною, вступити в дружні відносини з карпатськими князівствами і балканськими країнами.

Хмельницький особливо намагався здобути прихильність видних бояр і царських радників. Разом з листами до царя він посилав листи патріархові Никону, царському дядькові Іллі Милославському, Борисові Морозову, Борисові Репніну-Оболенському, Григорію Пушкіну, а генеральний писар листувався з Михайлом Волошеніновим та Ларіоном Лопухіним[87]. Водночас йшло жваве листування з прикордонними російськими воєводами путивльським, севським, хотмизьким, брянським та іншими.

У дипломатичних переговорах з російським урядом допомагав гетьманові ряд видних старшин, які їздили в посольствах до Москви, зокрема Вешняк, Бурляй, Зарудний, Мужиловський, Яцкевич, Казацька; вони вміло й успішно просували вперед славу російсько-українських відносин і дружніх зв'язків.

Російські посли, які бували на Україні, оцінювали ситуацію як сприятливу для перспектив державного об'єднання України з Росією. Григорій Унковський, який перебував на Україні, навесні 1649 р. писав у своєму звіті: «І Запорізького війська всяких чинів люди говорять, що вони царської величності під високою рукою бути раді і про те Бога молять, щоб зберіг їх Бог у християнській вірі під державою великого государя і у всьому покладаються на гетьмана: «Господь Бог дав нам нині християнської віри оборонця і від проклятої віри визволителя гетьмана Богдана Хмельницького; як його воля на таке діло буде, то вони від нього відставати не будуть»[88]. Посол Григорій Неронов восени 1649 р. повідомляв: «Молять про те всі Бога, щоб великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович всея Русі був над ними великим государем. А дехто хоче в государеву сторону і нині перейти...»[89] У звіті Арсенія Суханова від кінця 1650 р. читаємо: «А ідучи дорогою, будівничий Арсеній говорив і з козаками, начальними, і з малими, і з попами, і з ченцями, вони всі кажуть: дай то Боже, щоб ми з'єдналися з Москвою і щоб нас благочестивий государ приєднав до свого православ'я, і чаші заздравні всюди п'ють за государя і за приєднання, і сам гетьман не раз про те говорив і всі від малого і до великого того ж бажають»[90]. Подібні відомості були у звіті російського посла від серпня 1651 р.: «А в дорозі піддячому Григорію Богданову, коли їхав до гетьмана і назад у всіх містах духовні і світські всяких чинів люди, міщани і козаки, говорять зі сльозами і молять про те Бога, щоб великий государ їх пожалував, прийняв під свою государеву високу руку і від єретиків би, від поляків, святі Божі церкви і їх православних християн оборонив. А вони йому... служити охочі і у всій його государевій волі бути бажають, так само, як і його великого государя піддані, у всій його государевій волі перебувають»[91]. Стольник Родіон Стрешнєв у звіті про своє посольство до Хмельницького восени 1653 р. відзначав, що в Пирятині та мощній протопіп з попами приходив до нього побажати цареві здоров'я і довгих літ та заявити, що «вони за нього, великого государя, охочі Бога молити, і щоб всі вони, єдиновірні православні християни під його государевою високою рукою в дружбі були на віки непорушно»[92].

Близькі зв'язки зберігалися між запорожцями і донськими козаками. Уже згадувалося, що донці брали участь у діях Запорізького

війська на початку Визвольної війни, що 1648 р. загін донських козаків був під Львовом[93]. У 1653 р. знову 300 донських козаків прийшли на допомогу Хмельницькому, «а люди добрі і кінні, і гетьман тримає їх близько від себе і харчі їм дає від себе»[94]. З другого боку, багато українських козаків приходило на Дон і вступало до Донського війська: «На Дону в козацьких містечках з козаками разом живе черкасів багато, запорізьких козаків»[95].

Економічні зв'язки між Україною і Росією, які встановилися в період Визвольної війни, мали важливе значення і сприяли зміцненню дружби двох братніх народів. Такі ж близькі зв'язки між ними були і в галузі культури. Україна одержувала багато книг з Росії. Так, 1648 р. приїжджали до Москви ченці відомого монастиря у Манявському Скиті просити книг[96], 1650 р. російські книги одержав Батуринський монастир[97], 1651 р. київський митрополит Сильвестр Косів просив царя Олексія Михайловича прислати книги для Софійського собору[98]. До Москви приїжджали на роботу українські письменники і митці. У 1649 р., як уже зазначалось, приїхали до російської столиці учені київські ченці Арсеній Сатанівський і Єпіфаній Славенецький, які займалися перекладами літературних творів з грецької мови[99]. У 1652 р. до Москви приїхали з України 12 співаків на чолі з Федором Тернопільським[100]. Тоді ж у Москву було запрошено на роботу київського маляра Варлаама і різьбяра Антонія[101].

Тогочасні економічні, політичні і культурні зв'язки підготовляли грунт для державного об'єднання українського народу з російським.

ЗЕМСЬКИЙ СОБОР 1653 р. І ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 р.

Визначальною обставиною для остаточних рішень російського уряду у справі відносин з Україною був розрив дипломатичних відносин з Польщею. Посольство Репніна-Оболенського проводило переговори у Львові, де перебували Ян Казимир та видні польські сенатори; переговори тривали від останньої декади липня до початку серпня 1653 р. Російські посли подали польським панам свої пропозиції у двох справах: порушення царських титулів і припинення воєнних дій проти України; скарги Запорізького війська і хід переговорів з представниками України. При цьому було наголошено на загрозі переходу Хмельницького у підданство Туреччини, від імені царя королеві поставили такі вимоги: «Щоб король не допускав дальших міжусобиць і розорення своїх підданих, запорозьких козаків, від поган-бусурманів відлучив — з козаками порозумівся, всі суперечки утихомирив і договір склав міцний, щоб їм у грецькій вірі не було неволі, церков не відбирали і у вільностях своїх вони в усьому жили по-давньому». У переговорах російські посли точніше визначили ці вимоги; між іншим вони зажадали, щоб король відновив з Запорізьким військом Зборівський договір та скасував унію.

Але польські представники не проявили ніякого бажання до укладання миру. Королівські війська саме тоді вирушили на Поділля, і в цей час польські пани вважали всякі переговори небажаними. У своїх заявах перед російськими послами вони заперечували, ніби православна віра зазнавала у Речі Посполитій будь-яких кривд, твердили, що війна виникла через злобу Хмельницького і його прихильників, що Запорізьке військо втратило право на королівську ласку, не погоджувалися на умови Зборівського миру і протестували проти того, щоб цар втручався у внутрішні справи польської держави.

Реагуючи на відмову польських представників, російські посли зажадали аудієнції у короля, щоб йому безпосередньо викласти царські пропозиції. Коли ж їм в цьому відмовили, вони вимагали їх відпустити. Виходячи із залу, в якому відбувалися переговори, посли, демонстративно підвищивши голоси, висловили своє обурення проти польських панів раді, заявили, що цар не буде більше терпіти зневаг, що не пришле вже до Польщі своїх послів, порозуміється з сусідніми державами, постоїть за честь свого батька й свою і буде захищати православну віру[1].

Коли Репнін-Оболенський з товаришами повернулися до Москви, російський уряд визнав їх дії правильними і вирішив розірвати відносини з Польщею, розпочати війну і здійснити приєднання України до Росії.

Для схвалення цих рішень 1 жовтня 1653 р. було скликано нове засідання Земського собору. У ньому взяли участь — за офіційним переліком — патріарх Никон, митрополити, архієпископи, старшини монастирів, бояри, окольничі, думні люди, стольники, стрянчі, московські дворяни, дяки, боярські діти, виборні з міст, купці, стрільці і «чорних сотень і двірцевих слобод тяглі люди». Було поінформовано про заходи уряду в справі порушення царських титулів Польщею та інші ворожі дії Польщі, зокрема про те, що король підбурював кримського хана проти Росії і пропустив через свої землі татарське посольство до Швеції. Далі учасників собору докладно проінформували про бажання Запорізького війська піддатися під царську руку, про переговори з Хмельницьким та спроби примирити запорожців з польським королем.

Вислухавши ці повідомлення, бояри і думні люди вирішили, що не можна довше терпіти зневаг з боку польських панів, порушення ними мирного договору, а тому треба розпочати війну з Польщею і прийняти Богдана Хмельницького з Запорізьким військом під царську руку.

Рішення Земського собору про Запорізьке військо було такого змісту: «А про гетьмана про Богдана Хмельницького і про все Військо Запорізьке бояри і думні люди приговорили, щоб великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович всея Русі ізволив того гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке з містами і з землями прийняти під свою государеву високу руку для православної християнської віри і святих божих церков, що пани-рада і вся Річ Посполита на православну християнську віру і на святі Божі церкви встали і хочуть їх іскоренити і для того, що

вони, гетьман Богдан Хмельницький і все Військо Запорізьке присилали до великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича всея Русі, бити чолом не раз, щоб він, великий государ православної християнської віри іскоренити і святих Божих церков розорити гонителям їх і клятвопорушникам не дав і над ними умилосердився, звелів їх прийняти під свою государеву високу руку... Та і тому доведеться їх прийняти: в присязі Яна Казимира короля написано, що йому у вірі християнській остерігати і захищати і ніякими мірами для віри самому не тіснити і нікому того не дозволяти. А коли він своєї присяги не здержить і підданих своїх від всякої вірності і послушання чинить вільними.

І він, Ян Казимир, тої своєї присяги не здержав, і на православну християнску віру грецького закону повстав і багато церков Божих розорив, а в інших унію вчинив. І щоб їх не відпустити в підданство турському салтанові або кримському ханові, що вони стали нині присягою королівською вільні люди.

І по тому по всьому приговорили: гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке з містами і з землями прийняти».

Це рішення бояр передали на розгляд представників інших груп населення: «А стольники, і стряпчі, і дворяни московські, і дяки, і жильці, і дворяне ж і діти боярські з міст, і голови стрілецькі, і гості, і гостинні, і суконні сотні, і чорних сотень і двірцевих слобод тяглі люди, і стрільці — про государеву честь і прийом гетьмана Богдана Хмельницького і всього Війська Запорізького допитувані ж по чинах окремо». І всі вони схвалили рішення про війну з Польщею та про прийняття Запорізького Війська під царську руку, і заявили, що готові взяти участь у війні, «не шкодуючи голів своїх»[2].

Рішення Земського собору мало велике значення для дальших відносин Росії з Україною. Особливо важливим було те, що Росія визнала — фактично і юридично — Україну вільною, незалежною країною, яка може вступати у зв'язки з іншими державами: «Щоб їх не відпустити в підданство турському салтанові чи кримському ханові, тому, що вони стали нині присягою королівською вільні люди». Російський уряд надавав великого значення цій тезі, бо вона ставала серйозним аргументом проти зазіхань Польщі на Україну. Послам, які їхали на Запоріжжя, було вручено витяг з польської конституції, «як Ян Казимир король на коронованні своєму присягав... що йому між різними у вірі християнській стерегти і захищати, а притісняти для віри нікому не дозволяти, ні самому притісняти, чи ображати; а коли він в чому клятву свою порушить, то він підначальних своїх від послушання свого королівського вільними творить і дозволу ніякого від тої клятви своєї ні в кого просити не буде і не прийме». Посли мали доручення звернути на це увагу Хмельницького: «Гетьманові про ту королівську присягу говорити, що король їх, по своїй присязі, за насилля віри християнської, учинив вільними»[3]. Виконуючи цей наказ, Бутурлін у своїй промові до Хмельницького у Переяславі говорив: «І він, Ян Казимир, король не тільки щоб православну християнську віру оберігав і захищав, але й гоніння де вчинили, чого ні на яку і на єретичну віру не чинять, і по тому по всьому він клятву свою, на чому присягав, переступив, а підданих своїх, вас православних християн, тим від підданства вчинив вільними»[4].

У рішенні собору, як на головну обставину об'єднання України з Росією, вказувалося на потребу захисту православної віри. Бутурлін у своїй промові перед Хмельницьким заявив, що цар вирішив прийняти Запорізьке військо під свою руку, «не хотячи того чути, що вам, єдиновірним православним християнам в повному розоренні і церквам благочестивим в запустінні і нарузі від латинів бути»[5].

Правда, в рішеннях Собору мимохідь згадано і про вплив міжнародного становища: «Щоб їх не відпустити в підданство турському султану чи кримському ханові». Російський уряд вважав цю обставину дуже важливою, що видно із занепокоєння, з яким у Москві зустрічали звістки про перебування турецьких послів у гетьмана. Але приєднання України до Росії усувало небезпеку, і не було причини порушувати цю справу на Соборі.

Запорізьке військо мало перейти під верховну владу царя «з містами і землями». У дещо пізніших документах виступають історичні назви Київського і Чернігівського князівств і нова назва Мала Русь[6].

У якій саме юридичній формі російський уряд гадав здійснити приєднання України, про це є тільки загальні відомості. Основним актом приєднання мала бути присяга гетьмана, Запорізького війська і всього населення: «Наказав государ їхати приймати гетьмана Богдана Хмельницького і писаря і все Військо Запорізьке і привести до віри, також і в Києві і в інших містах, якими Богдан Хмельницький і все Військо Запорізьке володіють, міщан і всяких людей до того ж привести до віри...»[7] Хмельницький мав одержати відзнаки гетьманської влади (корогву, булаву, ферезію і шапку), передані від царя[8]. Але не мав точних даних про те, як російський уряд ставився до устрою України, в яких формах мало здійснюватися управління, які права забезпечувалися цареві,— взагалі, як мали бути складені відносини між Російською державою та Україною. На необхідність точних рішень щодо цього вказували заяви козацької старшини ще з 1651 р. про «статті», в яких вона прагнула закріпити права України. Але цих справ російський уряд, мабуть, не мав часу підготувати, спішно висилаючи на Україну посольство для проведення акту об'єднання. Це й викликало в майбутньому деякі ускладнення.

Про розрив Росії з Польщею та про рішення Земського собору Хмельницький довідався під час походу проти польських військ на Поділля. Після перемир'я він в грудні 1653 р. повернувся до Чигирина. Тут гетьман прийняв російських послів Стрешнєва і Бредихіна, які протягом двох місяців очікували його приїзду. Посли повідомили гетьмана офіційно, що цар «велів вас з містами вашими і землями прийняти під свою царської величності високу руку». Хмельницький відповів листом до царя Олексія Михайловича 28 грудня 1653 р.: «І ми тому втішилися дуже. І раді твоїй пресвітлості царській величності вірно у всьому служити і хрест цілувати і повеління твоєї царської величності виконувати готові будем: оскільки ми ні

на кого, тільки на Бога і на твою пресвітлу царську величність надіємося»[9].

Хмельницький повідомив старшину і військо про рішення російського уряду. У листі до Бутурліна він писав: «А коли би ваша милість до нас нині йти не хотіли, тоді би війська наші в сум'ятті були, оскільки ми милість його царської величності деяким старшинам нашим об'явили вже». Лохвицький сотник Остап Горбаренко, який привіз цього листа, розповідав: «А гетьман государеву милість сказав полковникам, що государ зволив їх прийняти під свою государеву високу руку; а полковники сказали їм, козакам всім; і полковники, і вони, козаки, государевій милості всі втішилися, під государевою високою рукою бути раді»[10].

Очевидно, Хмельницький зібрав старшинську раду, на якій остаточно було обговорено умови державного об'єднання, накреслені задовго перед тим, ще в 1651 р.

Гетьман з старшиною уявляли собі об'єднання України з Росією в широких межах, маючи на увазі не тільки територію Запорізького війська, але всю Малу Русь з її населенням: «...усею Малою Руссю, духовного чину і світського всяких чинів люди, міщани і козаки»[11].

Хмельницький погоджувався на те, що державне об'єднання має бути оформлене через складення присяги цареві. Про готовність скласти присягу він говорив уже 1651 р. в розмові з митрополитом Гавриїлом, і те ж повторив у листі до Бутурліна 8 листопада 1653 р.: «Ми раді би зараз... присягу нашу його царській величності виконати», а також у вище процитованому листі до Олексія Михайловича від 28 грудня 1653 р.[12] щодо цього не було ніяких розходжень між російським урядом та Хмельницьким.

Проте у той час гетьман і старшина уявляли возз'єднання у вигляді двостороннього договору. Вже в 1651 р. в розмові з назаретським митрополитом Гавриїлом, висловлюючи радість, що цар погоджується прийняти Україну під свою владу, Хмельницький заявив: «І в тому всією Малою Руссю, духовного чину світського всяких чинів люди, міщани і козаки, дамо на себе договірного листа... і на тому вчинимо присягу від великого до малого». Тоді ж Виговський, який мав їхати у посольстві до Москви, повідомив Гавриїла, що «він про ті про всі статті почне домовлятися, на яких... їм бути під його государевою високою рукою»[13]. Отже, вже тоді старшина мала намір запропонувати свої «статті», на основі яких бажала вести переговори з російським урядом.

Тепер, коли справа про об'єднання стала на шлях здійснення, Хмельницький готувався до нових переговорів. У листах до Бутурліна в листопаді та грудні 1653 р. він висловлював задоволення, «аже для достатньої про всякі справи з нами розмови милість вашу його царська величність до нас прислав»; щоб «про всі справи з милостями вашими домовилися, прямими слугами його царської величності учинилися»; «про всі справи його царської величності і нам належних, там в Переяславі розговоритися»; «зустно всякі розмови з милостями вашими мати будемо»[14].

Результатом переговорів мали бути «статті», «договірне письмо»

чи «грамота»: «Раді би тотчас... присягу нашу його царскій величності виконати, і у всьому на вічні часи грамотою ствердити»[15].

Про зміст цих «статей» ні Хмельницький, ні посли Запорізького війська, мабуть, точніше не інформували російський уряд. Ці пропозиції виявилися у конкретній формі аж під час переговорів у Переяславі. На другий день після рішення Земського собору на Україну було призначено повноважне посольство «про государеві великі діла». Це посольство очолював боярин і тверський намісник Василь Васильович Бутурлін, його супроводили окольничий і муромський намісник Іван Васильович Олфер'єв та думний дяк Ілларіон Лопухін. Фактичним керівником посольства був, мабуть, Лопухін, досвідчений дипломат, керівник зовнішньою політикою. Російської держави; у 1651 р. він їздив на Запоріжжя з повідомленням про наміри уряду розірвати відносини з Польщею, отже, мав змогу ознайомитися зі становищем України, і тепер міг свій досвід використати.

Послів супроводжувало понад 40 сановників і службовців різних чинів: дев'ять стольників, три стряпчі, сім дворян, 13 піддячих і перекладачів. За кількістю учасників посольство дорівнювало «великим посольствам», які посилались за кордон, а про особливо ретельний підбір його свідчило те, що в складі цього посольства було сім князів, із знаті брали участь у посольстві визначний полководець князь Григорій Григорович Ромодановський, колишній хотмизький воєвода князь Семен Микитович Болховський, який листувався з Хмельницьким, піддячі Василь Кікін і Григорій Старков, що вже приїжджали у посольствах на Україну. Одним з перекладачів був Степан Колчицький, походженням з Західної України, з дуже поширеного шляхетського роду Кульчицьких, вихованець Києво-Могилянської колегії. Посольство супроводжували 200 стрільців з трьома офіцерами[16].

Відразу ж після Земського собору, 9 жовтня 1653 р., не діждавшись навіть інструкцій, посольство спішно виїхало на Україну. Вже в дорозі воно одержало царський указ про те, як, «будучи у гетьмана, нашу справу робити». Посольство їхало звичним на той час шляхом: по російській території через Калугу, Болхов, Карачев, Сєвськ — у Путивль. Як видно з документів, осінь була дощова, і розмоклі шляхи затрудняли рух посольства, яке прибуло в Путивль (прикордонний з Україною пункт) лише 1 листопада.

Путивльський воєвода передав послам листи з України. У цих листах указувався дальший шлях з Путивля, а також зазначалось, що «за гетьманським наказом корм і підводи готові».

З царської грамоти, привезеної Лавріном Капустою, який спішно виїхав з Москви ще на початку жовтня, Богдан Хмельницький вже знав про рішення Земського собору і виїзд на Україну повноважного посольства. 23 жовтня Капуста прибув у Чигирин, але гетьмана не застав і виїхав до нього в табір під Кам'янець-Подільський.

Про згоду російського уряду прийняти Україну до складу Росії знали не лише гетьман і старшина, чутки про це дійшли до рядових козаків, міщан і селян. До російських послів надходили з Чернігівщини, Київщини та інших районів звістки про схвальне ставлення населення до рішень Земського собору.

У Путивлі посольство затрималося аж до 20 грудня. Причиною було те, що, по-перше, посли з Москви ще не одержали ознак гетьманської влади, які мали бути передані Богдану Хмельницькому після присяги, а саме: грамоту, булаву, ферезію (верхній одяг) та горлатну шапку. Без цього посли не могли виїхати на Україну. Виготовлення цих дорогоцінних речей потребувало багато часу. По-друге, послам необхідно було точно встановити, де перебуває гетьман і де відбудеться зустріч послів з ним. «А не дождавшись точних вістей, боярину Василю Васильовичу Бутурліну з товарищами з Путивля за рубіж ходити не велено»[17],— говорилось у царській грамоті, одержаній послами в Путивлі 7 листопада.

Дізнавшися про приїзд послів, Хмельницький почав листування з Бутурліним, а далі, повернувшись до Чигирина, підготувався до прийому. Зустріч спершу мала відбутися в Чигирині або в Києві,— в Софії або Печерському монастирі[18], але пізніше було обрано Переяслав, як місто вигідне положенням і багате харчовими запасами.

Проводити послів на Україну гетьман доручив кальницькому наказному полковникові Іванові Федоренкові. Полковник їздив до Путивля, домовився з послами про їх приїзд і, повернувшись, підготував усе потрібне для переїзду — підводи, квартири, харчування[19].

Посольство виїхало з Путивля 20 грудня 1653 р. і по дорозі до Переяслава переїжджало через містечка Карабутів, Красне, Кропивну, Іваницю, Прилуки, Галицю, Биків, Басань, Баришівку. У кожному населеному пункті послів зустрічали дуже урочисто. Назустріч з кожного містечка виїздив місцевий сотник або отаман з почесною вартою, з прапором, вітав послів і проводив їх. Біля воріт міста гостей зустрічало духовенство з корогвами, хрестами, іконами і вело всіх до церкви, де відправляли богослужіння, що супроводилось салютами з гармат і рушниць. Повсюдно населення вітало російських послів з особливою радістю і гостинністю. У статейному списку посольства відзначалося, що для нього відводилися спеціальні будинки («подвір'я») і що харчі для людей і коней щедро видавалися послам і всім, хто їх супроводжував [20].

До Переяслава посольство приїхало 31 грудня. Біля міста послів привітав переяславський полковник Павло Тетеря з почтом у 600 козаків, з прапорами, трубами, литаврами, висловивши у промові радість з приводу того, що цар візьме Запорізьке військо під свою руку; в місті промовляв переяславський протопіп, бажаючи цареві покорити під свою владу «всього світу царства»[21].

Хмельницький приїхав до Переяслава тільки 6 січня 1654 р. Раніше він не міг виїхати з Чигирина, бо Дніпром ішла крига. Наступного дня разом з Виговським і Тетерею гетьман відвідав Бутурліна та його супутників на їх квартирі і домовився про урочистий прийом посольства на 8 січня.

У цей день ранком відбулася таємна рада гетьмана з генеральною старшиною та полковниками, на якій, очевидно, обговорено вимоги війська («статті»), що мали бути поставлені перед російськими послами. Але точних відомостей про цю раду не збереглося.

Восьмого січня (18 січня за новим календарем) 1654 р. відбулася Переяславська рада.

Зранку, «во второй час дня», військові довбиші, б'ючи в барабани, протягом години скликали на раду «явну всему народу». Рада відбувалася, очевидно, на площі міста Переяслава. Зібралося, за звітом послів, «великое множество всяких чинів людей». У списках осіб, які цього дня присягали, записано 284 чол. Поряд з Хмельницьким, у раді брали участь з генеральної старшини військовий обозний Федір Коробка, військові судді Самійло Зарудний і Федір Лобода, військовий осавул Михайло Лучченко, військовий писар Іван Виговський. Крім того брали участь у раді 12 полковників: білоцерківський — Семен Половець, канівський — Федір Стародуб, київський — Євтихій Пішко, корсунський — Іван Гуляницький, мирго-родський — Григорій Лесницький, ніжинський — Іван Золотаренко, переяславський — Павло Тетеря, полтавський — Мартин Пушкар, прилуцький — Яків Ворончeнко, черкаський — Яків Пархоменко, чернігівський — Степан Пободайло, чигиринський — Карпо Трушенко, також наказний кальницький полковник Іван Федоренко. З полкової і сотенної старшини на раді було три обозних, 18 осавулів, три хорунжі, 13 писарів, 97 стольників, а також по 5—10 козаків з кожного полку[22]. Участь у раді взяли майже всі козаки Переяславського полку та переяславські міщани. Були також в Переяславі представники київських міщан. Напевно, до Переяслава прибули також селяни навколишніх сіл. Була представлена і українська шляхта. Її репрезентував Остафій Виговський, батько військового писаря з шляхтичами. Отже, рада мала представників різних станів і суспільних груп тогочасної України.

За запорізьким звичаєм учасники ради стали в коло, а посередині площі лишили вільне місце, на яке вийшов гетьман з генеральною старшиною і полковниками. Військовий осавул наказав додержувати тиші. Хмельницький промовив:

«Панове полковники, осавули, сотники і все Військо Запорізьке і всі православні християни! Відомо це вам всім, як нас Бог визволив з рук ворогів, які переслідували Божу церкву і озлобляли все християнство нашого східного православ'я, що вже шість років живемо без володаря в нашій землі у безперестанних війнах і кровопролитті з гнобителями і ворогами нашими, які хочуть викорінити Божу церкву, щоб ім'я руське не згадувалося в землі нашій, що вже вельми нам всім докучило, і бачимо, що не можна нам жити більше без царя. Тому зібрали ми сьогодні раду явну всьому народові, щоб ви з нами обрали собі володаря з чотирьох, кого ви хочете. Перший є турецький цар, який багато разів через своїх послів закликав нас під своє володіння; другий — кримський хан; третій — польський король, який, якщо самі захочемо, і тепер ще нас до давньої ласки може прийняти; четвертий є православний государ Великої Росії, цар і великий князь, Олексій Михайлович, самодержець всієї Русі східної, якого ми вже шість років безперестанними моліннями нашими собі просимо — тут котрого хочете, вибирайте. Турецький цар це бусурман: всім вам відомо, якої біди зазнають наші браття, православні християни, греки, і в якому утиску вони від безбожних. Кримський хан також бусурман; ми його поневолі прийняли до дружби і якого нестерпного лиха ми зазнали! Яка неволя, яке нещадне пролиття

християнської крові, які утиски від польських панів,— нікому з вас розповідати не треба: самі ви всі знаєте, що краще єврея і собаку, ніж християнина брата нашого поважали. А православний християнський великий государ цар східній є з нами одного благочестя грецького закону, одної віри, ми одно тіло з православною церквою Великої Росії, що головою має Ісуса Христа. Цей великий християнський государ змилувався над нестерпним пригніченням православної церкви в нашій Малій Росії, не знехтував наших шестирічних безперестанних благань, тепер прихилив до нас своє милостиве царське серце, зволив прислати до нас своїх великих ближніх людей з своєю царською ласкою — якщо ми його щиро полюбимо, крім його царської високої руки, спокійнішого пристановища не знайдемо. А хто з нами не погоджується, тепер, куди хоче — вільна дорога!»[23]

Такий текст промови Хмельницького подано у «статейному списку» російських послів. Бутурлін у своєму звіті наводив ряд різних промов, якими вітали послів представники старшини і духовенства, кожну з характерними особливостями стилю (він користувався, очевидно, записками самих промовців або їх секретарів). Так само можна припустити, що і промову Хмельницького передано йому з гетьманської канцелярії, і що цей текст достатньо точно передає її справжній зміст, хоч окремі вислови стилізовані під російський канцелярський стиль (титули царя, церковнослов'янські слова).

Промова Хмельницького була побудована незвичайно чітко. У ній давався аналіз питань, які мали бути розв'язані радою — гетьман розповів про боротьбу з шляхетською Польщею, труднощі побудови державного життя, необхідність шукати опори в одній з сусідніх держав, дав характеристику Туреччини, Криму і Польщі.

Як вже зазначалося, серед старшини існувала невелика туркофільська партія, яка схильна була приєднати Україну до Туреччини: згадуючи про пригнічення греків турками, Хмельницький виступив проти прагнень цієї партії. Дискусія про підданство Порті велася на старшинській раді влітку 1653 р. Тоді військовий писар висунув проти Туреччини такий аргумент: «коли греками заволоділи бусурмани, дали їм всякі вільності, в багатстві не робили їм ніяких кривд до того часу, поки вся країна не наповнилася бусурманами; коли ж наповнилася — бачите, які утиски християнам»[24]. Хмельницький посилався і на цей аргумент. Далі він різко виступив проти кримського хана, заявивши, що Запорізьке військо взяло татарів за союзників тільки з необхідності, що воно зазнало від них багато лиха. Це був перший публічний виступ гетьмана проти згоди з Кримом; здавна відчуваючи тягар «союзу» з кримським ханством, він, проте, ніколи відкрито не проявляв свого незадоволення, щоб не накликати помсти, але зараз, сподіваючись на допомогу від Росії, відверто висловив свої погляди.

Про гніт шляхетської Польщі не треба було багато говорити, бо він був добре відомий і старшині і народним масам.

Так Хмельницький розкрив і засудив намагання Туреччини, Криму і Польщі, спрямовані на поневолення України. Цим трьом ворогам українського народу він протиставив російського царя, як єдиного володаря, який може захистити Україну.

Аргументом на користь об'єднання з Росією Хмельницький поставив на перше місце єдність віри — найпопулярніше гасло серед широких мас. У промові не згадувалося про вольності Запорізького війська, потребу захисту яких гетьман завжди підкреслював у своїх заявах; можливо, що в тексті Бутурліна це питання пропущено.

Хоч гетьман визнавав за радою право вільно вибрати володаря з чотирьох кандидатів, проте було ясно, що єдиним кандидатом гетьмана і старшини є російський цар. Хмельницький закінчив промову заявою, що хто не погоджується з таким рішенням, той може податися, куди хоче. Це було дотримання старого січового звичаю — вільно приходити на Запоріжжя і вільно відходити.

Учасники ради зустріли промову Хмельницького цілковитою згодою. Про дальший хід ради Бутурлін дав такий звіт: «Волимо під кріпкою рукою царя східного православного в нашій благочестивій вірі умирати, ніж ненависникові Христовому поганину дістатись». Потім полковник переяславський Тетеря, ходячи в крузі, на всі сторони запитував: «Чи всі так погоджуєтеся?» Сказав увесь народ: «Всі єдинодушно!» Тоді гетьман сказав: «Нехай буде так, хай Господь Бог наш укріпить під його царською кріпкою рукою». А ввесь народ за ним закричав одноголосно: «Боже утверди, Боже укріпи, щоб ми на віки всі на віки разом були!»[25]

Після закінчення ради Хмельницький з старшиною приїхав до двору, де перебували російські посли. Тут Бутурлін передав гетьманові царську грамоту (текст її до цього часу невідомий) і військовий писар її зачитав. Хмельницький і старшина висловили свою радість і гетьман заявив, що готовий присягти з усім військом і в усьому підкоритися царській волі. Бутурлін у довгій промові розповів про хід переговорів з Польщею, про відмову польського короля та про рішення царя прийняти під свою руку «вас гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке з містами і землями від королівського підданства порушенням присяги його, вільних... і допомогти вам на клятвопорушників, які хотіли розорити християнську віру, своїми государевими ратними людьми чинити велів»[26].

Після того Хмельницький разом з старшиною та російськими послами поїхав до соборної церкви Успення, де вже зібралося духовенство приймати присягу.

Проте, прибувши до церкви, Хмельницький несподівано зажадав, щоб Бутурлін з товаришами присягнули від імені царя, що він не видасть Запорізького війська польському королеві, буде військо захищати, не порушить вольностей, «і хто був шляхтич чи козак і міщанин, і хто в якому чині наперед сього і які маєтності у себе мав, і в тому всьому буть по давньому; і пожалував би великий государ, велів їм дати на їх маєтності свої государеві грамоти»[27].

Бутурлін відповів, що в Московській державі піддані складають присягу цареві, «а того, що за великого государя віру учинити, ніколи не бувало і не буде». Запорізьке військо повинно скласти присягу, «а великий государ почне їх держати в своїм государевім милостивім жалуванні, от недругів їх захищатиме, і вольностей їх не відніме і маєтностями їх, чим хто володіє, великий государ їх пожалує, звелить їм володіти як і раніше».

Хмельницький заявив, що порадиться з полковниками і з усіма людьми, які сьогодні при ньому, вийшов з церкви і пішов у двір переяславського полковника і там відбув довгу нараду. З ради прийшли до послів полковники Тетеря і Лісницький та підтримали вимогу, щоб бояри склали присягу, причому полковники відзначили, що польські королі завжди присягали своїм підданим. Російські посли відповіли, що «того за зразок ставити непристойно, тому що ті королі невірні і не самодержці, а на чому і присягають, і на тому ніколи в правді не стоять». Говорити про присягу від імені царя непристойно, «тому що государеве слово перемінне не буває». Делегати заявили: «Гетьман і ми в те віримо, тільки козаки не вірять, а хочуть того, щоб вони дали їм віру» (тобто, щоб посли склали присягу). Посли відповіли знову, що цар прийняв Запорізьке військо за його проханням, тому військо повинно пам'ятати про царську ласку і присягнути, «а якщо деякі незнаючі люди такі непристойні речі... говорять», таких треба від їх слів стримувати.

Делегати пішли знову на раду; згодом Хмельницький з старшиною і козаками повернулися до церкви та заявили Бутурліну і його товаришам, «що вони у всьому покладаються на государеву милість», готові скласти присягу, «а про свої діла почнуть вони гетьман і все Військо запорізькое бити чолом великому государю».

Конкретні причини виступу старшини із зазначеними вимогами невідомі, але безсумнівно, що не Хмельницький був його ініціатором. Як послідовний прихильник об'єднання, він проявляв беззастережну готовність присягнути, і тому неправдоподібно, щоб у вирішальний момент він завагався і не хотів здійснити акт присяги. Хмельницький робив це, очевидно, під стороннім натиском. Невірогідно також, що прості козаки, присутні на раді, вимагали присяги від російських послів. У джерелах не згадується будь-яка опозиція козацьких мас возз'єднанню, навпаки, ці маси ставилися до Росії з великим довір'ям. Ймовірніше думати, що ініціатором цього виступу була старшина, точніше, одна старшинська група, яка вимагала від царського уряду негайних гарантій на свої «вольності». Вимога, щоб цар дав свої грамоти на володіння маєтками, показує, що цю справу затіяла саме заможна старшина, серед якої було немало шляхти. Проводирями цієї групи можна вважати Тетерю і Лісницького. В дальших переговорах разом з ними виступає і військовий суддя Самійло Зарудний. Ця група була настільки сильна, що Хмельницький мусив рахуватися з її вимогами. Але російські посли не зійшли з своїх принципових позицій і, треба здогадуватися, Хмельницькому вдалося переконати старшину, що в даний момент опозиція нічого не доб'ється і закріплення «вольностей» треба перенести на час окремих переговорів у Москві.

І гетьман, і старшина та козаки зараз же склали присягу по «чиновній книзі», яку привезли посли. Зміст присяги не зберігся[29].

Після присяги Хмельницький з старшиною заїхали на квартиру послів, у «заїзжий двір» і тут відбувся урочистий акт вручення Хмельницькому відзнак, присланих царем — корогви, булави, ферезії і шапки. При врученні кожної відзнаки Бутурлін виголошував відповідну промову.

10—12 січня 1654 р. Хмельницький разом зі старшиною вів переговори з послами. Старшина мала нагоду ширше розвинути свої вимоги, яких гетьман тільки торкнувся у своїй заяві перед присягою.

Насамперед старшина вимагала, щоб на Україні був збережений старий становий поділ: «В Запорізькому війську хто в якому чині був до цього часу, щоб і тепер государ позволив бути так само, щоб шляхтич був шляхтичем, а козак козаком, а міщанин міщанином». Вимагали забезпечення давніх вольностей, причому окремо згадували суд: «Козакам судитися у полковників і сотників», а також зажадали звільнення козаків від мита, мостівщини та плати на перевозах.

Особливу увагу звертали на затвердження маєтностей: «щоб не було так, як було за польським королем: поки козак жив, доти за ним і маєтність, а як умре, пани ці маєтності забирали на себе, а жінок і дітей висилали геть»[30]. Захищали також церковні і монастирські маєтності, як надання «давніх князів російських».

Між іншим, під час цих переговорів було порушено питання оренд. «Віддані у них промисли в двох або трьох містах на урочні роки і з урочних років ще не вийшли, а доведеться тримати по два-три роки — щоб государ дозволив ці урочні роки відкупщикам держати і до урочних років тих промислів у них не відбирати»[31].

Старшина захищала в першу чергу свої соціально-економічні інтереси, цікавлячись навіть другорядними питаннями, але брала до уваги також бажання міщан та духовенства і потреби середнього козацтва. Не згадувалося тільки про становище і прагнення селян.

Деякі вимоги були поставлені також щодо державної організації. Склад Запорізького війська було визначено в 60 тис. чоловік. Гетьман просив надати на гетьманську булаву Чигиринський полк. Старшина погоджувалася на те, що цар пришле до міст своїх воєвод та що побори з королівських і панських маєтностей будуть збирати «на государя», але висловила побажання, щоб ці доходи збирали місцеві урядовці і віддавали воєводам, «тому що тут люди не знають ваших звичаїв».

Російські посли не могли відповісти на всі вимоги, які їм ставила старшина, але у більшості питань давали запевнення, що цар на них погодиться. Так, посли обіцяли, що цар «пожалує їх, хто в якому чині був, і нині буде: шляхтич шляхтичем, козак козаком, міщанин міщанином». Вже в день присяги посли запевняли старшину, що цар не буде віднімати маєтностей і вольностей, а згодом додали, що не буде забирати маєтностей у вдів і сиріт. Обіцяли, що залишаться непорушними угіддя монастирів і церков, повідомили, що в Російській державі не беруть мит й інших оплат від військових людей, а також підтвердили непорушність оренд. Російські посли не дали ніякої відповіді щодо воєвод і збирання поборів, надання Чигиринського полку гетьманові та в справі суду, або може цих відповідей не записали у своєму звіті. Щодо чисельності Запорізького війська, порадили старшині цю справу подати на вирішення царя: «щоб вони послали про те бити чолом до господаря, скільки укаже государ Війську Запорізькому бути козакам»[32].

Під час останньої зустрічі старшина вимагала від послів писемне запевнення: «Не зволили ви присягати за великого государя нашого, його царську величність, так дайте нам письмо за своїми руками, що вольності, права і маєтності будуть по-давньому на те, щоб кожному полковникові було що показати, як приїде в свій полк. Бо ж раніше, як у них бували договори з королем і з панами-радами, їм давали договір за сенаторськими руками. А ви великого государя нашого, його царської величності, прислані з повноваженням, на це маєте повне право. А якщо вони не дадуть такого письма, то стольники і дворяни не мають чого їхати до міст, тому що всім в містах буде сум'яття».

Посли відказали: «То справа нестатня, що нам дати вам лист за руками своїми, та і вам говорити про те непристойно. Ми вам і раніше казали, що царська величність вольностей у вас не відбирає, і в містах у вас указав государ, до свого государевого указу, буть по давньому вашим урядникам и судитися за своїм правом, маєтностей ваших відбирати государ не велить. А говорили ви про те, що хотіли послати бить чолом до великого государя нашого, до його царської величності, і нині треба вам робити так, щоб Божа і государева справа у всьому здійснилася по його государевому указу, і щоб стольників і дворян в міста послати і в містах всіх привести до віри, згідно государевого указу...» Вислухавши цю заяву, старшина порадилася з гетьманом і заявила, що у всьому покладається на волю царя[33].

Як уже згадувалося, у переговори з російськими послами намагалася увійти також українська шляхта під проводом Остафія Виговського, батька писаря. Представники шляхти порушили перед послами вимоги, «щоб шляхта була між козаками знатна і судилася своїм правом та щоб маєтності були за ними по-давньому». Вони подали список шляхти із зазначенням, які хто займав або хотів зайняти посади. Бутурлін з товаришами засудили цей виступ шляхти: «Вони те роблять непристойним звичаєм: ще нічого не бачачи, самі собі попписали воєводства і уряди, чого і в гадку взяти не годилося». Російські посли заявили, що перекажуть цю справу гетьманові, але шляхта просила, щоб гетьманові про це не говорили[34].

Так цей виступ шляхти не мав успіху. Це була спроба шляхетства повернути собі панівне становище на Україні, але російські посли орієнтувалися на козацьку старшину і знехтували заявою шляхти. 13 січня Хмельницький ще раз заїхав до послів, прибраний у прислані царем відзнаки, передав листа Олексієві Михайловичу і в промові заявив, що «він з усім Запорізьким Військом, з містами і землями, піддалися під государеву високу руку на віки невідступно і раді великому государеві служити, добра бажати і за нього умирати, за своєю обітницею, на що йому, великому государеві, дали свої душі і склали присягу». В листі просив царя захищати Запорізьке військо від усіх неприятелів. «А що з ближнім боярином вашої царської величності і з товаришами його розмовляв про всякі справи, вони про те про все докладніше вашій царській величності скажуть»[35].

Після закінчення переговорів у Переяславі Бутурлін з іншими послами поїхав до Києва, щоб привести до присяги населення міста,

яке вважалося столичним. Одночасно інші учасники посольства — стольники, дворяни і піддячі — роз'їхалися по всіх полках, щоб також провести присягу. Присягою було охоплено всю територію Запорізького війська, від російського кордону на сході до Поділля на заході; у книги присяги було записано всього 127 338 чоловік.

Присяга відбувалася урочисто, козаки і міщани з задоволенням зустрічали приєднання. «По всій Україні весь народ з охотою тое учинив ... і немала радість меж народом стала»,— писав пізніше Самовидець[36]. Молдавський воєвода повідомляв, що в Рашкові над Дністром російських висланників «прийняли з найбільшою пошаною»[37].

Польсько-шляхетські агенти поширювали чутки, ніби об'єднання України з Російською державою викликало в деяких полках опозицію, що Уманський, Брацлавський, Кропивенський і Полтавський полки відмовилися від присяги, що Іван Богун не хотів присягати, та що «половина України відірвалася»[38]. Очевидно, польсько-шляхетські кола намагались видавати бажане за дійсне. Деякі полковники не брали участі у Переяславській раді, бо разом зі своїми полками захищали визволену частину України від польського війська, інші перебували у посольствах[39], але потім і вони, і їх полки присягнули. Іван Богун також не був на раді і тому пішла чутка, що він не погоджується на приєднання. Польські пани почали запрошувати його на службу королеві, але Богун відіслав ці листи Хмельницькому, який, у свою чергу, переслав їх Російському урядові[40]. Також не підтверджуються чутки, що населення гнали силою на присягу. Навпаки, воєвода Тишкевич повідомляв з Київського Полісся, що тим, хто не бажав присягати, дозволено перейти за кордон: «ніяких насильств не роблять над тими, хто добровільно від них відходить»[41].

Неприхильно до возз'єднання поставився тільки київський митрополит Сильвестер Косів з деякими представниками вищого духовенства. Коли Бутурлін закликав митрополита, щоб він прислав своїх слуг-шляхтичів на присягу, Косів заявив, «що хоч Хмельницький з Запорізьким Військом піддався під царську руку, але він, митрополит, з усім собором не посилав бити чолом государеві про те, щоб йому бути під государською високою рукою, і він з духовними людьми живе сам по собі, ні під чиєю владою». При цьому Косів посилався на те, що багато підвладних йому єпископів перебуває на території Польщі, з огляду на що нібито боявся накликати на них репресії. Так само він відмовився віддати частину церковних земель під будівництво російської фортеці у Києві[42]. Пізніше з'ясувалося, що Косів мав прямі зв'язки з польським урядом і послані ним ченці подали до польських гродських судів «маніфестації», що духовенство не хоче виходити з-під влади короля[43].

Насправді група, яка підтримувала опозицію митрополита, була невелика, складалася з кількох багатих ігуменів, таких, як печерський архімандрит, яких зв'язували соціальні інтереси і традиції з польськими магнатами. Більшість духовенства, не тільки сільського, а й міського, щиро схвалювала об'єднання України з Росією, шукаючи в російського народу захисту від католицько-польського гноблення. Про це свідчить привітальна промова переяславська

ського протопопа (невідомого на ім'я) до послів, в якій він вітав радісну подію, «що об'єднала воєдино Малу і Велику Русь», такого ж змісту була промова ніжинського протопопа Максима Филимоновича та інші[44].

Переяславська рада і переговори козацької старшини з російськими послами — основний, найважливіший акт в історичній події об'єднання України з Російською державою.

Основне значення ради полягало в тому, що на ній в урочистій формі проголошено згоду українського народу на об'єднання і цю згоду стверджено присягою. Представником України на раді було Запорізьке військо, тобто гетьман з старшиною та делегатами козацтва. Козацька старшина була представлена на раді дуже широко: в раді взяли участь майже всі полковники, приблизно половина сотників, досить багато полкової і сотенної старшини, тобто ті люди, які мали владу і авторитет на місцях. Було також представлене рядове козацтво, по 5—10 чоловік з полку, очевидно, делегати, обрані всім військом. Переяславська рада була повноважним представництвом Запорізького війська. А те, що в раді брали участь також представники міщанства і дрібної шляхти, робило її справді всенародним представництвом, яке мало право виступати від імені всієї країни.

Хмельницький у своїй промові висловив думку, що Україна не може знайти безпеки для себе ні в султанській Туреччині, ні в ханському Криму, ні в шляхетській Польщі, що справжню допомогу може дати їй тільки Російська держава. Як основу спільності, Хмельницький підняв релігійну єдність — аргумент зрозумілий широким масам.

Історичне значення рішень Переяславської ради «полягало насамперед у тому, що, з'єднавшись з Росією в межах єдиної Російської держави, Україна була врятована від поневолення шляхетською Польщею і поглинення султанською Туреччиною»[45].

У Переяславі велися переговори між російськими послами та козацькою старшиною. Перша зустріч виявила, що між обома сторонами не існувало принципових незгод. Старшина вимагала затвердження існуючого устрою України з поділом на стани, збереження «вольностей», затвердження маєтків, встановлення 60-тисячного війська та вирішення ряду другорядних справ. Російські посли майже на всі питання дали позитивну відповідь, запевняючи, що цар прийме всі ці вимоги. Отже, з'ясувалося, що домовитись було неважко.

Незгоди виникли тільки в одному питанні — про гарантії. Старшина вимагала підтвердження «вольностей», причому підтвердження негайного, самими послами. Спершу вона зажадала присяги послів від імені царя, пізніше — писемної гарантії. Посли від цього відмовилися. Стара, досвідчена російська дипломатія зуміла настояти на своєму і старшина погодилася на те, що її вимоги будуть передані цареві. Обидві сторони дійшли згоди і завершили переговори в атмосфері взаємної поваги.

Для вирішення політичних і правових питань, порушених у Переяславі, до Москви вирушило посольство від Запорізького війська.

Матеріали для посольства розроблялися під керівництвом гетьмана в Чигирині в останні дні січня і першій половині лютого 1654 р., а «статті» редагував, правдоподібно, Виговський, як військовий писар. Можна припускати, що в цій роботі брали також участь Тетеря і Зарудний, які поїхали послами до Москви, та ще дехто з полковників і генеральної старшини; вплив на зміст статей мали також представники шляхти, бо її інтереси знайшли своє відображення у підготовлених документах. У Чигирині був також дехто з київського духовенства,— це видно з того, що Хмельницький доручив послам домовитися про затвердження маєтків митрополита; мабуть, у Чигирині були і переяславські міщани, бо одночасно мали їхати до Москви посли від Переяслава.

Незважаючи на короткий час, гетьман з старшиною виконали значну роботу — зібрали й оформили необхідні матеріали. Документ був оформлений у вигляді прохання до царя, а в Москві думні бояри надали йому назву «статей»[46].

У «статтях» на першому місці стояли справи Запорізького війська.

Основне питання про збереження «вольностей» формулювалося найточніше і найдетальніше. «На початку зволь, твоя царська величність, підтвердити права і вольності наші військові, як з віків бувало у Війську Запорізькому, що своїми правами судилися і вольності свої мали в маєтностях і в судах; щоб ні воєвода, ні боярин, ні стольник в суди військові не втручався, але щоб товариство від старших своїх були суджені: де три чоловіка козаків, тоді два третього повинні судити» (ст. 1). Тут новим додатком було застереження, що воєводи й інші представники російської адміністрації не повинні були втручатися у козацький суд.

Склад Запорізького війська в «статтях» було визначено в 60 тис. чоловік, так само як і під час переговорів у Переяславі (ст. 2).

Питання про козацькі землі було залишено в основному без змін: «Маєтностей козацьких щоб ніхто не віднімав: хто має землю і всі пожитки з цих земель, щоб цими маєтностями без перешкоди володів. Вдів, що залишилися після козаків, щоб і діти їх такі ж вольності мали, як предки і батьки їх» (ст. 7).

На гетьманську булаву вимагали не Чигиринського полку, як в Переяславі, а Чигиринського староства, «що було надано з усіма приналежностями..., щоб і тепер для всього управління («ряду») перебувало» (ст. 5).

Новим пунктом була вимога, щоб цар визначив плату Запорізькому війську — козакам по 30 золотих, сотникам по 100 золотих, іншій старшині від 200 до 400, військовому писареві 1000 золотих, та щоб, крім цього, деякій старшині надав млини (ст. 8—12, 21, 23).

У переяславських переговорах старшина дала згоду описувати доходи з земель на Україні та віддавати їх до царської казни. У «статтях» це питання поставлено було інакше: «У містах щоб обирали урядників, наших людей, на це гідних, які повинні підданими твоєї царської величності управляти або рядити і належний приход, по правді, до скарбу твоєї царської величності віддавати» (ст. 4). У дальших пунктах ця вимога формулювалася так: «Як в інших землях даних на віддається разом, воліли б і ми, щоб ціною відомою давати від цих людей, що твоїй царській величності належать, а якщо інакше

не могло б бути, тоді ні на одного воєводу не дозволяти і про це домовлятися; хіба б з тутешніх людей обрали воєводу, гідну людину, і він мав би ці всі доходи по правді його царській величності віддавати. А це тому мають наші посланники домовлятися, що якби наїхав воєвода, ламав права і які установи заводив, то мало б бути з великою досадою, бо до нового права не можуть скоро звикнути і такої тяжкості не можуть терпіти; а як будуть старші з тутешніх людей, то будуть справлятися за тутешніми правами і установами» (ст. 15—16). Отже, в обох пунктах явне намагання залишити доходи у віданні українського уряду.

Новий пункт стосувався виборності гетьмана: «Борони Боже, смерті на пана гетьмана — бо кожна людина смертна, без цього не може бути,— щоб Військо Запорізьке саме між собою гетьмана вибирало та його царську величність повідомляло; щоб це його царській величності не у гнів було, бо це давній військовий звичай» (ст. 6).

У новому пункті пропонувалося щодо дипломатичних відносин таке: «Послів, які з віку з чужих земель приходять до Війська Запорізького,— які з добром були б,— щоб пану гетьманові і Війську Запорізькому вільно було приймати, щоб це його царській величності не у гнів було; а що мало б бути проти й. цар. величності, повинні ми й. цар. величність повідомляти» (ст. 14).

Більшість «статей» стосувалася Запорізького війська; значну увагу приділено було також і різним станам.

Один пункт був загального змісту: «Права, надані з віків від князів і королів духовним і світським людям, щоб ні в чому не були порушені» (ст. 13).

Широко було визначено в «статтях» права шляхти: «Шляхта, яка в Росії знаходиться і присягу... тобі, великому государеві... склала, щоб при своїх шляхетських вольностях перебувала і між собою старших на судові уряди обирала і маєтності і вольності свої мала, як при королях польських бувало, щоб і інші, бачучи таку ласку твоєї цар. величності, схилялися під владу і під кріпку руку твоєї цар. величності з усім християнським світом. Суди земські і гродські мають виконувати ті урядники, яких вони самі собі добровільно оберуть, як і раніше було. Також шляхта, що мала свої гроші заставом на маєтностях, щоб їй тепер сплачено або дозволено досидіти на маєтностях» (ст. 3).

Церковні справи у «статтях» не згадувались, але посли дістали усний наказ — просити царської грамоти на митрополичі маєтності (ст. 18).

Нарешті, посли мали просити, «щоб й. цар. величність дав нам привілеї, на хартіях писані, з привішеними печатками, один на вольності козацькі, другий на шляхетські, щоб на вічні часи було непохитно. А коли це одержимо, ми самі між собою зробимо перегляд, і хто козак, буде мати козацьку вільність, а хто пашенний селянин, той буде звичайну повинність й. цар. величності віддавати, як і раніше. Також і на всяких людей, підданих й. цар. величності, на яких правах і вільностях мають бути» (ст. 17)[47].

Статті становлять великий інтерес тому, що в них яскравіше, ніж у будь-якому іншому документі, виступають характерні риси соціальних відносин, що існували на Україні у часи Визвольної війни. Центральне місце в «статтях» займало Запорізьке військо, яке виступало як представник всієї країни і користувалося особливими правами. Більшість статей стосувалася «вільностей» козацтва. На перший погляд здається, що Запорізьке військо виступало як одностайна група, але окремі статті свідчать, що «вільності» насправді служили старшині, яка прагнула зберегти свої маєтки, плату, оренди та всі права, і тільки на останньому місці згадувалися потреби козацьких мас, наприклад, вдів і сиріт козацьких. Поряд із старшиною, як її союзник, виступала шляхта, що вимагала для себе таких самих прав, які вона мала в Польщі. Зовсім не згадувалися в «статтях» право міст; очевидно, на погляд старшини, міста самі мусили дбати про затвердження своїх прав, як це першим зробив Переяслав. У «статтях» зовсім не порушувалося релігійне питання, яке тепер втратило свою гостроту; йшлося тільки про затвердження маєтків київського митрополита.

Як уже зазначалось, статті складала панівна соціальна верхівка, що захищала свої класові інтереси. Тому статті відбили негативне ставлення до визвольних прагнень селянства. У них проголошено, по суті, відокремлення селянства від козацтва. «Хто козак, буде мати козацьку вільність, а хто пашенний селянин, той буде звичайну повинність й. цар. величності віддавати, як і раніше».

Якщо в Переяславі старшина ставила на перше місце в основному свої вузькокласові справи, то у «статтях» багато місця присвячено також збереженню нового державного апарату. Вільні вибори гетьмана, незалежне судочинство, власні фінанси, невтручання російської адміністрації у внутрішні справи Запорізького війська, 60-тисячний склад війська, вільність закордонних зв'язків — це були основні політичні вимоги старшини, які мали ще більше зміцнити становище панівних груп населення.

Водночас зі статтями був складений лист Богдана Хмельницького до Олексія Михайловича, датований 17 лютого 1654 р.[48] Гетьман просив «права, устави, привілеї і всякі свободи і держави маєтності духовних і мирських людей, у всякому чині і перевагах сущих, якщо хто має од віків, од князів і панів благочестивих, і від королів польських, в державі російській наданих, за них ми кров свою проливаєм, які од дідів і прадідів збереглися... просимо твоєї царської величності зволь твоя царська величність затвердити і своїми грамотами государевими закріпити навіки». Гетьман посилався на обіцянки Бутурліна, дані у Переяславі: «Таке ж бо государеве твоєї царської величності слово нам той ближній твоєї царської величності боярин з товаришами обіцяв: «І більше одержите од великого государя... коли попросите, більшими вас свободами, державами, добрами пожалує його царська величність, паче королів польських, княжат древніх російських...» У кінці листа згадано, що інші справи посли перекажуть в усних переговорах: «У грамоті лише суть писана: посланники наші все скажуть тобі великому государю...»[49]

Хмельницький послав також листи до видних бояр Бориса Морозова та Іллі Милославського[50] і, мабуть, також до інших порадників царя.

Російський уряд побажав, щоб посольство очолював сам Хмельницький, щоб він приїхав «бачити наші государеві пресвітлі очі», але гетьман відмовився, посилаючись на небезпеку війни[51]. Далі пропоновано як голову посольства Виговського — в наказах про привітання посольства згадується його ім'я[52]. Але, врешті-решт, послами було вислано генерального суддю Самійла Зарудного і переяславського полковника Павла Тетерю. Під час переговорів у Переяславі вони очолювали групу старшини, що вимагала присяги від послів; мабуть, і тепер старшина вважала їх найкращими представниками своїх інтересів і тому вислала до Москви.

Поряд з Зарудним і Тетерею послами були ще брацлавський осавул Григорій Кирилович, чигиринський отаман Герман Гапонович та Ілля Харитонович. Разом з послами, без точно визначених функцій, їхали гетьманський пасинок Кіндрат Якимович і якийсь Іван Іванович. Писарем посольства був військовий «товмач» Яків Івасин Зарудного, канцелярист Іван Самойлович, а також 26 рядових козаків, між ними канцелярист Дмитро Михайлович та два трубачі, і, нарешті, 15 «хлопців». Всього посольство складалося з 61 чоловіка, мало 65 підвід возових та 15 верхових коней. Разом з послами їхав ігумен спаського монастиря в Новгороді-Сіверському Сильвестер та шість представників міста Переяслава. З послами збиралося ще 70 чоловік «на своїх підводах» — очевидно, купці, але путивльський воєвода не пустив їх до Москви і за це самовільне розпорядження одержав сувору догану від уряду[53].

Посли виїхали з Чигирина після 17 лютого 1654 р., до Путивля приїхали 25 лютого, до Москви — 12 березня. За наказом уряду, посольство зустрічали з особливими почестями: назустріч йому виїздили дворяни, боярські діти і козаки, верхи у святковому одязі; на вулицях, якими проїздили посли, «було людно й ошатно». До російської столиці посольство в'їхало через Серпухівські ворота, а квартирою йому призначено «старой денежной двор». Посли перебували в Москві більше двох тижнів.

Наступного дня після приїзду, 13 березня, послів запросили на урочисту аудієнцію до Олексія Михайловича. Почесна сторожа провела послів спершу до Посольського приказу, де їх вітали дяки. Звідти вони перейшли в «столовую избу», де на них чекав цар в оточенні бояр. За звичайним церемоніалом, посли «ударили чолом» цареві, а думний дяк Алмаз Іванов назвав цареві їх прізвища. Посли привітали царя і передали листа від гетьмана; лист було прийнято з їх рук думним дяком. Далі сам цар запитав послів про здоров'я Хмельницького,— це було виняткове відзначення, бо під час інших аудієнцій таке запитання ставив від царя думний дяк. Посли відповіли, що гетьман здоровий, і один з них, мабуть, Зарудний, виголосив промову, пояснюючи мету посольства. Вислухавши промови, цар допустив послів до своєї руки і звелів сісти на лаві — це була така честь, бо звичайно посли на прийомі в царя стояли. Далі Алмаз Іванов повідомив царя, що гетьман прислав цареві в дарунку жеребця-аргамака; цар наказав прийняти коня до своєї конюшні. Нарешті Алмаз Іванов від імені царя виголосив промову про значення приєднання: «Що ми, великий государ... для православної християнської віри від гоніння латинського прийняли вас, Військо Запорізьке і всю Малу Русь з землями і з містами під нашу царської величності високу руку в підданство, і учинили... віру на тому, что бути вам під нашою царської величності високою рукою, і дітей наших, і наслідників з містами і з землями, у всій нашій волі і в послушенстві у вічній підданості неотступно»[54]. Алмаз Іванов підкреслив, що Запорізьке військо і весь народ України повинні твердо дотримуватися цієї присяги, а цар буде держати їх у своїй ласці і обороняти від ворогів. Він зазначив також, що лист, якого посли передали цареві від гетьмана і всього війська, цар вислухає, накаже розглянути їх справи і дасть свої укази. Наприкінці думний дяк повідомив послів, що цар назначив їм «в стола место корм», тобто прийом коштами царя[55].

Того ж дня, 13 березня, розпочалися переговори послів з представниками російського уряду. На переговори були делеговані боярин і казанський намісник Олексій Микитович Трубецкой, давній посол Бутурлін, окольничий і коширський намісник Петро Петрович Головін та думний дяк Алмаз Іванов. З українського боку виступали тільки Зарудний і Тетеря. Переговори велися в кам'яному дворі.

Під час першої зустрічі з боярами українські посли вигукували усно питання, які їм доручено було з'ясувати, всього в кількості 20 пунктів[56]. Російські бояри не робили ніяких зауважень, а тільки зажадали, щоб посли дали їм свої вимоги у писемній формі.

14 березня посли передали боярам «статті», привезені з Чигирина, у 23 пунктах. Ці «статті» стали основою для переговорів та рішень царя і боярської думи[57].

Більшість «статей» була прийнята боярами без будь-яких змін і зауважень з таким формулюванням: «Сій статті царська величність пожалував повелів буть за їх чолобитною». Так було прийнято пункти про затвердження прав і вольностей Запорізького війська, чисельність війська в 60 тис. чоловік, про маєтки козацьких вдів і дітей, надання Чигиринського староства на гетьманську булаву, плату старшині, виборність гетьмана, права шляхти, затвердження маєтностей київського митрополита.

Деяке розходження викликали тільки пункти про плату козакам, про воєвод і збирання доходів і про зв'язки з закордоном. Щодо цих питань переговори між боярами і послами тривали 19—21 березня, причому посли мали змогу пояснити свої позиції.

Щодо плати Запорізькому війську, то бояри відповіли, що цар висилає військо проти Польщі, і оскільки на це пішли великі гроші, козакам нема чим платити; бояри послалися також і на заяву, зроблену гетьманом і старшиною в Переяславі про те, що хоч Запорізьке військо буде велике, але цар не матиме збитків, бо козаки не будуть вимагати плати від царя[58]. Посли у відповідь подали записку, в якій заявили: «Хоч за наказом гетьмана Війська Запорізького і всього війська просили ми твою царську величність на кожного козака по 30 золотих, але якщо неможливо, нехай би хоч і зменшити, одначе, щоб ми до війська не вернулися з нічим. Бо як стольники твоєї

царської величності по містах приводили до присяги, казали таке, що Війську Запорізькому гроші будуть, і тепер по всіх містах така слава пішла і надіються на ласку твоєї царської величності. А якщо ми мали б вернутися, не випросивши цього у твоєї цар. величності, не знаємо, як ми, посли, маємо очі війську показати, і справді все військо поневолі вельми засмутилось би, бо Запорізькому війську не так іде про гроші, як про славу»[59]. На це бояри відповіли, що цар хоче провести на Україні перепис доходів, а якщо знайдуться відповідні кошти, то він дасть про це указ. Поки що цар посилає гетьманові своє «жалування» — на 60 тисяч козаків по чверті угорського золотого[60]. Нерозв'язаною лишилася справа допомоги військовим заставам на Кодаку і в Запоріжжі[61].

Пункт про доходи з України у «статтях» було сформульовано так, що їх мали б збирати місцеві урядники або воєвода з місцевих людей і передавати до царського скарбу. При цьому висловлено побажання, щоб царський уряд визначив загальну валову суму данини. У переговорах посли підтримували цей проект — давати доходи у визначеній сумі, «як збирає турецький султан з угорської, мунтянської і волоської землі»; доходи мав би переписати царський посланник[62]. Бояри дали згоду на те, щоб доходи збирали війти, бурмистри і райці та віддавали їх людям, яких пришле цар, з повноваженням контролювати збирачів[63].

У зв'язку з пунктом про доходи знову постало питання про воєвод. У своїх «статтях» військо поставило вимогу, щоб для збирання доходів призначити воєводу з місцевих людей. Проте у переговорах посли не підтримали цього варіанта, а висловились за те, щоб тільки у Києві і Чернігові, як великих містах, були царські воєводи, або щоб воєвод взагалі не було, і гетьман сам збирав доходи для царського скарбу. Бояри схилялися до того, щоб царські воєводи були тільки в Києві і Чернігові, але остаточно цю справу не було розв'язано[64].

Щодо закордонних зносин, то бояри прийняли «статтю» в такому тексті: «Послів про добрі справи приймати і відпускати. А з якими справами приходили і з чим відпущені будуть, про це писати до царської величності правдиво і відразу. А які посли прислані від кого будуть царській величності противним ділом, і тих послів і посланників затримувати у Війську і писати про них государю, а без государевого указу їх не відпускати. А з турським салтаном і з польським королем без указу царської величності не спілкуватися»[65].

Посли порушували ще питання оренди, рибальських, мисливських промислів на Низу, належності р. Самари до військового шпиталю в Терехтемирові[66], але ці справи не були розв'язані, мабуть, тому, що про них не згадувалося в «статтях» Запорізького війська. З свого боку, бояри порушили питання про повернення російських селян, які тікали на Запоріжжя і посли дали згоду їх видавати[67]. Але і ця справа не була включена до «статей».

Результат переговорів між російським урядом та українськими послами був викладений у документах двох родів: у «статтях» і в царських грамотах.

«Статті», датовані, мабуть, 21 березня 1654 р., складалися всього з 11 пунктів[68]. Це була скорочена редакція «статей», затверджених царем і боярами 14 березня: в ній використано тільки частину пунктів (а саме пункти 4, 8—10, 12, 14, 16, 18—23), які значно перероблено. Крім основних «статей», у цьому документі згадувалися також деякі поточні справи. Зміст статей від 21 березня зводився до таких положень: 1) збирання доходів, 2) плата старшині, 3) млини для старшини, 4) витрати на артилерію, 5) дипломатичні відносини, 6) затвердження маєтків митрополита, 7—8) посилка російських військ на Смоленськ і польський кордон, 9) плата війську, 10) наказ донським козакам не порушувати миру з Кримом, 11) допомога заставам на Кодаку і Запоріжжі. Наприкінці вимагалося, щоб гетьман якнайшвидше склав реєстр війська. «Статті» від 21 березня зберегліся тільки в чернетці і невідомо, хто підписав цей документ.

Інші справи, які порушувало Запорізьке військо, знайшли своє відбиття в царських грамотах. Першою грамотою було затвердження вольності Запорізького війська. Головний зміст грамоти був такий: «І ми, великий государ, наша царська величність, підданого нашого Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорізького, і все наше царської величності Військо Запорізьке пожалували, звеліли їм бути під нашою царською величності високою рукою по давніх їхніх правах і привілеях, даних їм від королів польських і великих князів литовських, і тих їхніх прав і вольностей порушувати нічим не велели, і судитись їм веліли від своїх старших за своїми попередніми правами (а наші царської величності бояри і воєводи в ті їх військові суди вступатися не будуть). А число Війська Запорізького ми указали за їх челобитною, вчинити спискового 60000, завжди повне. А буде судом божим, смерть станеться гетьманові, і ми великий государ звеліли Війську Запорізькому обирати гетьмана за давніми їхніми звичаями самим з-поміж себе. А кого гетьманом оберуть, про те писати до нас, великого государя, до того ж новообраному гетьману на підданство і на вірність віру нам, великому государю, учинити, при кому ми, великий государ, укажем (а при булаві гетьманській старосту Чигиринському зі всіма його приналежностями, які до того при ньому були, вказали ми і далі бути). Також і маєтностей козацьких і земель, які вони мають для пожитку, віднімати у них і вдів і дітей не веліли, а бути їм за ними і далі. А коли із пограничних держав приходитимуть у Військо Запорізьке до гетьмана Богдана Хмельницького посли в добрих ділах, і ми, великий государ, тих послів гетьману приймати і відпускати звеліли. А із яких держав і в яких справах ті посли прислані і з чим відпущені будуть, гетьманові про те все писати до нас, до великого государя, відразу. А коли деякі посли від кого прислані будуть з яким противним до нас, великого государя, ділом, і тих послів у війську затримувати і писати до нас, великого государя, відразу ж, а без нашого царської величності указу назад їх не відпускати. А з турським салтаном і з польським королем, без нашого царської величності указу, стосунків не мати...» Другою царською грамотою було затверджено при гетьманській булаві чигиринське староство, третьою закріплено права шляхти, а саме — земські і гродські суди та маєтки[69].

Так «статті» і царські грамоти взаємно доповнювали одні одних. Це підкреслено у грамоті на вольності війську: «А про деякі статті нам, великому государю... ті вищепойменовані посланники... били чолом і подали нашим царської величності ближнім боярам... статті, і ми, великий государ, ті статті вислухали милостиво. І на яку статтю нашої царської величності схвалення, то веліли підписати під тими ж статтями. І ті статті нашим царської величності указом веліли дати тим же посланникам...»[70] «Статті» разом з царськими грамотами творять один акт підтвердження прав, якого вимагало Запорізьке військо.

19 березня 1654 р. перед поверненням на Україну посли були на останній офіційній аудієнції у царя Олексія Михайловича. Церемоніал відбувався так: Алмаз Іванов представив послів цареві і повідомив їх про дарунки, які дає їм цар — срібні позолочені кубки, різні тканини і соболі. Далі думний дяк у довгій промові повідомив, що «ми, великий государ... гетьмана і все Військо Запорізьке пожаловали, попередні ваші права і привілеї нашою государевою грамотою підтвердити веліли..., а вами посилаєм до гетьмана і до всього нашої царської величності Війську Запорізькому нашу, царської величності, грамоту».

Послам було доручено грамоту і, замість обіду, призначено харчі з царського двору. Після аудієнції в казенному дворі бояри Трубецкой, Бутурлін і думний дяк Алмаз Іванов «об'явили на їх статті государів указ». Посли прийняли це до відома: «і... вислухавши государів указ, на його государеві милості били чолом»[71]. Послам було вручено «статті» до рук: «Такого листа дано посланникам»[72].

Зарудний і Тетеря виїхали з Москви наприкінці березня 1654 р.

Хмельницький нетерпляче очікував повернення послів з позитивними результатами переговорів. До останнього моменту він не мав певності, що російський уряд прийме всі побажання Запорізького війська. У листі до Зарудного і Тетері з Чигирина 21 березня він писав: «Хоч ми милостям вашим про все дали наказ, однак і цим нашим нагадуєм писанням, щоб ви, милость ваша, так про добро посполите дбали і постановляли, щоб з кращих для всього християнства чинів всяких було на пришлі часи. Однак пам'ятайте, ваша милість, і самі, як Василь Васильович Бутурлін словом його царської величності нас переконував, що його царська величність не тільки нам права і привілеї, од віку дані, підтвердить і при вольностях наших стародавніх збереже їх, але й паче ще особливі свої всякого чину людям пожалує. Робіть же так, ваша милість, і про те наполегливо дбайте, щоб все за наказом було, і привілеї його царської величності відразу без всякого переводу через вашу милість були присланні. Коли би в чому яка нужда була людям на потім, як і самі те догледите, могли би від черні великі бути заворушення..., якщо би їх через вашу милість осібною своєю його царської величності милістю не потішив»[73]. Хмельницький звертав увагу послів на те, що і турецький султан готовий був дати Запорізькому війську широкі права, і польський король знову розсилає універсали до черні, обіцюючи всякі вольності[74]. Також у листі до царя через гінця Филона Гаркушу гетьман просив затвердити привілеї та прискорити повернення послів[75].

Після повернення Зарудного і Тетері до Чигирина, десь в другій половині квітня 1654 р., гетьман вислав цареві подяку і відповідь на листи, але це листування нам поки що невідоме. Знаємо, що затвердження вольностей він зустрів з задоволенням і радістю. Це видно з одного із пізніших його листів, в якому він про цю справу згадує тільки принагідно: «Одержали ми милостиве твойого царської величності підтвердження прав і вольностей наших через послів наших Самійла Богданова, суддю, та Павла Тетерю, полковника переяславського, нам присланих, про ту милостиву ласку твоєї царської величності як духовним людям, так і мирським, у всякому чині будучим, сповістив; це милостиве жалування твоєї царської величності всю єдинодушно Малу Росію втішило, що твоя царська величність несказанну милість свою государеву як нині, так і наперед сего, обіцяти ізволиш»[76].

Ці слова — щирий вираз думок Хмельницького і старшини. Про дружбу з Росією гетьман висловлювався так само схвально і перед іноземцями. Його посол чернець Данило у переговорах з шведами 1655 р. відзначав, що Запорізьке військо бажає залишитися у приязні з Росією: «З огляду на те, що козацьке військо мало з її боку велику поміч проти своїх неприятелів — поляків, татарів, молдаван, волохів, семигородців і турків, воно цінить свій союз з Москвою, як корисний, і раде б його зберегти»[77]. В інструкції для послів до Семигорода 1656 р. Хмельницький заявив: «Бачивши власними очима польські лукавства, як вони підіймають різні народи на нашу загибель, ми мусили піддатися під опіку царської величності і цілком йому віддатися»[78].

Акт державного об'єднання України з Росією мав дві частини: присягу, складену гетьманом і старшиною в Переяславі, та підтвердження «вольностей України» царем і боярською думою в Москві. Ці дві сторони акта підкреслено у царській грамоті Запорізькому війську: «Як... учинились під нашою государевою високою рукою він, гетьман Богдан Хмельницький, і все Військо Запорізьке, і віру нам, великому государю, і нашим государевим дітям, і наслідникам на вічне піддання учинили... І ми, великий государ, наша царська величність, підданого нашого Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорізького і все наше царської величності Військо Запорізьке пожалували, веліли їм бути під нашою царської величності високою рукою, за давніми їх правами і привілеями, які їм дані від королів польських і великих князів литовських, і тих їх прав і вольностей порушити нічим не веліли...»[79]

На основі акта про об'єднання Запорізьке військо стало під владу російського царя, «зберігаючи давні права і вольності». Україна в складі Російської держави мала широку автономію.

У березневих «статтях» і царських грамотах були зазначені, з одного боку, обов'язки гетьмана і старшини у відношенні до царя, а з другого боку — їх права.

Гетьман і Запорізьке військо були зобов'язані «нам, великому государю... і наслідникам нашим служити, і всякого добра хотіти, і на наших государевих неприятелів, де наше государеве повеління буде ходити, з ними битися і у всьому бути в нашій государевій

волі послушанні навіки»[80]. Запорізьке військо повинно було повідомляти царя про вибори нового гетьмана, і новообраний гетьман мав присягнути царю.

У «статтях» зазначалося також право царя контролювати збирання доходів на Україні й одержувати повідомлення про стосунки гетьмана із закордоном. Нарешті, на основі усної згоди, цар мав право держати на Україні (поки що тільки в Києві і Чернігові) своїх воєвод з військом.

«Давні права і вільності», які Україна мала зберегти непорушними, забезпечували: права і привілеї окремих станів, вільні вибори гетьмана, місцеву адміністрацію і судочинство, 60-тисячний склад війська, організацію фінансів під контролем царських представників, право закордонних відносин з деякими обмеженнями.

У XVII ст. Росія була багатонаціональною державою. Царський уряд змушений був враховувати особливості окремих земель, які тим чи іншим шляхом були включені до складу Російської держави. Своєрідний устрій України, наявність власних державних установ і війська та обставини її об'єднання з Росією забезпечили їй таке самоуправління, якого вона не мала під владою шляхетської Польщі.

Державне об'єднання з Росією було поворотною подією в історії українського і російського народів. Значно зріс міжнародний вплив Російської держави, і в її суперництві з Польщею перевага перейшла на її бік. Маси українського селянства, які визволилися з-під польсько-шляхетської влади, ввійшли до складу козацтва і добилися ослаблення феодального гніту. Заможні групи — козацька старшина і міщанство — дістали можливість певною мірою забезпечити свої класові інтереси.

Щодо обмежень, які до того часу сковували національний розвиток українського народу, було насамперед розв'язане релігійне питання, а школа, література, мистецтво дістали умови для дальшого розвитку. Українські вчені, письменники, митці дістали можливість тісно спілкуватися з діячами російської культури, що мало велике значення для розвитку культури обох народів.

Проте об'єднання не принесло українському народу повного визволення. Росія перебувала під владою царизму, який вів реакційну політику національно-колоніального гноблення у відношенні до всіх підкорених народів. Від самодержавного ладу терпів так само й український народ. Але в боротьбі проти царського абсолютизму і влади знайшов союзника в особі російського народу, який теж зазнавав гніту від царизму й експлуататорів.

ОСТАННІ РОКИ ЖИТТЯ І СМЕРТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Переяславська рада і березневі «статті» відкрили новий етап у відносинах між Україною та Російською державою. Міцніли різносторонні зв'язки між братніми народами. Хмельницький і його сподвижники всебічно сприяли цим зв'язкам. Між Чигирином та Москвою розви-

нулися надзвичайно жваві зносини. Протягом другої половини 1654 р. Хмельницький вислав до Москви щонайменше одинадцять посольств: у липні їздили Кирило Якименко, Михайло Махаринський, Матвій Положний, Марко Левонович; у серпні — Іван Тафралій і Данило Виговський; у вересні — Яким Сомченко і Антін Жданович; у жовтні — Яцько Клиша і Богдан Кондратенко; у листопаді — Роман Андрієнко[1]. У той же час на Україну приїздили російські посли: Томило Перфир'єв, Тимофій Спасителєв, Григорій Старков, Петро Протасьєв, Іван Ржевський, Денис Тургенєв, Яків Портомоїн, Артемон Матвєєв[2]. Таким шляхом розв'язувалися основні політичні питання і поточні справи.

Україна все більше включалася у політичну систему централізованої Російської держави.

Хмельницький щиро і з великою старанністю виконував зобов'язання, обумовлені при об'єднанні України з Росією, докладав зусиль, щоб зв'язки з Москвою зробити якнайтіснішими. У його листуванні відбивається захоплення співробітництвом з Росією, надії на великі успіхи спільних виступів. Гетьман через своїх послів і гінців завжди повідомляв царя і бояр про всі політичні і воєнні події, становище на Україні, про звістки з Польщі, Криму, Туреччини та інших країн, іноземні посольства, що приїздили до Чигирина. Водночас він проявляв велике зацікавлення політикою російського уряду, вимагав інформацій про найближчі плани, заявляв про свою згоду брати в них участь, давав свої поради. Щоб бути зрозумілішим для росіян, Хмельницький намагався наблизити свою канцелярію до потреб і звичаїв російського діловодства,— до гетьманських листів входить російська ділова термінологія.

Російський уряд ставився до гетьмана з такою ж повагою, проводив у відношенні до України обережну і тактовну політику, не вимагаючи, щоб гетьман і старшина зразу ж виконували всі зобов'язання. В деяких справах Хмельницькому робилися значні поступки.

Не до кінця з'ясованим залишилося питання про царських воєвод на Україні. Під час переговорів у Переяславі Хмельницький погодився, щоб царський воєвода був тільки в Києві. Пізніше, в 1657 р. він говорив про це так: «Будучи він, гетьман, на трактатах царської величності з ближнім боярином і намісником тверським Василем Васильовичем Бутурліним з товаришами, домовилися, що бути воєводам в одному місті Києві для того, щоб всі окресні государі знали їх підданство під високу руку царської величності, що в стародавній столиці великих князів російських воєводи царської величності»[3]. У Москві Зарудний і Тетеря погодилися на те, щоб воєводи були в Києві і Чернігові[4], але у затвердженні «статті» такого рішення цієї справи не було введено. З деяких натяків видно, що російський уряд мав намір посадити воєвод також і в інших містах[5], але бачачи негативне ставлення старшини, цього плану не здійснив, і навіть до Чернігова не прислав воєводи.

До Києва 23 лютого 1654 р. прибули російські воєводи Федір Семенович Куракін і Федір Федорович Волконський з військом — дві тисячі піхоти з 10 гарматами. Назустріч воєводам виїхав київський полковник Павло Яненко-Хмельницький з наказним пол-

ковником Євтихієм Пішком та двома сотнями козаків, а в місті їх урочисто вітали міщани і духовенство на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим[6]. Російські війська спочатку зупинилися на Подолі, але незабаром воєводи збудували нову фортецю в Старому місті, біля Золотих воріт — з вежами, острогом, ровами і мостами[7].

Перші російські воєводи в Києві виконували насамперед представницьку роль як постійне російське посольство на Україні. Вони одержали царський наказ, в якому було визначено їх обов'язки,— поряд з чисто військовими були також деякі адміністративні: збирати відомості політичного характеру, реєструвати людей, які приїжджали до Києва з-за кордону, стежити за втікачами з Росії, давати дозвіл на поселення в місті, збирати дані про маєтки і доходи з них, брати участь у судових справах між росіянами та місцевими людьми. Доручалось їм держати тісний зв'язок з гетьманом, постачати йому відомості військового і політичного змісту і вимагати таких же відомостей від нього, підтримувати добрі відносини з козацькою старшиною, управлінням Києва та митрополитом. Строго наказано їм уникати всяких непорозумінь з місцевим населенням. «Боярам же і воєводам веліти дотримуватися того, щоб руські люди з черкасськими знатними людьми і з черкасами і всяких чинов людьми задору ніякого не робили і кривд їм ні в чому не чинили; а коли руські люди черкаських міст всяких чинів з людьми почнуть задиратися чи кривди їм які робити, і боярам і воєводам про те доповідати і винних карати без пощади». Було наказано воєводам не втручатися в український суд. «А коли від них черкас чи від міщан які задори вчиняться чи когось скривдять, веліти розправу чинити і кару, згідно їх прав, їхнім суддям з їх боярського відома. Та і суди і всякі розправи вели ти робити по їх правах, і бурмистрам з товаришами, які люди з бурмистрами у суді бувають»[8].

У цих розпорядженнях уряду помітна тенденція не втручатися у місцеві справи. Російський уряд строго дотримувався цього рішення. Про це свідчить випадок, що трапився на території Ніжинського полку 1654 р. Люди воєводи Федора Волконського і стрілецького голови Олексія Мещерінова, їдучи через Ніжинщину, прийняли на службу кількох незаможних вільних селян. Ніжинський полковник Іван Золотаренко висловив з цього приводу рішучий протест і заборонив вивозити селян за межі України. Звістка про цей випадок дійшла до Москви, і цар наказав покарати боярських людей за те, що вони забирали селян: «Учинити... кару жорстоку, бити батогами нещадно»[9].

Важливе значення мала справа збору доходів з України. Березневими статтями передбачалося, що всякі доходи на Україні будуть збирати місцеві збирачі, які повинні передавати збір до царської казни. Російський уряд спершу мав намір додержуватись цієї постанови. Царським наказом від 29 травня 1654 р. доручалось стольникові Максимові Лодиженському їхати «для перепису всяких доходів у всій Малій Росії, по всіх містах і селах». Він мав дістати у гетьмана списки, «скільки... в містах і селах королівських і в панських і церковних маєтках яких рент та інших всяких доходів, грошей і хліба збиралося», взяти гетьманські універсали до окремих міст і провести перепис[10]. Але цього розпорядження не було виконано — мабуть, щоб не викликати незадоволення населення. Доходи лишилися у віданні українського скарбу.

Під час переговорів у Москві російський уряд обіцяв надати Запорізькому війську допомогу золотими грішми[11]. У зв'язку з цим був посланий на Україну в липні 1654 р. Петро Протасьєв із запасом червоних золотих для роздачі козакам. Йому доручалось їздити по полках і роздавати гроші. Але Хмельницький з старшиною заявили, що склад війська дорівнює не 60 тис. чоловік, як раніше намічалось, а більш 100 тис. чоловік і неможливо царськими грішми всіх наділити, бо це викликало б всякі непорозуміння. Нарешті цар наказав передати золото в розпорядження гетьмана[12].

Проте всі ці справи внутрішнього характеру не виступали на перший план, бо основну увагу і російський уряд, і Хмельницький приділяли війні з Польщею.

Воєнні дії розпочалися у квітні 1654 р. Російський стратегічний план передбачав головний удар на Литовське велике князівство, вздовж лінії Смоленська. Український фронт проти Польщі мав поки що другорядне, допоміжне значення. Взаємодопомога між Україною і Росією полягала в тому, що частина українських військ мала іти в Білорусію на допомогу головній російській армії, а деякі російські полки мали взяти участь у поході разом з козацькими військами проти польської армії на Україні.

На бажання російського уряду Хмельницький вислав на Білорусію і Литву 18 тис. козаків під командуванням ніжинського полковника Івана Золотаренка, який одержав титул наказного гетьмана. Золотаренко ще в 1652 р. організував оборону північного фронту України проти наступу Радзивілла і мав досвід у цій війні. Його військо складалося переважно з піхоти, але мав він також добру кінноту, яка відзначилася у пізніших боях. Головними соратниками Золотаренка були його рідний брат Василь і двоюрідний брат полковник Тимофій Оникієнко. Російське командування вважало потрібним, щоб Золотаренко зараз же ішов під Смоленськ допомагати російським військам в облозі цієї фортеці, але він зумів переконати російських полководців, що спершу необхідно здобути менші литовські замки вздовж лінії Дніпра, щоб мати забезпечений фланг для головних операцій. У липні 1654 р. Золотаренко почав облогу найсильнішої фортеці Гомеля і після кількох тижнів облоги здобув її, а також Чичерськ та Новий Бихів і почав облогу Старого Бихова. Його військо зайняло повіти Бихівський, Кричевський і частину Могильовського і тут перебуло зиму.

У червні 1655 р. за наказом царя Золотаренко вирушив з кількома тисячами війська з-під Старого Бихова у напрямі на Вільно. Тут він виявив талант видатного полководця. Війська під його командуванням перейшли Березину, здобули замок у Свислочі, у боях розбили кілька литовських полків, нарешті сміливим ударом захопили Менськ. У дальшому поході Золотаренко зав'язав великий бій під Ошмяною і спільно з російськими полками в липні 1655 р. здобув столицю великого князівства Вільну. Далі він водив на Троки і на р. Неман. Цими боями Запорізьке військо здобуло високу оцінку в російській ставці; Золотаренко двічі був на аудієнції

в Олексія Михайловича, одержав в нагороду дарунки і маєтки. Участь українських полків у білорусько-литовському поході мала велике значення для розвитку бойових дій: за короткий час майже все Литовське велике князівство було зайняте російськими військами і багато міст визнало владу Російської держави[13]. Частина здобутої території, за наказом царя, лишилася під управлінням Золотаренка: з вересня 1654 р.— Бихівський повіт і частина Могильовського, з червня 1655 р.— також Кричевський повіт. Коли Золотаренко помер від рани, яку одержав при облозі Старого Бихова, Хмельницький призначив білоруським полковником Івана Нечая; Нечай узяв під своє управління ще дальші землі аж по Березину на заході[14].

Якщо в Білорусії і Литві розгорталися широкі наступальні операції, то на українському фронті відбувалися тільки оборонні бої.

Польські магнати на об'єднання України з Росією відповідали ще жорстокішою боротьбою проти українського народу, намагаючись якщо не порушити російсько-українську дружбу, то хоч підірвати військові ресурси України.

Протягом 1654 та 1655 рр. польські війська провели ряд рейдів у глибину території Запорізького війська. У квітні 1654 р. польська кіннота зруйнувала багато містечок у Брацлавщині і зайшла аж під Умань[15]. Російське командування запропонувало Хмельницькому забезпечити наступ на Волинь; цей наступ мав збігатися з операціями російської армії в Білорусії. Наприкінці червня для участі в плановому поході прийшов на Україну сєвський воєвода Андрій Бутурлін з російськими військами. Українські і російські війська вирушили на Бердичів. Проте тоді не вдалося розгорнути ширших операцій. Тільки передові частини на чолі з черкаським полковником Яковом Пархоменком та рейтарським капітаном Іваном Бабкіним розбили польський табір між Острогом та Межирічем[16].

Восени 1654 р. польські загони з таборів під Шаргородом і Баром вирушили знову на Брацлавщину. Героїчно оборонялося сильно укріплене містечко Буша. Міщани, селяни і козаки завзято відбивали всі атаки шляхетських військ, і тільки з великими втратами з боку шляхти, місто було здобуте і зруйноване[17]. Польське військо у великій кількості підійшло під Брацлав. У бою поліг наказний гетьман Василь Томиленко і після трьох тижнів оборони козацькому війську довелося евакуювати місто. Шляхетські загони розбрелися по всій Брацлавщині, здобуваючи і руйнуючи міста і містечка та придушуючи селянські виступи. Але селяни і міщани малих міст вели героїчну боротьбу проти шляхетського наїзду та укріпленими таборами відступали на Наддніпрянщину, де скупчувалися головні сили Запорізького війська[18].

Одним з головних центрів оборони була Умань. Обороною міста керував Іван Богун. Він укріпив уманський замок і саме місто сильними валами і палісадами, що проходили двома лініями, так що Умань стала неприступною фортецею. Польські офіцери порівнювали її з відомою голландською фортецею Бредою. Потоцький із своїми військами намагався здобути Умань, але ні артилерійський обстріл «вогненними кулями», ні наступ піхоти не принесли йому успіхів. Козацьке військо під командуванням Богуна своїми вилазками вибило шляхетські загони із зайнятих ними позицій[19].

Під час цих боїв Хмельницький затримував більшість козацьких полків під Корсунем, на місцях, з яких він міг стежити одночасно за наступом польських військ та за рухами кримської орди. Новий татарський хан зажадав від Хмельницького розірвати зв'язки з Росією; одержавши негативну відповідь, став на бік шляхетської Польщі і свої загони вислав проти українських військ. Татари, поряд з шляхетськими частинами, почали жорстоко грабувати і нищити міста і села Брацлавщини. Хмельницький був змушений тримати значну частину війська на південному фронті, щоб не допустити татарів у головні центри козацтва на Наддніпрянщині.

На початку січня 1655 р. на допомогу Україні прийшло російське військо під командуванням Василя Борисовича Шереметєва. Разом з російськими полками Хмельницький рушив на допомогу обложеній Умані. Він ішов з Білої Церкви, через Ставища. Козацького війська налічувалося 60 тис., російського — 6 тис. чоловік. Військо йшло табором, з сильною артилерією на 50—60 гармат. Передовий полк у кількості двох тисяч кінноти вів полтавський полковник Пушкар. Польське військо під проводом Ланцкоронського і Чарнецького зняло облогу Умані і вийшло назустріч українсько-російським полкам. Дійшовши 19 січня 1655 р. до Охматова, Пушкар попав в оточення і був змушений шукати захисту в охматівському замку. Надвечір під Охматів дійшов українсько-російський табір. Коли табір був ще у поході, за чверть милі на північ від Охматова, польські війська почали наступ на нього. Українська артилерія зустріла наступаючих сильною стрільбою. Польська кіннота ударила на крило табору і тут вдалося їй розірвати ряди возів і здобути кілька гармат. Але в цей критичний момент на польські війська ударив Богун, який переслідував поляків після їх відступу з-під Умані, і викликав паніку серед польських полків. Завдяки цій допомозі український табір зміг впорядкуватися наново, «замкнутися та зв'язатися».

Українсько-російський табір став між Жашковом та Охматовом, над р. Багвою, де не було ні лісу на паливо, ні достатньої кількості води. Табір укріпили рядами возів, які ставили один на другий. Воржі війська оточили табір: з одного боку — польські полки, з другого — татарські загони. В оточенні українські та російські війська були три дні на страшенному морозі.

У цих боях Хмельницький застосував своєрідну тактику — не висилати війська у наступ проти ворога, а тільки захищати за стінами табору, зустрічаючи наступаючі війська сильною стрільбою. Бій вели тільки артилерія та піхота — стрільбою з рушниць. Польське командування зразу ж переконалося, що козацька артилерія надзвичайно ефективна, а українська піхота значно перевищує польську,— як висловився один з польських офіцерів,— польська піхота «тінь супроти їх піхоти». Чарнецький, що виконував головну роль у цих боях, свідчив, що козаки мали «табір міцний і огнистий, як Мальборк» — відома своїми укріпленнями фортеця у Прусії. Шляхетські війська намагалися здобути цей табір. 20 січня в наступ пішли кіннота і піхота, але козацька піхота сильним вогнем відбила цей наступ.

Наступного дня почали штурм польські і чужоземні піхотні частини. Дійшло до рукопашного бою: козаки оглоблями відбивалися від наступу. Гори трупів вкрили передпілля і бійці серед морозу влаштували з них шанці. Табір залишився нездобутим.

У ніч з 21 на 22 січня Хмельницький впорядкував табір і ранком рушив уперед у напрямі на Охматів, пробиваючись через польські застави. Очевидно, насамперед він бажав визволити полк Пушкаря. Польська кіннота, використовуючи рух табору, кинулася розбивати ряди возів,— почався бій на шаблях. Але шляхетським військам не вдалося порушити замкнутості табору. Польський полководець Станіслав Потоцький заявив у листі до короля: «Я переконався, що цьому противнику трудно щось зробити при таборі і фортецях». Саме тому він вирішив припинити безуспішний бій. На це рішення польського командування вплинула також поведінка татарів: вони розчарувалися безрезультатною облогою, покинули своїх шляхетських союзників і пішли грабувати беззахисні села. Українські частини пробилися до Охматова, під містом зав'язали ще один бій з польськими заставами і облогу міста було зірвано[20].

Польські війська почали відступ на П'ятигори, Тетіїв і Животів. Українські полки переслідували їх протягом двох днів. Польське командування визнавало свою невдачу: «Цей похід дуже ослабив наше військо, знищив піхоту». Оцінку битви під Охматовом дано у листі Хмельницького до московського патріарха Никона в лютому 1655 р. Гетьман писав, що поляки «під Охматовом в багатьох днях з нами звальний бій мали, всю піхоту свою погубили і самих поранено було багато»[21]. Пізніше місце цього бою названо Дрижиполем.

Навесні 1655 р., за ініціативою Хмельницького, російське командування вирішило провести наступальний похід на західноукраїнські землі. На чолі російських військ стояли Василь Васильович Бутурлін та князь Григорій Григорович Ромодановський. Основу війська складали рейтарські полки, добре озброєні, «в могутньому залізі». Хмельницький привітав російських полководців під Києвом і обговорив з ними план походу. Головний наступ вирішили повести в напрямі на Поділля. Це був новий хід у стратегії Хмельницького, бо до того часу в усіх походах проти Польщі гетьман завжди спрямовував головний удар у центр ворожої армії, просуваючись через Волинь на Львів. Тепер він планував ударити на польське військо під Львовом не з фронту, а з флангу — з Поділля.

Російські й українські війська прямували шляхом з Білої Церкви на Бар і Кам'янець-Подільський. По дорозі шляхетські застави здавалися без бою. На Поділлі спалахнуло народне повстання і селянські загони допомагали ліквідувати шляхту[22]. Тільки Кам'янця-Подільського не вдалося здобути. Далі російські і українські війська повернули на північний захід, у напрямі на Тернопіль. Польський коронний гетьман Станіслав Потоцький вислав їм назустріч загін кінноти, але у бою під Бучачем польське військо зазнало великих втрат і було змушене відступити. Потоцький зневірився у своїх силах, швидким походом подався на захід, обминув Львів і спинився під Городком. Російські і українські війська йшли вперед без великих боїв і, нарешті, підійшли під Львів.

19 вересня 1655 р. відбулася головна битва під Городком (25 км на захід від Львова). Тут блискучі наслідки дала взаємодія російських і українських полків. Російські рейтери під проводом князя Ромодановського ударили на центр польських військ, викликали між ними переполох і, навмисне відступивши, навели польську кінноту на запорізьку піхоту, якою командував миргородський полковник Григорій Лісницький. Українська піхота вогнем рушниць розбила поляків. Це вирішило хід битви. Польський центр почав відступати, а тоді і фланги вдалися в паніку, кинулися тікати та були розгромлені[23].

Тоді ж з'єднання російських і українських військ під командуванням стольника Петра Івановича Потьомкіна та полковника Данила Виговського виступили на Люблін. Головною метою цього походу була ліквідація різних груп шляхетських військ, які залишилися на Холмщині і прямували до Вісли. Це завдання було виконано, а Люблін здався без бою, сплатив викуп і присягнув на вірність царю[24].

Головні війська під командуванням гетьмана і Бутурліна залишилися під Львовом, облягаючи місто. З огляду на те, що польське військо було розгромлене і що загрози нового наступу вже не було, Львів втратив своє стратегічне значення і Хмельницький не докладав особливих зусиль до того, щоб місто здобути. При облозі Львова добре себе проявила російська артилерія, яка обстрілювала мури міста. Населення обложеного Львова почало переговори і погодилося дати викуп[25].

Під час цього спільного російсько-українського походу була визволена з-під польської окупації вся територія Західної України, по крайні західні межі Галичини і Холмщини. Перебуваючи під Львовом, Хмельницький заявив, що він «вже став господарем всієї Руської землі і її кому іншому ніяким способом не пустить»; «а що нам Господь Бог допоміг країни своєї руської заїхати — на тому стою». Старшина Запорізького війська підтверджувала це: «Доки козацька шабля зайшла, доти також козацька влада має бути»[26]. Так, спираючись на допомогу Росії, Хмельницький здійснював давній план возз'єднання всіх українських земель.

Похід на західноукраїнські землі був однією із величних воєнних операцій, спрямованих проти Польщі, які спільно здійснювали російські й українські війська. У вересні—жовтні 1655 р. російські війська під проводом київського воєводи Волконського, з допоміжними козацькими полками, вирушили човнами по Прип'яті і, здобуваючи по дорозі укріплені замки, дійшли аж за Пінськ[27]. У цілому російсько-український фронт на заході сягав до Вісли і Німана. Майже всі українські і білоруські землі були визволені з-під влади польських панів.

Березневі «статті» 1654 р. лишили за гетьманом право мати закордонні відносини, з таким застереженням, що вони не будуть спрямовані проти царя, тобто проти Російської держави. Хмельницький прийняв це рішення як обов'язкове і у зовнішніх зносинах керувався інтересами російської політики.

Насамперед Хмельницький розірвав відносини з Польщею. У листопаді 1653 р. під Жванцем Як Казимир склав умову з крим-

ським ханом без участі українських послів. Хмельницький відразу використав це для заяви, що Жванецький мир його ні до чого не зобов'язує. Це він підкреслював у своїх листах до Бутурліна: «Король польський з татарами помирився, а ми з ним і в очі не бачилися»; «Ми, почувши, що милість ваша, посли повноважні, з милостивим великим жалуванням від його царської величності до нас ідете, з королем польським перемир'я ніякого не чинили»[28]. Дипломатичні відносини з Польщею були розірвані і не відновлювалися аж до 1655 р. Про всі спроби з польського боку посилати на Україну своїх агентів, гетьман зараз же повідомляв Москву.

Об'єднання України з Російською державою викликало велике озлоблення при дворі Яна Казимира проти «злого зрадника» Хмельницького. Шляхетська дипломатія почала шукати засобів, щоб розірвати російсько-українську дружбу.

Передусім польська пропаганда була спрямована на те, щоб створити на Україні партію, яка б орієнтувалася на шляхетську Польщу. Знаючи про те, що серед феодальної верхівки є елементи, для яких прагнення народних мас ворожі, польські пани намагалися підбивати їх проти Хмельницького та Росії. З'явився цілий ряд «перелесних» листів короля, Януша Радзівілла, Станіслава Потоцького та інших панів, в яких гетьмана змальовували як зрадника. Як вже було згадано, шляхетські агенти особливо намагалися схилити до себе Івана Богуна, але Богун не пішов на це і відіслав польські листи Хмельницькому[29]. Гетьман наказав королівські листи прибити до шибениці[30].

Польська дипломатія одночасно вживала заходів, щоб посварити Хмельницького з Кримом, Трансильванією, Молдавією та іншими сусідами.

Насамперед польські політики намагалися прихилити на бік Польщі кримського хана, щоб використати татарську орду проти України і Росії. Польське посольство, вислане до Бахчисарая у травні 1655 р., мало завдання переконати татарів у тому, яку небезпеку для Криму представляє російсько-українська дружба. Наклепи послів знайшли відгук серед татарської старшини, тим паче, що польські посли татарським мурзам «золотом і сріблом очі заліпили»[31].

Новий хан Махмет-Гірей прямо поставив Хмельницькому ультиматум — розірвати дружбу з Росією: «Відкиньте Москву від себе, а з нами у приязні будьте». Хан загрожував, що коли Запорізьке військо не відлучиться від Росії, татари стануть на сторону Польщі, а проти України підуть також угорці, мунтяни і волохи[32]. Хмельницький відповів ханові: «Дивуємося, що ваша ханська милість пишеш, щоб ми московського царя відступили — це річ неможлива», так само неможлива, зазначав гетьман, як хтось вимагав би, щоб хан відступив від турецького султана. «А що ваша ханська милість у своєму листі заявляєш, що коли ми не відступимо від московського царя, то ти маєш намір повернути на нас угорців, мунтянів і волохів, і сам, порозумівшися з ляхами, хочеш наші країни пустошити — то ми, почувши це, вернулися і з усім Запорізьким військом на наших кордонах чекаємо приязнішого листа від вашої ханської милості!»[33]. Хмельницький справді забезпечив південні кордони, згромадив значне

військо на Полтавщині, укріпив Запоріжжя і домовився з російським командуванням про спільний похід на Крим, при участі донських козаків[34]. Блокада Криму, проведена російським і українським військами, затримала на деякий час наступ орди.

Але Махмет-Гірей все-таки перейшов на бік Польщі, і кримські татари спільно з шляхетськими загонами чинили руйнівні напади на Південну Україну.

Коли російські й українські війська в листопаді 1655 р. поверталися з-під Львова, орди Махмет-Гірея напали на них під Озерною (поблизу Тернополя). У перший день боїв татарам не вдалося розбити російсько-українського табору і вони зазнали значних втрат. Тоді хан пішов на переговори. Він зараз же поставив вимогу, щоб Хмельницький розірвав союз з Росією і видав татарам російську старшину. Але генеральний суддя Зарудний, який очолював українську мирну делегацію, заявив від імені Запорізького війська, що «вони цареві присягли невідступно і царських воєвод не видадуть і готові за них голови покласти». Українські делегати не погодилися також на пропозицію хана, щоб українське військо відокремилося від російського. Нарешті, було складено мир, в якому хан зобов'язався не вести війни проти України, ні проти Росії, а за те його запевнили в тому, що запорізькі і донські війська не будуть нападати на Крим[35].

Так у цей небезпечний момент російсько-українська дружба витримала випробування на міць і тривкість.

З тих же позицій тісних зв'язків з Росією Хмельницький виходив у відносинах з Туреччиною.

Дипломатичні відносини України з Портою були розірвані в липні 1653 р., коли гетьман, вступаючи у вирішальний етап переговорів з Росією, не дав прощальної аудієнції султанському послові. Проте приєднання України до Російської держави було для Порти такою небезпечною подією, що Порта вирішила шукати знову порозуміння з Хмельницьким.

У березні 1655 р. до Чигирина приїхав посол силістрійського паші Сіяуша Шагин-ага з дорученням великого візира Азема-паші розпочати переговори. Хмельницький зараз же в листі від 2 квітня 1655 р. повідомив у Москву про це посольство: «з... перелесними листами, підманюючи нас, щоб ми піддалися турецькому цареві — чого не дай боже, бо ми, раз присягнувши вашій царській величності, єдиному православному царю і наслідникам його, за в. цар. величність і за віру православну кожного часу готові вмерти, а неприятелі із зрадливих своїх замислів ніколи не будуть мати потіхи»[36]. Від царя Олексія Михайловича надійшла відповідь, щоб гетьман повідомив пашу Сіяуша та візира, що за царським наказом він хоче підтримувати приязні відносини з Портою, але необхідно, щоб кримський цар перестав допомагати Польщі[37]. Маючи згоду російського уряду, Хмельницький вислав до Константинополя своїх послів Романа Ждановича і Якова Челебія.

У переговорах сторони порушили актуальні для них питання. Хмельницький вимагав, щоб Порта вплинула на кримського хана, примусила його розірвати союз з Польщею і зав'язала добросусідські

відносини з Україною. У свою чергу Туреччина зажадала припинення походів запорожців і донців на Чорне море і султанські землі. Султан пропонував закріпити договір дружби присягою і в листі до Хмельницького передав її текст[38].

Поліпшуючи відносини з Портою, Хмельницький діяв за згодою російського уряду. Мир з Туреччиною був потрібний як для України, так і для Росії: щоб протидіяти в Константинополі інтригам польської дипломатії, щоб за допомогою Порти стримувати кримських татарів од їхніх нищівних набігів, нарешті, щоб нормально розвивати торгівлю з Балканськими країнами.

У 1656—1657 рр. продовжувався обмін посольствами між Чигирином і Константинополем, предметом яких були відносини України з Кримом, Трансільванією та ін.[39] Можливо, саме тоді був складений проект договору про торгівлю на Чорному морі.

Проте, підтримуючи мирні відносини з Туреччиною, Хмельницький одночасно уважно стежив за рухом турецьких військ на південному кордоні України, інформував про це російський уряд і попереджував про загрозу війни[40].

Гетьман передбачав, що в майбутньому, коли успішно закінчиться війна з Польщею, Україна зможе взяти участь у великій вирішальній війні проти Туреччини. У записці Карлові Густаву в жовтні 1655 р. Хмельницький закликав короля «рушити проти турків, визволити від рабства силу християн, домовитися про точні умови як з Москвою, так і з іншими державами, які приєднаються, щоб у цій справі забезпечити участь кожного. Як це буде зроблено, ми вирядимося нашими суднами, а ваша королівська величність суходолом, і таким способом виникне недовга і легка, ще небачена війна. Вже з давнього часу ми бажали підняти цю війну, ще під впливом намов венеціянців, але перешкоджала війна з Польщею, бо ми не довіряли королеві Казимирові, який часто порушував складений мир»[41].

Сподіваючись закінчити довголітню війну з Польщею, Хмельницький знову повертався до давніх планів війни з Туреччиною за участю великого союзу держав — Росії, Швеції та інших. Гетьман не тільки не визнавав ніякої залежності від султана, але завжди вважав Туреччину ворогом України.

Державне об'єднання України з Росією мало також великий вплив на князівства, залежні від Туреччини,— Молдавію, Валахію і Трансільванію. Коли почалася російсько-польська війна, уряди цих країн були здезорієнтовані і не знали, на чию сторону стати. «Угорці, волохи і татари тепер оглядаються на сили обидвох сторін — кому Бог допоможе»,— писав Хмельницький у грудні 1654 р. В. Шереметєву[42].

Молдавський воєвода Стефан Георгіца, наступник Лупула, з одного боку, вів переговори з Польщею, з другого — виявляв бажання підтатися під владу російського царя. Хмельницький проявляв велике зацікавлення цією справою, підтримував наміри воєводи та заохочував його іти слідами України. До Георгіци поїхав російський посол Григорій Самарін, і воєвода урочисто йому заявив, що піддається під владу царя. Але він недовго додержувався присяги і незабаром знову почав зв'язуватися з Польщею. Були також чутки, що волось-

кий воєвода Константин Басараб має намір у російське підданство, та що навіть Ракоцій бажає увійти у близькі зв'язки з Російською державою[43].

Об'єднання України з Росією знайшло відгук і в балканських народів.

У вересні 1654 р. в таборі Хмельницького під Фастовом з'явився сербський капітан Іван Юр'євич, який привіз листа від сербської старшини: «Пресвітний і благородний, Богом обраний пане Богдане Хмель, гетьмане її царської величності всього Війська Запорізького, благодійнику наш,— було в листі.— Ми всі серби належимо до православної християнської віри христової, бачимо православ'я вашої милості і повеління боже, від радості великої не можемо мовчати. Пишемо до вашої пресвітлої величності царської і свідомо чиним, що сей чоловік капітан є із землі нашої сербської, роду великого і доброго, від котрого роду є Богом обраний Гавриїл, архієпископ, патріарх сербський, який і нині є у його царської величності в Москві, від цих рідних його, за якого просимо вашої милості і посилаєм його до вашої милості, ми, всі брати наші, серби і капітани, як великі, так і малі, що чоловік цей є потрібний і розсудний до війська на перемогу над невірними і на всіх ворогів наших, які ганять нас і віру нашу православну, перемігши, дасть Бог, та і нам допоможеш позбавитися від уз диявольських, за що просимо милості вашої, щоб йому у всьому вірив; коли буде воля божа і вашої милості, гетьмана Війська Запорізького, сотвори його яким полковником, та і ми всі поклонимося благородію твоєму і підемо на поганих, та звільнимо всю братію від них, за повелінням божим. І дуже просимо і печалимося.— Капітан Мирка, Великий, вашої величності гетьманської останні раби, серби з мутянських земель»[44].

Капітан Іван Юр'євич оповідав про війну, яку серби підняли проти турків. Приводом до неї було те, що султан наказав убити сорок сербських князів, підозріваючи, що вони готують повстання. Тоді серби організували тисячне військо, здобули ряд міст і розгромили турків. Для Туреччини це повстання було небезпечним, бо одночасно їй оголосила війну Венеція, та ще донські козаки здійснили похід під Константинополь. Хмельницький через посла Ржевського передав ці відомості разом з листом сербських капітанів до Москви[45]. Іван Юр'євич залишився у Запорізькому Війську і пізніше став брацлавським полковником.

Балканські народи, поневолені турками, через посередництво Запорізького війська шукали зв'язків з Російською державою. На небезпеку таких обставин для Туреччини звертали увагу султана польські посли, вислані до Константинополя на початку 1654 р. В інструкції для них вказувалося: «Посли московського царя заявили, що він воює за грецьку віру... З цього легко зрозуміти, що коли б мали бути під його владою країни руська, волоська, мунтянська та інші, які є під турецьким цісарем і держать грецьку віру,— вони потягнули б Грецію, Македонію, сербську і болгарську землі»[46]. Таким чином, і поляків і турків однаково хвилювало те, що перед Російською державою відкривалися широкі перспективи розширення свого впливу на Балкани.

Хмельницький увійшов також у близькі зв'язки із Швецією. Готуючи війну проти Польщі, шведський уряд вважав за необхідне заручитися допомогою Хмельницького. У червні 1654 р. до Білої Церкви приїхав згадуваний вище шведський агент ігумен Данило. У розмовах з послом Хмельницький підкреслював значення об'єднання України з Росією. «Цар заступився за нас, сам зі своїм військом пішов на Литву, нам доручив іти на Польщу і своїх людей прислав на допомогу,— ми тих неприятелів будемо громити, і Бог за невинно пролиту християнську кров помститься». Хмельницький заявив про згоду вести переговори з Швецією проти Польщі, але вимагав, щоб шведський король підтримував добрі відносини з Росією[47].

У липні 1655 р. Карл Густав розпочав війну з Польщею і тоді для нього стало особливо важливим домовитися з Хмельницьким про спільні дії. У серпні 1655 р. під Кам'янець-Подільський приїхав шведський посол Юрій Торкват, і під впливом розмов з ним Хмельницький прискорив похід на Львів[48]. Перемога російських й українських військ під Городком полегшила шведському королю переможний похід на Краків. Але, оскільки військові дії проходили успішно, Хмельницький не міг знайти з Карлом Густавом спільної мови у політичних справах. Основні прагнення Хмельницького і старшини полягали в тому, щоб приєднати до України її західні землі, зокрема Галичину, аж до давніх історичних кордонів. Карл Густав не визнавав цих вимог. На Україну він дивився очима польських панів, вважав за необхідне, щоб Хмельницький повернув шляхті її маєтки. Щодо західноукраїнських земель, то він вважав їх частиною польської держави і бажав утримати їх під своєю владою. У жовтні 1655 р. Карл Густав вислав листа Хмельницькому, вимагаючи, щоб той звільнив Львів, тому що Руське воєводство нібито піддалося під шведський протекторат[49]. У пізніших переговорах з Ракоцієм шведська дипломатія проектувала такий поділ західних земель, щоб Львівщина, Галичина, Покуття і частина Поділля перейшли до Молдавії, а землі Сяноцька, Перемишльська, Белзька і Холмська залишилися під владою Швеції[50].

Ця агресивна політика Карла Густава, що розпоряджався землями, до яких шведські війська навіть не дійшли, дуже обурювала Богдана Хмельницького. Він вважав це порушенням прав України, здобутих нею у боротьбі з ворогами. Заява Хмельницького під Львовом, що він «став уже паном всієї Русі і нікому іншому ніяким способом її не пустить», була спрямована проти шведських претензій. Для Хмельницького і старшини було ясно, що допомога Росії істотна для успіху дальшої боротьби за визволення всіх земель України.

Політична обстановка змінилася в 1656 р., коли Російська держава почала переговори з Річчю Посполитою. У війні з Польщею Росія досягла успіхів — возз'єднала давні російські землі і зайняла майже всю Білорусію та Литву. Після таких блискучих перемог Росія не мала вже потреби продовжувати війну, а в її інтересах було ці воєнні досягнення закріпити у мирних переговорах.

Мир з Польщею був потрібний Росії ще й тому, що в середині

1655 р. проти Польщі почав війну шведський король Карл Густав і в успішних боях окупував більшу частину польських земель разом з Варшавою. Ян Казимир був змушений втекти за кордон, литовські пани добровільно піддалися під шведський протекторат. Шведські війська зайняли Динабург. Західним сусідом Росії, замість слабої Польщі, могла стати сильна Швеція, яка прагнула захопити у своє виключне володіння все узбережжя Балтійського моря і не допустити до нього Російську державу.

Ці події викликали зміни в російській політиці. Під проводом колишнього псковського воєводи А. О. Ордіна-Нащокіна, який добре орієнтувався у балтійському питанні, у Росії утворилася сильна група, що вважала необхідним виступити проти шведської агресії. Вона добилася того, що в травні 1656 р. Росія розірвала дипломатичні відносини з Швецією та почала з нею війну.

У новій політичній обстановці російський уряд погодився на переговори з Польщею. Цих переговорів добивалися самі поляки, а як посередник між двома державами виступив цісар Фердинанд, бажаючи помирити Польщу з Росією і цим полегшити обом державам війну зі Швецією. У квітні 1656 р. до Москви приїхав посол Яна Казимира і домовився про переговори, які мали відбутися у Вільно.

Цар Олексій Михайлович у травні повідомив Хмельницького про австрійське посередництво та про намічені переговори з Польщею[51].

Гетьман до можливості укладення миру з Польщею поставився скептично. У своїй відповіді цареві від 7 червня 1656 р. він вказував на те, що польські пани не виявляють справжньої охоти до згоди. «З лядських сторін приходить багато православних, через великі кривди, яких вони зазнають від неприятелів вашої царської величності і наших, і розповідають також, що ляхи далі заходяться проти нас, на віру і церкву православну, продовжуючи свої давніші нечестиві замисли. Розіслали багато єзуїтів і ксьондзів своїх по всіх країнах римської віри, до королів і князів: шукають у них допомоги проти нас, а нас і віру православну і церкву обіцяють викорінити». Хмельницький повідомляв про нові польські посольства до Ракоція, до турецького султана та до кримського хана. «А папа римський писав до Яна Казимира і панів рад, щоб, як можна, з вашою царською величністю мирилися, а потім, вигнавши шведа, всіма силами хочуть взятися за нас і православну віру». Гетьман просив царя: «Отже, ти, великий государю, єдиний поборнику православної віри і церкви, бачачи такі лукавства цих наших неприятелів, нас у наругу іновірцям не давай, але в ласці своїй і вільностях збережи»[52].

У липні 1656 р. до Чигирина приїхав царський посол стольник Василь Кікін з вимогою, щоб гетьман подав свої пропозиції на мирний з'їзд. Хмельницький зажадав, щоб кордон з Польщею був встановлений «як за давніх князів руських». В усних розмовах з Кікіним козацька старшина пояснювала, що «від початку кордон у великих князів руських з польськими королями був по саму Віслу і угорський кордон», і ставила такі вимоги: «До Малої Русі, що за великим государем, де застава великого государя Війська Запорізького,— польський король на вічні часи не має посягати, ні на міста, ні на

повіти. Ці землі — Мала Росія, Волинь і Поділля по ріку Буг — мають на віки належати до Московської держави. А за рікою Бугом міст і повітів Малої Росії, Волині і Поділля, заселених і порожніх, де були раніше міста, польська Корона нехай не займає, не засідає і свого війська польського чи найманого — туди не посилає».

На випадок, якби не вдалося зберегти старий кордон, Хмельницький пропонував вжити ряд заходів для захисту українського населення, що залишиться під владою Польщі. Він вимагав скасувати унію і передати православним всі загарбані церкви і церковні маєтки, дозволити вільно виконувати всі обряди, звільнити православне духовенство від податків і повинностей. Так само заступався за православну шляхту, щоб вона могла без перешкоди займати всякі посади, користуватися привілеями, а також щоб їх допускали до магістратів та посад війтів і бурмистрів.

Нарешті, гетьман вимагав, щоб король і пани-рада присягли, «що вони на Запорізьке військо війною не підуть та інших закордонних народів на нього підіймати не будуть, і ніяким чином війську шкоди не будуть чинити»[53].

Вимоги Хмельницького були передані російським представникам на віленський з'їзд з дорученням «твердо стояти» за права православної віри, вимагати кордону по р. Буг, і — якщо це буде можливе,— щоб король зобов'язався припинити воєнні дії проти Запорізького війська[54].

Віленський з'їзд розпочався у серпні і тривав до жовтня 1565 р. Російську делегацію очолював князь Микита Іванович Одоєвський, у складі польської делегації були відомий своїми жорстокими наскоками на Україну брацлавський воєвода Станіслав Ланцкоронський і литовський підканцлер Криштоф Пац. У переговорах брали участь як посередники цісарські посли Алегреті і Лорбах.

Російські делегати на одному з перших засідань мирного з'їзду передали польським комісарам такі вимоги: «Королівська величність не має на вічні часи вступатися у Малу Русь, Поділля і Волинь, в замки і в повіти, де тепер царської величності Війська Запорізького люди,— Мала Русь, Волинь і Поділля [належать] до Московської держави царської величності. Війська Запорізького люди — по ріку Буг навіки. До Корони польської за рікою Бугом тої Малої Русі, Волині і Поділля — замків і повітів, ні заселених, ні пустих не займати, ані засідати, ані військових людей із своєї держави, ні найманих, ні з чужих земель, ні явно, ні потай за ріку Буг не посилати. Гетьманові Богданові Хмельницькому, писареві, полковникам теперішнім і наступним, які будуть за постановою царської величності, ні всякого стану людям Війська Запорізького не мстити, ані ніяких воєнних справ з ними не зачинати, ні жодного лиха їм не хотіти»[55]. Це були ті самі вимоги, які ставила козацька старшина.

Польські делегати відкинули цю пропозицію і зажадали, щоб цар відмовився від України на користь Польщі. Російські уповноважені відповіли, що Запорізьке військо присягнуло цареві, і цар від нього не відмовиться; це вони заявили рішуче, відзначаючи, що Україна ніколи не може бути відірвана від Російської держави[56].

Польські посли подали ряд пропозицій у питанні про Україну, але

всі вони зводилися до того, що Україна повинна повернутися під владу короля. Росіяни також лишалися на своїх принципових позиціях, і дальші переговори стали неможливими. Щоб не доводити до розриву, російські уповноважені виступили з пропозицією обрати польським королем Олексія Михайловича як наступника Яна Казимира. Польські делегати, бажаючи продовжити воєнне перемир'я, прийняли цю пропозицію як основу дальших переговорів, які мали відбутися у Варшаві, під час сейму.

Хоч віленський з'їзд незабаром виявився маловажним політичним епізодом, його значення полягало в тому, що Російська держава вперше на міжнародній арені висловила своє ставлення до України, відверто стала на її бік. Російські уповноважені заявили рішуче, що Україна міцно зв'язана з Росією та що Російська держава буде її захищати.

З'їзд закінчився наприкінці жовтня 1656 р. Основної справи — обрання царя польським королем — не було розв'язано через те, що позиції обох сторін не могли зійтися саме в справі з Україною: польські делегати жадали, щоб цар повернув Україну Польщі, а російський уряд на це не погоджувався.

У той період, протягом якого відбувався віленський з'їзд, виникли деякі ускладнення в політиці Хмельницького.

Гетьман з самого початку ставився з недовір'ям до переговорів з Польщею, і при цій думці залишився й надалі. Сам факт, що російський уряд ввійшов у переговори з польськими панами, викликав велике занепокоєння гетьмана і старшини. Не було певності, чи інтереси України знайдуть на з'їзді повний захист — чи російські повноважені не будуть змушені зробити поступки Польщі за рахунок Запорізького війська. Ця непевність посилювалася ще й тому, що українська делегація не була допущена до участі в переговорах. Хмельницький вислав до Вільна свого посла сотника Германа Гапоненка (Гапоновича, пізніше генерального суддю) з товаришами і цар зобов'язав російських уповноважених підтримувати з ним зв'язок[57]. Але Гапоненко, мабуть, людина без дипломатичного досвіду і такту, не зумів створити собі авторитету, і російські делегати не інформували його про хід переговорів. Наради, на вимогу цісарських послів, проходили у вузькому колі самих уповноважених[58] і були таємними. До Чигирина доходили тільки випадкові, неперевірені чутки, зокрема про те, що польські уповноважені вимагають повернути Україну Польщі. Ці чутки поширювались, очевидно, польськими делегатами. Польська делегація під час переговорів здійснювала свою лінію, спрямовану на розрив російсько-української дружби. Польські пани у розмовах з російськими уповноваженими намагалися скомпрометувати гетьмана, запевнити їх, що Хмельницький веде свою окрему, незалежну політику, робили спроби підірвати авторитет Росії в очах українців[58]. Чутки доходили до Чигирина і дуже турбували Хмельницького і старшину.

У жовтні 1656 р. київський воєвода Андрій Бутурлін одержав звістку про пригноблений настрій у Чигирині. Київський наказний полковник Василь Дворецький оповідав таке: «Побоюється гетьман твойого государевого гніва і в сумніві великому про послів

своїх; їхні черкаси послані на комісію, і на ній до сього часу не були, а вважають, що вони затримані; а козаки, приїжджаючи до них, розказують, що вони розіслані; вони, виходячи з цього, вважають, що ти, государю, на них гніваєшся, і думають, що ти, великий государю, наказав їх знову польському королеві віддати і звелів на них йти війною...» Те ж воєвода почув від Остафія Виговського, писаревого батька: «що гетьман і писар побоюються твойого государевого гніву і сумніваються, щоб знову не оволоділи ними ляхи... А що у тебе, государя, з польським королем нині про мир угода, і гетьман, і писар, і все Військо Запорізьке про те сумують і поляків побоюються, і кажуть, що їм вірити не можна, хоч і помиряться, насправді присягу порушать»[59].

Подібні інформації, в трохи м'якшій формі, семигородський посол Уйлакі в своєму звіті від 19 жовтня 1656 р. передав Ракоцієві: «Від Москви вони, здається, нічого не бояться — так мені казав сам Виговський. Одначе казав він і таке, що ходять чутки, мовляв, вони [російські уповноважені] замирилися з поляками. Але вони (козаки) мають там своїх послів і чекають від них відомості, чи сталася згода і їх союз розірваний»[60].

Ці розповіді вказують, що Хмельницький і старшина не знали тоді нічого про прихильне ставлення російськогв уряду до України на віленському з'їзді, і, навпаки, на основі неперевірених чуток у них виникла думка, що цар готовий пожертвувати Україною для миру з Польщею.

Ця неправильна думка нібито знайшла підтвердження у звіті Гапоненка і його товаришів, які повернулися з Вільна в листопаді 1656 р.[61].

Про приїзд цих послів і враження, яке справила їх інформація про з'їзд, відомо з розповіді Остафія Виговського про його розмову з російським послом Федором Бутурліним у травні 1657 р. «Коли в минулому 164-у р.[62] царської величності великі і повноважні посли, боярин князь Микита Іванович Одоєвський з товаришами, учинили з поляками мирний договір, а на той договір по указу царської величності гетьман Богдан Хмельницький і все Військо Запорізьке присилали посланців своїх. І як посланці Війська Запорізького до гетьмана Богдана Хмельницького приїхали, і їх гетьман Богдан Хмельницький і писар і полковник розпитували: в якій мірі на комісії царської величності у великих послів з ляцькими комісарами договір учинився?.. І посланці, ухопивши за ноги гетьмана Богдана Хмельницького, обливаючись сльозами, говорили: нині Військо Запорізьке в Малій Росії загинуло і допомоги не маємо нізвідки, і де голови свої похилити? На яких умовах царської величності у великих і повноважних послів з ляцькими комісарами учинився договір, про те їм зовсім нічого не відомо... великі і повноважні посли... їх і до шатер близько не допускали. А ляхи їм звичайно говорили, що царської величності посли з ляцькими комісарами учинили згоду згідно Поляновського договору, і їм, Війську Запорізькому, з усією Малою Росією, бути в королівській стороні як раніше у ворогів хреста святого, у них, ляхів. А як тільки в послушанні Військо Запорізьке і вся мала Русь у ляхів не буде, царська величність ляхам ратьми своїми допомагатиме і, об'єднавшися з ляхами, стане Військо Запорізьке бити»[63].

З цієї розповіді видно, що Гапоненко не справився з своїм посольським завданням — не зумів здобути точних відомостей про хід переговорів, а став жертвою провокації з боку польсько-шляхетських агентів, які «під сумлінням» запевнили його в тому, що цар погодився передати Україну королеві і готовий силою змусити Запорізьке військо підкоритися!

Але дальше інформація Остафія Виговського була явно тенденційною: наговорюючи на гетьмана, ніби той хотів відступити від царя, він підкреслював, що його син Іван Виговський так змальовував виступ гетьмана: «А гетьман Богдан Хмельницький, як шалений, що втратив розум, закричав: уже, діти, про те не печальтеся, я знаю, як учинити: треба відступити від руки царської величності, де Вишній Владика звелить бути — не тільки під християнином государем, хоч під бусурманом!» І далі нібито він не давав себе переконати і «того не хотів, щоб буть Війську Запорізькому і всій Малій Росії під високою рукою царської величності», і тільки писар своїми проханнями зумів його втихомирити[64].

Можна припустити, що Хмельницький під першим враженням прикрих вістей допустився гострих висловів, але неймовірно, щоб він так згаряча вирішив змінити міжнародну орієнтацію України і хотів розірвати союз з Росією та шукати захисту у «бусурмана». Вся дальша політика Хмельницького свідчить про те, що він залишився вірним своїй дотеперішній політиці.

Російський уряд, довідавшись про сумніви Хмельницького і старшини, вжив заходів, щоб пояснити справжній стан речей. Царський посол Абрам Лопухін, який приїхав на Україну в січні 1657 р., правдиво поінформував старшину про віленський з'їзд і рішуче запевнив, що з боку російських уповноважених і мови не було про те, щоб Україну відступити Польщі: «А щоб їх, Військо Запорізьке, віддати царської величності в королівську сторону... вони і гадки про те не мали»[65].

Пізніше, в березні 1657 р., інший російський посол Василь Кікін привіз до Чигирина автентичний текст російських мирних пропозицій, і Хмельницький в листі до царя Олексія Михайловича визнав, що став жертвою польської інтриги[66].

Отже, правдива інформація про віленський з'їзд прийшла до Чигирина через два-три місяці після закінчення нарад, і протягом цього часу Хмельницький з старшиною не знали справжніх намірів російського уряду. Помилково думаючи, що Росія готова пожертвувати Україною для миру з Польщею, гетьман почав шукати засобів, як вийти з цього критичного становища. Можливість повернення влади шляхетської Польщі старшина вважала найгіршим лихом для українського народу і намагалася відвернути це лихо.

Хмельницький, насамперед, хотів переконати російський уряд в безперспективності дружби з Польщею. Листом від 9 грудня 1656 р., відповідаючи на повідомлення про обрання царя польським королем, він заявляв, що «ми, як вірні слуги в. цар. величності дуже тішимося цим договором», але водночас висловлював свої сумніви:

«Тільки ж ми, як вірні слуги в. ц. в., остерігаємо перед неправдами і хитрощами лядськими — що вони цього договору ніколи не додержать. Так, як давніше, не схотіли дати повного задоволення за людей, звинувачених в безчесті в. ц. в., тільки від сейму до сейму кільканадцять років відтягали, а ніякого задоволення не чинили, хоч це було застережено присягою і конституцією карати таких злочинців. Особливо показується явна неправда лядська перед Богом і перед в. ц. в., що вони здавна ведуть боротьбу проти православної віри і ніколи не можуть бути їй прихильними. Тепер же цей договір вони на те склали, щоб трохи передихнути і договоритися з турецьким султаном, з татарами й іншими державами та знову воювати з в. ц. в. Бо якби ляхи по правді обирали в. ц. в., на що вони посилали б познанського воєводу і войницького каштеляна в посольстві до римського цісаря, запрошуючи на королівство його рідного брата Леопольда? Ці посли 12 жовтня стали у Відні, цісарській столиці,— саме при закінченні віленської комісії». Далі гетьман наводив факти зв'язків Польщі з іншими державами. «З цих причин з нашої сторони не може бути віри ляхам, і ми тобі даємо знати про всі їхні хитрі замисли». Хмельницький закінчував свого листа закликом: «Тому ще раз тебе, єдиного під сонцем православного царя, благаємо: не давай православного народу в наругу, яку облудно готовлять йому ляхи!»[67]

І в інших листах гетьман постійно підкреслював «невірність ляхів», наводячи все нові факти. Коли ж цар повідомив, що польські пани не додержали віленської умови і не скликали сейму для вибору царя королем, Хмельницький написав йому 13 березня 1657 р.: «Ми вас, великого государя, в минулих листах повідомляли про ці лядські хитрощі, що вони цього договору ніколи не приведуть у здійснення,— це в. ц. величності нині вже самим ділом стало ясно». Поляки не тільки не хотіли виконати договору, але Ян Казимир через свого посла Беньовського підмовляв Запорізьке військо, щоб воно відлучилося від царя і приєдналося до Польщі, «чого на віки не тільки не учинимо, але й помислити не можемо, щоб від вас, великого государя, в. цар. величності, єдиного православного царя, відступити»[68]. В іншому листі Хмельницький так характеризував інтриги польських панів: «Як перше пересварили православних руських князів і пресвітлі їх столиці в ніщо обернули,— так і тепер ці відступники ляхи ні про що інше не дбають, тільки щоб православ'я знищити, чого в. цар. величність і сам зазнав. Тепер бачачи цю, від Бога призначену останню погибель, вони перед в. цар. величністю упокорюються,— але серця їх отрутою сповнені»[69].

Російський уряд уважно прислухався до зауважень Хмельницького. Адже очевидним було те, що польські пани не поспішають виконувати свої зобов'язання. Але в умовах війни з Швецією Росії був потрібний мир з Польщею, і російські дипломати продовжували переговори. Цар вимагав, щоб Хмельницький взяв участь у новому з'їзді і направив на сейм у Варшаву своїх послів, людей значних і добрих»[70].

Тимчасом польські пани не вважали себе зв'язаними перемир'ям з Запорізьким військом і продовжували воєнні дії проти України.

З військової бази у Кам'янці-Подільському польські загони раз у раз нападали на прикордонні міста і жорстоко розправлялися з українським населенням. Так, у січні 1657 р. польське військо вирізало населення містечка Калюс. У згоді з поляками діяли також татари, які завжди робили наскоки на південні полки; були відомості, що шляхта намагається привести на Україну і турецькі війська[71].

У цій складній обстановці Хмельницький вважав необхідним негайно організувати оборону України, щоб не дати шляхетській Польщі здійснити нову агресію. З цією метою гетьман вирішив використати також свої зв'язки з Трансільванією і Швецією.

Семигородський князь Юрій Ракоцій ще з 1649 р. готувався до війни з Польщею, бажаючи здобути собі польську корону; він підтримував близькі зв'язки з Хмельницьким, розраховуючи на допомогу Запорізького війська. Але занепокоєний втручанням гетьмана у справи Молдавії, розірвав дружбу з ним і перейшов на бік Яна Казимира. Коли ж Україна приєдналася до Російської держави і Росія почала війну з Польщею, Ракоцій зрозумів свою помилку і вже в січні 1654 р. вислав своїх послів до Чигирина та відновив дипломатичні зносини з Україною [72]. Водночас за намовою Януша Радзивілла почав знову виставляти свою кандидатуру на польський престол.

Коли ж землі Литовського великого князівства були зайняті російськими й українськими військами, а Карл Густав окупував майже всю Польщу, Ракоцій активізував свою політику і почав добиватися союзу з Україною для спільних виступів проти Польщі. У лютому 1656 р. семигородський посол Степан Люц передав Хмельницькому «асекурацію» князя, в якій він зобов'язувався не допомагати ніякими засобами ворогам Запорізького війська — ні військовими силами, ні грішми, і не вступати з ними в будь-які союзи.

Ця заява Ракоція стала основою для дальших переговорів про семигородсько-український союз. У квітні 1656 р. до Трансільванії їздив Іван Брюховецький, щоб, як писав він у своєму листі до Хмельницького, «виведену з фундаментів приязнь нашу, далі будувати твердо»[73]. У липні приїхав до Чигирина посол Ракоція Франц Шебеші з дорученням князя скласти договір. Після закінчення переговорів гетьман з старшиною підписали «диплом», в якому зобов'язалися не зв'язуватися з ворогами князя[74].

Послами до Семигорода Хмельницький вислав генерального осавула Івана Ковалевського, близьку до себе людину й освіченого канцеляриста Івана Грушу. В інструкції їм було доручено заохочувати князя до розриву зв'язків з Польщею: «Запорізьке військо і найясніший пан гетьман держать у пам'яті, що поляки вже не раз згоду, навіть підтверджену присягою, порушували й руйнували, і ніколи не поводилися щиро з найсвітлішим паном гетьманом і Запорізьким військом, навпаки, видумують різні засоби на наше знищення, кілька разів нищили з корінням і руйнували українські міста. Як з такими невірними людьми можна складати згоду?»[75]

Посли приїхали до Семигорода в той час, коли до Ракоція прибули шведські посли з пропозиціями спільного наступу на Польщу

та поділу земель Речі Посполитої. Ракоцій погодився на всі умови, які поставив гетьман, і 7 вересня 1656 р. склав договір про дружбу з Запорізьким військом[76]. Семигородський посол Ласлав Уйлакі привіз до Чигирина підписані присяжні грамоти і 18 жовтня 1656 р. гетьман і старшина підписали договір про дружбу.

Союз України з Семигородом виник спочатку з ініціативи Юрія Ракоція, який за допомогою Запорізького війська хотів здобути польський престол. Хмельницький, впевнений у допомозі Російської держави, не виявляв особливого інтересу до цієї політичної комбінації. Тільки пізніше, під час російсько-польських переговорів, коли Польща Яна Казимира почала виходити із стану занепаду, гетьман з старшиною почали тісніше зв'язуватися з Семигородом. Хмельницький бачив у прагненнях Ракоція до королівської влади ударну силу, яку можна було використати проти шляхетсько-польської агресії. У вересні, жовтні і листопаді 1656 р. в Чигирині відбулося кілька рад старшини, на яких обговорювалося становище, що створилося у зв'язку з віленськими переговорами. У критичний момент старшина виявила повну одностайність: «всі полковники і осавули і сотники між собою заприсяглися, що як хто на них наступить, вони всі разом будуть стояти проти нього»[77]. Рада старшин підтвердила також нерозривність дружби України з Росією, зазнаючи, що в жодному разі не можна «від царської величності високої руки відступити і шукати собі іншого государя»[78]. Але водночас старшина погодилася на угоду з Ракоцієм та деякими карпатськими князівствами.

Остафій Виговський так розповідав про ці переговори: «А Ракоцій угорський присилав до гетьмана безперестанку, нагадуючи про те і просячи гетьмана, щоб він учинив йому, Ракоцієві, допомогу на поляків, поки у них крила не відросли. І гетьмана це тішило, послав до Ракоція послів своїх про дружбу і приязнь про з'єднання на неприятелів. Також і до мунтянського і до молдавського володаря послав про з'єднання і про дружбу та братство. І вони тому ж з'єднанню і дружбі та братерству втішилися, і дружбою, любов'ю і братством з'єдналися і заприсяглися: хто буде неприятель Війську Запорізькому, той неприятель і Ракоцію, і мунтянському, і молдавському володарям, а хто Ракоцію і мунтянському і молдавському володарям неприятель, той і Війську Запорізькому неприятель... А то все гетьман учинив, побоюючись того, що царська величність знову уступить нас всіх ляхам... на погибель всьому Війську Запорізькому і всім православним християнам Малої Росії»[79].

Договір з Запорізьким військом склали, крім Трансільванії, також Молдавія і Валахія, які перебували тоді під політичним впливом Семигорода, але тексти цих договорів невідомі. Волоський логофет Орест і писар Данило, які в жовтні 1656 р. були в складі посольства на Україні, так пояснювали участь Валахії в союзі: «І чули ми і бачили, що під твоєю государевою високою рукою гетьман Богдан Хмельницький зі всім Військом Запорізьким від ляцького гоніння живуть в спокої... приєднались до нього, гетьмана, щоб під твоєю государевою високою рукою все православне християнство було єдине і захищене»[80].

Ці слова волоського вельможі свідчать, що союз карпатських князівств з Україною розцінювався в цих країнах як зближення з Росією, як перспектива майбутнього об'єднання «всього православного християнства».

До цього ж зводилась політична діяльність самого Хмельницького. Під час переговорів з Ракоцієм він підкреслював, що основою його політики є дружба з Росією. «Він раз присягнув на приязнь з царем і не має заміру давати який-небудь привід до її порушення»[81]. «Побачивши власними очима польські лукавства, як вони підіймають різні народи на загибель нашу, ми мусили піддатися під опіку царської величності і цілком йому передатися». Тому гетьман вимагав, щоб союз з Семигородом був «не без користі царської величності»[82].

У таких обставинах знову розпочалися переговори з Швецією. Карл Густав спочатку не надавав особливого значення Україні, але воєнні невдачі переконали його, що власними силами він не зможе удержати окупованих польських земель, і, виходячи з цього, він змінив своє ставлення до Запорізького війська. У посланні до державної ради в липні 1656 р. король писав, що «сили козаків можуть бути для нас важливіші, ніж приязнь поляків»[83]. Швеція вела війну з Росією, і Карл Густав намагався розірвати російсько-українську дружбу. Але, знаючи, що Хмельницький твердо стоїть на позиціях дружби з Росією, король не розкривав своїх планів і заявляв, що бажає дружби з Україною «не на те, щоб відтягнути наш народ від союзу з Москвою, а щоб піднятись проти спільного ворога — короля і польської Речі Посполитої, об'єднавши наші плани і зброю»[84].

Однак потай шведська дипломатія намагалася підбурити козацьку старшину проти Росії, обіцяючи, що король готовий забезпечити Україні незалежне державне становище — під шведським протекторатом.

На Україні до шведських пропозицій ставилися, пам'ятаючи, що Карл Густав не хотів визнати прав України на її західні землі. Коли в січні 1657 р. до Чигирина приїхав шведський повноважений посол Велінг, рада старшини насамперед перевірила його інструкції. Коли ж з'ясувалося, що у привезених документах не було заяви про те, що шведський король визнає права України на західноукраїнські землі, «права на всю стару Україну, або Русь, де грецька віра існувала, і мова ще існує, аж по Вислу» — рада старшини відмовилася вести переговори з шведським послом[85].

Після цієї дипломатичної невдачі Карл Густав направив до Хмельницького іншого посла — Густава Ліліенкрону з детальними інструкціями, в яких погоджувався зберегти за Україною всі її землі. Послові було доручено схилити гетьмана до розриву дружніх зв'язків з Росією. Але король передбачав, що Хмельницький не піде на розрив, і тому готовий був задовольнитися тим, що гетьман повернe своє військо проти Польщі і таким чином допоможе Швеції.

Тим часом Карл Густав зв'язався з Ракоцієм і в листопаді 1656 р. у Семигороді був складений шведсько-семигородський договір, за яким обидві сторони домовилися про поділ Польщі. Хмельницький був переконаний, що Річ Посполита буде вже остаточно розгромлена. У Чигирині так розповідали про шведські плани: «Ракo-

цієві угорському... на Короні польській не бути і королем польським не імянуватися... А гетьман запорізький тому й дозволив, щоб Корона польська розпалася[86].

Хмельницький намагався використати союз з Ракоцієм для того, щоб за його допомогою та в згоді з шведами розбити останні сили Речі Посполитої, повернути західноукраїнські землі і надовго захистити Україну від агресії.

Під час переговорів з Ракоцієм Хмельницький поставив основну вимогу — повернути Україні західні землі. Російський посол Федір Бутурлін одержав про це відомості від самого гетьмана і старшини: «А домовленість, государю, у гетьмана у Богдана Хмельницького з Ракоцієм угорським є така: міста по Віслу і в яких жили руські люди благочестиві і церкви були, і тим бути містам твоєї царської величнотті Війська Запорізького». Такі самі інформації посол мав і від Остафія Виговського[87]. Шведські посли також мали відомості, що українські представники вимагали цілої Червоної Русі, аж до Вісли[88]. Але сумнівно, щоб Ракоцій справді погодився віддати Україні її західні землі. У переговорах зі шведськими послами князь заявив, що він протестує проти того, щоб Запорізькому війську дати щось більше, ніж Україну, тобто Наддніпрянщину: будь-які більші поступки пошкодили б його (Ракоція) майбутньому становищу в Польщі[89].

Хмельницький зобов'язався дати Ракоцієві військову допомогу в кількості 15 тис. чоловік[90]. Були також чутки, що Хмельницький погодився підтримати кандидатуру Ракоція на польську корону[91]. Але гетьман і старшина рішуче це заперечували: «З угорським Ракоцієм у нас зовсім в тому домовленості не було, щоб перемогти поляків, утвердити на Короні Ракоція»[92]. Гетьман, очевидно, рахувався з тим, що кандидатом на польський престол виступав цар Олексій Михайлович.

Юрій Ракоцій вирушив у похід в січні 1657 р., перейшов Карпати і увійшов у Галичину. Тут до нього приєдналося українське військо під командуванням полковника Антона Ждановича. Ракоцій зайняв Краків, пішов углибину Польщі і далі окружним шляхом через Сандомир, Замостя, Люблін, Берест дійшов до Варшави і за допомогою шведських та українських військ узяв польську столицю. Але він виявився бездарним політиком, не зумів здобути симпатії ні польського народу, ні шляхти і під натиском військ Яна Казимира був змушений відступати до Галичини. Нарешті Хмельницький, дізнавшись про вороже ставлення князя до Запорізького війська, відкликав Ждановича, і Ракоцій, залишений тільки зі своїми силами, 12 липня 1657 р. капітулював перед поляками під Чорним Островом, на Поділлі.

Похід Ждановича мав важливе значення для визволення західноукраїнських земель від польської окупації. Шляхетська Польща, ослаблена війною на два фронти, не могла захищати своїх кордонів. Хмельницький використав цю обставину і почав посилати військові застави у прикордонні райони Волині та Поділля. Посилаючи полковника Антона Ждановича в Західну Україну на допомогу трансільванському князеві, гетьман універсалом від 31 грудня 1656 р. закликав «всіх взагалі і кожного зокрема» приєднуватися до Запорізького війська і всім обіцяв захист: «Упевняти ласкою нашою, що хто горнутися буде до Війська Запорізького, ані найменьшої кривди не матиме ні від кого»[93]. Протягом 1657 р. українські війська зайняли заставами територію між Случчю і Горинню з містами Полонне, Острог, Гоща, Степань, Межиріч, Корець, прикордонну смугу Поділля[94] і звідти пересувалися далі на захід. Хмельницький звернув увагу також на Львів і дав львівським міщанам оборонний універсал від 9 березня 1657 р., обіцяючи їм захист, «поки би вірно і за словом нам обіцяним поводилися»[95].

Коли українські війська зайняли Волинь, шляхта південної Білорусії, яку непокоїли шведські загони, почала шукати захисту у запорожців. Так, у червні 1657 р. до Чигирина приїхали делегати Пінського повіту, присягнули на вірність Запорізькому війську, пообіцявши залишатися в дружбі «в час щастя і нещастя, непорушно, вічними часами». Тоді ж вони зобов'язалися визнати владу російського царя — схилитися «до вічного підданства»[96].

Те, що Хмельницький продовжував війну проти Польщі у згоді з Швецією і Семигородом, викликало тривогу серед держав Центральної Європи, які боялися зростання шведської могутності.

Найбільше була стривожена Австрія, яка під час тридцятилітньої війни зазнала сильного удару з боку Швеції. Віденський двір вирішив відрядити до Чигирина своє посольство. Послом було призначено архієпископа Петра Парчевича, за походженням хорвата, який здавна мав зв'язки з південними слов'янами і твердив, що знає «козацьку» мову. Парчевич на початку 1657 р. приїхав з Угорщини через Карпати до Галичини, але це було якраз під час походу Ракоція на Польщу, дорогами рухалися різні війська, тому посол добирався кружним шляхом через Ярослав, Сокаль, Дубно, Корець і лише в березні прибув до Чигирина.

Хмельницький прийняв Парчевича у Суботові. Посол привітав «Світлого і вельможного гетьмана славного і войовничого народу запорізького від імені імператора Фердинанда III; гетьман, з свого боку, з почестями прийняв посланника «найвищого монарху світу», заявив у розмовах з ним про свою згоду на царське посередництво у переговорах з Польщею, обіцяв зав'язати дружбу з австрійським домом і погодився також відкликати своє військо, послане на допомогу Ракоцію[97]. Але все те було тільки актом дипломатичної ввічливості. Посольство підготувало лише грунт для переговорів Польщі з Хмельницьким.

Ян Казимир за роки війни переконався у силі України і використовував кожну нагоду, щоб вступити у переговори з Хмельницьким. На початку 1657 р. до Чигирина поїхав луцький писар Станіслав Беньовський. Він мав завдання переконати козацьку старшину в «шкідливості» для України дружби з Росією й умовити гетьмана знову піти у підданство до короля. Беньовський повів пропаганду між старшиною шляхетського походження, скориставшись давніми знайомствами з Виговським і Тетерею. Але нічого конкретного не добився. Хмельницький відповів королю лише ввічливим листом[98].

У червні 1657 р. до Чигирина прибув посол бранденбурзького курфюрста Фрідріха-Вільгельма ігумен Данило. Курфюрст, який

лавірував між Польщею та Швецією, пропонував Хмельницькому договір про дружбу.

Хмельницький відповів йому 1 червня 1657 р. листом, який починався так: «Ніхто не може мати сумніву, що якнайсмачніша страва нам смакує, коли замість розкішного обіду дістаємо від когось свідоцтва приязні і щирої прихильності. Бо це привілей приязні, що він не зневажає навіть кількох контрактів, коли рівно розділяє між ними почесті і вигоди. Тому так шукають її і здобувають всякими заходами, особливо приязнь правдиву і щиру». Лист складався із загальних фраз, а суть справи ігумен Данило мав передати усно, і вона лишилася невідомою[99].

Дипломатичні зв'язки України з іншими державами викликали незадоволення російського уряду. Гетьман не приховував од царя своїх переговорів з Семигородом і вже в листопаді 1656 р. повідомив київського воєводу, «що у нього з угорським і з мунтянським, і з волоським, і з кримським ханом підписаний договір, що їм бути з ним у приязні»[100]. Але Хмельницький не утаїв, що подав семигородському князеві військову допомогу, і це неприємно вразило російський уряд. Російські політики вбачали у цьому і порушення перемир'я, встановленого у Вільні, і виступ гетьмана проти обрання царя польським королем.

У лютому 1657 р. посол Василь Кікін передав гетьману, що цар незадоволений його діями за те, що об'єднався проти поляків з Ракоцієм, щоб «разом над поляками промишляти і посадити на Короні польській Ракоція». Цар прийняв Запорізьке військо під свою руку, підкреслював посол, і держить його у своїй ласці. «Коли ви Ракоцієві дали слово, що зробите його польським королем, якого добра ви в цьому собі шукаєте? Ракоцій вам не одновірець, а чужовірець — якого добра він буде вам бажати?» Далі посол зазначив, що польські пани погодилися обрати на польське королівство царя, і гетьман з військом повинен допомогти це здійснити. Коли ж гетьман вже зв'язався з Ракоцієм, і послав військо на Польщу, він повинен подбати про те, щоб зайняті тим військом території передати під владу царя: «Все те, що вони в цьому поході заберуть у польського короля — значні коронні міста, чи то по обох боках Вісли, чи при угорській границі — нехай тим володіє наш великий государ. Промишляй над поляками і приводь до цього, щоб Корона польська з Литовським великим князівством була під царською рукою разом з Московською державою»[101].

Знаючи про переговори Хмельницького з Карлом Густавом, цар не забороняв їх, а висловив бажання, щоб гетьман написав листа до шведського короля, в якому згадав би всі його «неправди» у відношенні до царя і порадив би королеві шукати згоди з Росією. Хмельницький погодився написати такого листа. «До короля свейського напишем про його неправди, щоб з вашою царською величністю не воював».

Одночасно в листі до царя Олексія Михайловича від 13 березня 1657 р. він виправдував дії українського війська тим, що польський уряд почав наступ на Україну і домовлявся з ханом про новий похід на неї. Але гетьман не мав наміру підтримувати кандидатуру Ракоція

на польський престол. «Спостерігаючи неправди ляцькі... ми поставили для оберігання ваших царської величності українських міст на пограниччі кілька тисяч людей ратних. А потім, як ми достеменно довідалися, ляхи нацьковують різні землі на государя, на вашу царську величність, і на нас, і послали наперед Мислешевського, а потім Ромашковича до хана кримського, все намовляючи на нас, і ми... ратним людям піти звеліли туди, де б неприятелів віри нашої ляхів змогли знайти, а в той час і Ракоцій на них за кривди свої вирушив. А ми не на допомогу Ракоцію те військо послали, щоб його на королівство польське ставити, ми послали для того, щоб неприятелів наших, де вони не з'явилися, за щастя вашої царської величності і допомогою Божою громили»[102].

Пояснення Хмельницького не задовольнили російський уряд. У березні 1657 р. до Польщі був висланий посол Климент Івлєв з дорученням заявити протест проти порушення Польщею віленського перемир'я, тобто проти нападів на українські прикордонні землі. Але польські пани від себе подали різні матеріали, які мали скомпрометувати гетьмана: про його допомогу Ракоцієві, про руйнування польських міст і винищення шляхти, про відносини з Швецією та ін.[103] Ці відомості, очевидно, справили деяке враження в Москві, і в червні 1657 р. до Чигирина приїхав царський посол, окольничий Федір Бутурлін з наказом з'ясувати політичну позицію Хмельницького[104].

Бутурлін пред'явив гетьманові ряд обвинувачень: що він підтримує кандидатуру Ракоція на польський престол, хоч польські пани погодилися обрати королем Олексія Михайловича («пошуки кращого від царської величності ви переносите на Ракоція»), що гетьман вступив у зв'язки з шведським королем, незважаючи на те, що король є ворогом російського царя, і допомагає королеві здобувати польські міста; що українські війська разом з семигородським і шведськими воювали проти Польщі, яка мала приєднатися до Російської держави. Бутурлін негативно відгукнувся про окупацію Білорусії Запорізьким військом, закидав Хмельницькому, що той не забезпечує російського війська в Києві квартирами та ін. Нарешті сказав, що всі ці дії гетьмана суперечать присязі, яку він склав цареві.

Хмельницький у своїй відповіді Бутурліну кілька разів підкреслював, що він ніколи не відступить від царя. Бутурлін намагався передати дослівно його заяву: «Трактую певне, що і я і всі живущі в Малій Росії від його царської величності високої руки невідступні, і просимо вас, щоб ви наше моління і просьбу до царської величності донесли, аби його царська величність кожному, хто нас перед його царською величністю почне звинувачувати, тому вірити не велів[105]. Гетьман заявляв, що він і все Запорізьке військо «бажає те бачити і зичить, щоб государ наш, його царська величність був на Короні польській і приєднана була б Корона польська до його царської величності держави так само, як і Велике князівство литовське; але й те бажаємо бачити, щоб і сам король польський біля ніг його царської величності смиренно шукав милосердя і був би його царської величності підданим, звеличав би Господь Бог рід християнський над всіма іновірцями»[106].

Хмельницький ще раз пояснив, чому він увійшов у зв'язки з Семигородом і Швецією і яка мета цих зв'язків. «А що ми прибрали до себе в товариство шведа і Ракоція, не погодивши з ним, великим государем, ...то вчинено це від страху... щоб вони, ляхи, не з'єдналися з шведами і з Ракоцієм на розорення наше; а того нікому ми не зичили і не зичим, щоб йому Короною польською володіти, а щоб його царська величність з шведом зволив про мир вчинити згоду; а ми того чаєм, щоб швед на мирний договір погодився; а якщо мирний договір буде недоступний, то ми на свейського короля інший спосіб знайдемо, а нині би розпочату справу з ляхами до кінця привести, щоб всіма великими зусиллями з обидвох сторін, яко вашої царської величності військо... ляхів било, щоб до кінця викоренити і з'єднатися з іншими державами не дати»[107].

Свої міркування щодо зовнішньої політики російського уряду гетьман висловив Бутурліну: «Тільки те мені гетьманові дивно, що йому, великому государю, його царської величності бояри доброго нічого не порадять: Короною польською ще не володіли і про мир не домовилися, а з другим панством, з шведами війну почали!» Хмельницький відзначав, що його мирна політика відносно Швеції захистила Україну від наступу шляхти та інших сусідів: «І тільки би я, гетьман, союзною приязню і дружбою з ними, шведами, не з'єднався, то поляки би зі всіма тими, з ким у нас згода, як зі шведами, так і з Ракоцієм, також і з волохами і з мунтянами, з кримськими татарами, і нас би всіх, царської величності підданих, в Малій Росії висікли, і випалили, і пустку зробили; треба було царській величності нас оборонити, коли би його царської величності раті на допомогу не підоспіли, а ми би всі марно згинули, а потім царської величності Російській державі було би не радісно»[108].

Розмова між Бутурліним та гетьманом і старшиною спочатку мала характер суперечки. Російський посол дорікав Хмельницькому за самостійні дії, закидав йому «пиху», протиславляв йому, «простому чоловікові», «божого помазаника» — царя. Хмельницький також «говорив сердито» і закидав цареві «немилосердя»[109].

Але згодом Бутурлін переконався, що Хмельницький не має наміру розривати союз з Росією, що він не підтримує Ракоція і не заперечує проти приєднання Польщі до Росії і не збирається настроювати Швецію проти Росії. Тепер він ясно бачив, що вся політика гетьмана спрямована на захист України від наступу шляхетської Польщі. Хмельницький погодився передати шведському послові, який саме приїхав до Чигирина, список «неправд» шведського короля по відношенню до царя та закликати його до миру з Росією. Обіцяв також зараз же надати квартири російським стрільцям у Києві, розглянути непорозуміння, які виникли в Білорусії між російськими заставами та Запорізьким військом, заборонити приймати селян-утікачів та ін.

Бутурлін у своєму звіті цареві передав усе те, що гетьман говорив на своє виправдання,— без зауважень і закидів. Отже, розмова російського посла з гетьманом закінчилася повним порозумінням.

* * *

Ще навесні 1656 р. Богдан Хмельницький захворів, а на початку 1657 р. хвороба набрала небезпечного характеру[110]. Не сподіваючись на одужання, він вирішив розв'язати справу успадкування гетьманства. З цією метою скликав на початку квітня 1657 р. старшинську раду за участю представників міст [111]. За згодою ради Хмельницький передав гетьманську булаву малолітньому синові Юрієві і про це повідомив царя листом від 23 квітня 1657 р. «Тебе, великого государя, сповіщаємо, що, почуваючи себе недобре, я за згодою всіх полковників доручив гетьманство сину моєму Юрію Хмельницькому, і за нього низько чолом б'ючи, прошу, щоб й. ц. в. ласкавий до нього був і в постійній ласці своїй тримав»[112].

Гетьманський посол до царя генеральний обозний Федір Коробка в розмовах з думними боярами в Посольському приказі у травні того ж року зазначив: «Гетьманство своє гетьман за старістю і недугою здав за радою полковників і всього війська сину своєму Юрію. Тепер йому 16 років. А хоч дали йому гетьманську булаву, але влади він ніякої мати не буде, доки живий буде його батько; всім володітиме і гетьманом називатися і писатися буде його батько, Богдан Хмельницький»[113].

Треба відзначити, що рішення Хмельницького зробити посаду гетьмана спадковою викликало невдоволення певних кіл старшини. На гетьманство претендував, насамперед, Іван Виговський, який, скориставшись хворобою Хмельницького, захопив у свої руки фактичне правління країною. При підтримці полковників-шляхтичів він готувався до розриву союзу з Росією. Хмельницький дізнався про ці заміри Виговського і дуже гостро реагував на них[114].

Передаючи гетьманство Юрієві, Богдан Хмельницький мав на меті насамперед не забезпечення династичних інтересів, а збереження і закріплення зв'язків України з Російською державою. Це був основний напрям його політики від самого початку Визвольної війни. Він ніяк не міг погодитися на те, щоб прихильники панування шляхетської Польщі знову взяли верх на Україні.

Богдан Хмельницький залишив синові саме такий заповіт, і це видно, зокрема, з його бажання, щоб Юрій мав благословення московського патріарха. Генеральний обозний Федір Коробка, як посол гетьмана, передав це бажання в Москві: «А гетьман і все військо, всі від малого до великого, бажають того, щоб святіший Никон, патріарх московський, зволив приїхати до Києва і там поблагословити... гетьманового сина на гетьманство. Всі вони будуть раді патріаршому приїзду»[115]. Церемоніал патріаршого благословення, якому тоді надавалося особливого значення, мав ще тісніше зв'язати молодого гетьмана з Російською державою.

Після тривалої і тяжкої хвороби ранком 27 липня (6 серпня н. ст.) 1657 р. Богдан Хмельницький помер у Чигирині[116]. Похорон гетьмана було призначено через чотири тижні, щоб встигли приїхати в Чигирин представники всього Запорізького війська.

Український народ з великим жалем і сумом сприйняв вістку про смерть Богдана Хмельницького, «і плакали багато над гробом

вождя свойого»[117]. У день похоронів, 25 серпня, тіло Богдана Хмельницького було перевезено з Чигирина до Суботова і поховано в кам'яній Іллінській церкві, яку він за життя збудував[118]. Попрощатися з гетьманом прибуло дуже багато людей. Літописець Самовидець писав, що на похороні Богдана Хмельницького «безліч народу, а найбільше людей військових було»[119].

У народній думі співається по те, як Хмельницького поховали за старим козацьким звичаєм:

Тоді ж козаки штихами суходіл копали,
Шликами землю виносили,
Хмельницького похоронили;
Із разних пищаль подзвонили,
По Хмельницькому похорон счинили[120].

Невідомо, чи труна Богдана Хмельницького залишилася на місці поховання. У «Чернігівському літописі» XVIII ст. було вміщено відомості, що 1664 р., коли польсько-шляхетські війська захопили Чигирин, за наказом Стефана Чарнецького тіло Богдана і тіло його сина Тимоша були видобуті і викинуті з домовини[121]. Але ця вістка не підтверджується документами і не вважається достовірною.

ПІСЛЯМОВА

У першій половині XVII ст. на Україні з особливою силою загострилися класові суперечності. Панівна верхівка — магнати, шляхта, міський патриціат і вище духовенство жорстоко визискували селян, козаків і міщан. Поряд з соціальним, український народ зазнав важкого національного гноблення.

Поневолені народні маси шукали виходу з становища, яке склалося у боротьбі проти своїх гнобителів. Опозиційний рух розвивався в двох напрямах: селяни, рядові козаки, міщани бачили шлях до визволення у знищенні існуючого ладу; заможне міщанство, українська шляхта, козацька старшина намагалися поліпшити своє становище шляхом легальної боротьби — поданням скарг, виступів на сеймі і сеймиках. Заможні групи, хоч і були в опозиції до існуючого ладу, проте не мали наміру його руйнувати; вони лише намагалися зайняти вигідніше місце. Злагоди між різними групами, що вели боротьбу, не було. Кожна виступала ізольовано. Заслуга Богдана Хмельницького насамперед полягає в тому, що він зумів організувати всі ці різнорідні опозиційні групи для спільного виступу, згуртувати навколо себе найздібніших, найактивніших людей і створити міцну керівну групу, яка стала центром військової організації і політичної діяльності. При Хмельницькому і під його керівництвом старанно й у злагоді працювали старі суворі запорожці Вешняк, Чарнота, Джалалий, мандрівник та моряк Кривоніс, рицар Богун, досвідчений полководець Іван Золотаренко, здібний дипломат Зарудний, політик Виговський і цілий ряд інших. Через них Хмельницький зв'язався з активними групами по всій Україні, створював військово-політичні осередки і за їхньою допомогою підняв маси на всенародну війну.

З самого початку Визвольної війни гетьман проявив себе талановитим полководцем й організатором військової справи. За допомогою досвідчених кадрів Запорізького війська з слабо озброєних і недисциплінованих селянських загонів він створив регулярну армію. Селянсько-козацька піхота виявила високі бойові якості й успішно давала відсіч шляхетській кінноті. Хмельницький умів запалити селянські маси вірою в їх сили, вселити в них упевненість. Народні маси повністю довіряли гетьману. Він став їх улюбленцем. Перемоги під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Батогом здобули Хмельницькому славу одного з найвидатніших полководців того часу.

Визвольна війна принесла соціальне визволення широким масам українського народу. Найактивніші, найенергійніші увійшли до складу Запорізького війська. Велика кількість селян поселилася в містечках і також стала групою вільного населення. Решта, хоч і була змушена підкоритися владі феодалів, жила в дещо кращих, ніж до 1648 р.,

умовах. Хоч Хмельницький належав до старшинської верхівки, він зумів піднятися над класовими інтересами своєї групи і дбав про поліпшення становища селянства, яке було «правою рукою» козацтва у війні з шляхетською Польщею.

Гетьман не міг затримати відновлення феодального ладу, але він вживав заходів до того, щоб цей процес не набирав занадто гострих форм, не дозволяв, наприклад, щоб козацька старшина володіла великими земельними наділами і, таким чином, вироста́ла до значення колишніх «королят». З справедливою гордістю він заявляв, що дав волю і добробут широким масам: «Я вас у зневагу ляхам не дав, і багатьох збагатив і вільними зробив».

Нові продуктивні сили, які зароджувалися в надрах феодалізму, внаслідок Визвольної війни одержали умови для вільного розвитку. Швидко розвивалося дрібне землеволодіння, зросла кількість населення міст, ремесло і торгівля позбулися колишніх обмежень.

Визвольна війна на Наддніпрянщині знищила польсько-шляхетську адміністрацію і судочинство. Хмельницький організував новий державний апарат, який охоплював всю територію Запорізького війська. Була утворена мережа полків і сотень, які служили водночас і базами для набору війська, й адміністративними центрами. Між окремими населеними пунктами існували такі міцні і добре налагоджені зв'язки, що гетьман міг швидко передавати адміністративним органам свої накази та проводити мобілізацію військових сил на місцях. У розпорядженні державного апарату були кадри спеціалістів — для війська, адміністрації, фінансів, дипломатів та ін.

Хмельницький вступив у дипломатичні відносини з різними державами, намагаючись системою різних союзів забезпечити Україні повну незалежність. Проте в основному він орієнтувався на Росію.

З іменем Хмельницького пов'язане державне об'єднання України з Росією. Хід війни з Польщею довів йому, що тільки в союзі з Росією Україна зможе перемогти ворога — польських магнатів і шляхту. Починаючи з першого листа до Москви 8 червня 1648 р., Хмельницький послідовно утверджував політику встановлення тісних зв'язків з Росією.

Хмельницький проявив себе як великий полководець, як організатор нових соціально-економічних відносин, як державний діяч, політик і дипломат. Та найхарактернішою рисою його діяльності був тісний зв'язок з народними масами. Він зумів зрозуміти й оцінити значення народних мас і не вагався стати на їх бік у боротьбі за визволення.

Гетьман з ненавистю ставився до магнатсько-шляхетського гноблення, був переконаний у тому, що польське панство уже втратило роль провідного класу та що на його місце приходять носі сили — козацтво, міщанство, селянство. І саме на ці сили він орієнтувався, саме їм допомагав піднятися.

У пам'яті українського народу Богдан Хмельницький назавжди лишився як полум'яний патріот, безстрашний воїн, який все своє життя присвятив служінню народові. Такий образ гетьмана постає перед нами з народних дум та пісень; таку його оцінку можна

знайти в творчості багатьох визначних діячів культури пізнішого часу. У XVIII ст. український вчений, філософ Григорій Сковорода писав:

Будь славен во вік, о муже ізбранне,
Волности отче, герою Богдане!

Тарас Шевченко називав Богдана «геніальним бунтівником», хоч оцінював його діяльність неоднозначно. До постаті Богдана Хмельницького, як виразника народних прагнень, зверталися у своїй творчості Євген Гребінка і Маркіян Шашкевич, Юрій Федькович і Михайло Старицький, вчені-історики Іван Франко, Олександр Лазаревський та інші. Про Хмельницького як народного героя писали Рилєєв і Пушкін.

З повагою і співчуттям до українського народу та його боротьби, до Богдана Хмельницького поставились російські революційні демократи, окремі польські революціонери, які бачили в свободі і рівноправності, в єдності і дружбі силу й майбутнє народів.

У роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років ім'я Богдана Хмельницького уособлювало використання історичних традицій для згуртування народних мас у боротьбі проти фашистського поневолення. На Україні, в тилу ворога діяли партизанські загони імені Богдана Хмельницького. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 жовтня 1943 р. було встановлено орден Богдана Хмельницького I, II і III ступенів для нагородження командирів і бійців Радянської Армії та Військово-Морського Флоту, командирів партизанських загонів, які «проявили особливу рішучість і вміння в операціях по розгрому ворога, високий патріотизм, мужність і самовідданість у боротьбі за визволення радянської землі від німецьких загарбників»[122].

Тисячі синів усіх народів Радянського Союзу відзначені цією нагородою. Ордена Богдана Хмельницького першого ступеня удостоєна Чехословацька бригада, яка пліч-о-пліч з Радянською Армією боролася на фронтах Вітчизняної війни. Увічнюючи пам'ять великого сина українського народу, державного діяча і полководця Богдана Хмельницького, Президія Верховної Ради СРСР Указом від 12 жовтня 1943 р. перейменувала старовинне місто Переяслав на Переяслав-Хмельницький. Ім'я Богдана Хмельницького на Україні надано районам, колгоспам, площам і вулицям. На відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією в січні 1954 р. Кам'янець-Подільська область перейменована на Хмельницьку область, а обласний центр Проскурів одержав ім'я Хмельницького.

Діяльність Богдана Хмельницького широко відображена в історичній літературі, у прозі й поезії радянських письменників, у численних творах мистецтва.

ПРИМІТКИ

ЧАСТИНА ПЕРША

Україна напередодні Визвольної війни 1648—1654 рр.

Соціально-економічні відносини на Україні і боротьба українського народу проти шляхетської Польщі

[1] *Энгельс Ф.* Крестьянская война в Германии. М., 1952. С. 67.
[2] Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві (далі — ЦДІА УРСР у м. Києві), акт. кн. 15, арк. 866—894 (підрахунки автора).
[3] Тариф подимного Брацлавського воєводства 1629 р. (Див.: Zródla dziejowe. T. 20. Warszawa, 1894. S. 130—143 (підрахунки автора).
[4] Реєстр не розмежовує приватної власності шляхти і земель, якими вона володіла тимчасово, як, наприклад, королівщини, оренди, застави та ін.; отже, складена нами таблиця показує тільки фактичне користування землею.
[5] Źródla dziejowe. Warszawa, 1897. T. 22. S. 273.
[6] ЦДІА УРСР у м. Києві, акт. кн. 15, арк. 267, 274, 364 зв., 5380 зв.
[7] Там же, акт. кн. 17, арк. 297 зв., 338 зв., 386.
[8] Там же, акт. кн. 18, арк. 32, 44 зв., 48, 87 зв., 88 зв., 90 зв., 94.
[9] Там же, акт. кн. 17, арк. 466, 468, 499, 539, 550—555, 562.
[10] Шифунт — 2 центнери.
[11] *Loziński W.* Prawem i Lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej polowie 17 wieku. Lwów, 1913. T. 1. S. 134—136.
[12] Архив Юго-Западной России. К., 1886. Т. 1. Ч. 7. С. 433, 438, 451, 455, 459; Україна перед Визвольною війною 1648—1654 рр.: Зб. документів (1639—1648 рр.). К., 1946. С. 210.
[13] ЦДІА УРСР у м. Києві, акт. кн. 2169, арк. 113.
[14] Архив ЮЗР. Т. 1. Ч. 7. С. 461.
[15] ЗНТШ. Львів, 1892. Т. 1. С. 399—43.
[16] Źródła dziejowe. Warszawa, 1887. T. 5. S. 118, 141.
[17] Latopisiec albo kroniczka roznych spraw i dziejów dawnych i terazniejszych czasów Joachima Jerlicza. Warszawa, 1853. T. 1. S. 49.
[18] Архив ЮЗР. К., 1893. Т. 1. Ч. 8. С. 376; Україна перед Визвольною війною... С. 227.
[19] Україна перед Визвольною війною... С. 33, 43, 109.
[20] Там же. С. 13, 15, 33, 42, 81, 84, 86, 92, 95, 107, 111, 112, 114, 121, 123, 127, 130, 138, 140, 147, 150, 152, 158, 165, 189, 196, 199.
[21] Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі — ЦДІА УРСР у м. Львові). Реєстр Перемишльського замку, акт. кн. 1075, арк. 1425.
[22] ЦДІА УРСР у м. Києві. акт. кн. 2169, арк. 150, 802.
[23] ЦДІА УРСР у м. Львові. Львівська гродська книга. Т. 406, арк. 247; ЦДІА УРСР у м. Києві, акт. кн. 2169, арк. 408, 802; Україна перед Визвольною війною... С. 207.
[24] Україна перед Визвольною війною... С. 207, 208.
[25] Архив ЮЗР. Т. 1. Ч. 7. С. 414.
[26] Źródła dziejowe. T. 5. S. 131, 132, 138, 208; Ibid. T. 20. S. 56, 58, 59.

[27] ЗНТШ. Львів, 1892. Т. 1. С. 39—43.
[28] Жерела до історії України-Руси. Львів, 1895. Т. 1. С. 5, 18, 30, 50, 62, 68, 122—124, 145—180, 268; 1897. Т. 2. С. 93, 96, 248; 1900. Т. 3. С. 111 та ін.
[29] Pamiętniki do panowania Zygmunda III, Wladyslawa IV i Jana Kazimierza. Warszawa, 1846. T. 1. S. 274, 275.
[30] Жерела... Т. 1—3; Архив ЮЗР. Т. 1—2. Ч. 7. К., 1886—1890.
[31] ЗНТШ. Львів, 1892. Т. 1. С. 39—43.
[32] Україна перед Визвольною війною... С. 11, 34, 38, 41, 53, 59, 61, 89, 111, 112, 115, 124, 127, 131, 149, 151, 153, 165, 174, 189, 197, 199, 212, 222.
[33] Летопись Самовидца. К., 1878. С. 4, 5.
[34] *Kochowski W.* Annales Poloniae. T. 1. P. 27.
[35] *Grondski S.* Historia belli cosacco-polonici. P. 32.
[36] Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189. Записки М. Голінського. С. 108.
[37] *Маркс К., Энгельс Ф.* Собрание сочинений. Т. 4. С. 68.
[38] Підрахунки за 1631 р. здійснено за виданням: Źródła dziejowe. T. 22. S. 508—509 (підрахунки автора за 1640 р.— на основі реєстру подимного того ж року).
[39] ЦДІА УРСР у м. Києві, акт. кн. 3634, арк. 257.
[40] Україна перед Визвольною війною... С. 36.
[41] ЦДІА УРСР у м. Києві, акт. кн. 3634.
[42] Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна у м. Ленінграді (далі — ДПБ). Від. рук., ф. 4 («Польські рукописи»), № 94, арк. 497. Ці матеріали автор досліджував напередодні передачі їх до Польщі.
[43] ЦДІА УРСР у м. Києві, акт. кн. 2476, арк. 702 зв.
[44] Архив ЮЗР. Т. 1. Ч. 7. С. 285.
[45] Źródła dziejowe. T. 5. S. 209.
[46] Ibid. S. 210.
[47] Україна перед Визвольною війною... С. 129.
[48] Жерела... Львів, 1901. Т. 5. С. 56.
[49] ДПБ. Від. рук., ф. 4 («Польські рукописи»), № 94, арк. 497.
[50] Україна перед Визвольною війною... С. 40, 79, 89, 91, 97, 102, 143, 154, 160, 161 та ін.
[51] Підрахунки для Київського воєводства здійснено за реєстром подимного 1640 р.
[52] Жерела... Т. 1. С. 15, 25—26, 29, 38; 1900. Т. 3. С. 208, 210.
[53] Реєстр подимного 1631 р.; Архив ЮЗР. Т. 1. Ч. 7. С. 358 і далі.
[54] *Маркс К., Энгельс Ф.* Собрание сочинений. Т. 4. С. 40.
[55] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. К., 1896. Вып. 2. С. 300.
[56] *Rawita-Gawroński F.* Sprawy i rzeczy ukraińskie Lwów, 1914. S. 186.
[57] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1878. Т. 10. С. 529 (далі — Акты ЮЗР).
[58] *Charawiczowa Z.* Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej. Lwów, 1929.
[59] ЦДІА УРСР у м. Львові. Львівська гродська книга. Т. 373, арк. 1481, 1805, 1915, Т. 374, арк. 687 та ін.
[60] Жерела... Т. 3. С. 565.
[61] ЦДІА УРСР у м. Києві, акт. кн. 3634, арк. 145, 146, 147, 420.
[62] Жерела... Т. 2. Львів, 1897. С. 3, 290; Там же. Т. 3. С. 140—141.
[63] *Loziński W.* Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w 16 i 17 wieku. Lwów, 1892.
[64] Архив ЮЗР. Т. 1. Ч. 7. С. 358, 370, 371, 374, 389.
[65] *Rawita-Gawroński F.* Op. cit. S. 180, 184—186.

[66] Архив ЮЗР. Т. 1. Ч. 7. С. 436.
[67] Свідчення Ф. Васильковського (див.: ЧИОНЛ. К., 1879, Кн. 1. С. 312—314).
[68] ЦДІА УРСР у м. Львові. Львівська гродська книга. Т. 604, арк. 637, 813.
[69] Там же. Т. 371, арк. 238, 1440, 1603, 2379, 2391; Т. 372, арк. 387, 495.
[70] Акты ЮЗР. Т. 3. СПб., 1861. С. 405.
[71] ЦДІА УРСР у м. Києві, акт. кн. 3634, арк. 257—258.
[72] Україна перед Визвольною війною. С. 19, 39, 161.
[73] *Голубев С.* Петр Могила. Т. 1. С. 1, 329—331; Акты ЮЗР. Т. 2, док. 37, 41; Архив ЮЗР. К., 1883. Т. 6. Ч. 1. С. 161.
[74] *Ptaśnik I.* Walki o demokratyzację Lwowa. Lwów, 1925.
[75] *Маркс К., Энгельс Ф.* Собрание сочинений. Т. 16. Ч. 1. С. 441.
[76] ЦДІА УРСР у м. Києві, акт. кн. 3634, арк. 14 зв., 182 зв.
[77] Там же, арк. 1, 8 зв., 12, 18, 44—45, 80 зв.
[78] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 304.
[79] Публ. бібліотека. Польські рукописи, ф. 4, № 94, арк. 465.
[80] ЦДІА УРСР у м. Львові, Львівська гродська книга. Т. 377, арк. 128—129.
[81] Pisma St. Zolkiewskiego. С. 517—518.— Тут і далі у цитованих з історичних джерел текстах у квадратних дужках пояснення наше.— *І. К.*
[82] Volumina legum. Т. 3. S. 440.
[83] Архив ЮЗР. Т. 1. Ч. 7. С. 290, 313—314; Źródła dziejowe. Т. 20. С. 54.
[84] *Каманин И.* Материалы по истории казацкого землевладения (1494—1668 гг.) //Чтения Общ. Нестора. Кн. 8. С. 13—17. Документи Волевичів було взято під сумнів щодо автентичності, але щодо свого змісту вони не викликають застереження, за винятком дат (1600, 1615 рр.), які не сходяться з даними про городових отаманів, чигиринські церкви і про одного з міщан Романа Пешту, відомого з 1648 р. Документи походять приблизно з 40-х років XVII ст. Іван Волевич відомий з 1653—1657 рр. (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 583; Т. 8. С. 341, 357).
[85] Жерела... Т. 8. С. 302.
[86] Публ. бібліотека. Польські рукописи, ф. 4, № 94, арк. 258.
[87] Pamiętniki... Т. 1. S. 245.
[88] Źródła dziejowe. Т. 5. S. 106, 134, 137; Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 303.
[89] ЦДІА УРСР у м. Києві, акт. кн. 227, арк. 628.
[90] Бібліотека Оссолінських. Рук. 408, арк. 196 (нині рукопис у Бібліотеці Оссолінських у Вроцлаві, ПНР).
[91] Архив ЮЗР. Т. 1. Ч. 7. С. 284.
[92] ДПБ. Від. рук., ф. 4 («Польські рукописи»), № 94, арк. 556; *Okolski S.* Dyaryusz transakcij wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637. Kraków, 1858, S. 184.
[93] Україна перед Визвольною війною... С. 66, 77.
[94] Анонімний діарій (див.: *Chrząszcz J.* Pierwszy okres buntu Chmielnickiego. Prace w 30-lecie St. Zakrzeńskiego. Lwów, 1934).
[95] *Michałowski J.* Księga pamiętnicza. Kraków, 1864. S. 74—75.
[96] Źródła dziejowe. Т. 5. S. 95—97; Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 126, 312, 323, 431.
[97] ЦДІА УРСР у м. Києві, акт. кн. 15, арк. 797, 803.
[98] Там же, акт. кн. 18, арк. 77.
[99] Źródła dziejowe. Т. 5. S. 79.
[100] *Энгельс Ф.* Крестьянская война в Германии. С. 31.
[101] ДПБ. Від. рук., ф. 4 («Польські рукописи»). № 94, арк. 540.
[102] *Okolski S.* Op. cit. S. 85.

[103] ДПБ. Від. рук., ф. 4 («Польські рукописи»), № 94, арк. 540.
[104] Там же, арк. 586.
[105] *Okolski S.* Op. cit. S. 101.
[106] ЦДІА УРСР у м. Києві, акт. кн. 4597, арк. 236, 260.
[107] Архив ЮЗР. К., 1871. Т. 4. Ч. 1. С. 501; Акты, относящиеся к истории Западной России. СПб., 1853. Т. 5. С. 96—97 (далі — Акты ЗР).
[108] Źródła dziejowe. Т. 22. S. 570.
[109] Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов. К., 1898. Т. 1. С. 246.
[110] Там же. С. 383.
[111] ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 186, спр. 1.
[112] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 8 і далі.
[113] Władysław IV. Listy i inne pisma urzędowe, którego znakomitych w kraju mężów, z kancelaryi król. wchodzily (Zebrał A. Grabowski. Kraków, 1845. N 32, 33, 68.
[114] ЦДІА УРСР у м. Львові. Львівська гродська книга. Т. 372, арк. 280—281, 363, 367—369.
[115] *Rawita-Gawroński F.* Op. cit. S. 13—14.
[116] *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. Т. 4. С. 219.
[117] Архив ЮЗР. К., 1888. Т. 2. Ч. 2. С. 26.
[118] ЦДІА УРСР у м. Києві, акт. кн. 4297, арк. 241.
[119] Жерела... Т. 8. С. 348.
[120] ДПБ. Від. рук., ф. 4 («Польські рукописи») № 94, арк. 448.
[121] *Chevalier P.* Histoire de la guerre de cosaques contre la Pologne. P. 38.
[122] Архив Маркса и Энгельса. Л., 1940. Т. 8. С. 154.
[123] Жерела... Т. 8. С. 174.
[124] Там же. С. 285.
[125] *Крип'якевич І.* Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр. // ЗНТШ. Львів, 1913. Т. 117—118. С. 65—114.
[126] Центральний державний архів давніх актів (далі — ЦДАДА), ф. «Сношения России с Польшей», 1645 р., ствп. 1, арк. 104, 105, 146 (Ромни); арк. 216 (Г. Туренін); арк. 245 (Путивль); 1646 р.: ствп. 1, арк. 242 (Батурин); 1648 р.: ствп. 1, арк. 7—8 (Путивль); арк. 130—136 (Гадяч); «Греческие дела», 1648 р., ствп. 15, арк. 59—60 (І. Соболь); *Харлампович К.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914. Т. 1. С. 85, 86, 90 та ін.
[127] Донские дела. СПб, 1898. Кн. 1. С. 340.
[128] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей», 1645 р., арк. 225—230.
[129] ДПБ. Від. рук. Т. 4. («Разноязычья»), № 63. С. 27.
[130] Донские дела. СПб., 1906. Кн. 2. С. 242—243; Кн. 3. 1909. С. 9.
[131] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Турцией 1650—1652 гг.» Без номера, арк. 6—15.
[132] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. М., 1953. Т. 1. С. 3.
[133] Там же. С. 46—48.
[134] Там же. С. 50—53.
[135] Там же. С. 62.
[136] ДПБ. Від. рук. Т. 4 («Разноязычья»), № 104.
[137] Акты Московского государства. СПб., 1890. Т. 1. С. 409—411.
[138] *Okolski S.* Op. cit. S. 14.

[1] *Michałowski J.* Op. cit. S. 431.
[2] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 167, 185.
[3] Памятники... Т. 1. С. 224, 286.
[4] *Каманин И.* Догадка о происхождении Богдана Хмельницкого из среды киевских мещан // ЧИОНЛ. К., 1898. Кн. 12. С. 23; Походження Богдана Хмельницького // ЗНТШ. Львів, 1896. Т. 12. С. 48.
[5] Архів м. Кракова. Акти Піноччі. Кн. 1.
[6] Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в. М., 1897. Ч. 1. С. 26; Ч. 2. С. 6.
[7] Акты ЮЗР. СПб., 1889. Т. 14. С. 61—62.
[8] *Молчановский Н.* Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком // Киев. старина. 1900. Кн. 1. С. 87.
[9] *Grondski S.* Op. cit. P. 40.
[10] *Grabowski A.* Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski... tudziez listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego... z rękopisów zebrane. Kraków, 1845. T. 2. S. 113, 128.
[11] *Marczyński W.* Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej.
[12] Źródła dziejowe. T. 18. Cz. 1. Warszawa, 1902. S. 69; Ibid. T. 18. Cz. 2. Warszawa, 1903. S. 323, 334.
[13] Архив ЮЗР. К., 1863. Т. 1. Ч. 3. С. 359, 362—365.
[14] Źródła dziejowe. T. 5. S. 134; Ibid. T. 22. S. 693.
[15] *Kochowski W.* Op. cit. T. 1; *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. К., 1864. Т. 4. С. 157.
[16] *Kochowski W.* Op. cit. T. 1. P. 9.
[17] *Barącz S.* Pamiątki miasta Żółkwi. Lwów, 1852. За свідченням Е. Ляссоти, Данилович був корсунським старостою вже 1594 р. (див.: Мемуары... К., 1890. Вып. 1. С. 186).
[18] *Grondski S.* Op. cit. P. 40.
[19] *Grabowski A.* Op. cit. Kraków, 1845. T. 1. S. 138; Архів м. Кракова. Акти Піноччі. Кн. 1; Źródła dziejowe. T. 5. S. 134; Акты ЮЗР. СПб., 1872. Т. 7. № 91.
[20] Źródła dziejowe. Warszawa, T. 21. S. 147, 366.
[21] *Kochowski W.* Op. cit. T. 1. P. 19; *Грабянка Г.* Действия презельной и от начала поляков крававшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетьмана запорожского, с поляки... з розных летописцов... собранные... року 1710. К., 1854. С. 26.
[22] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 466; *Michałowski J.* Op. cit. S. 431; *Chevaliet P.* Op. cit. T. 2. P. 4.
[23] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 466; *Grabowski A.* Op. cit. T. 1. S. 138; Архів м. Кракова. Акти Піноччі. Кн. 1.
[24] *Grondski S.* Op. cit. P. 40; *Kochowski W.* Op. cit. T. 1. P. 19.
[25] *Chrząszcz J.* Op. cit; *Величко С.* Летопись... Т. 4. С. 157; *Грабянка Г.* Действия... С. 67; Сбор. летописей... Южной и Западной Руси. К., 1888. С. 5.
[26] Реєстра всего Войска Запорожского. М., 1874. С. 1.
[27] Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189. Записки М. Голінського. С. 463.
[28] ЗНТШ. Львів, 1898. Т. 28. С. 17.
[29] Путешествие... Макария... Ч. 4. С. 192.
[30] У 1592 р. корсунським старостою був ще Олександр Вишневецький (див.: Архив ЮЗР. К., 1869. Ч. 5. Т. 1. С. 86); у 1594 р. Е. Ляссота згадує вже в Чигирині Даниловича (див.: Мельник К. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. С. 186).

[31] *Петровський М.* Нариси з історії України. Харків, 1930. Вип. 4. С. 32. Свою точку зору на народження Б. Хмелвницького у Переяславі М. Петровський аргументував тим, що Богдан був уперше одружений із переяславською козачкою Ганною Сомковою, що родом із Переяслава був хрещеник Богдана П. Тетеря, що Хмельницький мав двір у Переяславі, що Д. Заславський назвав Богдана переяславським козаком. Але все те вказує тільки на близькі зв'язки Богдана з Переяславом, а не на те, що Переяслав був місцем його народження.
[32] Історик м. Жовкви С. Бароич (див.: Baracz S. Op. cit.) висловив погляд, що Михайло Хмельницький перейшов на службу до Даниловича 1605 р., коли Данилович взяв за жінку дочку Ст. Жолкевського. З того, що Михайло Хмельницький жив у Жовкві до 1605 р., було зроблено висновок, що Богдан народився у Жовкві. Але Коховський — єдиний із старих істориків, який висвітлив жовківський період життя М. Хмельницького,— зазначав, що майбутній гетьман переселився до Чигирина тоді, коли Данилович став чигиринським старостою, тобто в 90-х роках XVI ст., і що одружився там із козачкою. Отже, здогад про Жовкву як місце народження Богдана доводиться відкинути.
[33] *Максимович М. О.* Собрание сочинений. К., 1876. Т. 1. С. 419.
[34] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 341; Там же. Т. 10. С. 205; 332; Акты Московского государства. Т. 2. СПб., 1894. С. 366; Христианское чтение. 1883. Кн. 2. Путешествие... Макария... Ч. 1. С. 19; Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189. Записки М. Голінського. С. 463.
[35] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 397; Памятники... Т. 1. С. 319—321, 323, 324; *Michałowski J.* Op. cit. S. 374—379, 451. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 225, арк. 305 зв.; Рук. 2346, арк. 69—80 (нині рукописи — у Львівській бібліотеці ім. В. Стефаника АН УРСР, далі — ЛБАН).
[36] Памятники... Т. 1. С. 220, 242; *Michałowski J.* Op. cit. S. 238.
[37] *Grondski S.* Op. cit. P. 244.
[38] *Каманин И.* Главные моменты в истории развития южно-русского письма в XV—XVIII вв. // Палеографический изборник. К., 1899. Вып. 1. С. 14—17. № 39.
[39] *Kochowski W.* Op. cit. T. 1. P. 19.
[40] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 732—736.
[41] В. Коховський зазначає, що Хмельницький учився в Ярославі, але документально це не підтверджено.
[42] Краків. Архів Чарторийських. Теки Нарушевича. Т. 143, арк. 379.
[43] Архів французького міністерства закордонних справ. Відділ «Польща».
[44] ЗНТШ. Львів, 1907. Т. 78. С. 33—35.
[45] *Крип'якевич І.* Учитель Б. Хмельницького // ЗНТШ. Т. 133. С. 27—38.
[46] *Величко С.* Летопись... Т. 4. С. 158.
[47] ЦДАДА. «Книга коронной метрики».
[48] Pisma St. Żołkiewskiego... S. 571; *Kochowski W.* Op. cit. T. 1. S. 20.
[49] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 465; *Michałowski J.* Op. cit. S. 431.
[50] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 244; ЦДАДА, ф. «Разрядный приказ. Безгласные столпцы», ствп. 74, № 1.
[51] *Michałowski J.* Op. cit. S. 431.
[52] *Смирнов.* Крымское ханство. С. 546—547; *Sękowski J.* Collectanea z dziejopisów tureckich. T. 1. Warszawa, 1824. S. 201.
[53] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 353-354; Michalowski J. Op. cit. S. 648.
[54] *Kochowski W.* Op. cit. T. 1. P. 20; *Величко С.* Летопись... Т. 4. С. 157; *Грабянка Г.* Действия... С. 27; Сборник летописей... С. 5.
[55] Акты ЮЗР. Т. 4. СПб., 1863. С. 58.
[56] Źródła dziejowe. T. 20. S. 54, 61; Акты Московского государства... Т. 1. С. 436.
[57] *Chevalier P.* Op. cit. P. 2.

[58] Latopisiec... T. 1. S. 39.
[59] *Величко С.* Летопись... К., 1851. Т. 2. С. 381; Там же. Т. 4. С. 152.
[60] Там же. Т. 4. С. 154, 180; *Грабянка Г.* Действия... С. 33.
[61] *Костомаров М.* Історичні монографії. Т. 2. Богдан Хмельницький. Тернопіль, 1888. Т. 1. С. 117; *Белозерский Н.* Южнорусские летописи. К., 1856. Т. 1. С. 58.
[62] *Максимович М. О.* Собрание сочинений. Т. 1. С. 410—411, 454—456.
[63] *Pastorius J.* Bellum scythico-cosacium. P. 5.
[64] Дополнения к Актам историческим, собранные и изданные Археографической комиссией. СПб., 1858. С. 183.
[65] Жерела... Львів, 1919. Т. 16. С. 97—98.
[66] Памятники... Т. 1. С. 321.
[67] Там же. С. 196.
[68] Там же. С. 227, 243;
[69] *Kochowski W.* Op. cit. T. 1. P. 20.
[70] Ребелія — бунт, заколот.
[71] *Grabowski A.* Op. cit. T. 2. S. 111; *Michałowski J.* Op. cit. S. 431.
[72] ДПБ. Від. рук., ф. 4 («Польські рукописи»), № 94, арк. 556.
[73] *Okolski S.* Op. cit. S. 15, 16, 26.
[74] Ibid. S. 195.
[75] Ibid. S. 187.
[76] ДПБ. Від. рук., ф. 4 («Польські рукописи»), № 94, арк. 560.
[77] *Okolski S.* Op. cit. S. 195.
[78] *Kochowski W.* Op. cit. T. 1. P. 25.
[79] *Grondski S.* Op. cit. P. 41.
[80] *Rawita-Gawroński F.* Op. cit. S. 17.
[81] Архів французького міністерства закордонних справ, відділ «Польща»; *Половцов А. В.* О малороссийских казаках на французской службе в 1646 г. //Труды XI археологич. съезда. К., 1902. Т. 2. С. 123.
[82] *Czermak W.* Plany wojny tureckiej Władysława IV. Kraków, 1895. S. 394—395.
[83] *Oświęcim St.* Dyaryusz 1643—1651. Wyd. W. Czermak. Kraków, 1907. S. 134; *Chrząszcz J.* Op. cit.
[84] *Oswięcim St.* Op. cit. S. 134; *Temberskiego St.* Roczniki 1647—1656. Wydat W. Czermak. Kraków, 1897. S. 142.
[85] *Michałowski J.* Op. cit. S. 75, 77.
[86] *Grondski S.* Op. cit. P. 38.
[87] *Pastorius J.* Op. cit. P. 5; *Chevalier P.* Op. cit. P. 5.
[88] *Grondski S.* Op. cit. P. 38.
[89] Бібліотека Оссолінських. Від. рук. 3564, арк. 16 (нині рукопис — у бібліотеці Оссолінських у Вроцлаві, ПНР).
[90] ДПБ. Від. рук., ф. 4 («Польські рукописи»), № 94, арк. 71.
[91] *Oświęcim St.* Op. cit. S. 15.
[92] *Kubala L.* Jerzy Ossoliński. T. 1—2. Lwów, 1885. S. 492.
[93] Краків. Архів Чарторийських. Теки Нарушевича. Т. 141, арк. 135.
[94] Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 3564, арк. 16.
[95] Słownik geograficzny Królewstwa polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 3. Warszawa, 1882. S. 146; Ibid. T. 6. Warszawa, 1885. S. 522; Ibid. Warszawa, 1895. T. 14. S. 722.
[96] Ibid. Warszawa, 1884. T. 5. S. 643.
[97] Бібліотека Баворовських. Від. рук. № 138; арк. 31 (нині рукопис — у ЛБАН).
[98] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 466; *Grondski S.* Op. cit. P. 45; *Kochowski W.* T. 1. P. 27.
[99] *Rawita-Gawroński F.* Op. cit. S. 18.
[100] *Grondski S.* Op. cit. P. 44—46.
[101] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 465—467.

[102] *Rawita-Gawroński F.* Op. cit. S. 17—18.
[103] Бібліотека Баворовських. Від. рук. № 318, арк. 31 (нині рукопис — у ЛБАН).
[104] Там же, арк. 31—35.
[105] Памятники... Т. 1. С. 219—226; *Rawita-Gawroński F.* Op. cit. S. 100.
[106] *Rawita-Gawroński F.* Op. cit. S. 104.
[107] Памятники... Т. 1. С. 242.
[108] ДПБ. Від. рук., ф. 4 («Польські рукописи»), № 94, арк. 650.
[109] Памятники... Т. 1. С. 333.
[110] *Okolski S.* Op. cit. S. 187.
[111] Архив ЮЗР. К., 1861. Т. 1. Ч. 2. С. 287.
[112] *Michałowski J.* Op. cit. S. 76.
[113] Історія України в документах і матеріалах... К., 1941. Т. 3. С. 166; Памятники... Т. 1. С. 332; *Michałowski J.* Op. cit. S. 595. ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей», 1657 р., ствп. 28, арк. 231.
[114] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 595, 732.
[115] Там же. С. 244.
[116] ЦДАДА, ф. «Разрядный приказ. Безгласные столпцы», ствп. 74, № 1.
[117] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. М., 1954. Т. 2. С. 295—296.
[118] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 26, 44, 69 та ін.
[119] Там же. С. 487.
[120] Воссоединение... Т. 2. С. 33.
[121] Там же. С. 132.
[122] Там же. С. 152.
[123] *Ровинский Д. А.* Подробный словарь русских граверов. XVI—XIX вв. СПб., 1895. С. 18—20; Spis rycin, przedstawiających portrety... w zbiorze E. Hutten-Czapskiego. Kraków, 1901.
[124] Труды XIII археологического съезда. М., 1908. Т. 2. С. 197—512.
[125] *Молчановский Н.* Донесения венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком //Киев. старина. 1900. Кн. 1. С. 16.
[126] Путешествие... Макария... Ч. 1. С. 33.
[127] *Niemcewicz J.* Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce, z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach. T. 4. Lwów, 1822. S. 283.
[128] Жерела... Львів, 1903. Т. 6. С. 147, 149; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 496.
[129] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 450, 463.
[130] Памятники... Т. 1. С. 321—322.
[131] *Grabowski A.* Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski. Kraków, 1840. T. 1. S. 276—277.
[132] Ibid. S. 297—299.
[133] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 556.
[134] Там же. С. 557, 570—571; Русская историческая библиотека. СПб., 1884. Т. 8. С. 1260, 1265.
[135] Киевская старина. 1900. Кн. 1. С. 73.
[136] *Bytowski J.* Obsidio Zamosciana. Zamoście, 1649.
[137] Киевская старина. 1900. Кн. 1. С. 73.
[138] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 44.
[139] Путешествие... Макария... Ч. 1. С. 35.
[140] ЗНТШ. Т. 154. С. 57.
[141] Архив ЮЗР. К., 1908. Т. 6. Ч. 3. С. 204.
[142] Памятники... Т. 1. С. 329.
[143] Киевская старина. 1900. Кн. 1. С. 73.
[144] *Kraushar A.* Poselstwo Śmiarowskiego // Kwartalnik Historyczny. 1891. Rocz. 5.
[145] ЗНТШ. Т. 154. С. 57—58.
[146] Киевская старина. 1900. Кн. 1. С. 73.

[147] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 117, 133; Жерела... Т. 6. С. 129.
[148] *Величко С.* Летопись... Т. 1 (Брюховецький); Жерела... Т. 6. С. 130 (Соболь); Archiv für österreichische Geschichte. Bd. 70. Wien; (лікар, хірург); *Oświęcim St.* Op. cit. S. 298; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 318 (конюший).
[149] *Jorga N.* Acte çi fragmente. S. 318. (органіст, три скрипалі, віліоніст і сурмач).
[150] Малюнок руїн будинку Хмельницького в Суботові, худ. Васильківський. Історичний музей у Києві; Бантыш-Каменский Д. История Малой России. М., 1830. Ч. 2; Вид руїн біля церкви; *Семенов П.* Живописная Россия. Т. 5.
[151] Путешествие... Макария... Т. 4. С. 193—194.
[152] Бібліотека Баворовських. Від. рук. № 318, арк. 31—32.
[153] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 468.
[154] Воссоединение... Т. 2. С. 296.
[155] *Величко С.* Летопись... Т. 1. С. 13.
[156] Бібліотека Баворовських. Від. рук. № 318, арк. 32.
[157] Жерела... Львів, 1911. Т. 12. С. 191.
[158] Жерела... Т. 4. Львів, 1898. С. 41; Памятники... Т. 1. С. 264, 322, 323; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 452; Т. 8. С. 318, 355; ЗНТШ. Львів, 1907. Т. 78. С. 88—89; *Michałowski J.* Op. cit. S. 555; *Oswięcim St.* Op. cit. S. 278; Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 255, арк. 305 зв. (нині рукопис — у Бібліотеці Оссолінських у Вроцлаві, ПНР); Архів Чарторийських у Кракові, теки Нарушевича. Т. 145, арк. 179.
[159] *Максимович М. О.* Собрание сочинений. Т. 1. С. 430; ЗНТШ. Т. 169. С. 167—168.
[160] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 561, 571; Там же. Т. 10. С. 43, 47, 57, 122, 159—160, 187; *Максимович О. М.* Собрание сочинений. Т. 1. С. 430.
[161] *Grabowski A.* Starożytności... T. 1. S. 353.
[162] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 561, 571; ЦДАДА, ф. «Севский стол», ствп. 152, арк. 440.
[163] Z dziejów Ukrainy. Kraków, 1910. S. 116.
[164] *Michałowski J.* Op. cit. S. 735.
[165] *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. К., 1888. Т. 1. С. 19.
[166] *Величко С.* Летопись... Т. 1. С. 19.
[167] Жерела... Т. 4. С. 127.
[168] Памятники... Т. 1. С. 323; Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 3564, арк. 262 зв.
[169] Путешествие... Макария... Ч. 4. С. 107; Jorga N. Op. cit. P. 215.
[170] Жерела... Т. 4. С. 127; Акты ЮЗР. Т. 8. С. 330.
[171] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 464, 469.
[172] Там же. Т. 8. С. 307; 317, 343.
[173] *Szilagyi S.* Transilvania et belluni boreo-orientale. T. 2. P. 118—122.
[174] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 52, 134.
[175] ЦДАДА, ф. «Малороссийский приказ», ствп. 5832/21, арк. 24—34.
[176] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 549.
[177] Там же. С. 564—568.
[178] Памятники... Т. 1. С. 195.
[179] Бібліотека Баворовських. Від. рук. № 318. С. 31—32.
[180] *Петров Н.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. К., 1896. Ч. 2. С. 248—249.
[181] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 337, 427.
[182] Там же. С. 275.
[183] Жерела... Т. 4. С. 106, 126; Т. 6. С. 55, 170 (помилково «Лазарко» замість «Захарко»); Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189, арк. 185.
[184] Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 225, арк. 305.

[185] Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 1. С. 359.
[186] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 276.
[187] Реестра... С. 3, 118, 242, 330.
[188] ЦДАДА, ф. «Белгородский стол», ствп. 314, арк. 166—168.
[189] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 236.
[190] Жерела... Т. 4. С. 101; Т. 6. С. 6.
[191] Памятники... Т. 1. С. 225.
[192] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 377.
[193] Там же. Т. 10. С. 47, 50—51.

ЧАСТИНА ДРУГА

Визвольна війна українського народу проти польсько-шляхетського гніту

Підготовка повстання

[1] *Chrząszcz J.* Op. cit.
[2] Бібліотека Оссолінських. Від. рук., № 1453, арк. 377 (нині рукопис у ЛБАН).
[3] Краків. Архів Чарторийських. Теки Нарушевича. Т. 140, арк, 331.
[4] *Chrząszcz J.* Op. cit.
[5] *Oświęcim St.* Op. cit. S. 135—136.
[6] Краків. Архів Чарторийських. Теки Нарушевича. Т. 140, арк. 331.
[7] *Chrząszcz J.* Op. cit.
[8] *Okolski S.* Op. cit. S. 194; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 284, 309, 322; Т. 8. С. 297, 344, 357.
[9] *Okolski S.* Op. cit. S. 195; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 489; Там же. Т. 8. С. 362; *Kochowski W.* Op. cit. T. 1. P. 133.
[10] *Okolski S.* Op. cit. S. 66, 194; *Oświęcim St.* Op. cit. S. 134.
[11] *Okolski S.* Op. cit. S. 194; Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук., № 189. Зап. М. Голінського. С. 77.
[12] Pisma Stanislawa Żółkiewskiego... S. 362; *Okolski S.* Op. cit. S. 66, 194; Акты Московского государства. Т. 1. № 436; Акты ЮЗР. Т. 4. С. 100.
[13] *Okolski S.* Op. cit. S. 24. 194; *Chrząszcz J.* Op. cit. Жерела... Т. 8. С. 327.
[14] Воссоединение... М., 1953. Т. 1. С. 50; Акты Московского государства. Т. 1. № 436; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 284; *Michałowski K.* Op. cit. S. 95, 148.
[15] *Okolski S.* Op. cit. S. 194; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 783.
[16] *Okolski S.* Op. cit. S. 194; *Grabowski A.* Starożytności historyczne... T. 1. S. 304.
[17] Памятники... Т. 1. С. 202.
[18] *Okolski S.* Op. cit. S. 13; Памятники... Т. 1. С. 173, 254, 264, 269.
[19] *Kochowski W.* Op. cit. T. 1. P. 47.
[20] Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189. Зап. М. Голінського. С. 111.
[21] Бібліотека Баворовських. Рук. 318, арк. 9.
[22] Жерела... Т. 6. С. 6.
[23] *Kochowski W.* Op. cit. T. 1. P. 47; Theatrum Europeum oder Wahafftige Beschreibung allerund und jeden denckwürdiger Geschichten. T. 6. Francfurt am Mayn.
[24] *Chrząszcz J.* Op. cit.
[25] Ibid.
[26] *Michałowski K.* Op. cit. S. 91—94; Памятники... Т. 1. С. 261—263.

[27] Варшава. Головний архів давніх актів. Архів Радзивіллів. Відділ II. Кн. 14.

[28] У 1651 р. полковник Тарасенко переводив Запорізьке військо через російську територію проти литовських військ (див.: *Oświęcim St.* Op. cit. S. 319).

[29] Жерела... Т. 4. С. 9.

[30] *Michałowski K.* Op. cit. S. 35.

[31] Лист зі Львова від 10 вересня 1648 р. (див. збірку матеріалів із польських архівів).

[32] Жерела... Т. 4. С. 91.

[33] Памятники... Т. 1. С. 497.

[34] *Szajnocha K.* Dwa lata dziejów naszych. 1646, 1648. Opowiadanie i źródła. T. 2. Lwów, 1869. S. 363.

[35] Жерела... Т. 6. С. 132—133.

[36] Памятники... Т. 1. С. 320—321.

[37] Там же. С. 196, 245.

[38] Там же. С. 197.

[39] Там же. С. 219.

[40] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 212, 227, 229, 231 та ін.

[41] Памятники... Т. 1. С. 321.

[42] Там же. С. 242.

[43] *Chrząszcz J.* Op. cit.

[44] Памятники... Т. 1. С. 211—212.

[45] *Rawita-Gawroński F.* Op. cit. S. 26, 29.

[46] Киевская старина. 1888. Кн. 7. С. 14—16.

[47] Жерела... Т. 6. С. 14—15 (універсал перероблено на класичний стиль В. Кушевичем); *Величко С.* Летопись... Т. 1. С. 46—51 (текст опрацьовано самим Величком).

[48] Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189. Зап. М. Голінського. С. 85.

[49] Там же. С. 78.

[50] Реляція з Варшави, вересень 1648 р. (див. збірку матеріалів із польських архівів).

[51] *Chrząszcz J.* Op. cit.

[52] Ibid.

[53] Ibid.

[54] Лист Богдана Хмельницького (див.: Бібліотека Баворовських. Від рук. № 318. Арк. 31—32).

[55] Памятники... Т. 1. С. 197; Акты ЮЗР. Т. 8. С. 349.

Запоріжжя. Жовті Води. Корсунь.

[1] ДПБ. Від. рук., ф. 4 («Польські рукописи»), № 94, арк. 705.

[2] Україна перед Визвольною війною... С. 204.

[3] *Michałowski K.* Op. cit. S. 75—76.

[4] Памятники... Т. 1. С. 174; *Chrząszcz J.* Op. cit.; Бібліотека Баворовських. Рук. 318. Арк. 32 зв; Краків. Архів. Збірка Русецьких; *Кордт В.* Материалы к русской картографии. Ч. 2.

[5] Памятники... Т. 1. С. 199—201.

[6] Краків. Архів. Збірка Русецьких; Chrząszcz J. Op. cit.

[7] *Chrząszcz J.* Op. cit.

[8] Тут і далі дати вміщено за старим календарем, який у XVII ст. відставав від нового на 10 днів (21 січня за старим календарем, 31 січня — за новим).

[9] *Chrząszcz J.* Op. cit.; Бібліотека Баворовських. Від. рук. № 318, арк. 32 зв.; Краків. Архів. Збірка Русецьких.

[10] Акты ЮЗР. Т. 4. С. 58.

[11] Бібліотека Баворовських. Від. рук. № 318, арк. 32 зв.

[12] Историческое описание Земли Войска Донского. Т. 2.

[13] Жерела... Т. 6. С. 56.

[14] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 487; Фрагмент посольства від січня (рік не зазначено).

[15] ЦДАДА, ф. «Посольський приказ. Малороссийские дела», ствп. 2, арк. 1—4.

[16] Воссоединение... Т. 2. С. 128.

[17] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 281; Памятники... Т. 1. С. 175; Chrząszcz J. Op. cit.

[18] *Chrząszcz J.* Op. cit.

[19] Краків. Архів. Збірка Русецьких; Памятники... Т. 1. С. 202; Летопись Самовидца... С. 220; Лист Корецьких (див. збірку матеріалів із польських архівів).

[20] Хмельницький в одному із своїх листів називає річку Жовтою Водою; Памятники... Т. 1. С. 220; Те ж у тогочасній реляції; ЗНТШ. Т. 144—145. С. 211.

[21] ЗНТШ. Т. 144—145. С. 211—212; *Chrząszcz J.* Op. cit.; *Rawita-Gawronski F.* Op. cit. S. 110—111; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 188—189, 191, 281; *Michałowski K.* Op. cit. S. 17, 20, 21, 26, 32; *Szajnocha K.* Op. cit. T. 2. S. 323—325, 328.

[22] *Chrząszcz J.* Op. cit.; *Michałowski K.* Op. cit. S. 788.

[23] *Michałowski K.* Op. cit. S. 17—24, 36—40; Памятники... Т. 1. С. 177; *Rawita-Gawroński F.* Op. cit.— S. 21; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 281—282.

[24] Памятники... Т. 1. С. 320.

[25] Там же. С. 212.

[26] Там же. С. 317.

[27] Там же. С. 320.

[28] Там же. С. 224.

[29] Там же. С. 241—243, 245—246.

[30] Воссоединение... Т. 2. С. 66; Листування Богдана Хмельницького з польськими комісарами (див.: Памятники... Т. 1. С. 276—277); *Michałowski K.* Op. cit. S. 166, 167, 204.

[31] *Michałowski K.* Op. cit. S. 27.

[32] Ibid. S. 33.

[33] Ibid. S. 34.

[34] *Szajnocha K.* Op. cit. T. 2. S. 337; *Michałowski K.* Op. cit. S. 65.

[35] *Michałowski K.* Op. cit. S. 28.

[36] *Niemcewicz J.* Op. cit. T. 5. Lwów, 1830.

[37] Latopisiec... T. 1. S. 65; *Szajnocha K.* Op. cit. T. 2. S. 337.

[38] *Michałowski K.* Op. cit. S. 24.

[39] *Niemcewicz J.* Op. cit. T. 5. S. 92—93.

[40] *Michałowski K.* Op. cit. S. 35.

[41] *Niemcewicz J.* Op. cit. T. 5. S. 97—99.

[42] *Szajnocha K.* Op. cit. T. 2. S. 362.

[43] *Rawita-Gawroński F.* Op. cit. S. 23.

[44] *Szajnocha K.* Op. cit. T. 2. S. 362; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 210, 216, 218, 227, 228, 233, 236.

[45] *Коялович М.*

[46] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 218; *Szajnocha K.* Op. cit. T. 2. S. 362—363.

[47] Памятники... Т. 1. С. 210.

[48] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 211, 227, 235.

[49] Latopisiec... T. 1. S. 70.

[50] ЗНТШ. Т. 144—145. С. 215.

[51] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 210—211.

[52] *Michałowski K.* Op. cit. S. 27.
[53] *Szajnocha K.* Op. cit. T. 2. S. 367.
[54] Жерела... Т. 4. С. 35, 39.
[55] Там же.
[56] Жерела... Т. 4. С. 35—36, 39; Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 1. С. 22—23.
[57] Жерела... Т. 6. С. 42.
[58] Жерела... Т. 4. С. 88; Т. 6. С. 118.
[59] Памятники... Т. 1. С. 252, 270.

Пилявці. Львів. Замостя.

[1] *Szajnocha K.* Op. cit. T. 2. S. 353, 361.
[2] Україна. 1914. Кн. 2. С. 38.
[3] Краків. Архів Чарторийських. Теки Нарушевича. Т. 145. Арк. 101.
[4] *Szajnocha K.* Op. cit. T. 2. S. 353, 361.
[5] Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 4. С. 20—22.
[6] Памятники... Т. 1. С. 252—253; Лист Кривоноса до Корецького (див.: Варшава. Бібліотека Красінських. Від. рук. № 3416, арк. 23).
[7] *Szajnocha K.* Op. cit. T. 2. S. 371; Памятники... Т. 1. С. 255—256, 276—277.
[8] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 235—236.
[9] Памятники... Т. 1. С. 275, 277, 279.
[10] Там же. С. 275, 277, 279.
[11] Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189. Зап. М. Голінського. С. 107.
[12] *Zubrzycki D.* Kronika miasta Lwowa. Lwów, 1844.
[13] Памятники... Т. 1. С. 267; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 235.
[14] Варшава. Бібліотека Красінських. Від. рук. № 3416, арк. 23.
[15] Архив ЮЗР. Ч. 3. К., 1914. Т. 4. С. 20; *Niemcewicz J.* Op. cit. T. 5. S. 103—105; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 235; Latopisiec... T. 1. S. 67; *Rawita-Gawroński F.* Op. cit. S. 36;
[16] *Michałowski K.* Op. cit. S. 156.
[17] Памятники... Т. 1. С. 178—179; *Michałowski K.* Op. cit. S. 97—100, 145—148; *Rawita-Gawroński F.* Op. cit. S. 97—98; *Niemcewicz J.* Op. cit. T. 5. S. 108—111; Жерела... Т. 6. С. 42, 43, 46; Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 4. С. 22—23.
[18] Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 4. С. 116, 171, 191, 202—206, 277, 554, 570; *Michałowski K.* Op. cit. S. 152—196.
[19] Памятники... Т. 1. С. 270, 272.
[20] *Michałowski K.* Op. cit. S. 178, 190, 196—198, 210—211; Жерела... Т. 4. С. 62, 87, 88.
[21] Україна. 1914. Кн. 2. С. 38; *Michałowski K.* Op. cit. S. 197, 198, 209; Лист Заславського без дати (див.: Варшава. Бібліотека Красінських. Від. рук. № 309, арк. 174 і далі).
[22] *Szajnocha K.* Op. cit. T. 2. S. 377; *Michałowski K.* Op. cit. S. 300.
[23] *Szajnocha K.* Op. cit. T. 2. S. 379—380.
[24] Україна. 1914. Кн. 2. С. 38; *Szajnocha K.* Op. cit. T. 2. S. 380; *Michałowski K.* Op. cit. S. 299.
[25] *Szajnocha K.* Op. cit. T. 2. S. 287; *Michałowski K.* Op. cit. S. 185.
[26] *Michałowski K.* Op. cit. S. 196—198; Кобилиці — частоколи.
[27] *Rawita-Gawroński F.* Op. cit. S. 116.
[28] Лист Заславського (див.: Варшава. Бібліотека Красінських. Від. рук. № 309, арк. 174 і далі).
[29] Лист Заславського (див.: *Michałowski K.* Op. cit. S. 198, 205); Жерела... Т. 6. С. 120.
[30] Україна. 1914. Кн. 2. С. 38; *Szajnocha K.* Op. cit. T. 2. S. 390; *Michałowski K.* Op. cit. S. 210, 376.

[31] Лист Заславського; *Rawita-Gawroński F.* Op. cit. S. 117.
[32] Лист Заславського; *Rawita-Gawroński F.* Op. cit. S. 118; *Szajnocha K.* Op. cit. T. 2. S. 390; Жерела... Т. 6. С. 120; Україна. 1914. Кн. 2. С. 38; *ichałowski K.* Op. cit. S. 206, 210. Корона — Польща.
[33] Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 4. С. 65, 98, 228, 237, 244, 271, 379, 417, 432, 469, 474.
[34] Жерела... Т. 6. С. 49—50; *Kochowski W.* Op. cit. T. 1. P. 81.
[35] Жерела... Т. 6. С. 132—133; *Oświęcim St.* Op. cit. S. 366; Краків. Архів Чарторийських. № 379. С. 120—121; *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. Warszawa, 1846. T. 2. S. 899.
[36] ЗНТШ. 1898. Т. 23—24. С. 30, 32, 34; Жерела... Т. 2. С. 188.
[37] Жерела... Т. 6. Вступ.
[38] Жерела... Т. 4. С. 220, 290; Т. 6. С. 188; ЗНТШ. 1898. Т. 23—24. С. 87.
[39] *Площанский В.* Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV—XVIII вв. и др. источникам. Вильна, 1901. Т. 2.
[40] *Миллер И. С.* Освободительная война 1648—1654 гг. и польский народ // Вопр. истории. 1954. № 1. С. 96—115.
[41] *Rawita-Gawroński F.* Op. cit. S. 98—100; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 285.
[42] Памятники... Т. 1. С. 308—309.
[43] *Michałowski K.* Op. cit. S. 218.
[44] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 284.
[45] Дополнения к актам историческим... С. 186—188.
[46] Памятники... Т. 1. С. 322.
[47] Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189, зап. М. Голінського. С. 212.
[48] Latopisiec... T. 1. S. 72.

Битва під Зборовом. Зборівський договір

[1] Памятники... Т. 1. С. 316 і далі; *Michałowski K.* Op. cit. S. 371 etc.
[2] Памятники... Т. 1. С. 334—335.
[3] Там же. С. 332—333.
[4] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 26—33.
[5] Воссоединение... Т. 2. С. 171.
[6] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 1. Kraków, 1845. S. 142; Ibid. T. 2. S. 45—49.
[7] *Michałowski K.* Op. cit. S. 379, 384.
[8] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 45, 54, 58 (Приложение); Т. 8. С. 289, 294—295; *Michałowski K.* Op. cit. S. 389.
[9] Акты ЮЗР. Т. 3. (Приложение). С. 54; Україна в документах... Т. 3. С. 172; *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 37—49.
[10] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 392; *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 37—49.
[11] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 315, 325; Т. 3. (Приложение) С. 48, 58; Т. 10. С. 243; *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 41, 57—58.
[12] Акты ЮЗР. Т. 3. (Приложение) С. 71; *Michałowski K.* Op. cit. S. 409—410; *Grabowski A. Ojczyste spominki... T. 2. S. 50.*
[13] *Michałowski K.* Op. cit. S. 410; *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 50, 57.
[14] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 392—393; *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 53—58; *Michałowski K.* Op. cit. S. 413, 428, 448—470.
[15] *Michałowski K.* Op. cit. S. 453.
[16] Памятники... Т. 1. С. 359—360; *Michałowski K.* Op. cit. S. 435—439; *Grabowski A.* Starożytności... T. 1. S. 260—267; Вроцлав. Бібліотека Осco-

лінських. Від. рук. № 189, зап. М. Голінського. С. 267; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 409—410.
[17] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 349.
[18] *Barącz S.* Pamiętnik zakonu ww. oo. bernardynów w Polsce. Lwów, 1874.
[19] *Michałowski K.* Op. cit. S. 431—432.
[20] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 415—416.
[21] *Michałowski K.* Op. cit. S. 386.
[22] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей, 1650 г.», ствп. 1 а, арк. 295 і далі; Краків. Архів Чарторийських. № 417. С. 117.
[23] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 397; *Michałowski K.* Op. cit. S. 438.
[24] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей, 1653 г.» Рук. 18, арк. 258.
[25] Latopisiec... T. 1. S. 105.
[26] *Michałowski K.* Op. cit. S. 443—444.

Війна проти шляхетської Польщі 1650—1653 рр.

[1] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 350.
[2] *Szilagyi S.* Op. cit. T. 2. P. 55—56.
[3] Latopisiec... T. 1. S. 110.
[4] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 123.
[5] Ibid. S. 121, 122.
[6] Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 4. С. 362—365; Там же. Т. 8.
[7] Volumina legum... Peterburg. 1859 T. 4. S. 130; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 435 і далі; Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 4. С. 282 і далі.
[8] Памятники... К., 1846. Т. 2. С. 567.
[9] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей, 1650 г.», ствп. 1 а, арк. 3.
[10] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 427—428; Т. 8. С. 315—316; *Michałowski K.* Op. cit. S. 550.
[11] Краків. Архів Чарторийських. Теки Нарушевича. Т. 114, арк. 935 і далі.
[12] Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 4. С. 501; Szilagyi S. Op. cit. T. 1. P. 107.
[13] Бібліотека Оссолінських. Рук. 225, арк. 321 і далі (нині рукопис — у ЛБАН), Акты ЮЗР. Т. 8. С. 326—329.
[14] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 66—68; Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 225, арк. 322.
[15] *Michałowski K.* Op. cit. S. 580—582.
[16] Краків. Архів Чарторийських. № 417. С. 117 і далі.
[17] *Michałowski K.* Op. cit. S. 593—595.
[18] Лист невідомого та зізнання Б. Шабельниченка, трав., 1651 р. (див. збірку матеріалів із польських архівів).
[19] Там же.
[20] *Oświęcim St.* Op. cit. S. 321—333, 363—364; Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189, зап. М. Голінського. С. 486—496; *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 1. S. 85—88; Materiały do powstania Kostki Napierskiego 1651 r. Wrocław, 1651; *Миллер И. С.* Указ, соч. С. 105—111.
[21] Зізнання К. Шабельниченка, трав. 1651 р. (див. збірку матеріалів із польських архівів).
[22] Листи від 2, 6 і 21 черв. 1651 р. (див. збірку матеріалів із польських архівів).
[23] Зізнання полонених козаків, 9 черв. 1651 р. (див. збірку матеріалів із польських архівів).
[24] Там же. Лист від 2 черв. 1651 р.
[25] *Michałowski K.* Op. cit. S. 625.
[26] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 448, 455; *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 1. S. 83; Ibid. T. 2. S. 69—71, 75—77; *Michałowski K.* Op. cit. S. 625—626.

[27] Лист Р. Пясецького від 2 лип. 1651 р. (див. збірку матеріалів із польських архівів).
[28] Лист від 29 черв. 1651 р. (див. збірку матеріалів із польських архівів).
[29] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 466, 477; *Grabowski A.* Starożytności... T. 1. S. 276; Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 225, арк. 390 зв., 396.
[30] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 80.
[31] ЦДАДА, ф. «Белгородский стол», ствп. 233, арк. 194—196.
[32] Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 2286; арк. 178 зв. (нині рукопис — у ЛБАН).
[33] Там же, арк. 180; Памятники... Т. 2. С. 594; *Grabowski A.* Starożytności... T. 1. S. 275, 277—279, 285, 293, 337, 342.
[34] *Michałowski K.* Op. cit. S. 642—644.
[35] Воссоединение... Т. 3. М., 1954. С. 126.
[36] Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 2286, арк. 203.
[37] Latopisiec... T. 1. S. 124—127; *Grabowski A.* Starożytności... T. 1. S. 314—317, 337, 339.
[38] Памятники... Т. 2. С. 598—602.
[39] Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 3564, арк. 265.
[40] Там же, № 2286, арк. 204.
[41] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 130—131.
[42] *Michałowski K.* Op. cit. S. 646—647; Памятники... Т. 2. С. 604—606.
[43] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 129.
[44] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей, 1652 г.», ствп. 1 а.
[45] Посполитий чоловік — селянин.
[46] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 131—132; Універсал збе рігся тільки у польському перекладі, дуже неточному, з різними перекру ченнями, тому його автентичність було взято під сумнів. Але з інши джерел відомо, що Хмельницький у той час розсилав універсали із закли ком готуватися до війни; *Oświęcim St.* Op. cit. S. 379; Вроцлав. Бібліотек Оссолінських. Від. рук. № 189, зап. Голінського. С. 575.
[47] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 82—84; *Michałowski K.* Op. cit. S. 654—657; Latopisiec... T. 1. S. 136—139; Жерела... Т. 12. С. 175; Там же. Т. 16. С. 144.
[48] Краків. Архів Чарторийських. Теки Нарушевича. Т. 146, арк. 240—242.
[49] Там же; арк. 211—212; ЗНТШ. Т. 149. С. 176—177.
[50] Памятники... К., 1852. Т. 3. С. 169—171.
[51] Там же. С. 171—174.
[52] *Twardowski S.* Wojna domova. T. 3. S. 84—85; *Kochowski W.* Op. cit. T. 1. P. 361—363; Latopisiec... T. 1. S. 143.
[53] Latopisiec... T. 1. S. 147; Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189, зап. М. Голінського. С. 635.
[54] Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189, зап. М. Голінського. С. 635.
[55] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 39, 42—43; Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 4. С. 678, 777; Latopisiec... T. 1. S. 149—153; *Michałowski K.* Op. cit. S. 667—669, 687, 690—691, 694, 696—697; Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189, зап. М. Голінського. С. 647, 657, 659.

Народні рухи

[1] Жерела... Т. 4. С. 159, 168, 175—178, 196, 200, 214, 215, 217, 242, 248, 257, 263—265, 268, 271, 274—278, 281, 292, 300, 305, 308—309.
[2] Летопись Самовидца... С. 13.
[3] Краків. Архів Чарторийських. Теки Нарушевича. Т. 145, арк. 124.
[4] Акты Московского государства... Т. 2. С. 225.

[5] Жерела... Т. 4. С. 202, 167, 186, 235.
[6] Там же. Т. 5. С. 113.
[7] Там же. Т. 4. С. 99; *Rawita-Gawroński F.* Op. cit. S. 37, 42, 47; *Niemcewicz J.* Op. cit. T. 5. S. 10; *Szajnocha K.* Op. cit. T. 2. S. 381; Памятники... Т. 1. С. 272.
[8] ЧИОНЛ. К., 1890. Кн. 4. С. 101—102.
[9] Універсал від 14 жовт. 1654 р. (див.: ЦДІА УРСР у м. Києві. Колекція документів Київської археографічної комісії, оп. 2. спр. 35, арк. 1).
[10] Жерела... Т. 4. С. 255; Т. 5. С. 116, 126, 127 та ін.
[11] Памятники... Т. 1. С. 262.
[12] Жерела... Т. 4. С. 49, 66, 85, 162, 267.
[13] Там же. С. 152.
[14] Там же. С. 170, 224, 227; Т. 5. С. 111, 115, 121.
[15] Там же. Т. 4. С. 5, 35 (купа); 350 (ватаг); 152, 202, 204, 217, 247 (сотники); 252, 304 (полковник); 287, 306 (осавул).
[16] Там же. С. 92, 118 (кіннота), 88, 89, 146 (вози), 60, 68, 69, 162, 170, 214, 267 (зброя), 146, 180, 201, 307 (гармати), 146 (музика), 196, 239, 334 (прапори); Т. 5. С. 15, 146 (гармати, прапори).
[17] Там же. Т. 4. С. 154—155, 169, 180, 216, 222, 306, 349; Там же. Т. 5. С. 5, 88, 92.
[18] Там же. Т. 5. С. 146—147.
[19] Там же. Т. 4. С. 15, 60, 62, 66, 90, 152, 186, 202, 226, 281; Т. 5. С. 77; *Michałowski K.* Op. cit. S. 389.
[20] Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 4. С. 124—129; ЦДІА УРСР у м. Києві. Актова книга 317. С. 24, 57, 85, 118, 120.
[21] Жерела... Т. 4. С. 45, 212, 218, 219, 246, 274, 285.
[22] *Энгельс Ф.* Крестьянская война в Германии. С. 38.
[23] Летопись Самовидца... С. 12, 20.
[24] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 58.
[25] *Niemcewicz J.* Op. cit. T. 5. S. 114.
[26] *Oświęcim St.* Op. cit. S. 353—354.
[27] *Kochowski W.* Op. cit. T. 1. P. 444—446.
[28] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 56—57.

Богдан Хмельницький — організатор війська і полководець

[1] *Michałowski K.* Op. cit. S. 463; Акты ЮЗР. Т. 8. С. 304.
[2] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 330; *Szajnocha K.* Op. cit. T. 2. S. 304.
[3] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 188 (Жовті Води); *Michałowski K.* Op. cit. S. 96 (Біла Церква); *Szajnocha K.* Op. cit. T. 2. S. 382 (Пилявці); Памятники... Т. 1. С. 321; Україна. 1914. Кн. 2. С. 39; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 243 (Зборів).
[4] Жерела... Т. 16. С. 93.
[5] *Michałowski K.* Op. cit. S. 96; *Szajnocha K.* Op. cit. T. 2. S. 382; Русская историческая библиотека. Т. 8. С. 1243.
[6] Памятники... Т. 1. С. 246.
[7] Краків. Архів Чарторийських. Теки Нарушевича. Т. 143, арк. 337.
[8] Latopisiec... T. 1. S. 105.
[9] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 446.
[10] «Козаков своевольных, в реестре нашем не будучих». Універсал від 29 груд. 1648 р. (див.: Труды Черниг. архивн. комиссии. Кн. 10. С. 144—145).
[11] Памятники... Т. 1. С. 323.
[12] Памятники... Т. 3. С. 155; *Oświęcim St.* Op. cit. S. 297.
[13] Треба розуміти — під Зборовом.
[14] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 694—695 (тут і далі в цитованих із історичних джерел текстах курсив наш.— *І. К.).*

[15] Путешествие... Макария... Т. 1. С. 36.
[16] Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189, зап. М. Голінського. С. 729.
[17] Киевская старина. 1900. Кн. 1. С. 71.
[18] Універсал Богдана Хмельницького від 9 січ. 1656 р. (див.: Акты ЗР. Т. 5. С. 96—97).
[19] ЗНТШ. Т. 147. С. 172.
[20] Fontes rerum Austriacarum. Österreichische Geschichte Quellen. Wien T. 5. S. 200.
[21] *Grabowski A.* Starożytności... T. 1. S. 347; *Kotlubaj E.* Zycie Janusza Radziwilla. Wilno, Witebsk, Mindelsohn, 1859. S. 369.
[22] Theatrum Europeum... T. 6. P. 817.
[23] Жерела... Т. 16. С. 96—97.
[24] ЗНТШ. Т. 154. С. 53.
[25] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 48; *Grabowski A.* Starożytności... T. 1. S. 293; *Michałowski K.* Op. cit. S. 460; Акты ЮЗР. 1879. Т. 11. С. 716.
[26] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 303.
[27] *Oświęcim St.* Op. cit. S. 298.
[28] *Энгельс Ф.* Крестьянская война в Германии. С. 89.
[29] Z dziejów Ukrainy... S. 502—503.
[30] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 466, 477; *Grabowski A.* Starożytności... T. 1. S. 293.
[31] ЗНТШ. Т. 147. С. 72; Акты ЗР. Т. 5. С. 95.
[32] ЧИОНЛ. К., 1890. Кн. 4. С. 98—99.
[33] Краків. Архів Чарторийських. Теки Нарушевича. Т. 148, арк. 979.
[34] Дополнения к актам историческим... С. 183; *Michałowski K.* Op. cit. S. 455.
[35] ЗНТШ. Т. 151. С. 176.
[36] Fontes rerum Austriacarum... T. 3. S. 201.
[37] Акты ЮЗР. Т. 14. С. 61—62; Т. 15. СПб., 1892. С. 3, 263, 268—278.
[38] *Grabowski A.* Starożytności... T. 1. S. 283; Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 2286, арк. 180; Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189, зап. М. Голінського. С. 175 (тут — плата 30 золотих).
[39] *Michałowski K.* Op. cit. S. 555; *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 131—132; Акты ЮЗР. Т. 8. С. 393; ЦДАДА. «Сношения России с Польшей». 1652 р., ствп. 1а.
[40] Юбілейний збірник на пошану академіка Д. Багалія. К., 1927 г. С. 535.
[41] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 451, 481.
[42] Акты ЮЗР. Т. 11. С. 741—742.
[43] Воссоединение... Т. 2. С. 156.
[44] Там же. С. 271.
[45] ЦДАДА. «Сибирский приказ», ствп. 1471, арк. 73—74.
[46] *Szajnocha K.* Op. cit. T. 2. S. 387; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 456.
[47] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 532—536.
[48] Там же. С. 534—536.
[49] Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 3564, арк. 262; (тут — 2 фунти).
[50] ЗНТШ. Т. 154. С. 55.
[51] Zródła dziejowe... T. 6. S. 214; Ibid. T. 22. S. 349—350; Акты ЮЗР. Т. 8. С. 294 (Мисько-селітерник, 1649 р.).
[52] *Michałowski K.* Op. cit. S. 421.
[53] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси... Вып. 2. С. 301.
[54] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 41; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 456.
[55] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей, 1651 г.», ствп. 7, арк. 188 (цей документ передав авторові О. П. Лола).

[56] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 354—355, 381.
[57] Жерела... Т. 6. С. 136.
[58] ЦДАДА, ф. «Белгородский стол», ствп. 362, арк. 338—339.
[59] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 244.
[60] Там же. Т. 14. С. 172.
[61] *Grabowski A.* Starożytności... T. 1. S. 315.
[62] Акты Московского государства. Т. 2. С. 343; ЦДАДА, ф. «Сибирский приказ», ствп. 1467, арк. 145.
[63] ЗНТШ. Т. 144—145. С. 212, 213; *Michałowski K.* Op. cit. S. 18—25, 32 (Жовті Води, Корсунь); *Szajnocha K.* Op. cit. T. 2. S. 361 (Чигирин); Жерела... Т. 4. С. 43 (Полонне); Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189, зап. М. Голінського. С. 143—144. (Пилявці).
[64] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 58; *Grabowski A.* Starożytności... T. 1. S. 225.
[65] ЦДАДА. «Сношения России с Польшей, 1650 р.», арк. 8.
[66] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 456; *Grabowski A.* Starożytności... T. 1. S. 327.
[67] Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 2286, арк. 203.
[68] Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189, зап. М. Голінського. С. 735.
[69] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 367, 549; Т. 8. С. 289.
[70] Реестра. С. 1; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 263, 264; Акты ЗР. Т. 5. С. 67; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 440, 448, 475, 479, 782—783.
[71] *Michałowski K.* Op. cit. S. 591; *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 42.
[72] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 456.
[73] *Grabowski A.* Starożytności... T. 1. S. 276.
[74] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 163; ЦДАДА, ф. «Разрядный приказ. Безгласные столпцы», ствп. 74, № 1, арк. 41, 57.
[75] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 345, 353; Т. 4. С. 263—264; Т. 10. С. 44, 899—902.
[76] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 442, 459.
[77] ЗНТШ. Т. 151. С. 123—135.
[78] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 695.
[79] Там же. С. 291—306.
[80] Памятники... Т. 2. С. 22—23, 570.
[81] Акты ЗР. Т. 5. С. 85—86; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. Т. 1. К., 1911. С. 28—29. Без фолкги — без пощади, без милосердя.
[82] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 68.
[83] Там же. Т. 11. С. 760.
[84] Там же. Т. 10. С. 807, 825.
[85] Памятники... Т. 1. С. 321; *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 42.
[86] ЗНТШ. Т. 147. С. 72.
[87] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. № 13698—13716. С. 15—16.
[88] Памятники... Т. 1. С. 243; *Michałowski K.* Op. cit. S. 96; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 302.
[89] Акты ЮЗР. Т. 3. Прилож. С. 225, 315, 45; Latopisiec... T. 1. S. 119; Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 4. С. 814; Т. 6. Ч. 3. С. 65.
[90] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 41.
[91] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 43.
[92] Там же. Т. 3. С. 558.
[93] *Szilagyi S.* Op. cit. T. 2. P. 260.
[94] *Michałowski K.* Op. cit. S. 470.
[95] Theatrum Europeum... T. 6.
[96] Путешествие... Макария... Т. 1. С. 512.

[97] *Grabowski A.* Starożytności... T. 1. S. 275; Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189, зап. М. Голінського. С. 729.
[98] *Kogalniceanu M.* Chronicele Romanie séu Letopisetele Moldaviei şi Valahiei. Bucuresci, 1872. T. 1.
[99] Жерела... Т. 12. С. 375; Т. 16. С. 96—97; Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 2286, арк. 154.
[100] ЦДАДА, ф. «Сибирский приказ», ствп. 1666, арк. 68.
[101] Краків. Архів Чарторийських. Рук. 379. С. 176.
[102] *Jorga J.* Op. cit. S. 214—215; Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 211.
[103] ЧИОНЛ. К., 1905. Кн. 2. С. 28—31.
[104] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 781—838.
[105] *Kochowski W.* Op. cit. T. 1. P. 361—363; Краків. Архів. Збірка Русецьких. Рук. 31, арк. 129.
[106] Акты ЮЗР. Т. 14. С. 697—699.
[107] Там же. С. 699—700.
[108] *Oświęcim St.* Op. cit. S. 297—298.
[109] Воссоединение... Т. 2. С. 160.
[110] *Radziwiłł J.* Pamiętnik 1556—1557. Warszawa, 1899. T. 1. S. 252.
[111] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 72.
[112] Діарій. 8 верес.— 14 жовт. 1651 р. (див. збірку матеріалів із польських архівів).

Дипломатичні заходи

[1] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 464.
[2] Там же. С. 180, 216, 280—281; Т. 8. С. 312; Т. 10. С. 174.
[3] Там же. Т. 8. С. 342.
[4] *Michałowski K.* Op. cit. S. 35.
[5] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 121, 343—344, 350; Т. 10. С. 62, 86.
[6] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 211.
[7] ЗНТШ. Львів, 1907. Т. 78. С. 34.
[8] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 464—465.
[9] Там же. Т. 10. С. 58.
[10] Там же. Т. 3. С. 465.
[11] Там же. Т. 8. С. 313.
[12] Православный палестинский сборник. СПб., 1889. Т. 7. С. 316.
[13] Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189, зап. М. Голінського. С. 141—142.
[14] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 353; *Michałowski K.* Op. cit. S. 648.
[15] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 350, 352—354; Архив ЮЗР. Т. 4. Ч. 3. С. 595—601; Жерела... Т. 12. С. 134; Т. 16. С. 88—89; *Michałowski K.* Op. cit. S. 354, 581; *Rawita-Gawroński F.* Op. cit. S. 127—131.
[16] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 354; Жерела... Т. 12. С. 139, 142, 147; Т. 16. С. 35, 96; *Буцинський.* Вказ. праця. С. 89; Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189, зап. М. Голінського. С. 463; ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей», 1651 р., ствп. 1а; Бібліотека Оссолінських. Рук. 3564; арк. 262 зв.
[17] Жерела... Т. 12. С. 139.
[18] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей», 1651 р. С. 80; Краків. Архів Чарторийських. Рук. 611.
[19] Памятники... Т. 2. С. 586.
[20] Жерела... Т. 12. С. 164—165.
[21] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 554.
[22] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей», 1651 р., ствп. 1б, арк. 270—271; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 447, 455; Жерела... Т. 12. С. 168; *Буцинський.* Вказ. праця. С. 126—127.

[23] Жерела... Т. 12. С. 171—172; Там же. Т. 16. С. 169.
[24] ЦДАДА, ф. «Турецкие дела», 1653 р., ствп. 1; «Разрядный приказ. Безгласные столпцы», № 74. Т. 1, арк. 47; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 506.
[25] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 493—494.
[26] ЦДАДА, ф. «Турецкие дела», 1653 р., ствп. 1.
[27] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей», 1653 г. Кн. 84. С. 96—98; Жерела... Т. 12. С. 238; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 493.
[28] Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189, зап. М. Голінського. С. 535.
[29] Акты Московского государства. Т. 2. С. 325—327.
[30] ЦДАДА, ф. «Разрядный приказ. Безгласные столпцы». № 74. Т. 1, арк. 65.
[31] Путешествие... Макария... Т. 1. С. 69, 104, 106; Жерела... Т. 4. С. 63; *Michałowski K.* Op. cit. S. 196, 198.
[32] *Michałowski K.* Op. cit. S. 211.
[33] Жерела... Т. 16. С. 92—94, 113, 138; *Michałowski K.* Op. cit. S. 648.
[34] Жерела... Т. 12. С. 110, 125; Памятники... Т. 2. С. 32.
[35] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 345, 352.
[36] Жерела...Т. 12. С. 161, 168, 170; Т. 16. С. 105, 165.
[37] Жерела... Т. 12. С. 166.
[38] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 328, 347, 579.
[39] Там же. Т. 3. С. 447—448, 450, 455.
[40] Там же. Т. 8. С. 328, 344.
[41] Крип'якевич І. П. Козаччина в політичних комбінаціях... С. 117—118.
[42] Fontes rerum Austriacarum... T. 3.
[43] *Szilagyi S.* Op. cit. T. 3. P. 6.
[44] Жерела... Т. 12. С. 104; *Michałowski K.* Op. sit. S. 389; *Szilagyi S.* Op. cit. T. 1. P. 55—56; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 473.
[45] Жерела... Т. 12. С. 106—107; *Szilagyi S.* Op. cit. T. 1. S. 33—35.
[46] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 448, 451; Краків. Архів Чарторийських. Теки Нарушевича. Т. 145. С. 180; Monumenta Hungariae Historica Diplomataria. T. 23. Budapest, 1857. P. 53, 73, 669 etc.
[47] Monumenta Hungariae... T. 23. P. 678.
[48] Жерела... Т. 12. С. 235, 336; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 328, 344.
[49] ДПБ. Від. рук. Автографи. № 221, арк. 287.
[50] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 11; Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 225, арк. 321.
[51] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 489—490; Т. 8. С. 362—363, 367.
[52] ЗНТШ. Т. 151. С. 172—179.
[53] *Кордуба М.* Венецьке посольство до Хмельницького // ЗНТШ. Т. 78. С. 23—24.
[54] Там же.
[55] Там же. С. 32—39.
[56] Там же. С. 30—31.
[57] Там же. С. 18.
[58] Жерела... Т. 12.
[59] Там же. С. 153—162.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Соціально-економічні і політичні відносини на Україні в період Визвольної війни

Селянсько-козацьке землеволодіння

[1] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 822—823.
[2] Там же. С. 823.
[3] Переписні книги 1666 р. К., 1933.
[4] *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. Т. 16. С. 201.
[5] *Мякотин В. А.* Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв. Т. 1. Вып. 2. С. 199, 246.
[6] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 294.
[7] Там же. С. 822—823.
[8] Там же. С. 766.
[9] Там же. Т. 5. С. 89—90; ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Лазаревського. № 51, арк. 157.
[10] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 799—838.
[11] Акты ЗР. Т. 5. С. 85.
[12] ЦДАДА, ф. «Белгородский стол», 1651—1652, ствп. 349, арк. 84—85.
[13] Краків. Архів Чарторийських. Теки Нарушевича. Т. 145, арк. 303—308.
[14] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 84.
[15] *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Т. 1. С. 381.
[16] Путешествие... Макария... Т. 1. С. 15.
[17] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей», 1650 р., ствп. 1, арк. 480—481.
[18] ЧИОНЛ. К., 1890. Кн. 4. С. 102—103.
[19] Там же. С. 98—99.
[20] Акты ЗР. Т. 5. С. 89.
[21] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Церковно-археологічного музею. № 594, папка 1.
[22] Там же. № 62. С. 319.
[23] Акты ЮЗР. Т. 5. С. 91.
[24] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Лазаревського. № 51, арк. 157.
[25] ЧИОНЛ. К., 1891. Кн. 5. С. 55—56.
[26] *Мякотин В. А.* Указ. соч. Т. 1. Вып. 1. С. 72.
[27] Там же. С. 77.
[28] Акты ЗР. Т. 5. С. 93.
[29] *Лазаревский А.* Описание... Т. 3. С. 164—165.
[30] Переписні книги 1666 р. С. 29, 44, 51, 66, 79, 82, 260, 266, 276, 301, 305, 397, 398.
[31] Там же. С. 29, 276, 398.
[32] Там же. С. 8.
[33] Акты ЮЗР. Т. 4. С. 60.
[34] *Grabowski A.* Starożytności... T. 1. S. 279—282.
[35] ЗНТШ. Т. 152. С. 52.
[36] Киевская старина. 1900. Кн. 1. С. 67.
[37] Переписні книги 1666 р. С. 180, 192, 194, 197, 368, 397, 401—402, 424—426, 431, 433—435.
[38] Там же. С. 27, 180, 194, 197, 416.
[39] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 441.
[40] Архив ЮЗР. Т. 4. Ч. 3. С. 623—624.
[41] Переписні книги 1666 р. С. 30, 32, 35, 51, 120, 189, 279.
[42] Путешествие... Макария... Т. 2. С. 16, 28.

[43] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Лазаревського. № 41/5, арк. 80; ЧИОНЛ. К., 1894. Кн. 8. С. 22—23; Труды Черниговской архивной комиссии. Кн. 10. С. 147, 149.
[44] Переписні книги 1666 р. С. 238, 242, 267, 292, 301, 303.
[45] ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. «Київ. губ. магістрат», спр. 7. 1782 р., арк. 643; Акты ЗР. Т. 5. С. 87; Подольск. епарх. ведомости. 1887. № 47—48.
[46] Акты ЮЗР. Т. 15. С. 132.
[47] ЦДІА УРСР у м. Києві. Житомирська актова книга № 317. С. 94.
[48] ЦДІА УРСР у м. Києві. Житомирська актова книга № 317. С. 129.
[49] *Лазаревский А.* Описание... Т. 1. С. 7.
[50] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 583; Т. 10. С. 366—367, 452, 476, 512; Т. 14. С. 783.

Монастирське землеволодіння

[1] Памятники... Т. 1. С. 320.
[2] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 123—127.
[3] *Лазаревский А.* Описание... Т. 3. С. 394.
[4] ЦДІА УРСР у м. Києві. Житомирська актова книга № 317. С. 59.
[5] *Лазаревский А.* Описание... Т. 3. С. 395.
[6] ЧИОНЛ. К., 1890. Кн. 4. С. 98.
[7] Памятники... Т. 2. С. 447—448.
[8] ЦДІА УРСР у м. Києві. ф. «Київ. губ. магістрат», спр. 7, арк. 643; Акты ЗР. Т. 5. С. 87; «бо перед тим товариство наше, на море здобиваючися, на дом божий подавали» (див.: ЧИОНЛ. К., 1894. Кн. 8. С. 10—11).
[9] *Лазаревский А.* Описание... Т. 3. С. 164—165. Реферуватися — посилатися.
[10] Історія України в документах... Т. 3. С. 147—148; Акты ЗР. Т. 5. С. 87, 93; ЦДІА УРСР у м. Києві. ф. «Київ. губ. магістрат», спр. 7, арк. 643; спр. 6, арк. 203; ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Лазаревського, № 41/4, арк. 376.
[11] Акты ЗР. Т. 5. С. 85.
[12] Історія України в документах... Т. 3. С. 148.
[13] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Церковно-археологічного музею. № 594.
[14] Там же, арк. 15.
[15] Там же, № 594, арк. 103.
[16] Там же, № 219, арк. 16.
[17] ЦДІА УРСР у м. Києві. «Київ. губ. магістрат», спр. 7, арк. 643; Акты ЗР. Т. 5. С. 87.
[18] Памятники... Т. 3. С. 166—167.
[19] ЗНТШ. Т. 147. С. 73—74.
[20] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Церковно-археологічного музею. № 219, арк. 63.
[21] Акты ЗР. Т. 5. С. 86.
[22] ЧИОНЛ. К., 1894. Кн. 8. С. 10—11.
[23] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Церковно-археологічного музею. № 62. С. 319.
[24] Акты ЗР. Т. 5. С. 91.
[25] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 748.
[26] *Лазаревский А.* Описание... Т. 3. С. 395.
[27] Історія України в документах... Т. 3. С. 147—148.
[28] *Лазаревский А.* Описание... Т. 3. С. 164—165.
[29] Там же. С. 171, 395.
[30] ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 2036.
[31] ЧИОНЛ. К., 1890. Кн. 4. С. 98.
[32] Там же. С. 99.

[33] ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 359.
[34] *Мякотин В. А.* Указ. соч. Т. 1. Вып. 1. С. 72.
[35] ЧИОНЛ. К., 1891. Кн. 5. С. 54—55.
[36] Там же. С. 55—56.
[37] Там же. 1890. Кн. 4. С. 101—102.
[38] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Лазаревського. № 51, спр. 157.
[39] Акты ЗР. Т. 5. С. 93.
[40] Там же.
[41] Історія України в документах... Т. 3. С. 148.
[42] Памятники... Т. 2. С. 447—448.
[43] Акты ЗР. Т. 5. С. 96—97.
[44] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 731, 743—744.
[45] Акты ЗР. Т. 5. С. 90.
[46] Там же. С. 97.
[47] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Церковно-археологічного музею. № О. Л. 15. Папка 1; ЗНТШ. Т. 147. С. 72—73.
[48] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Київ. дух. академії. № 594.
[49] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 745.
[50] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Київ. дух. академії. № 215.
[51] Киев. епарх. ведомости. 1861. С. 565—566.
[52] *Лазаревский А.* Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Т. 2. С. 331—332.
[53] ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 145, арк. 3.
[54] *Мякотин В. А.* Указ. соч. Т. 1. Вып. 1. С. 75.
[55] Там же. С. 77.
[56] ЧИОНЛ. К., 1891. Кн. 5. С. 54.
[57] Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Т. 3. Чернигов, 1861. С. 302; *Лазаревский А.* Описание... Т. 3. С. 250—251.
[58] *Лазаревский А.* Описание... Т. 3. С. 177—178; *Его же.* Архивные отрывки. Вып. 1. С. 8.
[59] ЦДІА УРСР у м. Києві. Монастирські справи. № 998; *Лазаревский А.* Описание... Т. 3. С. 395.
[60] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Лазаревського. № 15, арк. 216.
[61] *Лазаревский А.* Описание... Т. 3. С. 179—180.
[62] Акты ЗР. Т. 5. С. 89; порівн.: *Лазаревский А.* Архивные отрывки. Вып. 1. С. 67—68.
[63] Акты ЗР. Т. 5. С. 97.
[64] Там же. С. 99.
[65] *Лазаревский А.* Исторические очерки Лубенщины // ЧИОНЛ. К., 1896. Кн. 11. С. 102.
[66] Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Т. 1. С. 507—508.
[67] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Церковно-археологічного музею. № 594; ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. «Київ. губ. магістрат». № 7.
[68] Історія України в документах... Т. 3. С. 147—148; *Лазаревский А.* Описание... Т. 3. С. 171, 395.
[69] ЧИОНЛ. К., 1890. Кн. 4. С. 98, 99; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 822—823.
[70] Переписні книги 1666 р. С. 425.
[71] Переписні книги 1666 р. підтверджують, що Ніжинський монастир мав у своєму володінні Салтикову Дівицю і сусідні села, які були надані йому Хмельницьким (с. 279); Михайлівський Золотоверхий монастир — Вигурівщину (с. 325); Микільський Пустинний — Дівички (с. 212); с. Вишеньки, надане Хмельницьким Флорівському монастиреві, перейшло до Печерського монастиря (с. 325); у переписі наведено ще ряд інших монастирських маєтків, які в документах Хмельницького не згадуються (с. 27, 56, 150, 180, 218, 325, 392).

Шляхетське землеволодіння

[1] Жерела... Т. 12. С. 125.
[2] ЦДІА УРСР у м. Києві. Житомирські актові книги № 315, 317.
[3] Архив ЮЗР. Т. 3. Т. 4. С. XXIII.
[4] Провенти — прибутки, доходи.
[5] ЦДІА УРСР у м. Києві. Житомирська актова книга № 317. С. 87, 88, 97, 102, 105.
[6] Там же. С. 182.
[7] Памятники... Т. 1. С. 572; *Michałowski K.* Op. cit. S. 542.
[8] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 345.
[9] *Костомаров М.* Історичні монографії. Т. 2. С. 349; Акты ЮЗР. Т. 8. С. 315—316.
[10] Краків. Архів Чарторийських. Теки Нарушевича. Т. 144, арк. 933—934; Архив ЮЗР. Т. 4. Ч. 3. С. 512—514, 517—518.
[11] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей, 1651 р.». С. 455—457, 515—518; Памятники... Т. 2. С. 607.
[12] Летопись Самовидца... С. 31.
[13] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 401.
[14] Там же. Т. 10. С. 294.
[15] Там же. С. 783, 791, 793, 794, 798.
[16] Памятники... Т. 1. С. 321.
[17] Труды Черниговской архивной комиссии. Кн. 10. С. 144—145; ЗНТШ. Т. 147. С. 72—73; ЧИОНЛ. К., 1890. Кн. 4. С. 101—103; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 545—546.
[18] Труды Черниговской архивной комиссии. Кн. 10. С. 144—145.
[19] Науковий збірник за р. 1927. К., 1927. С. 35. (Записки іст. секції ВУАН. Т. 26).
[20] Воссоединение... Т. 3. С. 464.
[21] Там же. С. 476.
[22] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 243.
[23] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. № 2, 1468, 1469; ЦДІА УРСР у м. Києві. Колекція документів Київської археографічної комісії, оп. 2, спр. 35, арк. 1.
[24] ЧИОНЛ. К., 1890. Кн. 4. С. 104—105.
[25] Памятники... Т. 1. С. 245—249.
[26] ЧИОНЛ. К., 1890. Кн. 4. С. 101—102.
[27] Там же. С. 102—103.
[28] *Лазаревский А.* Обозрение... Т. 1. С. 62—63.
[29] Там же. Т. 3. С. 544—545; 546.
[30] Там же. С. 545.
[31] Там же. С. 545—546.
[32] ЧИОНЛ. К., 1890. Кн. 4. С. 104.
[33] Там же. С. 104—105.
[34] Там же. С. 98—99.
[35] Генеральное следствие Черниговского полка. С. 390.
[36] Акты ЮЗР. Т. 15. С. 1—4.
[37] Там же. Т. 10. С. 765—768.

Землеволодіння козацької старшини

[1] ЦДАДА, ф. «Белгородский стол», ствп. 349, с. 84.
[2] Памятники... Т. 1. С. 329.
[3] Далі в документі знищено.
[4] ЛБАН. Від. рук. Красичинський архів. Тека 22/1d. № 2025 (польський переклад).
[5] Акты ЗР. Т. 5. С. 95.

[6] *Лазаревский А.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. Вып. 5. С. 94—95.
[7] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 448.
[8] *Тарновский В. В.* Каталог предметов Малорусской старины и редкостей. Вып. 2. С. 237.
[9] Летопись занятий Археографической комиссии. СПб., 1907. Вып. 17. № 18. С. 37.
[10] Генеральное следствие Черниговского полка. С. 316—317.
[11] Там же. С. 268.
[12] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 497, 558.
[13] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. № 20870.
[14] Акты ЮЗР. Т. 4. С. 130.
[15] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. № 16336—16485.
[16] ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 175. С. 17.
[17] Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скорун и Войцеховичей XVII—XVIII вв. К., 1884; № 173, 174; Генеральное следствие Черниговского полка. С. 526—527.
[18] Генеральное следствие Черниговского полка. С. 311, 390.
[19] Акты ЮЗР. Т. 11. С. 717, 764.
[20] Там же. Т. 10. С. 671—672; Т. 15. С. 1—4.
[21] Там же Т. 11. С. 717.
[22] Там же. Т. 10. С. 671—672; Т. 15. С. 1—4: порівн.: Т. 11. С. 717.
[23] Там же. Т. 14. С. 171—174, 605—606, 783—786.
[24] Там же. Т. 10. С. 765—766, 769—770.
[25] Там же. Т. 3. С. 541.
[26] Volumina legum... Т. 4. S. 303, 360.
[27] Акты ЮЗР. Т. 11. С. 717—720, 764—765.
[28] Там же. Т. 10. С. 743—745.
[29] *Лазаревский А.* Очерки...Вып. 5. С. 94—95.
[30] *Мякотин В. А.* Указ. соч. Т. 1. Вып. 1. С. 77.
[31] Monumenta Hungariae... Т. 23. P. 378; ЗНТШ. Т. 154. С. 54.

Організація феодального господарства

[1] Акты ЗР. Т. 5. С. 90.
[2] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Лазаревського. № 49, арк. 184. Акцепції — приналежності.
[3] Акты ЗР. Т. 5. С. 95.
[4] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 487—488.
[5] Киевская старина. 1888. № 7. С. 11—13.
[6] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Церковно-археологічного музею. № 62. С. 319.
[7] Там же.
[8] *Лазаревский А.* Описание... Т. 1. С. 7—8.
[9] Киевская старина. 1888. № 7. С. 11—13.
[10] Памятники... Т. 3. С. 166—167.
[11] ЧИОНЛ. К., 1890. Кн. 4. С. 98—99.
[12] Акты ЮЗР. Т. 4. С. 20.
[13] ЦДАДА, ф. «Сношение России с Польшей. 1650 р.», ствп. 1, арк. 623—625.
[14] Акты ЗР. Т. 5. С. 85, 90; Памятники... Т. 3. С. 166—167.
[15] Акты ЗР. Т. 5. С. 85.
[16] Там же. С. 97.
[17] Палеографический изборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV—XVIII вв. К., 1899. Вып. 1. С. 14.
[18] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Лазаревського. № 41/5, арк. 80.

[19] Жерела... Т. 5. С. 264—266; порівн.: Там же. С. 161—162.
[20] Історія України в документах... Т. 3. С. 148; ЧИОНЛ. К., 1890. Кн. 4. С. 98; Акты ЗР. Т. 5. С. 90; Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Т. 1. С. 507.
[21] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. № 20870.
[22] Акты ЗР. Т. 5. С. 99.
[23] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 487.
[24] Там же. С. 765.
[25] Генеральное следствие Черниговского полка. С. 390; Диспоновати — розпоряджатися.
[26] *Лазаревский А.* Обозрение... Вып. 1. С. 62—63.
[27] ЧИОНЛ. К., 1890. Кн. 4. С. 98—99; Генеральное следствие Черниговского полка. С. 340—344.
[28] Генеральное следствие Черниговского полка. С. 527; Сулимовский архив. С. 173—174.
[29] *Лазаревский А.* Описание... Т. 3. С. 164—165, 395; ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 203, с. 6, 8; Палеографический изборник. Вып. 1. С. 14.
[30] Подольск. епарх. ведомости. 1887. № 47—48; Акты ЗР. Т. 5. С. 92, 93; ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Церковно-археологічного музею. № 594.
[31] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Церковно-археологічного музею. № 594.
[32] ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. «Київ. губ. магістрат», спр. 7; Акты ЮЗР. Т. 5. С. 87.
[33] ЧИОНЛ. К., 1890. Кн. 4. С. 100—101.
[34] Подольск. епарх. ведомости. 1887. № 47—48.
[35] Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 225. Арк. 305—306.
[36] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 487—488.
[37] Історія України в документах... Т. 3. С. 147—148.
[38] Акты ЗР. Т. 5. С. 85.
[39] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 822.
[40] Летопись Самовидца. С. 13.
[41] Там же. С. 20.

Міста

[1] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 239—240; 291—306; *Белокуров С. А.* Перечень городов, городков, мест и местечек в черкасских полках. ЧОИДР. 1905. Кн. 2. С. 47.
[2] *Петров Н.* Описание... Вып. 3. С. 12—13.
[3] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 291—306, 781—838. Цифри списків неточні; для деяких міст вони применшені, наприклад, для Корсуня зазначено лише 107 чол., для інших — перебільшені, наприклад, Подільськ — 1606 чол., Веприк — 1507 чол. та ін.
[4] Воссоединение... Т. 2. С. 113.
[5] Latopisiec... T. 1. S. 123.
[6] Ibid. S. 70, 95—96, 97, 123.
[7] Памятники... Т. 1. С. 210.
[8] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 227, 233; Жерела... Т. 4. С. 35, 39.
[9] Акты ЮЗР. Т. 3. Прилож. С. 68.
[10] Акты Бориспольского мейского уреда. 1612—1699 гг. Б. м., б. г. С. 45, 46, 49.
[11] Кількість козаків неповна.
[12] Переписні книги 1666 р. С. 87, 338, 341.
[13] Там же. С. 28, 118, 259, 283, 295, 384.
[14] Там же. С. 204, 315, 347 та ін.
[15] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 516, 532.

[16] Акты Бориспольского мейского уреда. С. 52.
[17] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 624.
[18] Акты ЗР. Т. 5. С. 92, 93; ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Церковно-археологічного музею. № 594.
[19] Переписні книги 1666 р. С. 119, 325, 415.
[20] Там же. С. 295, 296.
[21] *Энгельс Ф.* Крестьянская война в Германии. С. 30.
[22] Право складу — привілей міста, на основі якого чужоземні купці були зобов'язані деякий час затримуватися в даному місті і виставляти свої товари на продаж.
[23] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 611—626, 647—651.
[24] Там же. С. 513—518, 533—538.
[25] Там же. Т. 14. С. 181—184.
[26] Акты ЗР. Т. 5. С. 89—90.
[27] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 624—626, 656.
[28] ЧИОНЛ. К., 1890. Кн. 4. С. 98.
[29] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Лазаревського. № 33, арк. 88.
[30] Переписні книги 1666 р. С. 279—280.
[31] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 649; ЧИОНЛ. К., 1890. Кн. 4. С. 96.
[32] Z dziejów Ukrainy. S. 270—271.
[33] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 607, 624.
[34] Там же. С. 626.
[35] Акты ЗР. Т. 5. С. 89—90.
[36] Там же. С. 88, 95.
[37] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 356.
[38] Там же. Т. 14. С. 182.
[39] Подольск. епарх. ведомости. 1887. № 47—48.

Торгівля

[1] Переписні книги 1666 р. С. 163, 408.
[2] Путешествие... Макария... Т. 1. С. 76.
[3] ЦДАДА, ф. «Сибирский приказ», ствп. 74.
[4] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей», 1649 р., ствп. 1, арк. 106—107.
[5] Памятники... Т. 2. С. 568.
[6] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей», 1649, ствп. 1, арк. 632; 1652 р., ствп. 1, арк. 36; «Малороссийские дела», 1656 р., ствп. 1, арк. 2.
[7] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 516, 518, 605, 647.
[8] Переписні книги 1666 р. С. 205—206.
[9] Федотов-Чеховский А. Акты греческого нежинского братства. С. 43—44.
[10] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 520, 561; Переписні книги 1666 р. С. 27, 180, 209, 214, 218, 221, 225, 230, 235, 241, 260, 291, 301.
[11] Путешествие... Макария... Т. 3. С. 80—81; Т. 4. С. 184.
[12] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 548—549.
[13] Там же. Т. 10. С. 620.
[14] ЦДАДА, ф. «Разрядный приказ. Безгласные столпцы». Ствп. 74. № 4.
[15] *Michałowski K.* Op. cit. S. 632.
[16] ЦДІА УРСР у м. Києві. Житомирська актова книга. № 317, арк. 129.
[17] ЦДАДА, ф. «Сибирский приказ», ствп. 1467, арк. 74.
[18] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 98, 101.
[19] Жерела... Т. 6. С. 168; Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 2346, арк. 238—239, 279.
[20] Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 2346, арк. 69 і далі.
[21] Там же, арк. 379.
[22] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 487; Т. 8. С. 365; Т. 10. С. 60, 80.

[23] Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 1453, арк. 377.
[24] ЦДАДА, ф. «Белгородский стол», ствп. 386, арк. 367.
[25] Акты ЮЗР. Т. 3. Прилож. С. 14.
[26] Там же. Т. 3. С. 235.
[27] ЦДІА УРСР у м. Києві. Житомирська актова книга № 317, арк. 94.
[28] Акты Московского государства. Т. 2. С. 343.
[29] Акты ЮЗР. Т. 6. С. 524.
[30] Там же. Т. 3. Приложение. С. 14.
[31] ЦДАДА, ф. «Сибирский приказ», ствп. 74.
[32] ЦДАДА, ф. «Белгородский стол», ствп. 270, арк. 426—427.
[33] Акты ЮЗР. Т. 14. С. 713—714.
[34] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей». 1649 р., ствп. 1а, арк. 200.
[35] ЦДАДА, ф. «Сибирский приказ», ствп. 1562, арк. 33.
[36] ЦДАДА, ф. «Белгородский стол», ствп. 270, арк. 584—586.
[37] Акты ЮЗР. Т. 3. Приложение. С. 101.
[38] Там же. Т. 3. С. 406.
[39] *Michałowski K.* Op. cit. S. 555.
[40] Słownik geograficzny. T. 6. S. 525.
[41] Акты ЮЗР. Т. 3. Приложение. С. 103—104.
[42] Там же. Т. 3. С. 377.
[43] Воссоединение... Т. 2. С. 236—238.
[44] Там же. С. 235—236.
[45] Там же. С. 233—235.
[46] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 507—508.
[47] Там же. С. 488.
[48] Воссоединение... Т. 2. С. 172.
[49] Там же. С. 476.
[50] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей». 1650 р. С. 603.
[51] ЦДАДА, ф. «Малороссийский приказ», ствп. 5/5816, арк. 99—101.
[52] Воссоединение... Т. 3. С. 284.
[53] Акты Московского государства. Т. 2. С. 328; Акты ЮЗР. Т. 14. С. 78; ЦДАДА, ф. «Севский стол», ствп. 158, арк. 237.
[54] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 393—394.
[55] Акты ЮЗР. Т 3. Приложение. С. 53, 55, 56, 63, 64, 73, 112.
[56] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей». 1649 р., ствп. 1а, арк. 100—107, 124; 1650 р., ствп. 1, арк. 362.
[57] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей». 1650 р., ствп. 1а, арк. 629—631; 1652 р., ствп. 1а, арк. 21—30.
[58] Воссоединение... Т. 2. С. 152—153.
[59] Там же. С. 371, 468, 469, 471, 476, 477; Там же. Т. 3. С. 14, 100.
[60] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 699.
[61] *Jorga J.* Op. cit. S. 214.
[62] Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 25.
[63] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 92.
[64] Там же. Т. 8. С. 378.
[65] Там же. Т. 3. С. 507—508. Завій — пов'язка; мусульбес і киндяк — турецькі тканини.
[66] Путешествие... Макария... Т. 1. С. 184.
[67] Собрание государственных грамот и договоров. Ч. 3. М., 1822. С. 144 і далі.

Посилення класової боротьби і внутрішня політика Хмельницького

[1] Летопись Самовидца. С. 13.
[2] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 58.
[3] Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189. Зап. М. Голінського. С. 285—286.
[4] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 487.
[5] Там же. Т. 3. С. 401.
[6] Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189. Зап. М. Голінського. С. 285—286, 292.
[7] Краків. Архів Чарторийських. № 402. С. 5—14.
[8] Краків. Архів Чарторийських. Теки Нарушевича. Т. 144, арк. 935—940.
[9] Там же, арк. 696.
[10] ЦДАДА, ф. «Белгородский стол», ствп. 349, арк. 84—85.
[11] *Grabowski A.* Starożytności... T. 1. S. 297—299; *Oświęcim St.* Op. cit. S. 370.
[12] Краків. Бібліотека Академії наук. Від. рук. № 1017, арк. 69.
[13] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей». 1551—1652 рр. Кн. 81, арк. 195.
[14] Там же. 1651 р., ствп. 1 б, арк. 493—495.
[15] Варшава. Головний архів давніх актів. Бібліотека Ординації Замойських. Т. 28. Зв'язка 328, арк. 42.
[16] ЦДАДА. ф. «Сношения России с Польшей». 1652 р., ствп. 1а; *Kochowski W.* Op. cit. T. 1. P. 320.
[17] *Oświęcim St.* Op. cit. S. 397.
[18] Theatrum Europeum. S. 85.
[19] Акты ЗР. Т. 5. С. 81.
[20] ЧИОНЛ. К., 1890. Кн. 4. С. 99; ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Київ. ун-ту. № 154.
[21] ЧИОНЛ. К., 1891. Кн. 5. С. 54—56; ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Лазаревського. № 41/5, арк. 80.
[22] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Лазаревського. № 51, арк. 157.
[23] ЧИОНЛ. К., 1890. Кн. 4. С. 102—103.
[24] Акты ЮЗР. Т. 14. С. 77—78.
[25] Там же. С. 565.
[26] ЦДАДА, ф. «Сибирский приказ», ствп. 1636, арк. 589—597.
[27] Там же, ф. «Белгородский стол», ствп. 386, арк. 905—908.
[28] Monumenta Hungariae... T. 23. P. 531 etc.
[29] Акты Московского государства. Т. 2. № 922.
[30] Русская историческая библиотека. Т. 8. С. 1257.
[31] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 462, 470, 495—502; Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 225, арк. 305—306.
[32] Памятники... Т. 1. С. 276—277.
[33] Дополнения к актам историческим. С. 187—188.
[34] Памятники... Т. 1. С. 318, 324.
[35] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 120—122.
[36] Архив ЮЗР. Т. 4. Ч. 3. С. 365.
[37] *Michałowski K.* Op. cit. S. 595.
[38] Ibid. S. 640—647.
[39] Памятники... Т. 3. С. 606.
[40] *Oświęcim St.* Op. cit. S. 379.
[41] Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189. Зап. М. Голінського. С. 575.
[42] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 131—132.

[43] Памятники... Т. 1. С. 323.
[44] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 694.
[45] ЦДАДА, ф. «Разрядный приказ. Безгласные столпцы», ствп. 74, арк. 52—53.
[46] Краків. Архів Чарторийських. Теки Нарушевича, Т. 145, арк. 182.
[47] ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. «Житомирський гродський суд», оп. 1, спр. 35, арк. 629.
[48] Пасека Богдана Хмельницького // Киев. старина. 1901. Кн. 1. Документы. С. 4—5.
[49] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 1. S. 85—86.
[50] *Michałowski K.* Op. cit. S. 756—757; Акты ЮЗР. Т. 14. С. 623—625.
[51] Акты ЮЗР. Т. 15. С. 387—388.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Богдан Хмельницький — державний діяч

Процес складання української державності

[1] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 248.
[2] Там же. С. 243, 439, 447, 450.
[3] Памятники. Т. 1. С. 209.
[4] *Michałowski K.* Op. cit. S. 39.
[5] Краків. Архів Чарторийських. Теки Нарушевича. Т. 143, арк. 608.
[6] *Michałowski. K.* Op. cit. S. 39.
[7] Памятники... Т. 1. С. 209.
[8] Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189. Зап. М. Голінського. С. 77.
[9] *Michałowski K.* Op. cit. S. 109.
[10] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 211, 227, 232, 235, 242; Т. 3. Прилож. С. 21.
[11] Памятники... Т. 1. С. 319—321; *Michałowski K.* Op. cit. S. 374—376.
[12] Біла Русь — тогочасна російська назва України.
[13] Україна в документах... Т. 3. С. 165, 167.
[14] ЦДАДА, ф. «Сибирский приказ», ствп. 1562, арк. 83—85.
[15] Там же, арк. 171.
[16] *Kochowski W.* Op. cit. T. 1. P. 108.
[17] ЦДАДА, ф. «Сибирский приказ», ствп. 273, арк. 41—42.
[18] Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189. Зап. М. Голінського. С. 211.
[19] Тобто не згадують короля у церковних богослужіннях.
[20] Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 225, арк. 224.
[21] Докладніше про це див. у наступній частині.
[22] Pamiętnik J. S. Jablonowskiego / Wyd. A. Bielowski. Lwów, 1862.
[23] Акты ЮЗР. Т. 3. Прилож. С. 101.
[24] Краків. Архів Чарторийських. Теки Нарушевича. Т. 146, арк. 240—242.
[25] Воссоединение... Т. 3. С. 25—26.
[26] Востаннє титул «з Войском його королівської милості» стоїть в універсалі Хмельницького від 30 трав. 1652 р. Див.: Памятники... Т. 3. С. 166—167.
[27] Памятники... Т. 1. С. 316, 318, 325—326.
[28] Памятники... Т. 3. С. 180.
[29] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 487.

[30] *Kochowski W.* Op. cit. T. 1. P. 360.
[31] *Oświęcim St.* Op. cit. S. 350.
[32] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 226.
[33] ЦДАДА, ф. «Белгородский стол», ствп. 297, арк. 319—325.
[34] Краків. Архів Чарторийських. Теки Нарушевича. Т. 145, арк. 177—182.
[35] Latopisiec... T. 1. S. 105—106.
[36] Реєстра... С. 107—130, 155—214.
[37] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 309.
[38] Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 2286, арк. 204.
[39] *Michałowski K.* Op. cit. S. 583, 589, 595, 606; *Grabowski A.* Starożytności... T. 1. S. 279; Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 14—15.
[40] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 239—240, 305—306.
[41] Там же. С. 305—306.
[42] Там же. Т. 14. С. 525.
[43] Там же. Т. 10. С. 463, 500.
[44] Летопись Самовидца. С. 32; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 300—301.
[45] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 442, 591, 668, 697.
[46] Собрание государственных грамот и договоров. Ч. 3. С. 444 і далі.
[47] Воссоединение... Т. 2. С. 190.
[48] Краків. Архів Чарторийських. № 417. С. 117.
[49] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 31.
[50] Там же. С. 562.
[51] ЦДАДА, ф. «Сибирский приказ», ствп. 1631, арк. 167.
[52] Там же, ствп. 1631, арк. 295.
[53] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 307.
[54] Там же. С. 206, 261—262; Т. 14. С. 177.
[55] *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики // ЗНТШ. Т. 123—124.
[56] Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 225, арк. 408 зв.
[57] *Zubrzyski D.* Op. cit. S. 345.
[58] Ibid.
[59] Путешествие... Макария... Т. 2. С. 32.
[60] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 229—231.
[61] Жерела... Т. 8. С. 174.
[62] *Michałowski K.* Op. cit. S. 30.
[63] *Szajnocha K.* Op. cit. T. 2. S. 361.
[64] Ibid. S. 362.
[65] Акты ЮЗР. Т. 11. С. 764.
[66] *Michałowski K.* Op. cit. S. 408; *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 34—35; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 315.
[67] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 58.
[68] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 401.
[69] *Костомаров М.* Історичні монографії. Т. 2. С. 349.
[70] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 71—72.
[71] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 467, 479.
[72] Latopisiec... T. 1. S. 148; *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 107; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 56.
[73] Акты Московского государства. Т. 1. № 436.
[74] *Michałowski K.* Op. cit. S. 58.
[75] Краків. Архів. Збірка Русецьких. Miscellanea. 1645—1652 rr., арк. 89.
[76] *Michałowski K.* Op. cit. S. 394.
[77] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 377.
[78] Там же. Т. 8. С. 338, 339, 345.
[79] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей», 1651 р., арк. 10.
[80] Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189. Зап. М. Голінського. С. 463.

[81] Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 2266, арк. 174—175 (нині рукопис знаходиться у Вроцлавській Бібліотеці Оссолінських); *Oświęcim St.* Op. cit. S. 363.
[82] ЦДАДА, ф. «Разрядный приказ. Приказный стол», ствп. 186, арк. 728, 738 і далі.
[83] Там же. ф. «Сношения России с Польшей». 1653 р., ствп. 1, арк. 1, 465; Юбілейний збірник... С. 563; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 56, 58, 116.
[84] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 217.
[85] Там же. Т. 14. С. 701—702.
[86] Там же. Т. 3. С. 551.
[87] Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 205; *Kubala L.* Wojna branderburska i najazd Rakoczego w r. 1656 i 1657. Lwów; Warszawa, s. a. S. 435; ЦДАДА, ф. «Белгородский стол», ствп. 386, арк. 905 і далі.
[88] Юбілейний збірник... С. 563.
[89] ЦДАДА, ф. «Белгородский стол», ствп. 386, арк. 905.
[90] *Michałowski K.* Op. cit. S. 371.
[91] ЗНТШ. Т. 149. С. 177.
[92] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 694.
[93] Там же. Т. 11. С. 745.
[94] Там же. Т. 4. С. 43.
[95] Киевская старина. 1900. Кн. 1. С. 70.
[96] Monumenta Hungariae... T. 23. P. 386.
[97] Тобто Україною.
[98] Воссоединение... Т. 2. С. 154; в іншій розмові: «ласкою божою над Військом Запорізьким і над всіма православними християнами в Запорізькій землі начальником бути йому і над ляхами перемогу здобути»; Акты ЮЗР. Т. 8. С. 309.
[99] Памятники... Т. 1. С. 320.
[100] Україна в документах... Т. 3. С. 173.
[101] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей», 1651 р., ствп. 1а, арк. 361—362; ЗНТШ. Т. 150. С. 89—90.
[102] Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189. Зап. М. Голінського. С. 77; *Michałowski K.* Op. cit. S. 34, 100.
[103] Жерела... Т. 12. С. 164—165.
[104] Сборник Киевской археографической комиссии. Т. 1. С. 111.
[105] *Кайтерев Н.* Сношения иерусалимских патриархов с русским правительством с половины XIV до конца XVIII в. СПб., 1895. С. 159.
[106] Реєстра... С. 1.
[107] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 304.
[108] Там же. С. 306—307, 311, 318, 344, 356, 389; Т. 10. С. 559, 571, 573, 575; Т. 11. С. 685—686, 688; Т. 14. С. 13—14, 97—98.
[109] Там же. Т. 3. С. 504, 574; Т. 8. С. 351; Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 46.
[110] Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 46.
[111] Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 225, арк. 321.
[112] Краків. Архів Чарторийських. Теки Нарушевича. Т. 145. С. 177—182.
[113] *Grabowski A.* Starożytności... T. 1. S. 298.
[114] Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189. Зап. М. Голінського. С. 344.
[115] Акты ЮЗР. Т. 3.
[116] Monumenta Hungariae... T. 23. P. 541; Акты ЮЗР. Т. 7. С. 189.
[117] ЗНТШ. Т. 154. С. 156.
[118] Україна в документах... Т. 3. С. 170.
[119] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Лазаревського. № 41/4, арк. 376.
[120] ЗНТШ. Т. 154. С. 156.
[121] Україна в документах... Т. 3. С. 170.

[122] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Лазаревського. № 41/4, арк. 376.
[123] ЦДАДА. ф. «Сношения России с Польшей». 1650 р., ствп. 1, арк. 868—869.
[124] Там же, арк. 480—481.
[125] Там же, 1652 р., ствп. 1, арк. 201—203.
[126] Путешествие... Макария... Т. 4. С. 193.
[127] Акты ЗР. Т. 5. С. 88; порівн.: Акты ЮЗР. Т. 3. С. 472; Памятники... Т. 2. С. 601.
[128] ЦДАДА, ф. «Сибирский приказ», ствп. 1471, арк. 68—69.
[129] Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189. Зап. М. Голінського. С. 463.
[130] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей», 1652 р., ствп. 1 а; Краків. Архів Чарторийських. Теки Нарушевича. Т. 148, арк. 303, 409.
[131] *Okolski S.* Op. cit. S. 26; ЧИОНЛ. К., 1890. Кн. 4. С. 14, 17.
[132] Краків. Архів. Збірка Русецьких. № 1626—1654 рр., арк. 309.
[133] Акты ЮЗР. Т. 15. С. 41.
[134] Там же. Т. 3. С. 321, 337; Т. 3. Прилож. С. 56, 64; ЗНТШ. Т. 150. С. 186.
[135] ЦДАДА. ф. «Сношения России с Польшей», 1653 р., ствп. 1. С. 134.
[136] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 296.
[137] Там же. Т. 3. Прилож. С. 51.
[138] ЧИОНЛ. К., 1890. Кн. 4. С. 98.
[139] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 614.
[140] Там же. Т. 3. Прилож. С. 20—21, 32, 55—56, 68.
[141] ЦДАДА. Книга Королівської канцелярії, арк. 24.
[142] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 24.
[143] Там же. Т. 3. С. 51.
[144] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. № 22645.
[145] Реєстра... (див.: Кальницький полк); Акты ЮЗР. Т. 8. С. 329; Т. 10. С. 298, 301, 783, 834.
[146] Акты ЮЗР. Т. 3. Прилож. С. 21, 51, 64; Т. 10. С. 588; Т. 14. С. 565; *Szajnocha K.* Op. cit. T. 2. S. 380.
[147] Науковий збірник за р. 1927. С. 35.
[148] Акты Бориспольского мейского уреда. С. 49—50.
[149] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 519—532.
[150] Акты Бориспольского мейского уреда. С. 53.
[151] *Лазаревский А.* Описание... Т. 3. С. 179—180.
[152] Памятники... Т. 2. С. 569; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 452—462.
[153] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 447.
[154] Акты ЗР. Т. 5. С. 95—96.
[155] Викрочний — той, що провинився.
[156] *Федотов-Чеховский А.* Акты греческого нежинского братства. С. 43.
[157] Акты ЗР. Т. 5. С. 90.
[158] Там же. С. 95.
[159] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 117, 133.
[160] Жерела... Т. 6. С. 129.
[161] *Szilagyi S.* Op. cit. T. 2. P. 109.
[162] Volumina legum... T. 4. S. 304.
[163] Акты ЮЗР. Т. 14. С. 701—702.
[164] Там же. Т. 10. С. 632—633.
[165] Там же. Т. 3. Прилож. С. 102.
[166] *Kogalniceanu M.* Op. cit. T. 1. P. 326.
[167] Акты ЮЗР. Т. 14. С. 119; ЦДАДА, ф. «Сибирский приказ», ствп. 1636, арк. 200.
[168] Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 2346, арк. 238—239; Памятники... Т. 1. С. 261, 280.
[169] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 488—489.

[170] *Федотов-Чеховский А.* Указ. соч. С. 43—44.
[171] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 777.
[172] Лист П. Потоцького від 2 червня 1651 р. (див.: Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 5656/II, арк. 178.
[173] ЗНТШ. Т. 154. С. 59.
[174] Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 2346, арк. 238—239; *Федотов-Чеховский А.* Указ. соч. С. 43—44.
[175] Акты ЮЗР. Т. 11. С. 741—745.
[176] Там же. Т. 10. С. 349.
[177] Там же. Т. 4. С. 71.
[178] Там же. Т. 3. Прилож. С. 102; Реєстра... С. 332.
[179] Труды Черниговской архивной комиссии. Кн. 10. С. 19, 48.
[180] Памятники... Т. 3. С. 248.
[181] Акты Бориспольского мейского уреда. С. 49—50.
[182] Акты ЮЗР. Т. 3. Прилож. С. 102—104.
[183] Петешествие... Макария... Т. 2. С. 36.
[184] Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 225, арк. 305.
[185] *Мякотин В. А.* Указ. соч. Т. 1. Вып. 2. С. 134.
[186] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. № 20060.
[187] Там же. Збірка Церковно-археологічного музею. № 594.
[188] Там же. Збірка Лазаревського № 51, арк. 147; Акты ЗР. Т. 5. С. 89. Дефальката — знижка.
[189] ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 203, спр. 8. Експірування — закінчення строку.
[190] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Лазаревського. № 41/5, арк. 80.
[191] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 548—549.
[192] Там же. Т. 10. С. 632; Переписні книги 1666 р. С. 324.
[193] Переписні книги 1666 р. С. 209, 330, 337, 352, 374—375, 386, 413.
[194] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Церковно-археологічного музею № 594.
[195] ЧИОНЛ. К., 1890. Кн. 4. С. 100.
[196] ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. «Київ. губ. магістрат», спр. 7. С. 643.
[197] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 303.
[198] Там же. Т. 3. С. 548—549; Т. 10. С. 243.
[199] Там же. Т. 3. С. 507—508.
[200] ЗНТШ. Т. 147. С. 74—75.
[201] *Федотов-Чеховский А.* Указ. соч. С. 43—44.
[202] *Grabowski A.* Ojczyste spominki... T. 2. S. 42.
[203] Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 3564, арк. 263.
[204] Там же, № 225, арк. 263.
[205] Там же, № 2286, арк. 180 зв.
[206] Варшава. Головний архів давніх актів. Бібліотека Ординації Замойських. № IX в. — 16.
[207] Акты ЮЗР. Т. 11. С. 744—745.
[208] Переписні книги 1666 р. С. VIII.
[209] ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Збірка Церковно-археологічного музею. № 594.
[210] Акты ЮЗР. Т 14. С. 701—702.
[211] Путешествие... Макария... Т. 1. С. 36.
[212] ДПБ. Від. рук. («Польські рукописи»), ф. 4, № 118, арк. 134—136.
[213] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 569.
[214] Там же. С. 569; Т. 8. С. 314; Т. 10. С. 136.
[215] ЗНТШ. Т. 84.
[216] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 448, 451, 479—483.
[217] Там же. Т. 3. С. 352—356; Т. 3. Приложение. С. 102, 103, 119; Т. 8. С. 314, 356; Т. 10. С. 136, 685—686.

[218] Там же. Т. 3. С. 408.
[219] Варшава. Головний архів давніх актів. Бібліотека Ординації Замойських. № IXв.—16.
[220] ЦДАДА. ф. «Турецкие дела», фрагмент; *Grabowski A.* Starożytności... T. 1. S. 313.
[221] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 442, 591, 599, 668.
[222] *Kochowski W.* Op. cit. T. 1. P. 360—361.
[223] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 552.
[224] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей». 1650 р., ствп. 1, арк. 295 і далі.
[225] *Grabowski A.* Starożytności... T. 1. S. 337; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 472.
[226] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 389—390.
[227] ЦДАДА. ф. «Сношения России с Польшей». 1650 р., ствп. 1, арк. 295 і далі.
[228] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 472—473.
[229] Там же. Т. 10. С. 709.
[230] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей». 1650 р., ствп. 1. арк. 296.
[231] Краків. Архів Чарторийських. № 417. С. 117 і далі.
[232] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 336—338.
[233] Воссоединение... Т. 3. С. 461.
[234] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 366—368; Т. 3. С. 583; Т. 14. С. 77—78, 783.
[235] ЦДАДА, ф. «Сибирский приказ», ствп. 1467, арк. 169.
[236] Памятники... Т. 2. С. 569.
[237] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 541—542.
[238] Історія України в документах... Т. 3. С. 168 і далі; Архив ЮЗР. Т. 8. Ч. 8. С. 312—313, 349—350; Т. 10. С. 233—236; Т. 3. С. 548—549; ЦДАДА, ф. «Сибирский приказ», ствп. 1636, арк. 167, 589, 659; ф. «Малороссийский приказ», ствп. 5844/33, арк. 31; ствп. 5836/26, арк. 8—12.
[239] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 777; Жерела... Т. 6. С. 130.
[240] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 420, 452; Т. 3. Прилож.— С. 59; Т. 8. С. 339—340, 357—358; Т. 10. С. 777; Жерела... Т. 6. С. 130—131.
[241] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 447, 449—451, 455—457; Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 225, арк. 372.
[242] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 771—773, 775, 778; Акты ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 89; Жерела... Т. 6. С. 130—131.
[243] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 449—450, 453—454, 456—457, 462; ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей». 1652 р., ствп. 1 б. № 91.
[244] ЦДАДА. ф. «Сибирский приказ», ствп. 1636, арк. 264—272.
[245] Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. Указатель; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 517; Т. 11. С. 726; Памятники... Т. 3. С. 271; Жерела... Т. 12. С. 394; Monumenta Hungariae... T. 23. P. 132, 330, 406; ЦДАДА. ф. «Сибирский приказ», ствп. 1636, арк. 406, 432—433, 482—509.
[246] *Michałowski K.* Op. cit. S. 23.
[247] Акты ЮЗР. Т. 14. С. 39.
[248] Там же. Т. 10. С. 559—562.
[249] *Голубев С.* Киевский митрополит... Т. 1. Прилож. С. 454.
[250] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 560.
[251] *Szilagyi S.* Op. cit. T. 2. P. 68; Monumenta Hungariae... T. 23. P. 313. Асекурація — забезпечення.
[252] Monumenta Hungariae... T. 23. P. 374.
[253] Ibid. P. 384.
[254] Ibid. P. 417.
[255] *Szilagyi S.* Op. cit. T. 2. P. 107—108.
[256] Monumenta Hungariae... T. 23. P. 485—489.
[257] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 546—547.

[258] Там же. С. 496; Т. 8. С. 325, 340; Т. 10. С. 38, 95, 335, 577 та ін.
[259] Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 201—207.
[260] *Szilagyi S.* Op. cit. Т. 3. P. 109.
[261] Monumenta Hungariae... Т. 23. P. 485—489.
[262] ЗНТШ. Т. 149. С. 178—180.
[263] *Michałowski K.* Op. cit. S. 672.
[264] Краків. Архів Чарторийських. Теки Нарушевича. Т. 147, арк. 239.
[265] *Соловьев С.* История России с древнейших времен. Т. 10. СПб., 1860. С. 1626.
[266] Памятники... Т. 1. С. 237.
[267] ЦДАДА, ф. «Сибирский приказ», ствп. 1636, арк. 400 (лист від 2 квіт. 1655 р.).
[268] ЗНТШ. Т. 78. С. 23—24.
[269] Архив ЮЗР. Т. 3. С. 593.
[270] *Szilagyi S.* Op. cit. Т. 2. P. 107—108.
[271] Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 123, 167.
[272] Памятники... Т. 2. С. 586.

ЧАСТИНА П'ЯТА

Державне об'єднання України з Росією

Зв'язки Хмельницького з Росією під час Визвольної війни

[1] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 405.
[2] Памятники... Т. 1. С. 220.
[3] Історія України в документах... Т. 3. С. 158—159; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 309.
[4] *Prochaska A.* Protest kupców z r. 1621 // Kwartalnik historyczny. 1893. № 3. S. 36.
[5] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 142.
[6] Там же. С. 166—167.
[7] Там же. С. 184—185.
[8] Там же. С. 188—189.
[9] Там же. С. 243—244.
[10] Там же. С. 211, 215, 216, 229, 231 та ін.
[11] Воссоединение... Т. 2. С. 32—33.
[12] Там же. С. 33.
[13] Там же. С. 55, 64—65, 67.
[14] Там же. С. 33.
[15] Там же. С. 132.
[16] Там же. С. 152.
[17] ЦДАДА, ф. «Греческие дела», спр. 7, арк. 123—124.
[18] Воссоединение... Т. 2. С. 93, 95, 98.
[19] Там же. С. 127—131.
[20] Там же. С. 100.
[21] Акты ЮЗР. Т. 3. Прилож. С. 25—26.
[22] Воссоединение... Т. 2. С. 132.
[23] Там же. С. 152—153.
[24] Там же. С. 177.
[25] Там же. С. 209.
[26] Там же. С. 49.

[27] Там же. С. 56—57.
[28] Там же. С. 152—153, 270.
[29] Там же. С. 66.
[30] Там же. С. 153.
[31] Там же. С. 171.
[32] Там же. С. 153.
[33] Акты ЮЗР. Т. 3. Прилож. С. 41, 110—111.
[34] Latopisiec... Т. 1. S. 113.
[35] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 343, 350, 353.
[36] Там же. С. 353—354, 356—358.
[37] Воссоединение... Т. 2. С. 255.
[38] Там же. С. 268.
[39] Там же. С. 269—272.
[40] Там же. С. 373.
[41] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 419—435; Т. 8. С. 324, 329—339, 355 та ін.
[42] Там же. Т. 3. С. 422.
[43] Воссоединение... Т. 2. С. 313.
[44] Там же. С. 229—317.
[45] *Michałowski K.* Op. cit. S. 535—538.
[46] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей». 1650 р., ствп. 3.
[47] Воссоединение... Т. 2. С. 188, 190.
[48] Там же. С. 188—189.
[49] Там же. С. 488—490.
[50] Там же. С. 489.
[51] Там же. Т. 3. С. 11—12.
[52] Там же. С. 29, 37—38.
[53] Там же. С. 65—76, 86—87, 99—100.
[54] Там же. С. 76—77. Записку було вручено Хмельницькому українською мовою, але зберігся лише російський її варіант.
[55] Там же. С. 121—122.
[56] Там же. С. 119—122.
[57] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 474—476.
[58] Воссоединение... Т. 3. С. 66.
[59] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 357—358.
[60] *Харлампович К.* Указ. соч. С. 122, 135, 370—371; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 328—329.
[61] Воссоединение... Т. 2. С. 334—335, 358—359.
[62] Там же. Т. 3. С. 19.
[63] Там же. С. 160, 162, 198—199.
[64] Цікаво, що П. Зеркальников мав у Києві власний будинок. У 1667—1685 рр. він був дяком у патріаршому казенному Приказі в Москві (див.: *Харлампович К.* Указ. соч. С. 370—371).
[65] Воссоединение... Т. 2. С. 490—491; Т. 3. С. 126, 127, 132—136, 147, 157, 278.
[66] Там же. Т. 3. С. 161, 162, 199, 205, 208—210, 213—214.
[67] Там же. С. 245.
[68] Там же. С. 244—247.
[69] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 368.
[70] Воссоединение... Т. 3. С. 262.
[71] ЦДАДА. ф. «Разрядный приказ. Белгородские столпцы», ствп. 74. № 1.
[72] Памятники... Т. 3. С. 169—171 (без дати).
[73] Акты Московского государства. Т. 2. С. 328—329.
[74] Воссоединение... Т. 3. С. 262—264.
[75] ЦДАДА, ф. «Приказ тайных дел». Ствп. 79.
[76] Воссоединение... Т. 3. С. 304.

[77] Там же. С. 320.
[78] Там же. С. 322—323.
[79] Там же. С. 365.
[80] Там же. С. 364, 365.
[81] Там же. С. 367.
[82] Там же. С. 366.
[83] Там же. С. 412.
[84] Там же. С. 374, 497.
[85] Там же. С. 357.
[86] Там же. С. 405—406.
[87] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 446, 461; Т. 8. С. 371—372; Памятники... Т. 3. С. 182—185; ЗНТШ. Т. 149. С. 174—176; ЦДАДА, ф. «Малороссийский приказ», ствп. 5822.
[88] Воссоединение... Т. 2. С. 160.
[89] Там же. С. 278.
[90] Там же. С. 185.
[91] Там же. Т. 3. С. 116.
[92] Там же. С. 383.
[93] Жерела... Т. 6. С. 56.
[94] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 52.
[95] ЦДАДА, ф. «Белгородский стол», ствп. 297, арк. 537 (1650 р.).
[96] Воссоединение... Т. 2. С. 79—80.
[97] ЦДАДА, ф. «Малороссийские дела», 1650 р., ствп. 1, арк. 37—39.
[98] Воссоединение... Т. 3. С. 157.
[99] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 328—330; Воссоединение... Т. 2. С. 197, 238; Т. 3. С. 61, 218.
[100] Воссоединение... Т. 3. С. 185.
[101] Там же. С. 233.

Земський собор 1653 р. і Переяславська рада 1654 р.

[1] ЦДАДА, ф. «Сношения России с Польшей», 1653 р. Кн. 84; *Соловьев С.* Указ. соч. Т. 10. С. 1626 і далі.
[2] Воссоединение... Т. 3. С. 406—414.
[3] Там же. С. 428—429.
[4] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 223.
[5] Там же. С. 224.
[6] Воссоединение... Т. 3. С. 443; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 285—286.
[7] Там же. С. 422.
[8] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 141, 148.
[9] Воссоединение... Т. 3. С. 397, 510.
[10] Там же. С. 450, 504.
[11] Там же. С. 122.
[12] Там же. С. 498, 510.
[13] Там же. С. 120, 122.
[14] Там же. С. 497, 500, 504, 505.
[15] Там же. С. 497.
[16] Там же. С. 422—424.
[17] Там же. С. 427, 428, 491.
[18] Там же. С. 437.
[19] Там же. С. 435—438.
[20] Там же. С. 443 і далі.
[21] Там же. С. 454—455.
[22] ЦДАДА, ф. «Посольський приказ. Приказные дела старых лет», в'язка 286, № 77.

[23] Воссоединение... Т. 3. С. 460—461. Промова відома у російському перекладі.
[24] Там же. С. 307.
[25] Там же. С. 461.
[26] Там же. С. 464.
[27] Там же.
[28] Там же. С. 464—466.
[29] Там же. С. 466.
[30] Там же. С. 473. Порівн.: Акты ЮЗР. Т. 3. С. 563—568.
[31] Воссоединение... Т. 3. С. 474.
[32] Там же. С. 473—475.
[33] Там же. С. 475—476.
[34] Там же. С. 476.
[35] Там же. С. 477, 516.
[36] Летопись Самовидца. С. 36.
[37] Жерела... Т. 12. С. 285.
[38] Краків. Архів Чарторийських. Теки Нарушевича. Т. 149, арк. 473; Theatrum Europeum... 1654. S. 610—614.
[39] У Переяславській раді не брали участі полковники: брацлавський — Михайло Зеленський, кальницький — Іван Богун і уманський — Йосиф Глух. Вони захищали західний і південний кордони від польських і татарських військ (див.: Акты ЮЗР. Т. 10. С. 68, 570, 702). Паволоцький полковник Михайло Суличич перебував у посольстві в Трансільванії, військовий осавул Дем'ян Лисовець — у Молдавії (див.: Акты ЮЗР. Т. 10. С. 328, 344; Т. 14. С. 35, 36, 47). Кропивенський полковник Филол Джалалий запізнився на Переяславську раду, але цареві присягнув.
[40] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 272, 555—558, 570—578.
[41] Краків. Архів Чарторийських. Теки Нарушевича. Т. 147, арк. 517.
[42] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 355—359, 383—392.
[43] Там же. С. 773; ЧОНДР. М., 1861. Кн. 3.
[44] Воссоединение... Т. 3. С. 457, 485—486.
[45] Тези про 300-річчя Возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). К., 1954. С. 10.
[46] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 446—452.
[47] Кілька статей не стосувалися суспільно-політичних справ (ст. 9 — про посилання війська на Смоленськ, ст. 20 — про захист кордону від Польщі, ст. 22 — про захист від татар).
[48] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 232—236.
[49] Воссоединение... Т. 3. С. 549.
[50] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 513—514.
[51] Там же. С. 562.
[52] Там же. С. 417, 419, 422, 423.
[53] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 421—422, 424, 425, 427—428, 486—488.
[54] Воссоединение... Т. 3. С. 554—555.
[55] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 429—432.
[56] Там же. С. 437—446.
[57] Воссоединение... Т. 3. С. 560—565.
[58] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 451—452.
[59] Там же. С. 485.
[60] Там же. С. 475—476.
[61] Там же. С. 452.
[62] Там же. С. 441.
[63] Там же. С. 447, 449.
[64] Там же. С. 441, 449, 475.
[65] Там же. С. 562.
[66] Там же. С. 439, 441, 442. Низ — землі Запорізького війська.

[67] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 476.
[68] Там же. С. 477—484.
[69] Воссоединение... Т. 3. С. 567—571; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 489—497. Наведений тут у фігурних дужках текст у тогочасному списку обведено чорнилом.
[70] Воссоединение... Т. 3. С. 569—570.
[71] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 471—476.
[72] Там же. С. 484.
[73] Воссоединение... Т. 3. С. 559.
[74] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 553—556.
[75] Воссоединение... Т. 3. С. 557—559.
[76] Архив ЮЗР. Т. 10. С. 721—722.
[77] Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. № 30.
[78] *Szilagyi S.* Op. cit. T. 3. P. 107.
[79] Воссоединение... Т. 3. С. 568.
[80] Там же. С. 569.

Останні роки життя і смерть Богдана Хмельницького

[1] ЦДАДА, ф. «Сибирский приказ», ствп. 1636, арк. 6—9, 48—53, 88—93, 121—127, 157—166, 247—250, 285—299, 319—331; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 671—672, 756—757, 769—778; Т. 14. С. 97.
[2] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 578—606, 657—672, 673—704; Т. 14. С. 1—68, 81—126; ЦДАДА, ф. «Сибирский приказ», ствп. 1636, арк. 18—38.
[3] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 569.
[4] Там же. Т. 10. С. 441, 475.
[5] Там же. Т. 3. С. 569.
[6] Там же. Т. 10. С. 371, 381—386.
[7] Там же. С. 386—392, 408.
[8] Там же. С. 349—414.
[9] Там же. С. 507—512.
[10] Там же. С. 673—676.
[11] Там же. С. 475—476.
[12] Там же. С. 687—704.
[13] Там же. Т. 14. С. 709—730, 741—760, 769—798.
[14] Там же. С. 137, 143, 145—147, 171, 174, 415—416, 436; Сборник статей и материалов... Вып. 1. С. 28—29, 64, 69—70; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 522—527.
[15] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 271—272, 405, 559—561, 586, 677, 680; Акты Московского государства. Т. 2. С. 369; Памятники... Т. 3. С. 174—180; Краків. Архів Чарторийських. Теки Нарушевича. Т. 147, арк. 537.
[16] Акты ЮЗР. Т. 14. С. 29, 67—76.
[17] *Michałowski K.* Op. cit. S. 732—736; *Kochowski W.* Op. cit. T. 1. P. 620—621.
[18] *Michałowski K.* Op. cit. S. 738—741; Вроцлав. Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 189. Зап. М. Голінського. С. 729, 734; Краків. Бібліотека Чарторийських. Від. рук. Теки Нарушевича. Т. 148, арк. 5 і далі.
[19] *Kochowski W.* Op. cit. T. 1. P. 443—445.
[20] *Michałowski K.* Op. cit. S. 741—747; Latopisiec... T. 1. S. 167—169; Летопись Самовидца. С. 40; *Twardowski.* Op. cit. S. 130—131; ЦДАДА, ф. «Сибирский приказ», ствп. 1636, арк. 383—388; *Величко С.* Летопись... К., 1855. Т. 3. С. 117.
[21] Акты ЮЗР. Т. 14. С. 527.
[22] ЦДАДА, ф. «Сибирский приказ», ствп. 1636, арк. 576 і далі; *Jemiołowski M.* Pamiętnik obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 społcześnie, porządkiem lat opowiedziane. Lwów, 1850. S. 54—55.

[23] ЦДАДА, ф. «Сибирский приказ», ствп. 1636, арк. 376; ф. «Белгородский стол», ствп. 328, арк. 382 і далі; *Jemiołowski M.* Op. cit. S. 60—61; Жерела... Т. 6. С. 124, 131, 135.
[24] ЧОИДР. М., 1910. Кн. 2. С. 81; Latopisiec... T. 1. S. 175—176; *Jemiołowski M.* Op. cit. S. 62—63.
[25] Жерела... Т. 6. С. 122—151; *Zubrzycki D.* Op. cit. S. 338—346.
[26] Жерела... Т. 6. С. 133, 138, 147.
[27] ЦДАДА, ф. «Белгородский стол», ствп. 352, арк. 114 і далі.
[28] Воссоединение... Т. 3. С. 500, 505.
[29] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 549—558, 561—564, 570.
[30] Варшава. Бібліотека університету. Від. рук. № 382, арк. 25.
[31] Памятники... Т. 3. С. 196—203; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 595.
[32] Акты ЮЗР. Т. 14. С. 116—117.
[33] Памятники... Т. 3. С. 217—219.
[34] ЦДАДА, ф. «Сибирский приказ», ствп. 1636, арк. 389 і далі; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 595—596; Т. 14. С. 25, 72.
[35] Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 96—98.
[36] ЦДАДА, ф. «Сибирский приказ», ствп. 1636, арк. 406; Акты ЮЗР. Т. 14. С. 559—564.
[37] ЦДАДА, ф. «Сибирский приказ», ствп. 1636, арк. 432.
[38] *Костомаров Н.* Собрание сочинений. СПб., 1905. Кн. 5. С. 611—612; Турецькі листи збереглися у перекрученому перекладі, з якого виходить, нібито українські посли погодилися на підданство Сулейманові; такого неправильного погляду дотримувався М. Костомаров.
[39] Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 216—217; Жерела... Т. 12. С. 479, 480, 482, 489.
[40] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 563, 565, 575, 578, 586.
[41] Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 91.
[42] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 579—582, 774; Т. 14. С. 22, 47 та ін.
[43] Там же. Т. 10. С. 699—700; Т. 14. С. 47—49.
[44] Там же. Т. 14. С. 61—62.
[45] Там же. С. 40—42.
[46] *Grabowski A.* T. 1. S. 95.
[47] Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 70—71.
[48] Там же. С. 78.
[49] *Kubała L.* Wojna szwecka... S. 437; *Pufendorf S.* De rebus a Carolo Gustavo gestis. Nürnberg, 1696. P. 91.
[50] Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 117.
[51] ЦДАДА, ф. «Сибирский приказ», ствп. 1636, арк. 589—597.
[52] Там же.
[53] Там же, арк. 637—649, 659—669; ф. «Сношения России с Польшей». 1657 р., № 28, арк. 31.
[54] Там же, ф. «Книги посольского приказа», № 87, арк. 45—46, 181—182.
[55] Краків. Архів Чарторийських, № 2113, арк. 121.
[56] ЦДАДА, ф. «Книги посольского двора», № 88, арк. 242; Симбирский сборник. С. 48.
[57] ЦДАДА, ф. «Книги посольского двора», № 87, арк. 179—186.
[58] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 388.
[59] Там же. Т. 3. С. 552—553.
[60] Monumenta Hungariae... T. 23. P. 465—468.
[61] З'їзд закінчився 24 жовт., але 9 листоп. посли до Чигирина ще не повернулися (див.: Акты ЮЗР. Т. 3. С. 548—549).
[62] Рік 7164 — за старим літочисленням «від початку світу».
[63] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 555—557.
[64] Там же. С. 555—556.

[65] Там же. Т. 8. С. 387.
[66] Там же. Т. 3. С. 599.
[67] ЦДАДА, ф. «Малороссийский приказ», ствп. 5844/33, арк. 31.
[68] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 597—599.
[69] ЦДАДА, ф. «Малороссийский приказ», ствп. 5832/26, арк. 1.
[70] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 387.
[71] Там же. Т. 3. С. 597—599; Т. 8. С. 394—395; ЗНТШ. Т. 149. С. 182—183, 186—187.
[72] Monumenta Hungariae... T. 23. P. 694; Жерела... Т. 12. С. 283; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 328, 344, 444.
[73] Monumenta Hungariae... T. 23. P. 374.
[74] Ibid. P. 417.
[75] *Szilagyi S.* Op. cit. T. 2. P. 107—108.
[76] Ibid. P. 110—111; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 546—547.
[77] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 551—552.
[78] Там же. С. 556—557.
[79] Там же. С. 557.
[80] Там же. С. 552, 585.
[81] *Szilagyi S.* Op. cit. T. 2. P. 351.
[82] Ibid. P. 107.
[83] Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 128.
[84] Там же. С. 127.
[85] Там же. № 92—94.
[86] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 586.
[87] Там же. С. 557, 585.
[88] Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 138.
[89] *Szilagyi S.* Op. cit. T. 2. P. 193.
[90] Ibid. P. 190.
[91] Русская историческая библиотека. Т. 8. С. 1260—1265; *Szilagyi S.* Op. cit. T. 2. P. 127 etc.
[92] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 563—565, 575.
[93] Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов. Вильна, 1909. Т. 34. С. 96.
[94] Памятники... Т. 3. С. 260, 263, 266; Сборник статей и материалов... Т. 1. С. 82, 94.
[95] Бібліотека Оссолінських. Від. рук. № 2346, арк. 379—380.
[96] Краків. Архів Чарторийських. № 2446. С. 75—77.
[97] Archiv für Österreichische Geschichte... T. 59. S. 23; ЗНТШ. Т. 81. С. 56.
[98] Жерела... Т. 12. С. 428; Памятники... Т. 3. С. 238—240; *Kubala L.* Wojna brandenburska. S. 435.
[99] Берлін. Пруський державний архів.
[100] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 551. Згадка про хана помилкова.
[101] Симбирский сборник. С. 48 і далі.
[102] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 597—599.
[103] Сборник статей и материалов... Т. 2. С. 72.
[104] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 554—589.
[105] Там же. С. 575.
[106] Там же. С. 568.
[107] Там же. С. 575.
[108] Там же. С. 569—570.
[109] Там же. С. 569—570, 588.
[110] Сборник статей и материалов... Т. 1. С. 40; Жерела... Т. 12. С. 320, 391; Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 195; Симбирский сборник. С. 48; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 559—560, 571—572.
[111] ЦДАДА, ф. «Белгородский стол», ствп. 386, арк. 905—908.
[112] ЦДАДА, ф. «Малороссийский приказ», ствп. 5832/26, арк. 1.
[113] Там же, арк. 13—17.
[114] Monumenta Hungariae... T. 23. P. 54; Акты ЮЗР. Т. 7. С. 189.
[115] ЦДАДА, ф. «Малороссийский приказ», ствп. 5832/26, арк. 13—17.
[116] Акты ЮЗР. Т. 4. С. 3, 5, 11, 14; Т. 11. С. 706; Monumenta Hungariae... T. 23. P. 518; Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 319.
[117] Летопись Григория Грабянки. К., 1854. С. 154.
[118] Там же.
[119] Летопись Самовидца. С. 48.
[120] Исторические песни малорусского народа. К., 1875. Т. 2. Вып. 1. С. 121.
[121] Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. К., 1856. С. 30.
[122] Богдан Хмельницький. К.; Х., 1944. С. 4.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абрамович Іван, чернігівський полковник 185, 194
Абрамович Микола 190, 191
Агафокл 56
Азем-паша 317
Аксак Стефан 16
Аксаки 177
Аксакова Катерина 177
Акундінов Тимошка 234, 253, 271, 272
Алегреті 322
Алепський Павло 40, 42, 54, 56, 132, 142, 164, 167—169, 207, 208, 232, 239, 246, 250
Амброжик Василь 123
Андрієнко Роман 309
Антоній, різьбяр 284
Апанович Олена 8
Арсеньєв, вольнівський воєвода 270
Астаматій — див. Остаматенко
Ахіллес Олександр 134
Бабкін Іван 312
Баглай Іван 202
Бадівський 179
Байбузиха 221
Бакурин 183
Бакуринський Микола 194
Бакуринський Юрій 182, 194
Бантиш-Каменський Д. М. 10
Барабаш Іван 49, 71, 75, 78, 167
Баранович Лазар, єпископ чернігівський 176
Басараб Константин 319
Басараб Матвій 154, 155, 254
Безпалий Іван 222
Бектеш-ага 44, 150, 151
Бенедікс 134
Беньовський Станіслав 326, 331
Бережецький Прокіп 60
Березівський 179
Березівські, шляхтичі 123
Бетлер Габор 155
Биковський 17
Бирюцький Іван 183
Близько, сотник 58
Бовш 179
Богдан, сотник 116
Богдан Микійович 208
Богданов Григорій 108, 276, 283
Боглевський Іван 183
Богун Іван 39, 75, 101, 112, 114—116, 121, 129, 145, 180, 228, 249, 297, 312, 313, 316, 337
Болховський Семен Микитович, князь, воєвода хотмизький 81, 210, 289
Бондаренко Федір 246
Боплан Вільгельм 27, 31, 133, 136
Борецький Йов, київський митрополит 39
Боянівська М. Б. 9
Борозна Лаврентій 182
Бредихін Мартем'ян 164, 281
Брезовський 174
Бржозовський Максиміліан, каштелян 97, 126, 177
Бруяка Іван, полковник 180
Брюховецький Іван, гетьман 57, 245, 256, 327
Бурляй Кіндрат 66, 73, 76, 101, 153, 156, 212, 228, 254, 279, 280, 283
Буров Василь 115
Бутурецький 179
Бутурлін Андрій 312, 323
Бутурлін Василь Васильович 53, 137, 146, 180, 181, 286—290, 292—294, 296, 297, 301, 303, 306, 309, 314—316
Бутурлін Федір 324, 330, 333, 334
Варлаам, маляр 284
Василь, піп 124
Василь Михайлович, гонець 267
Васильович Тиміш — див. Тиміш Васильович
Вачівський 179
Вдовиченко 216
Величко Самійло (Самуїл) 10, 58
Велінг 57, 329
Волков Петро 208
Верещака Василь 155
Верещака Прокіп 18, 126
Вестерфельд Абраам 54
Ветчаний 26
Вешняк Федір 66, 73, 80, 129, 228, 229, 254, 268, 273, 283, 337
Виговський Данило, полковник 58, 180, 186—188, 229, 255, 309, 315
Виговський Іван, генеральний писар 43, 105, 147, 153, 155, 157, 180, 183, 186—189, 222, 229, 236—238, 254, 256, 276, 281, 288, 290, 291, 302, 325, 331, 335, 337
Виговський Костянтин 186—188
Виговський Остафій, батько Івана 183, 291, 296, 324, 325, 328, 330
Виговські 186, 188, 262
Винницькі, шляхтичі 123
Височан Остап 94
Височан Семен 124
Височанські, шляхтичі 126
Витвицькі, шляхтичі 123, 126
Вишневецька Раїна 173
Вишневецька Христина 16
Вишневецький Дмитро 39
Вишневецький Єремія 16, 18, 52, 69, 82—89, 93—95, 99, 100, 110, 115, 117, 121, 144, 146, 160, 176, 178, 211, 218, 273
Вишневецький Костянтин 16
Вишневецькі 35
Вишопільські 177
Вишпольський 33, 126
Відоні 152
Віміна Альберто 40, 41, 43, 54—57, 132, 157, 158, 168, 236, 259
Владислав IV, польський король 48—50, 64, 65, 70, 75, 95, 120, 128, 150, 156—158, 232, 265
Влезков Іван 242
Войнич Богдан 202
Войцехович Іван 185, 194
Войчик Сахно, сотник 228
Волевич Іван 32
Волевич Тишко Федорович 32
Волконський Федір Федорович 309, 310, 315
Володимир, князь київський 53
Володимир Мономах 53
Волошенин Павло Іванович 200
Волошенінов Михайло 267, 278, 283
Волянський 126
Ворон Мартин і Федір 182, 183
Воронич 174, 177
Воронченко Яків 54, 140, 291
Ворошило Петро 185
Вусиковські 177
Гавратинський 179
Гавриїл, архієпископ сербський
Гавриїл, митрополит 149, 273, 275, 276, 282, 288
Ганжа Іван 66, 84, 87
Ганна з Золотаренків, дружина Б. Хмельницького 58, 59
Гановер Натан 36, 48, 71
Гапонович Герман (Гапоненко) 302, 323—325
Гаркуша, Филон, полковник 198, 231, 256, 306
Георг, львівський міщанин 72
Георгіца Стефан 154, 318
Гетрих 8
Гиря Данило 66, 140
Гиря Іван 39, 66, 86, 87, 95, 140, 273
Гільдебрандт 56, 133, 136, 168, 188
Гладкий Матвій 100, 103, 114, 115, 129, 212, 216, 228, 239, 241
Глух Осип 140
Гоголь Остап, полковник 180
Годун Юрко 83
Гойтин Юрій 137
Голинські, шляхтичі 123, 126
Голінський 23, 72, 150, 215
Головацький, полковник 82, 95, 214
Головін Петро Петрович 303
Голота Ілля 100
Голохваст 179
Гондіус 54
Горбаренко Остап, сотник 288
Горчаков Семен, князь 253
Грабовецькі, шляхтичі 123
Граб'янка Григорій 10
Гребінка Євген 339
Грибень 179
Григорій Кирилович, осавул 302
Григорій Мануйлович 211, 245
Григорович 179
Григорович Єфимій 210
Громика Михайло, полк. 131, 180, 216
Грондський 23, 40, 41, 47, 49
Грузевич 184
Груша Іван, канцелярист 255, 257, 327
Грязна Катерина 182, 183
Грязний Борис, поміщик 272
Гулаковський Микола, сотник 199
Гуляницький Григорій, полк. 140, 165, 175, 180, 229, 252
Гуляницький Іван, полк. 291
Гуменецький 174
Гуня Дмитро 11, 39, 46, 62, 146
Гурин 32
Гурський, полк. 75
Густав Адольф, король шведський 156

Данило, писар 328
Данило, чернець 307, 320, 331, 332
Данило, пасинок гетьмана 59
Данилович Ян 41, 42
Дашкович Євстафій 173
Дворецький Василь, полковник 180, 323
де-Брежі 43, 48
Деменс 18
Дергачович Грицько 169
Джалалий Фелол, полк. 66, 78, 80, 102, 114, 115, 129, 152, 226, 228, 229, 337
Джірардіні 152
Дима 245
Динонтович Іван 185
Длуський Мартин 18
Дмитро Михайлович 302
Дмовський Роман 9
Добродіяшко Іларіон 59
Довжанські, шляхтичі 126
Долгерт 51
Долгорукий Юрій Олексійович 264
Должкевич 26
Донець Іван 99
Дорошенко Михайло, гетьман 53
Дорошенко Петро, гетьман 243
Драбчик 125
Дрогомирецькі, шляхтичі 123
Дубравські, шляхтичі 126
Дунець, священик 94
Енгельс 34, 126, 133
Єлець Ігнатій 35, 177
Єремієвич 179
Єрлич Яким 18, 45, 96, 126, 197, 270
Єфимій Григорович 210
Жаденов 107
Жданович Антін, полковник 129, 151, 153, 180, 187, 198, 231, 242, 243, 309, 330
Жданович Роман 317
Жеребки 179
Жмайло Марко 10, 146
Жолкевська-Данилович Софія 41
Жолкевський Станіслав, коронний гетьман 41, 43, 44
Жолкевський, київський воєвода 29
Жолкевські 98
Забіла Петро, полк. 211, 246, 250
Забузький Семен 102, 105
Зависний, сотник 127
Закревський 49
Залеські 177
Замойська 51
Замойський Олександр 18, 177
Замойський Тома 17
Занкевич 179
Занкіївський 179
Заренбахта 179
Зарудний Самійло Богданович 79, 108, 180, 186, 187, 189, 193, 195, 229, 254, 255, 262, 278, 283, 291, 294, 299, 302, 303, 306, 307, 309, 317, 337
Заславський Домінік, князь 17, 87, 89—93
Заславський Януш 16, 105
Заславські 35
Затинка 179
Збаразький 176
Здуневський Марко 60
Зеленський Михайло, полк. 141, 180
Зеркальников Перфілій 212, 277, 278
Золотаренко Василь, полк. 186, 187, 311
Золотаренко Іван 58, 60, 129, 137, 146, 147, 165, 173, 174, 186, 187, 206, 240, 250, 291, 310—312, 337
Зосимович Андрій 208
Зрайківський 179
Зубрикоа-Корженьовська Христина 50
Зюзін, воєвода 217
Ібрагім, султан 150
Іван, піп 124
Іванов Фома 152
Іванов Алмаз 278, 279, 302, 303, 306
Іван Іванович 302
Івахнин Калько 184
Івачівський 179
Іваш Ш... 184
Ієвлєв Климент 333
Ілля Мануйлович 255
Імшеленський 179
Іскра Іван, полк. 278
Іслам-Гірей 76, 104, 105, 113, 121, 148, 149, 270
Йоасаф, митрополит корінфський 255
Йосиф, міщанин 242
Кавацца, венеціанський посол 158
Кардашовець Іван Митрофанович 211
Карло Мокрійович 185, 194
Калин 125
Калина Федір 184
Калиновська Галина 17
Калиновський, польський гетьман 79, 86, 112, 119, 120, 176, 219
Калиновський, староста 144
Калиновський Мартин, чернігівський воєвода 18, 33, 35
Калугер Данило (Олівеберг-де-Грекані) 255
Каманін І. 40
Каменецький 179
Каменєв Іван 211
Кантемири, тат. князі 45
Капуста Ларіон (Лаврін), полковник 94, 281, 283, 289
Караїмович Ілляш 49, 77, 78
Карач-бей 76
Карл X, шведський король 40, 255, 318, 320, 321, 327, 329, 332
Карл Фердінанд 95
Касім-паша 44
Квінктій Цинцинат — див. Цинцинат
Кевлич 126
Керло Гаврило 211
Кизим, сотник 83
Кисіль Адам, воєвода 40, 60, 69, 71, 80—83, 87, 89, 92, 97, 98, 105—108, 118, 120, 126, 160, 164, 170, 171, 174, 176, 178, 211, 215, 219, 225—227, 235, 237, 243, 252, 264, 265, 272, 298
Кисіль Микола 97
Кікін Василь 289, 321, 325, 332
Кіндрат Якимович, пасинок гетьмана 59, 302
Клиша Яцько 49, 66, 76, 140, 309
Клишевський 26
Княгиницькі, шляхтичі 123
Ковалевський Іван 57, 187, 244, 254, 255, 257, 327
Козлович Іван 208
Колчицький Степан 289
Кольцов Федос 211
Коменський Ян Амос 9
Коморовський 51
Конде 48
Кондратенко Богдан 231, 309
Конецпольський Олександр, син Станіслава 17, 33, 50—52, 67, 73—76, 84, 89, 99, 110, 176, 178, 211, 247, 273
Конецпольський Станіслав, гетьман коронний 16—18, 22, 47—51, 65, 66, 94, 95, 109
Конєцпольські 98
Кончевський (Кончевич) Ярема 67—68
Копоть 179
Корецька, княжна
Корецький, князь 98, 99
Корецький Кароль 17
Корецький Самуїл (Самійло) 16, 18, 176
Корній, ніжинський козак 210
Коробка Федір 291, 335
Косинський Криштоф 10, 146
Косів Сильвестр, митрополит 252, 253, 277, 284, 297, 310
Костка Напєрський Олександр 111, 113
Костомаров М. І. 10, 153
Костянтинович 179
Костянтинович Левко, осавул 185
Кость Мокрійович 185
Котляренко
Котович Петро 208, 253
Кохановський Станіслав 182, 185
Кохановський Степан 50
Коховський 23, 42, 43, 46, 47
Кочкияда 179
Кравченко Іван 254
Красковський Артем 182, 185, 195
Красковський Іван, писар 246
Краус 142
Кривоніс Максим 66—68, 78, 83—88, 91, 94, 95, 129, 137, 142—144, 337
Кривоносенко, син Максима 86, 99
Криса Михайло, полк. 180, 229
Криса, сотник 78
Кричевський Михайло, київський полковник 100, 133, 180
Кричевський, чигиринський полковник 73, 75, 77
Кромвель 155
Крокос 123
Кукольник-Листопад Іван 87
Кульчицькі 289
Кунаков Григорій 179, 211, 215, 251, 261, 272, 282
Куракін Федір Семенович 309
Кушевич 66, 123
Лаврін Василів 169
Лазаревський Олександр 339
Ламан Григорій 169
Ланта 217
Ланцкоронський Станіслав 115, 176, 258, 313, 322
Ланцкоронський, каштелян кам'янецький 99, 100
Ласко 69, 226
Латусь 123
Лащ Самуїл 16, 18, 30
Лев, князь галицький 53
Левко Антонів 169
Левон, сотник 246

Левонович Марко 309
Леон Іванович 83
Леопольд, брат римського цісаря 326
Лесницький Григорій, полковник 180, 185, 187, 229, 291, 294, 315
Лещинський, маршалок 225
Липленські 177
Лисівець Дем'ян (Демко) 58, 112, 129
Литвин Лука 139
Лихарєв Яків 278
Лілієнкрона Густав 329
Лобода Федір 146, 291
Ладиженський Максим 310
Ладиженський Федір 280
Лозинський 155
Лопечиха Мариця 202
Лопухін Абрам 325
Лопухін Ларіон (Ілларіон) 210, 274, 279, 281, 283, 289
Лорбах 322
Луківський 179
Лунківський 179
Лупинський 179
Лупул Василь 54, 59, 109, 120, 121, 134, 154, 156, 227, 245, 318
Лученко Михайло 291
Любомирський Станіслав 16, 176
Люторенко Яцина 66, 140
Люц Степан 256, 327
Львов Олексій Михайлович 267
Могамед, султан 150, 152
Мазаріні 48
Макарій, патріарх 56
Максим Михайлович 32
Маркварт Генріх 211
Маркевич М. О. 10
Маркс Карл 37, 232
Матвеев Артемон 135, 153, 280, 309
Матвієвич 179
Матвіїв 179
Махаринський Михайло, сотник, 162, 187, 193, 309
Махмет-Гірей 316, 317
Машкевич, урядовець Вишневецького 82
Мегмет-ага-чауша 153
Мегмет-азі 153
Медведівський 179
Медухівський 179
Мезенський Василь 208, 212
Мешериков Олексій 310, 137
Меіцерін 186
Мєлецький 34
Михайло Іванович, міщанин, 172, 185
Микіївські
Милославський Ілля 283, 301
Миньківський Іван, полковник, 180, 185
Мирка
Мислешевський 333
Михайло Федорович, цар 39
Мовчан Лук'ян 58
Могила Петро 16
Мозиря Лукіян, полковник 216, 228, 278
Мокіївські 179
Мокрський Андрій Гонцель 43, 95
Морозов Борис 283, 301
Морозовицький Станіслав («Морозенко») 101
Москаленко Сава 66, 140
Мостецький 179
Мужиловський Силуян 77, 135, 153, 212, 226, 254, 266, 267, 279, 280, 283
Мухомор Андрій 201
Нагірний 179
Назар Петрович 169
Наїма Челебі 44
Наливайко Северин 10, 146
Небаба Мартин, полк. 100, 112, 116, 129, 205, 206, 228, 239, 245, 246
Неглядін Гришка 217
Неманчук Данко 31
Немирич Олександр 126
Немирич Степан 177
Немирич Юрій 15, 66, 155, 183
Немиричі 177
Неронов Григорій 135, 150, 250, 270, 271, 283
Нестеренко Іван 49
Нестеренко Максим, полковник 66, 108, 140, 254
Нечай Данило 99, 100, 109, 112, 129, 144, 180, 240, 255
Нечай Іван 58, 139, 140, 180, 242, 255, 312
Никифорович Іван, наказний гетьман 187
Никон, патріарх 281—285, 314, 335
Ничагівські 179
Новокрещенов 217
Новосельські 179
Носач Тимофій, полковник 140, 183, 184, 187
Носакович Лукаш 133, 164, 182, 185, 191, 194
Одживольський 35
Одинець Петро 39
Одоєвський Микита Іванович 322, 324
Окольський 34
Олексій Михайлович, цар 53, 95, 98, 120, 137, 210, 217, 226, 252, 253, 260, 262, 265—270, 274, 280, 283—288, 291, 296, 301, 302, 306, 312, 317, 321, 323, 325, 330, 332, 333
Олена, донька Лупула 154
Олфер'єв Іван Васильович 289
Ометинські 177
Оникієнко Тимофій, полк. 187, 311
Ордін-Нащокін А. П. 321
Орест, логофет волоський 328
Осетров Федір Хлоров 212
Осман-чауш 151, 152
Оссолінський, канцлер 49, 65, 80, 105, 109, 173
Остаматенко Остафій (Астаматій, Стаматаєнко) 245, 248
Остап, бориспільський міщанин 242
Остафій, переяславський купець 208
Осторог Микола, коронний підчаший 89, 99
Острянин Яків (Яцько) 11, 38, 46, 62, 146
Оходоповський 26
Павло, чернець 277
Павло Алепський — див. Алепський
Павлюк 11, 46, 62, 66, 76, 146
Паїсій, патріарх 58, 96, 266, 267, 274, 282
Парфеній, патріарх 274
Пархоменко Яків 140, 291, 312
Пардевич Петро, австр. посол 250 331
Пасторій 45
Пац Криштоф 322
Пекулицький Ілляш 180, 242
Пенчюков Іван 211
Пенчюков Томило 211
Пересецький 17
Перфирієв Томило 309
Петровський М. Н. 42
Пешта Богдан 273
Пешта Роман 49, 51
Піноччі Єронім 40
Пісочинський 211
Пішко Євтихій 245, 291, 310
Пилип, полковник 58
Плещеєв 83, 264
Пободайло, полк. 119, 129, 240, 291
Полегенький, цирульник 197, 198
Половець Семен 140, 291
Положний Матвій 309
Понятовський Павло 28
Понятовський Яків 28
Попович Іван, полковник 139, 185
Попович Яремко 94, 123, 124
Портомоїн Яків 309
Потоцький Арнольф 17
Потоцький Криштоф 17
Потоцький Микола, польський гетьман коронний 24, 25, 31—34, 46, 50, 51, 54, 62, 64, 65, 68—70, 74—80, 83—86, 109, 113—118, 127, 154, 176, 178, 215, 219, 224, 225, 230, 250, 264
Потоцький Петро 18
Потоцький Станіслав, польський гетьман коронний 120, 146, 251, 258, 312, 314, 316
Потоцький Флоріан 17
Потьомкін Петро Іванович 315
Позоровський Семен Васильович 279
Прокопович Крисько, сотник 211, 246
Проскуренко Андрій 60
Протасьяв Петро, рос. посол 139, 220, 235, 272, 309, 311
Пугачов Омелян 70
Пулховський Данило, купець 261, 272
Пушкар Мартин 114, 115, 129, 141, 291, 313, 314
Пушкін Григорій 273, 278, 279, 283
Пушкін О. С. 339
Рогозін Олексій Іванович 211
Радзивілл Альбрехт 147
Радзивілл Януш 54, 99, 100, 105, 115, 116, 132, 154, 219, 252, 259, 281, 311, 316, 327
Радкевич (Радович) Федір 60
Радченко Олифір 164, 182, 185, 216
Разін Степан 70
Ракоцій Юрій 59, 107, 111, 113, 154—156, 236, 254, 256—258, 319—321, 324, 327—334
Ракушка-Романовський Роман 245
Растанов Павло 208
Ржевський Іван 309, 319
Репнін-Оболенський Борис 280—285
Рибаков Б., академік 8
Рика Данило 211
Рилєєв К. Ф. 339
Розанда, дружина Тимоша Хмельницького 59, 151, 154, 213
Ромашкович 333
Ромодановський Григорій Григорович 289, 314, 315
Ростковський 26
Ртищев Федір Михайлович 277
Рубці Михайло та Ілля 182—185
Сабиленко Захарій 50

Савич Семен 254, 278
Савонович Кирило 208
Сагайдачний Петро Конашевич 39, 53, 146
Сагредо Ніколо 42, 157, 258
Самарін Григорій 318
Самовидець 23, 122, 126, 178, 195, 214, 297, 336
Самойлович Іван 247, 302
Сапіга Казимир Лев 16
Сатанівський Арсеній 277, 284,
Сахетський 179
Свідерський Ян 183
Семен, прилуцький полковник 216
Семенів 179
Семенович Яків 184
Семигинівський Юрій 126
Сербин Іван 134
Сігізмунд, брат Юрія II Ракоція 155
Силич Оникій 184, 185
Сильвестер, ігумен 302
Сіножацький 83
Сірий Семен 155
Сірко 48
Сіяуш 317
Скиба Іван 241, 242
Скидан Карпо 11, 46
Скиндер Іван, чернігівський війт 205, 241
Сковорода Григорій Савич 339
Скольські 123
Скринівський 179
Славинецький Єпіфаній 277, 284
Славковський 219
Смяровський 98
Снетинський Себастіан 180, 242
Собєський Яків 16
Соболь Іван Спиридонович 38
Соболь, гетьманів «покойовий» 57
Солтенко 48
Сомківна Ганна 58
Сомко Яким (Сомкович) 58, 184, 246
Сомкович Богдан, війт київський 205
Сомкович Яким 188
Сомченко Яким 309
Спасителєв Тимофій 309
Ставецький Василь 58, 60
Стадниченко Миєько, наказний полковник 184
Стадніцька 29
Стаматаєнко — див. Остаматенко
Старий Василь 137
Старицький Михайло 339
Старков Григорій 289, 309
Старовольський, ксьондз 73, 132
Стародуб Федір 291
Стасенко, полковник 111
Степан, піп 84
Степа, уманський полк. 99
Степанида, дочка гетьмана
Стеткевич Богдан 186
Стеткевичі 238
Стопський Тимофій 253
Стремнєв 164
Стрешнєв Родіон 250, 281, 283, 287
Стрибилі 177
Стрибиль, шляхтич 126
Стрибиль Авраам 17
Стрибиль Степан 17
Стриківські 179
Струтинський Андрій 125
Струтинський Василь 126
Студенецький 179
Ступиченко Супрун 169
Сулина 179
Суличич Михайло 156, 254, 278
Суханов (Суханович) Арсеній 231, 273, 274, 282, 283
Сухиня Лукіян 140
Суходольські 17, 177
Сущанський 17
Таборенко 99
Тарас Трясило — див. Трясило
Тарас Федорович — див. Трясило
Тарасенко 68, 179, 275
Татарин Прокофій 212
Татомири, шляхтичі 123
Тафралій Іван Петрович (Тафралі) 155, 245, 254, 277, 309
Твардовський 121
Твердовський 179
Тернопільський Федір 284
Тетерівський Іван 208, 212, 253
Тетеря Павло, полк. 58, 135, 155, 180, 184—188, 190, 193, 195, 221,229, 233, 236, 244, 246, 249, 250, 254, 255, 262, 290, 291, 293, 294, 299, 302, 303, 306, 307, 309, 331
Тетеря, селянський ватажок 143
Тиков Тимофій 212
Тильковський Ян 17
Тиміш Васильович 169, 173
Тихомиров М., академік 8
Тиша Михайло 206
Тиші-Виковські 177
Тишкевич Януш, воєвода київський 16, 17, 35, 52, 85, 87, 89, 90, 297
Тишкевичі 35
Тишки 179
Товпига, полк. 94
Тогай-бей 76, 224
Токайчук 73

Толимський 179
Томара Іван 208
Томиленко Василь 312
Томкович Феодосій 245
Топига Богдан 66, 78, 225
Торкват Юрій 320
Торрес, нунцій 132
Тризна, архімандрит 277
Трифонов, путивльський воєвода 83
Троїцький 179
Троцко, коваль 201
Троць Охрім 221
Трубецкой Олексій Микитович 303, 306
Трушенко Карпо, полк. 291
Трущинський 179
Трясило Тарас (Тарас Федорович) 11, 46, 146
Тулановський Микола, сотник 241
Тургенєв Денис 309
Туренін Гурій 38
Турович Охрім 32
Тьєполо 49
Увилинський Ян 17
Угерницькі, шляхтичі 123
Уйлакі Ласлав, посол 257, 324, 328
Уманець Пилип, сотник 241
Унковський Василь 250, 272
Унковський Григорій, рос. посол 54 135, 147, 226, 238, 253, 259, 267—269, 283
Унучків (Унучко) Сава, сотник 182, 185, 195
Федина, козак 125
Федір з Клекотова 87
Федір Іванович 208
Федоренко Іван 290, 291
Федорів (Федоренко) Яків, підскарбій 245, 246
Федоров Іван 37
Федоров Ларіон 211
Федорович Дмитро 210
Федорович Тарас — див. Тарас Трясило
Федькович Юрій 339
Фемістокл 35
Фердинанд III, цісар 260, 321, 331
Филимонович Максим 298
Филол Джалалий — див. Джалалий Филол
Філонко Андріїв 169
Філонов Купріян 202
Фірлей Адам 99, 100
Флоріанова-Потоцька Катерина 177
Фомин Іван, піддячий 231, 280, 281
Фомін 153
Франко Іван 339
Фрідріх-Вільгельм, бранденб. курфюрст 156, 331
Халчиновський 33
Харитонович Ілля 302
Харко, міщанин 67
Харленський 17
Харленські 177
Хвальницький 179
Хитрово Богдан Матвійович 279
Хмелецький 77, 252
Хмелецькі 98
Хмельницька Катерина 58
Хмельницька Степанида 58
Хмельницький Григорій, брат гетьмана 53
Хмельницький Захарія 59
Хмельницький Іван 59
Хмельницький Михайло, батько гетьмана 41—44, 53, 59
Хмельницький Павло Якович, полк. 180, 184, 246
Хмельницький Тиміш 57—59, 112, 120, 121, 134, 151, 154, 155, 209, 211, 213, 237, 245, 336
Хмельницький Юрій 59, 131, 217, 221, 237, 335
Хмельницькі Іванець, Семен, Іван, Яків, Йосько 59—60
Хмельницькі Станіслав, Ян, Яків 41
Ходар 179
Ходики 28
Ходкевич Анна 16, 18, 24
Ходкевичі 98
Хотецький 31
Христофор Петрович 208
Царенко 179
Ценковський 179
Цинцинат Квінктій 35
Чайківські, шляхтичі 123
Чаплінська Матрона 58
Чаплінський 50, 51, 59
Чарнецький Стефан 121, 313, 336
Чарнота 337
Чеважка Олекса 123
Челебій Яків 317
Черепинський Ярош 183, 184
Черкаський 179
Чернишевський 339
Чернята Іван 102, 129, 228
Четвертинський Степан 17
Четвертинський, князь 97, 187
Чмелівський 179
Чорнолихо 216
Шагин-ага 317
Шагин-Гірей 76

Шарай Семен 241
Шашкевич Маркіян 339
Шебеші Франц 188, 256, 327
Шевальє П'єр 37
Шевченко Тарас 339
Шевченко Федір Павлович 8,9
Шемберк 49, 50, 73, 77, 78
Шереметьєв Василь Борисович 217, 313, 318
Шимонівський 179
Ширай Семен, війт 199
Шорнель 26
Шох Павло 211, 246
Шуйський Василь 271
Шуйський Іван Васильович 271
Шульгань, козак 221
Шумейко Прокіп, полковник 129, 164, 190
Шумлянські, шляхтичі 126
Щенецький 179
Щитніцький, єзуїт, 227
Юр'євич Дмитро 210
Юрієвич Іван 319
Юр'євичі Павло і Степан 249
Юрій I — див. Ракоцій Юрій
Юрій II (Ракоцій) 155, 156
Юрій Константинович 255
Юхим Колійників 169
Яблонські 179
Якименко Кирило 309
Яків Іванович 302
Ян Казимир, польський король 41, 42, 46, 95, 98, 102, 104—111, 113, 115, 118, 121, 143, 155, 158, 167, 222, 226, 232, 233, 251, 253, 272, 274, 275, 279, 280, 284, 286, 315, 316, 318, 321, 323, 326—331
Яненко 179
Яненко-Хмельницький Павло 59, 151, 309
Янушевський 179
Яремко Максимів 169
Ярмола 221
Ярмултовський Павло 182, 185
Ярошенко, син Яроша Черепинського 184
Ясинський 179
Яцин Никифор 191
Яцин Сергій 280
Яцкевич Герасим 99, 254, 281, 283
Яцько, міщанин 67
Ященко Іван 202

ТОПОНІМІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Австрія 158, 254, 255, 331
Азов, м. 39
Андріїв, м. 26
Архангельськ, м. 208
Баби, с. 165
Бабин. с. 123
Базавлук, р. 75, 77
Базалія, м. 94, 100
Базар, м. 174
Байбузи, с. 221
Балаклія, м. 50, 187
Балканський півострів, Балкани 156, 274, 319
Балканські країни 318
Балтійське море 156, 210, 263, 321
Бандурівка 196
Бар, м. 87, 99, 105, 123, 137, 312, 314
Баранівка 196
Баришівка 186, 203, 208, 290
Васань, м. 186, 199, 290
Батіг, м. 119, 179, 227, 228, 278, 337
Батурин, м. 38, 82, 186, 187, 197, 199, 200, 202, 204, 207, 208
Батуринський монастир 165, 169, 173, 175, 192, 194, 216, 247, 284
Батятичі 192
Бахаївське 182
Бахмач, м. 197, 199
Бахмачівський повіт 199
Бахчисарай 316
Беклівка 167
Белз, м. 52
Белзька земля, Белзьке воєводство 25, 26, 320
Белзець 94
Белча 16
Бендери 213
Бердичів, м. 17, 87, 100, 143, 312
Бережниця 124
Березина, р. 311, 312
Березів 123
Березівка 32
Березна 197, 199, 203, 208, 247
Берестечко, м. 26, 54, 111, 113—117, 127, 129, 133, 138, 142, 144, 147, 149, 229, 234, 254, 275
Береть 330
Беркове 184
Бершадь 84
Бескиди 124
Бєлгород 53
Бихів 147, 290
Бихівський повіт 311, 312
Бишів 179
Біла Русь 138, 140, 146, 186, 226, 236
Біла Церква, м. 27, 29, 32, 54, 79, 81, 99, 112, 116, 117, 130, 138, 141—143, 145, 147, 160, 167, 178, 179, 197, 206, 209, 215, 224, 232, 238, 275, 281, 313, 314, 320
Білгород 150 (див. Бєлгород)
Білгородка 186
Біле море — див. Середземне море
Білий Камінь 102
Білилівка 17
Білка 16
Білорусія, Білорусь 210, 262, 281, 311, 312, 320, 331, 333, 334
Білоуса, р. 182
Білоцерківське староство 20
Білошапки 16
Більськ, м. 36, 196
Бірки б. Чигирина 142, 218, 281
Блистова 175
Бобичі на Волині 19
Бобки 182
Бобровиця, м. 186, 199
Бобруйськ, м. 127
Бовкун 194
Бовтиш 231
Богоявленський братський монастир 171, 174, 188, 194
Богурин Луцького повіту 19
Богуслав м. 79, 197
Богуславське староство 18, 31
Божок 173

Болгарська земля 319
Болхов 289
Борзна 141, 186 199, 200, 203, 204, 208, 242, 245, 246
Бориспіль, м. 28, 186, 201, 203, 208, 243, 246
Боровиця 46
Борок 142 (див. Бірки б. Чигирина)
Борщагівка 230
Бощівка 184
Боярка 160, 179
Брагинь 16
Бражен 82
Браїлів 112, 115, 230
Бранденбург 255
Бранденбургія 156
Браславль (див. Брацлав) 152
Брахлів 182
Брацлав 27, 84, 121, 144, 145, 230, 312
Брацлавщина, Брацлавське воєводство 15—18, 24, 26, 36, 83, 85, 105, 109, 116—119, 141, 167, 168, 178, 187, 196, 219, 227, 230, 231, 246, 312, 313
Бреда 145, 312
Броди 68, 94, 138, 146
Брянськ 111, 170, 208—212
Брянський повіт 275
Буг, р. 84, 93, 115, 119, 322
Бугаївка 184
Будище 174
Бузуків 165, 172
Буки 164, 169, 182
Бургунська переправа 73
Бурковичі 182
Буромль 16
Бучач, м. 123, 314
Бучки, острів 75
Буша 127, 145, 256, 312
Будянки 182
Вадковичі 182
Валахія (Мунтенія) 152, 153, 155—157, 255, 256, 261 318, 328
Валки 173, 194, 247
Варва 16
Варшава 43, 47—49, 53, 59, 65—67, 84, 95, 102, 105, 108, 118, 128, 158, 189, 234, 254, 255, 268, 272, 273, 278, 282, 321, 323, 326, 330
Василівка 196
Васильків, м. 27, 116
Велика Вісь 182
Великі Дмитровичі 172, 174
Великопольща 111
Величківка 169
Венеція 49, 57, 150, 156—158, 255, 261, 319
Веприк 197, 212, 217
Вербич 196
Вербичі 182
Вербівка 185
Веремиївка 172, 194
Вертіївка 166, 168
Верхівка 84
Верхівня 185
Верхнячка 18
Вигурівщина, м. 174, 205, 247, 189, 195
Видубецький монастир 165, 173, 216
Високе, с. 160, 162, 173
Високий Замок 94
Вишгород 174
Вишеньки 172, 174
Вишів 160
Вишківці 196
Вишнівець 94, 113
Вишня 94
Відень 157, 326
Війтівка 196
Війтівці 196
Вільно 311, 312, 321, 323, 324, 332
Вільшана 187, 197
Вільшаниця 194
Вільшанка 165, 173
Вінниця 27, 84, 106, 112, 145, 230
Вісла, р. 21, 95—97, 111, 115, 226, 228, 315, 321, 329—332
Власівка 196
Вовчі Озера 175
Водяники 196
Волинь, Волинське воєводство 15, 19, 20, 24, 26, 38, 41, 84, 85, 88, 89, 93, 94, 96, 113, 121, 146, 176, 225, 230, 253, 312, 314, 322, 330, 331
Вологда 271
Володарка, м. 67, 68
Володимирець 87
Володимирський повіт 41, 59
Волосате 123

Волосківці 175
Волоська земля 304
Волочиська, м. 67, 68
Волощина 256
Вольне 210
Воронівка 196
Вороньків, м. 184, 188, 203
Ворскла, р. 216
В'язівок 175
Гадяцький монастир 173
Гадяч 18, 20, 38, 186, 212, 216—218, 230, 197
Гадяцька волость, Гадяцька королівщина 20—22, 246
Галиця 16
Галич 68, 97, 106, 226, 230
Галичина 15, 19, 24, 31, 37, 38, 41, 58, 67, 68, 93—96, 121, 123, 154, 315, 320, 330, 331
Галицька земля 123, 124, 126,
Галиця 290
Гарцеве 182
Гданськ 17, 18, 48, 73
Гелеспонт (Дарданели) 66
Германів, с. під Львовом 41
Германівка 187
Глеваха, с. 165, 172
Глинськ 16, 183
Глиняни 94
Глібівка 205
Глухів 83, 178, 186, 211, 230, 241
Гнилець 173
Гнєзно 95
Гоголів 247
Головеньки, с. 168
Гомель, м. 82, 136, 140, 311
Гончариха 112
Горай 124
Горбів 182
Горинь, р. 87, 98, 99, 121, 331
Горностайполе 230
Городище 17, 50, 141, 172, 176, 186, 194
Городня 16
Городок 94, 121, 144, 146, 185, 314, 315, 320
Городськ 180
Горожани, с. на Львівщині 31
Горохова Діброва 79
Горошин 16
Горошки 16
Горськ, с. 182
Гоща 87, 338
Грабовець 123
Грабівка 124
Греція 319
Гриців 99
Губин 124
Гуляйполе 196
Гуляники, с. Луцького повіту 22, 28
Гусинка 182
Густинський монастир 52, 165, 171, 173, 175, 176, 194, 195, 243, 247.
Гусятин 88, 121
Гучин 182, 193
Дадушичі 125
Дарданелли 157
Дегова 169
Демидів 20
Демидово 205
Демівка 196
Демківка 196, 143
Денеші 171
Деребчина 115
Держикраївка 16
Дернів 192
Дереньковець 187
Десна, р. 211
Дзюньків 196
Димер 205, 230
Динабург 321
Дівичлісок 172, 191
Дідушичі
Дніпро 31, 34, 39, 69, 73, 74, 77, 82, 83, 85, 99, 115, 116, 120, 149, 150, 178, 197, 198, 210, 225, 227, 230, 231, 239, 252, 264, 290, 311.
Дніпрова Кам'янка 77, 78
Дністер, р. 30, 94, 109, 115, 120, 154, 227, 230, 231
Дністрова Кам'янка 196
Добромиль 124
Домонтів 16
Дон (регіон) 39, 58, 75, 217, 253, 264, 278, 284
Дрижиполе 314
Дрогобич 94, 124
Дрогобиччина 124
Дронівська волость 190
Дубно 68, 87, 96, 113, 331

Дубровка 185
Думитрашкова Кам'янка 196
Дунайгород, м. на Поділлі 28
Дюнкерк 48
Жаботин 50, 218
Жашків 313
Жванець 121, 149, 315
Желдець 192
Жеревка 16
Животів 84, 100, 133, 314
Жигмонтове 196
Житомир 27, 85, 96, 108
Житомирщина 17, 20, 33, 66, 126, 170, 177, 210
Жовква 41, 42
Жовнин 16
Жовті Води (Жовта Вода) 66, 74, 78, 80, 81, 104, 131, 137, 144, 264, 265, 337
Жолвідь 182
Жукинь 168
Заболотів 124, 173
Загорівка 141
Замостя 69, 73, 84, 94—96, 102, 131, 133, 144, 146, 155, 225, 233, 330
Заничі 182
Запоріжжя 24, 31, 39, 44, 47, 74, 75, 77, 110, 130, 149, 151, 156, 187, 217, 231, 233, 237, 241, 242, 251—253, 264, 266, 281, 286, 289, 293, 304, 305, 317
Запорізька Січ 31, 34, 37—39, 75, 137, 232, 251, 252
Заслав 87, 88, 99
Затурці 93
Західна Європа 55, 210, 255, 136
Західна Україна 96, 315, 146
Західне Поділля 87
Збараж 94, 100, 102, 104, 127, 132, 133, 138, 144, 146
Зборів 58, 94, 102—107, 111, 113, 124, 130, 133, 138, 142—146, 149, 214, 227, 230, 233, 337
Звенигородка 50, 197
Звенигородське староство 18
Звóля 123
Звягель 99
Зіньків 197, 212
Золотоноша 16, 208
Золочів 102
Івангород 18, 203
Івниця 230, 290
Ігнатківці 173
Ігнатове 173
Ікава, р. (Пилявка) 88, 90, 91
Ілляшівка 162, 187, 193
Інгул, р. 58, 74
Іпуть, р. 191, 230
Ірдин, р. 174
Ірклiїв 108
Ісайки 168
Іслам-Кермен, замок 149
Італія 254
Ічня 16
Кагарлик 205
Казімєж над Вісłою 17
Кале 48
Калинівщина 165, 173
Каліське воєводство 111
Калуга 210, 212, 289
Калуш 94, 122, 124
Калуський район 124
Калюс, м. на Поділлі 30, 327
Кальниболото 196
Кальний Луг 173
Камінь 18
Кам'янець на Поділлі, Кам'янець Подільський 27, 28, 31, 68, 87, 88, 100, 112, 120, 121, 125, 144, 146, 150, 153, 289, 314, 320, 327
Кам'янець-Подільська область 339
Кам'яний Брід, Кам'янобрід 160, 179, 197, 230
Кам'яний Затон 66, 77, 78
Кам'янка 196, 218
Кам'янка Струмилова 93, 192
Канів 27, 32, 86, 197, 205
Канівське староство 18, 20, 31
Капустина Долина 187, 196
Карабутів 290
Карамелія 213
Карачев 289
Карпанівка 196
Карпати 87, 94, 122, 123, 155, 330, 331
Карпатське підгір'я 111
Кафа 31
Каховка 73, 149
Кельце, м. 72

Київ 26-30 35—38, 52, 53, 59, 68, 83, 86, 96, 98, 107, 108, 115, 116, 136—138, 142, 170, 178, 194, 196—198, 200, 202-213, 217, 225, 227, 232, 233, 239, 243, 247, 248, 252, 262, 266, 277, 287, 290, 296, 297, 304, 308—310, 314, 334, 335
Київець 124
Київська Русь 27, 226
Київщина, Київське князівство, Київське воєводство 15—18, 21, 24—28, 33, 37, 83, 84, 105, 108, 117, 123, 178, 183, 187, 196, 227, 230, 244, 246, 249, 250, 287, 289
Київське Полісся 297
Кириївка 196
Киселівка 196
Ківшовате 186
Клевань 87
Клекотів 87
Клепачі 87
Клюси 182
Княгиничі 94, 123, 125
Княжа Лука 183
Княжі Байраки 78
Кобеляки 25, 208
Кобижча 174, 186, 188
Ковалин 172, 191
Ковель 93
Кодак 47, 74, 146, 150, 304, 305
Козари 186
Козаричі 169
Козаровичі 205
Козелець 83, 186, 203, 207, 208, 247, 248
Коломия 208, 209
Колісники 205
Комарне 94
Комарницька волость 211
Кондратівщина 185
Кононча 172, 196
Конотоп 178, 194, 203, 208, 241, 197, 199
Константинополь 44, 45, 150—152, 154, 157, 254, 260, 271, 317—319
Копистерин 230
Копійковщина (Павловичі) 172
Коренецька 175
Корець 99, 331
Корильське 141
Королівка 187
Коростень 16
Коростишів 30, 106, 112, 180, 230
Корсунь 18, 27, 50, 58, 74, 77—82, 104, 130—133, 137, 141, 144, 184, 205, 225, 234, 235, 264, 265, 275, 313, 337
Корсунщина, Корсунське староство 17, 18, 31, 32
Косаринці 196
Константинів, Ново-Константинів 68, 83, 225
Котельва 196
Котельня 18, 27, 30
Котир, р. 205, 206
Краків 68, 69, 72, 95, 97, 105, 111, 155, 156, 218, 320, 330
Краківське воєводство 111
Краковець 94
Красилів 99
Красилівка 141
Красне (на Поділлі) 112, 210, 212, 241, 290
Красностав 95, 141, 173
Краснуша 174
Кременець 94, 116
Кременчук 217
Креничі 174, 205
Крехівці 124
Криківщина 205
Крилів 50, 74, 78
Крилівці на Київщині 25
Крим 37, 45, 53, 66, 76, 80, 107, 117, 118, 137, 148—151, 157, 209 213, 251, 233, 234, 254, 255, 261, 264, 271, 273, 275, 278, 279, 282, 292, 198, 305, 309, 316—318
Кримське ханство 38
Кричевський повіт 311, 312
Кропивна 66, 290
Крути 205
Ксаверів 35, 174, 177, 194
Кукшин 205
Куликів 173
Кумейки 46, 62
Кунашів 123
Купичволя 192
Купіль 99
Курінька 16
Курознів 182

Куршоковичі 182
Кусноньки 196
Лабунь 99
Ладижин 84
Лани 192
Лебедин 50, 73, 230
Левки 175, 243
Летичів 31
Либідь, р. 142
Липове 169, 173, 178, 192, 194, 247
Липовець 112, 115
Липське 124
Лисянка (на Київщині) 41, 50, 67, 68, 197
Лисевичі 196
Литовіж 93
Лихвиця 197
Литовське велике князівство, Литва 14, 41, 76, 99, 109, 111, 117, 156, 170, 226, 230, 254, 262, 267, 271, 275, 276, 281, 282, 311, 312, 320, 327, 332, 333
Лівобережжя 19, 20, 24, 26, 27, 31, 32, 37, 38, 69, 82—86, 118, 119 122, 127, 160, 161, 165, 167, 173, 177—179, 198, 209, 215, 216, 219, 230, 238, 241, 264, 278
Лісники 165, 173
Лісні 216
Лісовичі 186
Лоїв 82, 100, 116, 132, 133, 142
Лопушна біля Чорткова 68
Лотарінгія 48
Лохвиця 16, 82
Лубни 16, 27, 82, 164, 175, 185, 193, 248
Луб'яни 125
Лука (Луки) 175, 192
Лукашівка 182
Луків 17
Лукомль 16, 197
Луцьк 27, 28, 36, 37, 87, 89
Луцький повіт, луцьке староство 26, 237
Любар 99, 116
Любеч 33, 82, 136, 187, 195
Любецький повіт 182
Любитів 173
Люблін 36, 69, 102, 105, 218, 255, 315, 330
Люблінщина 95
Лютенка 197
Ляцьке 125
Львів 17, 27, 28, 30, 35—37, 43, 59, 68, 72, 75, 84, 94, 97, 106, 137, 144, 146, 209, 224—226, 230, 232, 245, 254, 255, 260, 284, 314, 315, 317, 320, 331
Львівщина 28, 192, 193, 320
Мазовецька земля, Мазовецьке воєводство 41, 91
Макошине 160, 168
Макошинський монастир 173, 175
Максаки 173
Максаківський монастир 160, 162, 171, 176, 194, 195, 216, 247
Максим 185
Максимівка 172, 176, 194, 195
Максимівський монастир 195
Макушин 211
Мала Русь, Мала Росія 149, 231, 232, 276, 287, 288, 292, 298, 303, 307, 310, 321, 322, 324, 325, 328, 333, 334
Малі Дмитровичі 172, 174
Малопольща 111
Малюшинка 165, 172
Мальборок 313
Монастирища 121, 145
Монастирище 16
Маначин 67, 68
Манчулка 196
Манявський Скит 68, 284
Маркуші 88
Масани 184
Маслів Став 86, 88, 99, 141, 233
Матренина 32
Махнівка 85—87, 112, 167
Маціївка 173, 176, 195
Мачишин 124
Мгарський монастир 165, 173, 175, 192—194, 247
Мглин 183
Мглинська Волость 190
Медведиця 278
Медведівка 50, 218
Медведове 182
Межибіж 87, 88, 99, 100

Межигірський монастир 172, 174, 189, 194, 212
Межиріч (на Волині) 95, 99, 312, 331
Мельники 205
Мена 82, 174, 187, 197, 199, 203, 208, 210, 247
Менськ 311
Менський повіт 168
Метенів 102
Миколаїв над Дністром 94
Микольський Пустинський монастир 170, 172, 176, 194, 195, 247
Микошинський монастир 165
Милостів Луцького повіту 22, 25
Милятин 26
Миньківка 185
Миргород 136, 197, 212
Митченки 166, 168
Михайлівський золотоверхий монастир 165, 171, 172, 174, 188, 189, 247
Михайлівський жіночий монастир 174, 194, 195
Михайлове городище 169
Млинівці 102
Мліїв 50, 187
Могилів на Поділлі 66
Могилів Білоруський 140, 243, 281
Могильовський повіт (Білорусь) 311, 312
Мозирський повіт 181
Мокрець 205
Молдавія 30, 44, 54, 59, 87, 109, 120, 121, 137, 138, 142, 148, 151—157, 209, 211, 213, 215, 245, 255, 256, 261, 273, 316, 318, 320, 327, 328
Молодьків 87
Москва 38, 39, 53, 66, 76, 77, 111, 130, 135—137, 153, 168, 186, 187, 190, 204, 208, 210, 212, 221, 226—228, 231, 232, 236, 245, 249, 254, 256, 258, 261, 262, 266—268, 270, 272, 274—290, 294, 298, 299, 302, 306—311, 316—321, 324, 329, 333, 335, 338
Мостища 174, 194, 205
Мошни 16
Мощони 174
Мрин 174, 196
Мукачеве 155
Мунтянська земля (Валахія) 304
Мурафа 99, 112, 143, 145, 230
Мухоїди 174
Мшарова 196
Наддніпрянщина 17, 19, 20, 23—25, 28, 31, 33, 41, 49, 62, 64—68, 73, 74, 81, 96, 115, 117, 118, 131, 170, 179, 193, 205, 213, 226, 227, 232, 243, 246, 312, 313, 330, 338
Нароль 94
Насташка 123, 160, 179, 181
Недобнева 67
Недригайлів 230
Немирів (на Брацлавщині) 71, 84, 85
Нерубай 231
Нехвороща 17, 33
Низ 168, 304
Ніжин 82, 196, 199, 201, 203—205, 208, 230, 242, 262
Ніжинський монастир 174
Ніжинщина, Ніжинський повіт 191, 249, 310
Німан, р. 311, 315
Німеччина 156, 254
Новгород Сіверський 35, 82, 211, 230, 302
Нові Млини 174, 186, 199, 200, 203, 204, 207, 208
Новобихів, Новий Бихів 140, 242, 311
Новозибків 183
Новомлинський повіт 168
Ново-Константинів 67, 68
Новосельці 42, 58, 125, 218
Новосілка 174
Норинськ 137, 170, 209, 249
Носівка 82, 201, 203
Обертин 123
Обиходи 174
Оболонь 141
Обтів 141
Обухівка 187
Овруч 33, 85, 112, 143, 230
Озаричі 173
Озерка біля Тернополя 137, 317
Озеряни 124
Озірна 69, 104, 254
Олевськ 16
Олександрівка 84
Олесько 41

Олешня 123
Оливна Гора 255
Олика 87
Опатівець 72
Опішня 74, 197
Орадівка 196
Орловець 50, 187
Орша 281
Осницьке 30
Оспяки 182
Остер 33, 186, 200, 202, 207, 208, 230, 247
Остерське староство, остерський повіт 25
Острог 66, 88, 89, 96, 123, 312, 331
Острожинець 24
Остропіль 99
Отиня 94
Охматів 138, 142, 143, 313, 314
Охтирка 231
Очавулик 141
Ошмяна 311
Паволоч 27, 79, 88, 116, 145, 230
Париж 255
Парчів 95
Пеньківці 230
Перемишль 27, 94
Перемишльська земля, Перемишльське староство 19, 320
Пересяжня 182
Переяслав 27, 32, 35, 42, 53, 54, 69, 80, 82, 97, 99, 104—106, 130, 131, 137, 138, 141, 146, 155, 172, 179, 180, 184, 185, 193, 197, 200—218, 218—220, 225—235, 248, 254, 262, 267, 286, 289—291, 296, 298, 299, 301—303, 307, 309, 339
Переяслав-Хмельницький 339
Переяславське староство 18, 20, 31
Петриків на Білій Русі 137
Петрикіївський повіт 58
Петрівці 20, 174, 205
Печерський монастир (Київ) 165, 171, 172, 175, 190
Печерський жіночий монастир (с. Підгірці) 163, 172, 192, 195
Печихвости 26
Печі 205
Пиво 196
Пилявка, р. див. Ікава
Пилявці 84, 88, 89, 93, 98, 130, 133, 137, 142, 143, 146, 225, 337
Пирятин 16, 27, 82, 283
Південна Україна 26, 70, 317
Південний Буг, р. 99
Підгайці 68
Підгірці 163, 172, 191, 195
Підкамінь 125
Підкарпаття 208
Підляшшя 95
Пінськ 315
Пінський повіт, пінське староство 181, 246
Піски 196
Пісочин 196
Пісочна 185
Піщане 16, 203
Плисецьке 174
Плиски 141
Плоске 205
Плоське 26
Пляшівка, р. 113, 114
Побужжя 84
Погар 211, 230, 246
Погребище 84, 85, 230
Поділ (район Києва) 116, 310
Поділля 15, 24, 26, 31, 38, 84, 88, 89, 94, 96, 115, 121, 139, 142, 146, 154, 176, 209, 225, 230, 285, 287, 297, 314, 320, 322, 330, 331
Подніпров'я 65
Подольськ 197
Покуття 320
Полісся 66, 85, 178, 219
Полове 175
Полонне 87, 99, 123, 137, 170, 210, 331
Полтава 141, 197, 230, 231
Полтавщина 187, 317
Полхів 182
Польща 55, 62, 65, 69, 72, 208—210, 214, 215, 218, 226—235, 251—265
Порта (Оттоманська Порта) 44, 150—158, 213, 231, 237, 261, 292, 317, 318
Постовбиця 164, 182, 216
Потелич 94
Потуш 196
Почей 212
Почіп 86, 199, 211, 230, 241, 246
Правковецькі ліси 115
Правобережна Україна 53, 86, 116, 145, 160, 177, 173, 209, 216, 230
Пральники 173
Приборськ 16
Прикарпаття 111
Прилуки 16, 36, 85, 115, 178, 186, 213, 230, 290
Приорка 205
Припінь 183, 184
Прип'ять 105, 230, 231, 315
Прокощів 26
Проскурів 339
Прусія 156, 313
Псарівка 196
Псьол, р. 216
Путивль 207, 209—212, 230, 281, 289, 290, 302
П'ятигори 314
П'ятка 87
Рава-Руська 94
Раженичі 182
Райгород 84
Ратне 93
Рафаїлів 16
Рашків 125, 196, 231, 297
Ржищів 174
Рин 271
Рівне 87
Ріжок 168
Рогатин 94, 122
Рогозів 184
Роєвське 182
Рождественне 141
Рожища, с. Луцького повіту 22
Рожів 186
Рожівка 196, 205
Роздол 125
Роїща 164
Ройська (слобідка) 185
Романівка 187, 244
Ромни 38, 186, 211, 212, 230, 277
Рославль 275
Рось, р. 78, 172, 194
Рощинське 182
Руда 192
Рудня 177
Ружин 18, 167
Румелія 213
Русаки 177
Русь, Руська земля 23, 53, 68, 71, 80, 81, 125, 126, 150, 226, 231, 237, 266, 268, 291
Руське воєводство 26, 93, 123, 320
Руське князівство 224
Рябухи 178
Ряшівка 197
Савостяновичі 182
Садківці 230
Саксагань 77
Салтикова Дівиця 175, 197
Самара, р. 139, 304
Сандомир 330
Сандомирське воєводство 91
Сарапанівка 196
Сарновичі 174
Сатанів 88, 89
Сахнівка 196
Свинопуська Діброва 194
Свислоч 311
Севастянівка 196
Севськ 230, 289
Сейм, р. 174, 186
Семигород (Трансільванія) 59, 236, 254, 255, 257, 261, 307, 327—334
Сем'яківка 168
Сенча 16
Сеньківщина 185
Сербська земля 319
Середземне море (Біле море) 66, 213
Середуща (Середня) Європа 55, 255
Серчинське 196
Сибереж 185
Синоп 66
Синявка 67, 166, 196, 197
Синяки 205
Сирець 205
Сіверщина 86, 211
Сільце 125, 192
Сквира 187, 244
Слабин 182
Слобожанщина 24, 38, 165, 216, 253, 262
Словесна, р. 230
Случ, р. 87, 89, 94, 99, 100, 105, 108, 118, 143, 145, 165, 227, 230, 231, 331
Слуцьк 210

Сміла 50, 186—188, 198
Смоленськ 267, 305, 311
Смоденське воєводство 230
Смолин 185
Смольчинці орлівські 174
Смотричі 121
Снятинка 16
Собіщина 22
Совин 172
Сокаль 36, 52, 68, 96, 102, 112, 113, 331
Сокирна 82
Соколині Лози (хутір біля Мошен) 32
Соколівка 18
Солонів 113
Сосниця 59, 187, 197, 200, 203, 208, 247
Сосницький повіт 168, 203
Софійський монастир 194
Спаське поле 165, 173
Срібне 16
Ставище 67, 68, 177, 197, 313
Стайки 174, 186, 188
Стамбул 151, 158, 213
Стан 67
Станіславчик 230
Стара 169, 170
Старий Бихів 249, 311, 312
Старий Білоус 185
Старий Константинів, Старо-Константинів 87—89, 92—94, 99, 100, 105, 123, 124—144
Старий Мліїв 186
Стародуб 82, 86, 182, 197, 211
Стародубщина, Стародубський повіт 179, 182, 209, 230, 275
Старосілля баклійське 174
Стеблів 50, 78
Степан, Степань 87, 331
Степанів 16
Степанівка 175
Стефанівка 182, 196,
Стир, р. 113
Стіна 112, 230
Стобки 182
Стольне 175
Стражгородок 196
Стратіївка 196
Стрипа, р. 102, 103
Струсів 122
Стужиця 124
Суботів 42, 44, 50, 51, 57, 58, 77, 139, 186, 188, 196, 218, 331, 336
Суличівка 182
Сульжин 87, 99
Сучава 59, 143, 154
Сушківка 196
Східне Поділля 87
Саноцька земля 320
Таборичі 16
Тарасівка 196
Теребовля 94, 122—124
Тернопіль 68, 94, 314
Тетіїв 314
Тимонівка-Дранка 187
Тишки 175, 194, 247
Тишолівці 31
Товмач 94, 123, 124
Токарів 168
Тополівщина 185
Тор на Донеччині 212, 217
Торговиця 231
Торговище 155
Торське 124
Торунь 73
Трансільванія (Семигород), 148, 153, 155—157, 235, 256, 316, 318, 327, 328
Трахтемирів, Терехтемирів 47, 74, 139, 304
Триліси 116
Трипілля 186, 194
Троки 311
Тростянець 18
Тростянки 168
Тростянське 182
Троянівка 177
Трубчевськ 211, 212
Тудорів 22
Тульчин 84
Туреччина 38, 44, 48, 49, 55, 69, 109, 137, 148, 150—158, 203, 209, 213, 231, 234, 254—256, 261, 274, 277, 279—284, 292, 298, 309, 317—319
Турецька імперія 150, 153
Турівський повіт 181
Турійськ 93
Туровичі 182
Тясмин, р. 50, 218
Угорщина, Угорська земля 272, 304
Уманщина 66, 83
Умань 84, 100, 109, 143, 145, 153, 213, 231, 245, 312, 313
Уманський шлях 141
Устя Бершаді, с. 183
Фастів 27, 35, 116, 319
Федорівка 196
Феєрвар 155, 257
Флорівський монастир (Флора і Лавра) в Києві 171, 172, 174
Фонтенебло 48
Франція 34, 48, 128
Харківці 194
Харковецький ставок 172
Хибайлівка 205
Хитці 175, 192
Хмелів 175
Хмельник (Перемишльська земля) 41, 112
Хмельницьк 339
Хмельницька область 339
Хмільник 88, 41
Ходосівка 165, 173, 174, 216
Холм 95, 97, 106, 226, 239
Холми, с. 141, 160, 162, 173, 176, 194, 205
Холмщина, Холмська земля 15, 26, 95, 96, 124, 315, 320
Хомутець 16
Хорол, р. 216, 16
Хоромне 182
Хороше озеро 205
Хотин 146
Хотів 142
Хотмизьк 210, 212
Хрестипіль 196
Хрестища 196
Хрустова 196
Царгород (Стамбул)
Царево-Алексєєво 212
Центральна Європа 210, 331
Цеханівський повіт 127
Цецора 44, 58
Цимерманівка 196
Чайковичі 123
Чауси 140, 243
Червона Русь 330
Черепин 187
Черкаси 18, 27, 32, 42, 82, 108, 205, 265
Черкаське староство 31, 219
Черкаська Грень 196, 197
Чернин 189, 191, 244
Чернівці 112, 230
Чернігів 27, 82, 116, 141, 143, 164, 182, 196, 205, 230, 262, 304, 308, 309
Чернігівщина, Чернігівське князівство, Чернігівське воєводство 15, 26, 105, 117—119, 178, 179, 182, 187, 227, 230, 240, 246, 287, 289
Черняхів 16
Чечельник 213
Чигирин 23, 32, 40—46, 50, 51, 56—59, 69, 72, 74, 77—79, 82—84, 92, 116, 119, 129, 130, 137, 139, 141, 143, 145, 151, 154—157, 168, 178, 183, 186, 209, 213, 217, 218, 221, 231, 233—236, 239, 241—245, 251, 252, 256, 259, 267, 270, 271, 277, 280, 281, 287, 289, 290, 299, 302, 303, 306—309, 317, 318, 321, 323, 325, 327—331, 334—336
Чигиринське староство 218, 246, 299, 303, 305
Чигирин-Діброва 196
Чичерськ 311
Чолганський Камінь (Теофіполь) 88, 89, 100
Чорне море 49, 66, 70, 149, 152, 156, 157, 213, 217, 231, 261, 318
Чорний Камінь 59
Чорний ліс біля Суботова 58, 100, 221, 231
Чорний Острів на Поділлі 330
Чорний Шлях 77, 100, 114, Чорнобиль 121, 184
Чорногородка біля Василькова 174
Чорнодуб (на Волині) 24
Чорноморське узбережжя 263
Чорнооків 182
Чорнухи 16
Чортків 123
Чорторийськ 87
Чортория 99
Чорштин 111
Чуднів 27
Чутка 32
Шабельники 169
Шавулиха 187

Шаргород 112, 230, 312
Швеція 109, 156, 235, 237, 254, 255, 261, 285, 318, 320, 321, 326, 327, 329, 331—334
Шишак 185
Шклов 210
Щурівка 196
Юрівка 165, 172
Яворів 94, 125
Ягубець 196
Ядутин 141, 173, 176
Ядутово 160
Якторів 125
Яланець 196
Ямище 185
Ямниця 68
Ямпіль 106, 109, 112, 230
Янів 18, 29, 94
Янівка 182
Янушпіль 16
Яреськи 196
Ярослав 17, 27
Ярцове 182
Яруга 196
Ясногородка 205
Ясси 109, 213.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 5

ВСТУП 10

Частина перша. УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648—1654 рр. 13

Соціально-економічні відносини на Україні і боротьба українського народу проти шляхетської Польщі 14

Життя та діяльність Богдана Хмельницького до 1648 р. 40

Частина друга. ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ПОЛЬСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКОГО ГНІТУ 61

Підготовка повстання 62

Запоріжжя. Жовті води. Корсунь. 74

Пилявці. Львів. Замостя 84

Битва під Зборовом. Зборівський договір 97

Війна проти шляхетської Польщі 1650—1653 рр. 107

Народні рухи 122

Богдан Хмельницький — організатор війська і полководець . . 128

Дипломатичні заходи 148

Частина третя. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ І ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 159

Селянсько-козацьке землеволодіння 160

Монастирське землеволодіння 170

Шляхетське землеволодіння 176

Землеволодіння козацької старшини 183

Організація феодального господарства 189

Міста 196

Торгівля 207

Посилення класової боротьби і внутрішня політика Хмельницького 214

Частина четверта. БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ — ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ 223
Процес складання української державності 224
Зв'язки Хмельницького з Росією до 1654 р. 261
Земський собор 1653 р. і Переяславська рада 1654 р. 284
Останні роки життя і смерть Богдана Хмельницького 308
ПІСЛЯМОВА 337
ПРИМІТКИ 340
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК 384
ТОПОНІМІЧНИЙ ПОКАЖЧИК 393

Памятники исторической мысли Украины

КРИПЯКЕВИЧ Иван Петрович

Богдан Хмельницкий

Издание 2-е,
исправленное и дополненное

Львов
Издательство «Свит»
при Львовском госуниверситете
(На украинском языке)

Зав. редакцією Д. С. Карпин
Художник О. І. Денисенко
Художній редактор О. М. Козак
Технічний редактор С. Д. Довба
Коректори М. Т. Ломеха,
Г. В. Кармінська, М. Ю. Горбаль

ИБ № 14037

Здано до набору 19.12.89. Підп. до друку 03.05.90. БГ 00199. Формат 84×108/32. Папір друк. Гарн. таймс. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 21,12. Умовн. фарб.-відб. 21,43. Обл.-вид. арк. 32,13. Тираж 50 000 прим. Вид. № 1994. Зам. 1521-9. Ціна 6 крб.

Видавництво «Світ» при Львівському держуніверситеті
290000 Львів, вул. Університетська, 1

Львівська книжкова фабрика «Атлас»
290005 Львів-5, вул. Зелена, 20

Крип'якевич І. П.

К82 Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич.— 2-е вид., виправлене і доповнене.— Львів: Світ, 1990.— 408 с. («Пам'ятки історичної думки України»)

ISBN 5-11-000889-2

Книга відомого історика, академіка АН УРСР І. П. Крип'якевича (1886—1967) присвячена історичній ролі Богдана Хмельницького як керівника Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Автор широко використав такі унікальні історичні документи, як літописи, щоденникові записи учасників та очевидців описуваних подій, а також польські хроніки, царські грамоти, гетьманські універсали, малодоступні сучасному читачеві історичні дослідження. По-новому оцінюючи історичні факти, І. П. Крип'якевич всебічно висвітлює життя і діяльність Богдана Хмельницького, перебіг та етапи Визвольної війни. На широкому історичному тлі проаналізовані питання організації запорізьких військ — їх численність, військові формування, озброєння, фортифікаційна майстерність, стратегія і тактика ведення бойових операцій.

Для наукових працівників, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

К $\frac{0503020902\text{-}041}{M225(04)-90}$ БЗ-34-2-89

ББК 63.3(2УК)45